

*Középkortörténeti
tanulmányok 5.*

KÖZÉPKORTÖRTÉNETI

TANULMÁNYOK

5.

Gy

Középkortörténeti tanulmányok 5.

X

Az V. Medievalisztikai PhD-konferencia

(Szeged, 2007. június 7-8.)

előadásai

Szegedi Középkorász Műhely

Szeged, 2007

A kötet megjelenését támogatta:

Magyar Tudományos Akadémia – Magyar Országos Levéltár – Szegedi

Tudományegyetem Medievisztikai Kutatócsoportja

Szegedért Alapítvány

Szegedi Középkorász Műhely

Szegedi Tudományegyetem Levéltára

Szegedi Tudományegyetem Medievisztikai PhD csoportja

Szerkesztette:

Révész Éva

Halmágyi Miklós

© a szerzők

© a szerkesztők

2007. június 7–8-án tartottuk meg az V. szegedi Medievisztikai PhD-konferenciát – a korábbi gyakorlatnak megfelelően – ezúttal is a SZAB székházában. Először 1999-ben rendeztünk medievisztikai konferenciát, majd ettől kezdve két évenként (2001-ben, 2003-ban és 2005-ben) szerveztünk hasonló szakmai összejövetelt.

Ma is az a konferencia fő célja – Kristó Gyula professzor kezdeményezésére –, hogy azon a korábbi és a jelenlegi PhD-hallgatók adjanak számot legfrissebb kutatási eredményeikről. A medievisztikai PhD-képzés 1994-ben indult be Szegeden – az országban elsőként. Eddig középkortudományból összesen 54 hallgatónk volt, közülük 16-an szereztek nálunk PhD-fokozatot. Mellettük egyéni felkészülés formájában (képzésen kívül) 11 szakember védte meg, illetve honosította szép sikerrel értekezését. A francia Angers egyeteme és a szegedi universitas közötti tudományos szerződés alapján 2005-ben sor került medievisztikából az első közös magyar-francia védésre is.

Konferenciáink a fiatal kutatók seregszemléinek tekinthetők, hiszen az első alkalommal 14, a második rendezvényen 13, a harmadik konferencián 19, a negyedik összejövetelen 17 fiatal szakember tartott előadást. Az ötödik konferencián már 23 előadás hangzott el. A mostani rendezvény jelentős újítása volt az, hogy a szervezők nyitottak a külvilág felé; s ennek eredményeképpen egy bolgár és egy szlovák kutatót is meghívtak a konferenciára. Remélhetően ez a dicséretes kezdeményezés, amely új színnel gazdagítja a szegedi fiatalok eddigi tartalmas nemzetközi kapcsolatait, a további konferenciákon bővülni fog.

A tartalmi sokoldalúság jellemzi a szegedi PhD-képzést, és ez jól tükröződik az előadások gazdag tematikájában. A magyar és az egyetemes középkoron belül politika-, társadalom-, gazdaság-, egyház-, kormányzat- és kultúrtörténeti kérdések mellett segédtudományi és forráskritikai vizsgálódások is helyet kaptak. Az eddigiekhez hasonlóan az V. konferencia anyagát is önálló kötetben megjelentetjük, hogy ezáltal a szélesebb szakmai körök megismerhessék, és jóindulatú bírálataikat megfogalmazhassák a fiatalok tudományos előrehaladásának segítése érdekében.

Szeged, 2007 nyarán

MAKK FERENC

917. évi anchialosi csata és a magyarság*

Hosszú ideig a magyar kutatók körében általánosan elfogadott volt, hogy a magyarok a X. század elejétől Symeon bolgár uralkodó 927-ben bekövetkezett haláláig – bár a bizánciak számára fontos lett volna hadbalépésük –, nem avatkoztak be a Balkánon dúló bolgár–bizánci konfliktusokba.¹ Ez a nézet azonban egyetlen forrás következtében alapvetően megváltozott. Egy bizánci forrás, a *Miracula Sancti Georgii* megemlékezik ugyanis egy a bolgárok és a bizánciak között lezajlott ütközetről, amelyet a kutatók a 917. évi anchialosi csatával azonosítanak.² Az ütközet leírása során a forrás az alábbi megjegyzést teszi:

„Miután ezek így voltak, történt ellenünk, keresztények ellen a nyugati népek, azaz a bolgárok, magyarok, skythák, médek és türkök leghevesebb felkelése, úgyhogy szándékukban volt nem csupán az ő közelükben levő helyek feldúlása, hanem a mi istenoltalmazta császári városunk elpusztítása is, ha a mindenható Isten emberszeretete és gondoskodása nem hiúsította volna meg szándékait.”³

A forrásban eredetileg szereplő *ungroi* népvét Moravcsik minden kétséget kizáróan helyesen adta vissza a *magyar* népnévvél.⁴ A *skytha* név alatt pedig valószí-

* A cikk az MTA–SZTE Turkológiai Kutatócsoportjának műhelyében készült.

¹ PAULER GYULA: A magyar nemzet története Szent Istvánig. Budapest 1900. 68., 169., 102. lj.; GYÖRFFY GYÖRGY: Honfoglalás, megtelepedés és kalandozások. In: *Magyar őstörténeti tanulmányok*. Szerk. BARTHA ANTAL – CZEGLÉDY KÁROLY – RÓNA-TAS ANDRÁS. Budapest 1977. 149.; GYÖRFFY GYÖRGY: István király és műve. Budapest 1977. 46.

Habár Szabó sem tud olyan forrásról, amely ilyen hadjáratokról tenne említést (SZABÓ KÁROLY: A magyar vezérek kora. Árpádtól Szent Istvánig. Pest 1869. 193–195. (továbbiakban: SZABÓ 1869.)), de kijelenti: „de hogy egyes magyar csapatok, melyek nyugatot minden irányban az Éjszaki és Atlanti tengerig rablották s Olaszországban Apuliáig kalandoztak, a természettől még dúsabban megáldott keletet a honfoglalástól fogva több mint harmincz éven át folytonosan érintetlen hagyták volna, a források teljes hiánya mellett sem tarthatjuk hihetőnek”. SZABÓ 1869. 195.

² MORAVCSIK, GYULA: Кουκουμουον ein albulgarisches Wort? In: *Kőrösi Csoma-Archivum* 2 (1932) (továbbiakban: MORAVCSIK 1932.) 437.; ДУЙЧЕВ, ИВ.: „Чудото” на св. Георги. In: *Гръцки Извори за Българската История – Fontes Graeci Historiae Bulgaricae*. V. Ed.: G. САНКОВА-РЕТКОВА et alii. Извори за Българската История – Fontes Historiae Bulgaricae 9. Serdicae (София) 1964. (továbbiakban: ДУЙЧЕВ 1964.) 60.; BOŽILOV, I.: Les pechenégues dans l’histoire des terres du Bas-Danube (Notes sur le livre de P. Diaconu. Les pechenégues au Bas-Danube). In: *Études balkaniques* 1971/3. (továbbiakban: BOŽILOV 1971.) 172–173.; История на България II. София 1981. (továbbiakban: ИСТОРИЯ НА БЪЛГАРИЯ) 287.

³ MORAVCSIK GYULA: Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. Budapest 1988². (továbbiakban: MORAVCSIK 1988.) 77. vö. 78. A forrásra lásd: CZEBE GYULA: De filio ducis Leonis. In: *Magyar Nyelvőr* 56 (1927) (továbbiakban: CZEBE 1927.) 47–48.; MORAVCSIK, GYULA: Byzantinoturcica. I. Zweite durchgearbeitete Auflage. Berlin 1958. (továbbiakban: BYZTURC) 441–442.; KIRÁLY PÉTER: Óbolgár forrás a 894–896. évi magyar–bolgár háborúról. In: *Századok* 111 (1977) (továbbiakban: KIRÁLY 1977.) 325.

⁴ BYZTURC II. 225. vö. MORAVCSIK 1932. 437.; ДУЙЧЕВ 1964. 61. 6. lj.

nüleg a besenyőket értette a szerző,⁵ míg a *médek* (és talán a *türkök*⁶) a Bagdadi Kalifátus népességére vonatkoznak.⁷ Moravcsik értelmezése alapján tehát arra a következtetésre kell jutnunk, hogy a forrás szerint a bolgárok mellett a magyarok, a besenyők és a Bagdadi Kalifátus is ellenségei voltak a bizánciaknak az anchialosi csata idején.

Dujčev úgy vélte, hogy a forrás állítása a magyarok bolgár oldalon való harcáról valós történelmi események visszatükröződése.⁸ A szakirodalomban széles körben elfogadott nézet⁹ Moravcsik nyomán¹⁰ a magyar kutatók körében is elterjedt. Az ő véleményére alapozva – habár eleinte csak feltételelesen – Kristó is elfogadta az események ilyenén rekonstruálását.¹¹ Makk szintén azon a véleményen volt, hogy a magyarság a bolgárok és a besenyők szövetségeseként részt vett a Bizánci Birodalom ellen folyó háborúban. Hivatkozott Nikolaos Mystikos konstantinápolyi pátriárka egy levelére, amely beszámol arról, hogy az egyháztól elvett javak segítségével a bizánci kormányzat a magyarokat és a besenyőket a bolgárok ellen akarta fordítani.¹² Véleménye szerint ez azonban csak az utóbbiak esetében járt sikerrel. Azonban a besenyők nem bizonyultak megbízható szövetségeseinek, mert 917 augusztusában átálltak a bolgárok oldalára. Mindezeket alapul véve úgy vélte, hogy a magyarok Symeonnak a Bizánci Birodalom elleni 917–927 között lezajlott háborújában mindvégig bolgár oldalon vettek részt a harcokban.¹³ A magyarok részvételét a 917-ben

⁵ MORAVCSIK 1988. 77. 1. lj. vö. BYZTURC II. 281. ДУЙЧЕВ úgy vélte, hogy ez az elnevezés is a magyarságra vonatkozik (ДУЙЧЕВ 1964. 61. 6. lj.), míg MORAVCSIK az azonosítás során a rusokat is említette („die Petschenegen oder die Russen”) (MORAVCSIK 1932. 437.).

⁶ Vö. „Seldschuken”, „Mameluken” und verwandte Türkstämme” BYZTURC II. 322. MORAVCSIK korábban a vardarióta-türkökre gondolt (MORAVCSIK 1932. 438), míg ДУЙЧЕВ ezen *türkök* alatt a magyarságot értette (ДУЙЧЕВ 1964. 61. 6. lj.).

⁷ MORAVCSIK 1932. 437.; MORAVCSIK 1988. 77. 1. lj. BOŽILOV ötletét, hogy a Μηδοι helyett Μυδοι „moesia”-akat kellene olvasni, úgy tűnik nem fogadták el a kutatók. BOŽILOV 1971. 172.

⁸ ДУЙЧЕВ 1964. 61. 6. lj.

⁹ BOŽILOV 1971. 172–173; ИСТОРИЯ НА БЪЛГАРИЯ 287. ДИМИТРОВ, ХРИСТО: Българо–унгарски отношения през средновековието. София 1998. (továbbiakban: ДИМИТРОВ 1998.) 59–60., 356.; КНЯЗЬКИЙ, И. О.: Византия и кочевники южнорусских степей. Санкт-Петербург 2003, 12.

¹⁰ MORAVCSIK GYULA: A magyar történet bizánci forrásai. A Magyar Történettudomány Kézikönyve I. 6b. Budapest 1934. 140–141.; MORAVCSIK 1988. 77–79. vö. SÁNTA GYÖRGY: A harcos szentek bizánci legendái. Budapest 1943. 42. 4. lj.

¹¹ KRISTÓ GYULA: Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig. Budapest 1980. (továbbiakban: KRISTÓ 1980.) 248. vö. 532. 589. lj.; KRISTÓ GYULA: Az augsburgi csata. Sorsdöntő történelmi napok 8. Budapest 1985. 38.; KRISTÓ GYULA: Az Árpád-kor háborúi. Budapest 1986. (továbbiakban: KRISTÓ 1986.) 27.

¹² MORAVCSIK 1988. 26; Nicholas I Patriarch of Constantinople Letters. Greek text and english translation: JENKINS, R. J. H. – WESTERINK, L. G. Washington 1973. (továbbiakban: JENKINS – WESTERINK 1973.) 514–515. (183. levél)

¹³ MAKK FERENC: Magyar külpolitika (896–1196). Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 2. Szeged 1996. 2. bővített és átdolgozott kiadás. 15–16.; MAKK FERENC: A turulmadártól a kettőskeresztig. A korai magyar–bizánci kapcsolatok. In: MAKK FERENC: *A turulmadártól a kettőskeresztig. Tanulmányok a magyarság régebbi történelméről*. Szeged 1998. 220.; KRISTÓ GYULA – MAKK FERENC: A kilencedik és a tizedik század története. Budapest 2001. (továbbiakban: KRISTÓ – MAKK 2001.) 106.

történt balkáni hadieseményekben számos kutató szintén elfogadta.¹⁴ A forrás ilyen értelmezésére építve pedig Kristó úgy vélekedett: „A magyar nomádállam hanyatlásának első, csalhatatlan jele, hogy 917-től kezdve egyazon esztendőben két irányban [t.i. nyugatra és keletre] jártak portyázni a magyarok, vagyis a központi irányítás ... kezdett megszűnni.”¹⁵

A forrás szavahihetősége ellen tudomásom szerint csak néhány kutató emelt szót. Czebe a forrás által leírt csata azonosítását tekintette „több mint problematikus”-nak.¹⁶ Moravcsik pedig felhívta a figyelmet arra, hogy „megfigyelhető, hogy egyes írók halmozzák a népneveket anélkül, hogy azok jelentésével tisztában lennének. Valószínűleg itt is ilyen jelenséggel állunk szemben”.¹⁷ Hasonlóképpen Bogay – talán Moravcsik véleményét követve – történelmi szempontból értéktelennek tekintette a passzust, bár véleményét részletesen nem indokolta meg.¹⁸ A továbbiakban arra keressük a választ, hogy a vizsgált passzus mennyiben tekinthető a 917-es események hiteles forrásának. Ennek eldöntéséhez a *Miracula Sancti Georgii* szövegében található információkat össze kell vetni a korra vonatkozó forrásokkal.

A bizánci krónikák beszámolnak arról, hogy Symeon bolgár uralkodó 914 első felében megtámadta a Bizánci Birodalmat. A bolgár monarcha nem első ízben indított ilyen támadást. 913-ban Symeon már végrehajtott egy hasonló akciót, amelynek során csapatai eljutottak Konstantinápolyig. Alexandros bizánci császár (912–913) rövid uralma alatt – aki testvére, VI. (Bölcs) León halálát követően vette át az állam vezetését – véget ért a békés bolgár–bizánci viszony.¹⁹ Amikor a császár

¹⁴ KIRÁLY 1977, 325; KORDÉ ZOLTÁN – PETROVICS ISTVÁN: A magyar kalandozások. Budapest 1989. 29.; A honfoglalás korának írott forrásai. Szerk. KRISTÓ GYULA. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 7. Szeged 1995. (továbbiakban: HKÍF) 98. 258. lj.; PÁLÓCZI HORVÁTH ANDRÁS: Nomád népek a kelet-európai steppén. In: *Zöldülő sasok*. Szerk. Havassy Péter. Gyula 1996. 13.; HAVASSY PÉTER: Kronológia. In: *Zöldülő sasok*. Szerk. Havassy Péter. Gyula 1996. 119.; GALAMB GYÖRGY: Megjegyzések Querfurti Brúnó becsnyök közötti térítési kísérletéhez. In: *A Kárpát-medence és a steppe*. Szerk. MÁRTON ALFRÉD. Magyar Őstörténeti Könyvtár 14. Budapest 2001. (továbbiakban: GALAMB 2001.) 182.; KIRÁLY PÉTER: A honalapítás vitás eseményei. A kalandozások és a honfoglalás éve. Nyiregyháza 2006. 137.

¹⁵ KRISTÓ GYULA: A magyar nomádállamtól Szent István államáig. In: *Aetas* 2000/3. 119.

¹⁶ CZEBE 1927. 48.

¹⁷ MORAVCSIK 1988. 77. 1. lj. vö. „Die gemcinsame Aufführung der erwähnten Völker ist natürlich nichts anderes, als die eigenmächtige Kombination des Verfassers der Legende, da die Geschichte des X. Jh.-s nichts davon weiss.” MORAVCSIK 1932. 438.

¹⁸ „Für die ungarische Geschichte ist aber die Quelle wertlos, weil die historisch unmögliche Völkerliste wohl nur zur Ausschmückung der Legende diente.” BOGAY, THOMAS VON: Ungarnzüge gegen und für Byzanz: Bemerkungen zu neueren Forschungen. In: *Ural-Altäische Jahrbücher* 60 (1988) 32.

¹⁹ A háború kitörését a bizánci források azzal magyarázzák, hogy Alexandros megsértette a bolgár követeket, és nem fizette meg a 896. évi béke értelmében járó évpénzt Symeonnak (Theophanes Continuatus 380^{s,11}, Symeon Magister 717^{3,18}, Georgius Monachus Continuatus 873^{3,18}, vö. JIREČEK, KONSTANTIN JÓZSEF: A bolgárok története. Nagy-Becskerek 1889. (továbbiakban: JIREČEK 1889.) 156.; SLATARSKI, W. N.: Geschichte der Bulgaren I. Leipzig 1918. (továbbiakban: SLATARSKI 1918.) 53.; RUNCIMAN, STEVEN: A History of the First Bulgarian Empire. London 1930. (továbbiakban: RUNCIMAN 1930.) 155.; KARLIN-HAYTER, PATRICIA: The Emperor Alexander's Bad Name. In: *Speculum* 44 (1969) (továbbiakban: KARLIN-HAYTER 1969.) 585.; BOLENSKY, DIMITRI: A Bizánci Nemzetközösség. Varia Byzantina 3. Budapest 1999.

913. június 6-án meghalt, a Birodalom trónját – most már mint egyeduralkodó – a gyermek VII. Kónstantinos Porphyrogennétos (913–959) foglalta el. A kiskorú uralkodó helyett azonban egy régenstanács intézte az állam ügyeit, amelynek legbefolyásosabb tagja Nikolaos Mystikos konstantinápolyi pátriárka volt. A helyzetet kihasználva Symeon megtámadta Thrakia themát.²⁰ A pátriárka a támadók visszavonulását csak úgy tudta elérni, hogy Symeont a bolgárok császárává koronázta, és elfogadta azt a feltételt, hogy a gyermek császárt eljegyezzék Symeon leányával.²¹ A kormányzatban azonban az ellenség visszavonulása után változás állt be. A császár anyja, Zoé – akinek VI. (Bölcs) León császárral kötött házasságát nem ismerte el az egyház, és ezért kolostorba kényszerítették – visszatért Konstantinápolyba és magához ragadta a hatalmat. Ennek egyik első lépéseként 914. februárjában az új vezetés rákényszerítette Nikolaos Mystikos pátriárkát, hogy visszavonuljon az állam ügyeinek intézésétől.²² A pátriárka politikai kudarca egyet jelentett azzal, hogy Zoé megtagadta a bolgár uralkodónak tett ígéretet teljesítését.²³ Válaszlépésként a bolgár hadsereg 914. első felében támadásba lendült.²⁴

Ha hihetünk a bizánci krónikák kronológiájának, a császárné és tanácsadói²⁵ körében ezt követően merült fel annak a lehetősége, hogy a dél-orosz steppén élő besenyők segítségére lehetnének a bizánciaknak a bolgárok elleni harcokban. A Krím-félszigeten fekvő Chersón thema a bizánci kormányzat legfontosabb hídfőállása volt a Fekete-tenger északi partvidékén, amelynek kulcsszerepe volt a császári kormányzat és a dél-orosz steppén vagy annak szomszédságában élő népek közötti kapcsolattartásban.²⁶ Ezzel magyarázható, hogy annak stratégosa, Jóannés Bogas

(továbbiakban: OBOLENSKY 1999.) 138.; OSTROGORSKY, GEORG: A bizánci állam története. Budapest 2003. (továbbiakban: OSTROGORSKY 2003.) 229.). Alexandros megítélésére lásd: JENKINS, ROMILLY J. H.: The Emperor Alexander and the Saracen Prisoners. In: *Studi Bizantini e Neoellenici* 7 (1953) (továbbiakban: JENKINS 1953.) 389–393.; KARLIN-HAYTER 1969. 585–596.

²⁰ SLATARSKI 1918. 53.; RUNCIMAN 1930. 156.; KARLIN-HAYTER 1969. 585–586. 2. lj.; OBOLENSKY 1999. 138.

²¹ RUNCIMAN 1930. 156–157., 299–301. (kisebbségekkel); OBOLENSKY 1999. 138–141.; BRÉHIER, LOUIS: Bizánc tündöklése és hanyatlása. *Varia Byzantina* 1. 1999. (továbbiakban: BRÉHIER 1999.) 1.9.; OSTROGORSKY 2003. 229–230.; JENKINS, ROMILLY J. H.: The Peace with Bulgaria (927) celebrated by Theodore Daphnopates. In: *Polychronion. Festschrift F. Dölger*. Heidelberg 1966. (továbbiakban: JENKINS 1966.) 290., 295., 299–300.

²² RUNCIMAN 1930. 158.; BRÉHIER 1999. 149.; OBOLENSKY 1999. 141.; OSTROGORSKY 2003. 230. JENKINS, ROMILLY J. H.: A „Consolatio” of the Patriarch Nicholas Mysticus. In: *Byzantion* 35 (1965) (továbbiakban: JENKINS 1965.) 163.; JENKINS 1966. 300.

²³ RUNCIMAN 1930. 158.; OBOLENSKY 1999. 141–142.

²⁴ RUNCIMAN 1930. 158–159.; BROWNING, ROBERT: Byzantium and Bulgaria. A comparative study across the early medieval frontier. Berkeley–Los Angeles 1975. (továbbiakban: BROWNING 1975.) 61–63.; OBOLENSKY 1999. 142.; BRÉHIER 1999. 149.; OSTROGORSKY 2003. 230.

²⁵ Vö. JENKINS 1965. 162–164.

²⁶ Chersón szerepére lásd: OBOLENSKY, DIMITRI: The Crimea and the North before 1204. In: Obolensky, Dimitri *The Byzantine Inheritance of Eastern Europe*. London 1982. II.; WOZNIAK, F. E.: Byzantium, the Pechenegs and the Rus’: The Limitations of a Great Power’s Influence on its Clients in the 10th Century Eurasian Steppe. In: *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 4 (1984) (továbbiakban:

vállalkozott arra, hogy – amennyiben ebbéli tevékenységéért patrikiosi méltóságra emelik – a besenyőket felbérelí Symeon hátbatámadására. A császárné és tanácsadói támogatták e tervet, és a stratégest gazdag ajándékokkal²⁷ elküldték a besenyőkhöz. A követség indulásának, illetve a tárgyalásoknak a datálásában segíthet az, ha megvizsgáljuk, hogy a bizánci forrásokban az esemény mely hírekkel együtt szerepel.

	<i>Georgius Monachus Continuatus</i> ²⁸	<i>Theophanes Continuatus</i> ²⁹	<i>Pseudo-Symeon</i> ³⁰
Symeon megtámadja Thrakia themát	879 ₁₂₋₁₃	386 ₂₃ –387 ₁	722 ₁₄
Zoé császárné elküldi Jóannés Bogast, hogy kössön szövetséget a besenyőkkel egy a bolgárok elleni katonai akcióra	879 ₁₃₋₁₅	387 ₁₋₃	722 ₁₅₋₁₆
Jóannés Bogas megköti a szövetséget a besenyőkkel és besenyő túszokkal visszatér Konstantinápolyba	879 ₁₆₋₁₉	387 ₄₋₇	722 ₁₆₋₁₈
Asot Konstantinápolyba jön, ahol Zoé császárnő gazdag ajándékokat juttat neki, majd visszatér hazájába	879 ₂₀ –880 ₄	387 ₇₋₁₃	722 ₁₉ –723 ₂
A harmadik indikció szeptember hónapjában bár eleinte Symeon sikertelenül ostromolta Adrianopolist, de végül annak parancsnoka Pankratikos átadta azt a bolgár monarchának	880 ₅₋₆	387 ₁₄₋₁₅	723 ₃₋₄

WOZNIAK 1984.) 301., 309.; OBOLENSKY, DIMITRI: Byzantium, Kiev and Cherson in the Tenth Century. In: *Byzantinoslavica* 54 (1993) 108–113.; ROMANČUK, ALLA I.: Das mittelalterliche Cherson und die Barbaren. In: *Byzantinoslavica* 54 (1993) 58–64.; OBOLENSKY 1999. 205–224.

²⁷ A besenyőknek adandó ajándékokra lásd: Bíborbanszületett Konstantin: A birodalom kormányzása. Ford. MORAVCSIK GYULA. Budapest 1950. (továbbiakban: MORAVCSIK 1950.) 52–53. vö. POLGÁR SZABOLCS: Kereskedelem a Fekete-tenger északi partvidékén a 9–10. században. (A Ġayhānī-féle leírás adatai a magyarok és a *De Administrando Imperio* értesülései a besenyők kereskedelméről). In: *Heves Megyei Régészeti Közlemények* 2 (2000) 197.; MAREY, ALEXEY V.: Socio-political Structure of the Pecheneg. In: *Alternatives of Social Evolution*. Ed.: Kradin, Nikolay N. et alii. Vladivostok 2000. (továbbiakban: MAREY 2000.) 290.; ZIMONYI ISTVÁN: Muszlim források a honfoglalás előtti magyarokról. A Ġayhānī-hagyomány magyar fejezete. Magyar Őstörténeti Könyvtár 22. Budapest 2005. 249–250. vö. 260.

²⁸ Theophanes Continuatus, Ioannes Cameniata, Symeon Magister, Georgius Monachus, ex recognitione. IMANUELIS BEKKER. Bonnae 1838. (továbbiakban: Georgius Monachus Continuatus)

²⁹ Theophanes Continuatus, Ioannes Cameniata, Symeon Magister, Georgius Monachus, ex recognitione. IMANUELIS BEKKER. Bonnae 1838. (továbbiakban: Theophanes Continuatus)

³⁰ Theophanes Continuatus, Ioannes Cameniata, Symeon Magister, Georgius Monachus, ex recognitione. IMANUELIS BEKKER. Bonnae 1838. (továbbiakban: Pseudo-Symeon)

A táblázatban szereplő Asot azonos II. Ašot örmény uralkodóval. 913-ban Yūsuf, Ādarbāyğān muszlim helytartója fogságba ejtette, majd pedig 914-ben kivégezte az örmény uralkodót I. Smbatot.³¹ A muszlim csapatok bevették Ernğak várát, ahol Smbat anyja, Šušān, a felesége, Sopci és a testvérének, Sahaknak a felesége is fogságba esett. Smbat anyja a fogságban meghalt, a másik két személyt pedig fogolyként a Bagdadi Kalifátusba hurcolták. A Bagratida-dinasztia megrendülését kihasználva az örmény fejedelmek az összefogás helyett egymás ellen támadtak. I. Smbat haláláról értesülve fia, II. Ašot megkísérelte kiterjeszteni fennhatóságát az apja által birtokolt erődítményekre és több sikeres csatát vívott a muszlimok ellen. Yūsuf azonban II. Ašot rokonát a Duin-i Ašot-ot, a bagratida Šapuh fiát léptette fel vele szemben, mint ellenkirályt.³² Az örmények elleni muszlim támadásról a bizánci kormányzat hamar értesült, és Nikolaos Mystikos – valószínűleg még 913-ban – levelet küldött Jóánnés Draszanakertci örmény katolikosnak.³³ A katolikos válaszelevelét megkapva és értesülve I. Smbat király haláláról a bizánci császári udvar elküldte követségbe Tēodoros Vasilikost azzal az utasítással, hogy menjen el a katolikoshoz és II. Ašot-hoz. A követség illő ajándékokkal felkereste elsőként Taronban a katolikosot, aki továbbküldte őket II. Ašothoz. A követség egyik célja az volt, hogy átadja VII. Kónstantinos Porphyrogennétos császár üzenetét, amelyben meghívja Konstantinápolyba az örmény monarchát. II. Ašot fogadta a követséget és megkapván a császár üzenetét azonnal útrakelt a Bizánci Birodalomba. Konstantinápolyba érkezésekor az örmény uralkodót Zoé császárné fogadta, majd VII. Kónstantinos Porphyrogennétos császár egy trónnal, bíbor és arany díszruhával és más ajándékokkal halmozta el, megerősítette a „fejedelmek fejedelme” címét és elismerte a bizánci császár „lelki fiá”-nak. A látogatás végeztével II. Ašot bizánci katonai támogatással visszatért országába és térdre kényszerítette Duin-i Ašotot.³⁴ Bár korábban II. Ašot konstantinápolyi látogatásának több datálása is közkezen forgott,³⁵ mára általánosan elfogadottá vált, hogy arra – miként azt Jóánnés Draszanakertci állítja – közvetlenül I. Smbat halála után, tehát 914-ben került sor. Ezt a bizánci források belső kronológiája is megerősíti.³⁶

³¹ Yovhannēs Draszanakertci History of Armenia. Translation and Commentary by REV. KRİKOR H. MAKSODIAN. Atlanta [1987] (továbbiakban: MAKSODIAN 1987.) 176–177. vö. 293–294.

³² MAKSODIAN 1987. 176–189.

³³ MAKSODIAN 1987. 189–191., 297. vö. 36–37.

³⁴ MORGAN, JACQUES DE: The History of the Armenian People from the Remotest Times to the Present Day. h.n. é.n. 61.; JENKINS, ROMILLY, J. H.: Letter 101 of the Patriarch Nikolas Mysticus. In: *Byzantion* 31 (1961) 76–80.; GARSOĪAN, NINA: The independent kingdoms of medieval Armenia. In: *The armenian people from ancient to modern times*. Ed.: RICHARD G. HOVANNISIAN. h.n. 1997. (továbbiakban: GARSOĪAN 1997.) 158–160.; BRÉHIER 1999. 160.; TER-GHEWONDYAN, ARAM: The Arab Emirates in Bagratid Armenia. Lisbon 1976. 73.

³⁵ Vö. MAKSODIAN 1987. 298.

³⁶ GARSOĪAN 1997. 159.

Az örmény uralkodó konstantinápolyi látogatása után a bizánci krónikák Adrianopolis városának ostromáról és bolgár kézre kerüléséről szólnak, megadva az utóbbi időpontját is: 914 szeptember.³⁷

A bizánci és örmény krónikák adatai alapján tehát arra gondolhatunk, hogy Jóannés Bogas követsége a bolgár támadás 914 első felében való elkezdése után, de talán még II. Asot Konstantinápolyba érkezése és Adrianopolis eleste előtt hajtotta végre feladatát.

A besenyőkhöz küldött bizánci követség lehetséges útvonalait a források alapján meg tudjuk rajzolni. Az egyik lehetőség az volt, hogy az Al-Dunához hajózó bizánciak a folyó északi oldalán élő nomádokkal vették fel a kapcsolatot.³⁸ A másik esetben a dél-orosz steppe más folyóinál, a Dnyeszternél vagy a Dnyepernél léptek érintkezésbe velük.³⁹ A harmadik útvonal pedig Chersónba vezetett, amelynek szomszédságában szintén éltek besenyő csoportok.⁴⁰ Mivel azonban a bizánci források 917-ben a besenyő csapatok Al-Dunához való vonulásáról adnak hírt, ez inkább arra mutat, hogy a korábbi diplomáciai tárgyalások színhelye illetve a besenyők hatalmi központja attól északabbra lehetett.⁴¹

A bizánci–besenyő szerződés megkötéséről a bizánci krónikák mellett Nikolaos Mystikos egy levele is beszámol, amelyet Kónstantinos kamaráshoz, Zoé császárné bizalmasához írt. A pátriárkát mélyen felháborította, amikor megtudta, hogy a felek a megegyezést tűzzel és ökrök, kutyák, valamint juhok lemészárlásával erősítették meg, és egyben elítélte nem csak azokat, akik ezt végrehajtották, hanem azokat is, akik ehhez közvetve hozzájárultak.⁴² A pátriárka szemléletes leírása alapján – amely számos kiváló analógiával rendelkezik az eurázsiai steppe nomád népei között⁴³

³⁷ RUNCIMAN 1930. 158–159.; OSTROGORSKY 2003. 230.

³⁸ PL. MORAVCSIK 1988. 59., 63.

³⁹ MORAVCSIK 1950. 54–57.

⁴⁰ MORAVCSIK 1950. 48–49., 52–55. vö. PRITSÁK, O.: The Pečenegs: a Case of Social and Economic Transformation. In: *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 1 (1975) (továbbiakban: PRITSÁK 1975.) 223–224. Habár az aligha valószínű, hogy a tárgyalásokra magában Chersónban került volna sor. ROMASHOV, S. A.: The Pechenegs in Europe in the 9–10th Centuries. In: *Rocznik Orientalistyczny* 52 (1999) 27.

⁴¹ A XI. század elején Querfurti Brúnó egy a Dnyepertől nyugatra Kijevtől délre 6 napi járóföldre elhelyezkedő besenyő központot keresett fel. PRITSÁK 1975. 219., 222–223.; GALAMB 2001. 183.; MAREY 2000. 292.

⁴² JENKINS–WESTERINK 1973. 310–313. (66. levél), 553–554. vö. GRUMEL, V.: Les registres des actes du patriarchat de Constantinople. I/2. Kadiköy–Istanbul 1936. (továbbiakban: GRUMEL 1936.) 162–163. (No. 658)

⁴³ IFJ. HORVÁTH JÁNOS: Török politikai intézmények nyomai a középkori magyar állam életében. In: *Ethnographia* 81 (1970) 271–273.; BÁLINT CSANÁD: A kutya a X–XII. századi magyar hitvilágban. In: *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 11 (1971) 308–309., 312.; GOLDEN, P. B.: The Dogs of the Medieval Qipčaq. In: *Varia Eurasistica. Festschrift für Professor András Róna-Tas*. Szeged 1991. 46–48.; GÖCKENJAN, HANSGERD: Eskü és szerződés az altaji népeknél. In: *Honfoglalás és néprajz*. Szerk. KOVÁCS LÁSZLÓ – PALÁDI-KOVÁCS ATTILA. A honfoglalásról sok szemmel 4. Budapest 1997. 333–345.; SINOR, DENIS: Taking an Oath over a Dog cut in Two. In: *Altai Religious Beliefs and Practices, Proceedings of the 33rd Meeting of the Permanent International Altaistic Conference, Budapest June 24–29, 1990*. Ed.: BETHLENFALVY, G. – BIRTALAN, A. – SÁRKÖZI, A – VINKOVICS, J. Budapest 1992. 301–307.; Megjelent

– aligha lehet kételkedni abban, hogy az eseményre – az említett pogány külsőségek mellett – sor is került. A szerződés körüli belpolitikai harcok ezután sem jutottak azonban nyugvópontra, amit bizonyít a pátriárka egy újabb levele, amelyet szintén Kónstantinos kamaráshoz írt, utalva abban a pogány szerződéskötés miatti bűnbánat szükségességére.⁴⁴ Grumel – a bizánci krónikák hírei alapján – úgy vélte, hogy az elsőként említett levelet a pátriárka 915-ben vagy 916-ban írhatta.⁴⁵ Jenkins és Westerink mindkét említett levelet ugyanazon eseménysorhoz kötve – Grumelre való hivatkozással, de szűkítve az általa megadott kronológiai keretet – a 915. évre helyezték elkészültüket,⁴⁶ amit talán azon vélekedésük befolyásolt, miszerint a 914-es bizánci-besenyő szövetségekötés ténye aligha évek múltán juthatott el a pátriárkához. Úgy véljük azonban, hogy a pátriárkának a szövetségekötés miatti felháborodására és leveleinek megírására nem nagy időközrel a megegyezésről szóló hírek Konstantinápolyba érkezése után kerülhetett sor, így a levelek legkésőbb 914 második felében íródhattak, amikor a hírek még általános beszédtemát jelenthettek a császári udvarban.

Jóannés Bogas – azért, hogy a megegyezésről jelentést tegyen – visszatért Konstantinápolyba. Ezt az eseményt Grumel 915-re tette,⁴⁷ amit Jenkins és Westerink is elfogadott.⁴⁸ A datáláshoz azonban annyit hozzá kell tennünk, hogy a dél-orosz steppe és Konstantinápoly közötti hajóút Jóannés Bogas számára nagyjából két hetet vehetett igénybe,⁴⁹ így sokkal valószínűbbnek kell tekintenünk, hogy a császárvárosba való megérkezésére még 914-ben sor kerülhetett, miként ezt a bizánci krónikák híreinek egymáshoz való viszonya is sugallja.

A bizánci krónikák elmondják, hogy Adrianopolis városa nem maradt bolgár kézen, mert a bizánci kormányzat azt pénz segítségével visszaszerezte.⁵⁰ Ha helyes az a véleményünk, hogy a bizánci-besenyő szövetség megkötése ezen eseményt megelőzte, úgy Symeon engedékeny magatartását talán a szövetségtől való félelem is befolyásolta.⁵¹ Ezt támogathatja, hogy a bolgárok ezt követően csak kisebb betöréseket hajtottak végre a Bizánci Birodalom ellen. Nikolaos Mystikos egy Symeonhoz írott levelében megemlíti, hogy a császári udvar főemberei tudatták vele, hogy a

változatlanul az alábbi kötetben is: SINOR DENIS: *Studies in Medieval Inner Asia*. Aldershot–Brookfield 1997. XVII.; GOLDEN, P. B.: *Religion among the Qipčaq of Medieval Eurasia*. In: *Central Asiatic Journal* 42 (1998) 191–192.

⁴⁴ JENKINS–WESTERINK 1973. 312–315. (67. levél)

⁴⁵ GRUMEL 1936. 162–163. (No 658.)

⁴⁶ JENKINS–WESTERINK 1973. 553–554.

⁴⁷ GRUMEL 1936. 162–163. (No 658.)

⁴⁸ JENKINS–WESTERINK 1973. 554.

⁴⁹ Vö. Julianus barát és Napkelet felfedezése. Szerk.: GYÖRFFY GYÖRGY. Budapest 1986. 201–204.

⁵⁰ Georgius Monachus Continuatus 880₆₋₉; Theophanes Continuatus 388₁₋₄; Pseudo-Symeon 723₄₋₆; RUNCIMAN 1930. 158–159.

⁵¹ Hasonló feltételezést kockáztatott meg Jireček a 924. év eseményei kapcsán. JIREČEK 1889. 158. vö. MORAVCSIK GYULA: Nikolaos Mystikos a „nyugati turkok”-ról. In: *Kőrösi Csoma-Archivum* 1 (1921–1925) 157.; MORAVCSIK 1988. 24–26.

917. évi bolgár–bizánci harcok előzményeképpen a bolgár csapatok korábban Dyrrachion és Thessaloniké vidékén bizánci területeket foglaltak el.⁵²

Bár azt láthattuk, hogy 914-ben a császári udvar szövetséget kötött a besenyőkkel, de annak tényleges – a katonai segítségnyújtásig terjedő – realizálására csak 917-ben került sor.

Nikolaos Mystikos konstantinápolyi pátriárka egy dátálatlan, de a benne található információk alapján 917 augusztus végén–szeptember elején Symeon bolgár uralkodóhoz írott levelében megemlíti, hogy a császári udvar főemberei tudatták vele, hogy Thrakia és Makedónia themák stratégosai jelentették, hogy a bolgárok megkezdtek az előkészületeket egy a Bizánci Birodalom elleni támadásra. Ezzel párhuzamosan pedig a Krim-félszigeten lévő Chersón thema stratégosa, Jóannés Bogas állandóan jelentéseket küldött Konstantinápolyba, amelyben tudatta, hogy a bolgárok azon igyekeznek, hogy a besenyőket és más népeket a bizánciak elleni háborúhoz szövetségbe vonják. Azt is elmondták továbbá az udvar főemberei, hogy a besenyőktől 16 követ érkezett Konstantinápolyba, akik beszámoltak arról, hogy a többszöri bolgár követjárások eredményeképpen a bolgárok és a besenyők szövetséget kötöttek egymással, amelyet gyermekeik házasságával meg is erősítettek. Ezen lépések ellen történt tehát – tudatták a pátriárkával – a bizánci haderő összevonása és ekkor határozta el a bizánci kormányzat, hogy katonai úton kényszeríti rá a bolgárokat, hogy terveiket földadják.⁵³

Aligha meglepő, hogy a bolgárok kísérletet tettek a besenyők megnyerése, hiszen azok éppen a bizánciakkal szövetséges magyarok rovására foglalták el a dél-orosz steppén lévő szállásterületeiket a IX. század végén. Ha hihetünk VII. Kónstantinosz Porphyrogennétos *De administrando imperio* című munkájának, már ekkor egy bolgár–besenyő szövetség jött létre a bizánci–magyar koalíció ellenében.⁵⁴ Másrészről a bolgár uralkodó számára is világossá válhatott, hogy a bizánci udvar egy esetleges bolgár támadást csak a dél-orosz steppe nomád népeinek a segítségével kísérelheti meg semlegesíteni. A kérdés csak az, hogy a bolgárok próbálkozását mikorra kell tennünk?

Amennyiben elfogadjuk, hogy a császári kormányzat az aggasztó hírek hatására szánta rá magát a támadásra, akkor fel kell hívnunk a figyelmet arra, hogy a kisázsiai bizánci csapatok jelentős részének a Balkánra történő átcsoportosítására csak akkor volt mód, amikor a bizánci udvar meggyőződött arról, hogy a Bagdadi Kalifá-

⁵² JENKINS–WESTERINK 1973. 62–63. (9. levél) vö. RUNCIMAN 1930. 159.; BROWNING 1975. 63.

⁵³ JENKINS–WESTERINK 1973. 58–63. (9. levél); MALAMUT, ELISABETH: L'image byzantine des pechenègues. In: *Byzantinische Zeitschrift* 88 (1995) 107–108.

⁵⁴ MORAVCSIK 1988. 47. vö. KRISTÓ 1980. 182–191.; TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ: Levediától a Kárpát-medencéig. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 14. Szeged 1998. (továbbiakban: TÓTH 1998.) 169–188.

Azok a nézetek, amelyek bagatelizálják, vagy egyenesen tagadják a besenyők szerepét az eseményekben (DARKÓ JENŐ: A IX. század időrendjéhez. In: *Tanulmányok, közlemények a honfoglalás emlékére (896–1996)*. Szerk. NÉMETH PÉTER. Nyíregyháza – Szabolcs 1996. 184–186.; HARMATTA JÁNOS: A honfoglalás mai szemmel. In: *Magyar Nyelv* 94 (1998) 147–151.; TAKÁCS ZOLTÁN BÁLINT: A magyar honfoglalás besenyő háttere. In: *Függökert. Orientalisztikai tanulmányok*. Szerk. CSIRKÉS FERENC PÉTER – CSORBA GYÖRGY – SUDÁR BALÁZS – TAKÁCS ZOLTÁN. Budapest 2003. 15–34. stb.) véthetetlenek.

tus részéről támadástól már nem kell tartani. Mivel – ahogy azt az alábbiakban látni fogjuk – a bizánci követek legkorábban 917 tavaszán érkezhettek meg a Kalifátusba, a bolgárok diplomáciai próbálkozásairól szóló híreknek már ez előtt el kellett jutniuk Konstantinápolyba.

Symeon minden bizonnyal azt akarta elérni, hogy a besenyők mint szövetségesei egy esetleges bizánci–bolgár konfliktusban semlegesek maradjanak, vagy akár a bolgárok érdekében támadják a Krím-félszigeten lévő bizánci területeket.⁵⁵ Aligha hihető, hogy az lett volna ezzel a célja, hogy megengedve a Dunán való átkelésüket, államának központi területeire engedje a pálfordulásra mindig kész szövetségescit.

A bolgár–besenyő megegyezésről szóló hírek minden bizonnyal hozzájárultak ahhoz, hogy a császári udvarban döntés született a bolgárok elleni katonai csapásról. Ennek egyik lépéseként a császárné és tanácsadói Jóannés Bogast elküldték a besenyőkhöz, hogy – nyilván miután rávette őket, hogy mondják fel a bolgárokkal kötött megegyezést⁵⁶ – vezesse el őket az Al-Dunához, ahol a bizánci flotta gondoskodik majd átszállításukról. A besenyők bolgárok elleni hadbavetése azonban csak terv maradt. Amikor a nomád csapatok az Al-Dunához értek, a velük tartó Jóannés Bogas és az átszállításért felelős Rómanos Lekapénos flottaparancsnok ugyanis összeeszevesztek. Ezt látván a besenyők hazavonultak.⁵⁷ Természetesen az könnyen lehetséges, hogy a besenyők között voltak olyan „bolgárbarát” hatalmi tényezők, akiknek a fellépése befolyásolta a besenyő haderő vezetőinek döntését. A besenyők hazatéréséről hírt adó passzusokat megerősíti Nikolaos Mystikos egy – már fentebb más vonatkozásban vizsgált – levele, amelyben a szerző mentegeti a bizánciakat a háború kitörése miatt. A pátriárka a bolgárok elleni támadást emberi tévedéseknek és az Ördög cselvetésének tudja be, amely két keresztény népet egymás ellen fordított. Már önmagában az, hogy a besenyők szerepével amúgy részletesen foglalkozó forrás egy szót sem szól arról, hogy e népesség a tényleges hadieseményekben részt vett volna megerősíti a bizánci krónikák híradásait. Továbbá az is, hogy a pátriárka – többször is kihangsúlyozva – a két keresztény nép küzdelmét említi, mélyen hallgatva a pogány besenyők bolgár – vagy bizánci – oldalon való hadbalépéséről.⁵⁸

A források tehát egybehangzóan állítják, hogy a bizánci kormányzat nemcsak hogy fel kívánta bérelni 914-ben a besenyőket a bolgárok ellen, hanem ez a lépésük sikerrel is járt. Bár a bolgárok 917-ben (vagy kevéssel ez előtt) sikerrel kísérelték meg, hogy a besenyőket saját szövetségessé tegyék, de amikor Jóannés Bogas chersonói stratégos ismét felkereste a besenyőket, azok úgy döntöttek, hogy a bizánciak oldalán avatkoznak be a balkáni hadieseményekbe. A források azt is határozottan állítják, hogy a besenyő segédcsapatoknak a Dunán való átszállítása kudarcba fulladt, így azok nem tudtak bekapcsolódni a Balkánon dúló harcokba. Amennyiben tehát a *Miracula*

⁵⁵ MORAVCSIK 1950. 48–49.; WOZNIK 1984. 305.

⁵⁶ RUNCIMAN 1930. 159.

⁵⁷ Georgius Monachus 882₃₋₁₁; Theophanes Continuatus 390₂₂₋₃₉₀₁₁; Pseudo-Symeon 724₁₅₋₇₂₃; RUNCIMAN 1930. 159–160.; WOZNIK 1984. 305–306.; JENKINS–WESTERINK 1973. 60–63. (9. levél)

⁵⁸ Vö. JENKINS–WESTERINK 1973. 54–57. (9. levél)

Sancti Georgii azon híre, hogy a *skythák* fegyvert fogtak 917-ben a bizánciak ellen, a besenyőkre vonatkozik, akkor meg kell állapítanunk, hogy ez a vélekedés nem egyeztethető össze a korra vonatkozó hiteles adatokkal.

Azért, hogy 917-ben a bizánci csapatokat Kis-Ázsiából a Balkánra lehessen átcsoportosítani, Zoé császárné rákényszerült, hogy – természetesen névleg a császár, VII. Kónstantinos Porphyrogennétos nevében – követséget küldjön Bagdadba egy fegyverszünet (béke) és a fogolycsere feltételeinek megtárgyalása céljából.⁵⁹ A muszlim források részletesen beszámolnak az eseményekről. A bizánci követséget négy hónapi várakozás után – bonyolult és színpompás külsőségek között – maga al-Muqtadir kalifa is fogadta 917. július 17-én. A kalifa beleegyezett a fegyverszünetbe, és parancsot adott a foglyok kicserélésére. A bizánci követekkel elküldte egy eunuchját, Mūnis-t, akinek az volt a feladata, hogy a határig elkísérje őket és gondoskodjék a foglyok kiváltásához szükséges pénz összegyűjtéséről. Maga a fogolycsere az A. H. 305. évének rabī^c al-āḥar hónapjában (917. szeptember) meg is történt.⁶⁰ A *Miracula Sancti Georgii* tehát téved, amikor az anchialosi csata idejére (917. augusztus 20.) vonatkoztatva a Bagdadi Kalifátust (a forrásban *médek* és talán *türkők*) a Bizánci Birodalom ellenségeinek sorában említi. A valóságban a két birodalom ekkorra békét kötött egymással.

Az első olyan adat, amely talán fényt vethet arra, hogy a 917. év eseményeinek előzményei során a magyarság melyik oldalon volt kész beavatkozni a küzdelembe, Nikolaos Mystikos egy levelében található. Ebben a pátriárka megemlíti Symeonnak, hogy tudomása van arról, hogy a bolgárok a 917. évi háború előkészületei során a besenyők mellett más népek szövetségét is keresték.⁶¹ Bár a levél azt nem mondja meg, hogy kiket kell érteni azon más népek alatt, akiket a bolgár követek megkerestek, nem zárható ki, hogy ezek alatt/között a magyarságot is ott kell látnunk. A IX. század végén bizánci felkérésre a magyarok beavatkoznak a bolgár–bizánci háborúba, amely során több csatában is győzedelmeskedtek a bolgárok felett, és magát Symeont is menekülésre kényszerítették. A magyar sereg azonban miután a bizánciak a megegyezés értelmében bolgár foglyaikat kiváltották, visszatért a steppére.⁶² Ennek a hadieseménynek az emléke még elevenen élhetett Symeonban, így joggal gondolhatunk arra, hogy a balkáni támadása előtt a magyarokat – akiket a

⁵⁹ LE STRANGE, GUY: A Greek Embassy to Baghdād in 917 A. D. In: *Journal of the Royal Asiatic Society* 1897. (továbbiakban: LE STRANGE 1897.) 36.; JENKINS 1953. 392.

⁶⁰ VASILIEV, A. A.: Byzance et les Arabes. II. Bruxelles 1950. (továbbiakban: VASILIEV 1950.) 60–61., 66–69., 73–79., 108., 146–147., 222., 226., 237., 245., 248., 252., 260., 270., 273.; LE STRANGE 1897. 35–45.; KMOŠKÓ MIHÁLY: Mohamedán írók a steppe népeiről. Földrajzi irodalom. I/2. Magyar Őstörténeti Könyvtár 13. Budapest 2000. (továbbiakban: KMOŠKÓ 2000.) 224.

⁶¹ JENKINS–WESTERINK 1973. 58–59. (9. levél)

⁶² KIRÁLY 1977. 320–328.; KRISTÓ 1980. 172–182.; GYÖRFFY GYÖRGY: Honfoglalás és megtelepedés. In: *Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig*. Főszerk. SZÉKELY GYÖRGY. Magyarország története tíz kötetben. I/1. Budapest 1987². 588–589.; TÓTH 1998. 151–155.

X. század elején VI. (Bölcs) León császár a Birodalom hű szövetségesének tekintett⁶³ – is igyekezett a bizánciak oldaláról eltántorítani.

Hogy a magyarok a X. század elejének balkáni hadieseményei kapcsán megke-
rülhetetlen tényezői voltak a térségnek, azt Nikolaos Mystikos egy levele is tanúsítja,
amelyben szintén találunk adatokat nemcsak a besenyő–bizánci szövetséggel kapcsolat-
ban, hanem arra is, hogy hasonló próbálkozások történtek, hogy a magyarokat is rábírják
a Birodalom oldalán való hadbalépésre. A levelében a pátriárka egy meg nem nevezett
személynek szemrehányást tesz, hogy a császári kormányzat az egyházi intézmények
vagyonának az elvételével próbál anyagi fedezetet teremteni a besenyőknek és a magya-
roknak, valamint más népeknek a Birodalom érdekében való mozgósítására.⁶⁴ A levél
címezettjét Jenkins és Westerink abban a Kónstantinos kamarásban látja, akihez a pátriár-
ka több levelet is intézett. A levél dátumát pedig szintén ők – Jenkins-re való hivatkozással –
915–916-ra tették.⁶⁵ A 910-es évekre való datálást megerősíti, hogy a levélben em-
líttés történik a „mi szeretett Úrnőnk”-ről, aki minden bizonnyal Zoé császárnéval azonosí-
tható.⁶⁶ Róla pedig tudjuk, hogy 919-ben Rómanos Lekapénos megfosztotta a hata-
lomtól és kolostorba záratta.⁶⁷ A kérdéses levelet már Moravcsik is idézte a X. századi
magyarsággal kapcsolatban, anélkül azonban, hogy datálásával vagy történelmi interpre-
tációjával kapcsolatban véleményt mondott volna.⁶⁸ Jenkins és Westerink úgy vélték,
hogy a levél 915–916-ban kelt, és Jóannés Bogas besenyőkkel kötött megegyezésére
utal.⁶⁹ Ez utóbbi datálás azonban aligha tartható. Nikolaos Mystikos azon levelei, ame-
lyekben a 914-ben megkötött szerződés pogány külsőségei miatti felháborodásának
adott hangot nem lehetnek egyidősek a hangnemében és tartalmában oly eltérő levelünk-
kel. Az is külön magyarázatot igényelne, hogy a 914. évi megegyezésről tudósító forrá-
sok miért hallgatnak az egyházat súlytó császári rendelkezésekről, amelyekről levelünk
világosan szól. Úgy véljük, hogy ezen problémák alapján joggal kételkedhetünk abban,
hogy a pátriárka levele a 914. év eseményeihez lenne köthető. A levélnek a 917. évre
való datálása⁷⁰ jobban beleillik az eseményekre vonatkozó ismereteinkbe. Mivel a pátri-
árka más leveleiből is értesülünk arról, hogy élénk figyelemmel kísérte a 917. évi bizán-
ci háborús előkészületeket, nincs akadálya annak, hogy levelünket is a 917. évi hadiese-
mények előzményeihez kapcsoljuk. Amennyiben ez a datálás helyesnek bizonyul, úgy –
lévén a levél nem tesz említést a 917. évi katasztrofális vereségről – joggal gondolha-
tunk arra, hogy a levél 917. szeptember 20. előtt íródott. Ezt a datálást megerősíteni lát-

⁶³ MORAVCSIK 1988. 23.

⁶⁴ JENKINS–WESTERINK 1973. 514–517. (183. levél)

⁶⁵ JENKINS–WESTERINK 1973. 591.

⁶⁶ JENKINS 1965. 164., 2. lj.; JENKINS–WESTERINK 1973. 591.

⁶⁷ BRÉHIER 1999. 150.; OSTROGORSKY 2003. 231.

⁶⁸ MORAVCSIK 1988. 24., 26.

⁶⁹ JENKINS–WESTERINK 1973. 591.

⁷⁰ ДИМИТРОВ 1998. 61.; HKÍF 98. 256. lj.; KRISTÓ – MAKK 2001. 106. (A szövegrész MAKK FE-
RENC munkája)

szik egy másik forrás is, amely a 917. évi események között a magyarok bizánci oldalon való hadbahívására tett kísérletről számol be.

VII. Kónstantinos Porphyrogennétus a *De administrando imperio* című művében megemlíti, hogy a bolgár uralkodónak, Symeonnak tudomására jutott, hogy a bizánci kormányzat kísérletet tesz egy ellene irányuló koalíció létrehozására.

„E Leó úr [VI. (Bölcs) León bizánci császár] uralkodásának ideje után Dürráchion akkori katonai kormányzója, Ravdúchosz Leó főkardhordozó, akit később nagymesteri ranggal és külügyminiszteri tisztséggel tüntettek ki, megjelent Paganiában, amely akkoriban Szerbia fejedelmének uralma alatt állt, hogy tanácskozzék és összejöj-jön az említett Péter fejedelemmel valami szolgálati ügyben. De Mihály, a zachlúmok fejedelme, akit ez féltékennyé tett, azt az üzenetet küldte Simeonnak, a bulgárok fejedelmének, hogy a rómaiak császára igyekszik ajándékokkal megnyerni Péter fejedelmet, hogy vegye magához a türköket [ti. magyarokat] és támadjon rá Bulgáriára. Éppen erre az időre esett az ütközet Achelónál a rómaiak és a bulgárok közt. Felbőszülvén ezen Simeon elküldte sereggel Szigritszis Teodort és a híres Marmaint Péter, Szerbia fejedelme ellen, s ezek magukkal vitték Pál herceget, annak a Brannak a fiát is, akit Péter, Szerbia fejedelme megvakíttatott. A bulgárok cselet szöve elmentek Szerbia fejedelméhez, s azzal, hogy keresztszülei viszonyba léptek vele és esküvel biztosították, hogy semmi ellenséges cselekedetet nem követnek el ellene, lépre csalták őt, hogy eljöjjön hozzájuk, de tüstént bilincsbe vevén őt, Bulgáriába vitték, s börtönben halt meg.”⁷¹

A forrásrészlet datálásával kapcsolatos legfőbb problémát az jelenti, hogy egy Ravduchos León nevű dyrrachioni stratégusról már 880-ból is vannak adataink. Azt pedig már Dvornik is kizártnak tartotta, hogy ez a személy még a 917-es bizánci vereségek idején is hivatalában lett volna.⁷² León Choirospaktés azonban említést tett egy ugyanilyen nevű személyről egy általában 911 előttre datált levelében,⁷³ mint aki szintén *logothetés tou dromou* volt, mint ahogy azt forrásunk állítja. Dvornik úgy vélte, hogy ebben az esetben is fennáll az a probléma, hogy míg León Choirospaktés úgy tudja, hogy Ravduchos León 911 előtt már viselte ezt a tisztséget, addig VII. Kónstantinos Porphyrogennétus szerint azt csak 917 után kapta meg.⁷⁴ A forrásrészlet datálásával kapcsolatban Lascaris azt feltételezte, hogy ezt a követséget a bizánci kormányzat Peterhez a 894–896 között lezajlott bolgár–bizánci háború idején küldte el.⁷⁵ Ez azonban aligha valószínű. VI. (Bölcs) León a magyar honfoglalás előtt nem egy balkáni szövetségesére révén keresett összeköttetést a magyarokkal, hiszen ezidőtájt az Al-Dunánál azok fejedelmeivel megbízottja, Nikétas Skléros már tárgyalásokat folytatott.⁷⁶ Sokkal valószí-

⁷¹ MORAVCSIK 1950. 156–159. (32. c.)

⁷² DVORNIK, F. (commentary) In: *De Administrando Imperio*. II. Commentary. Ed.: R. J. H. JENKINS. London 1962. (továbbiakban: DVORNIK 1962.) 135.

⁷³ KOLIAS, GEORGES: Léon Choerosphactès magistre, proconsul et patrice. Athen 1939. 18., 60., 128–129.

⁷⁴ DVORNIK 1962. 135.

⁷⁵ Idézi DVORNIK 1962. 135.

⁷⁶ MORAVCSIK 1988. 59.

nübbnek tűnik Dvornik véleménye, miszerint VII. Kónstantinos Porphyrogennétos egyszerűen a névazonosság miatt összekeverte a IX. század utolsó harmadában élt dyrrachioni kormányzót a X. század elején élt *logothetész tou dromou* címet viselő névrokonával.⁷⁷ Ebben az esetben tehát Ravduchos León „később” történt kinevezését nem feltétlenül a követségjárásához képest kellene értenünk.

A Peter elleni bolgár hadjáratot Runciman 918-ra tette.⁷⁸ Ezzel szemben Fine határozottan úgy foglalt állást, hogy ez az esemény még 917-ben történt.⁷⁹ Symeon a bizánciak felett aratott anchialosi győzelme után nem tett kísérletet Konstantinápoly ostromára.⁸⁰ Talán ezt a kivárást a szerbek és a magyarok bizánci oldalon való hadbélépésétől való félelemmel, illetve a szerbek elleni hadjáratral is magyarázhatjuk. Amikor pedig a bolgár csapatok végül ismét a bizánciak ellen támadhattak, addigra Zoé császárné már megbukott, és a hatalmat egy rátermett katona, a flotta főparancsnoka, Rómanos Lekapénos kaparintotta meg.⁸¹ Amennyiben a forrás azon állítását elfogadjuk, hogy a bizánci követség az anchialosi csata idején folytatott tárgyalásokat a szerb fejedelemmel, úgy ez 917. augusztus 20. körülre tehető.⁸² Azt sajnos a forrás nem mondja meg határozottan, hogy a bizánci udvar valóban kísérletet tett-e a magyarság hadbahívására, vagy ez csak Mihaelnak, a zachlúmok fejedelmének a rágalma volt-e.⁸³ Amennyiben azonban Nikolaos Mystikos előbbieken vizsgált levelének datálása helyes, úgy nagyban valószínűsíthetjük, hogy egy ilyen szövetség terve nemcsak szóbeszéd volt a Birodalmon belül és kívül, hanem valóság is. A forrás és maga Symeon bolgár cár is – aki a bizánciakkal és a magyarokkal való konspirálás miatt vetette fogságba Peter fejedelmet – a magyarságot a 917. évi anchialosi csata idején mint a bizánci császári udvar mozgósítható szövetségeseit tartotta számon.

Macartney nyomán máig felbukkan az a nézet, hogy a magyaroknak az anchialosi csatában való részvételéről muszlim forrás is beszámol. Egy X. századi muszlim szerző, Mas'ūdī *Murūğ al-dahab* című munkájában részletesen leírja egy magyar-besenyő szövetséges had támadását a bizánciak ellen. A forrás szerint négy *türk* nép, a *b.ğ.n.y*, a *b.ğg.r.d*, a *b.ğ.nāk* és a *nūk.r.da* megtámadta a Bizánci Birodalmat, és bár a bizánciak jelentős haderőt vonultattak fel ellenük, ők mégis győzelmet arattak.⁸⁴ A népevek esetében a kutatók nagy része azt feltételezte, hogy azok a magyarok (*nūk.r.da*;

⁷⁷ DVORNIK 1962. 135.

⁷⁸ BROWNING 1975. 64.

⁷⁹ FINE, JOHN V. A. JR.: *The Early Medieval Balkan. A Critical Survey from the Sixth to the Late Twelfth Century*. Ann Arbor 1989⁵. (továbbiakban: FINE 1989.) 150.

⁸⁰ RUNCIMAN 1930. 162–163.; DVORNIK 1962. 135.

⁸¹ BRÉHIER 1999. 150.; OSTROGORSKY 2003. 231.

⁸² RUNCIMAN 1930. 162–163.; FINE 1989. 150.

⁸³ SLATARSKI úgy vélte, hogy a magyar–bizánci szövetség végül nem jött létre. SLATARSKI 1918. 54.

⁸⁴ HKÍF 52–56.; KMOŠKÓ 2000. 182–185.

b.ğg.ra) és a besenyők nevét rejtik (*b.ğ.nāk*, *b.ğ.n.y*).⁸⁵ Az eseményt pedig egy magyar–besenyő hadnak a 934. évi Bizánci Birodalom elleni hadjáratként értelmezték.⁸⁶

Macartney azonban úgy vélte, hogy a *b.ğ.n.y* alak voltaképpen a *Burğān* alak elírása, így a forrás egy dunai-bulgár–magyar–besenyő szövetséges hadnak a bizánciak elleni sikeres küzdelmét örökítette meg, amelyet ő az anchialosi csatával azonosított.⁸⁷ Itt a tudósítás részletes elemzésére nem vállalkozhatunk, csak néhány kronológiai megjegyzést kell tennünk. Mas‘ūdī az eseményt Rómanos Lekapénos uralkodásának idejére teszi. Rómanos Lekapénos 919. májusában – miután leányát eljegyezte VII. Kónstantinosz Porphyrogennétos császár – megkapta a basileopatór címet, majd 920-ban előbb caesarra, majd pedig társuralkodóvá koronázták.⁸⁸ Mas‘ūdī a magyar–besenyő támadást a A. H. 320. évre, illetve ez utánra helyezi. Ez a 932. január 13 – 932. december 31. közötti – illetve az ez utáni – időnek felel meg. A szerző pedig azt is megemlíti, hogy a bizánciak oldalán 12 000 megkeresztelkedett arab is részt vett a harcokban.⁸⁹ Ez a csoport valószínűleg a Banū Habīb volt, amely 934 körül vándorolt a Bagdadi Kalifátusból a Bizánci Birodalomba.⁹⁰ A forrás ezen három állítása is elégséges ahhoz, hogy Macartney nézetét, miszerint a leírás a 917-es események lenyomata, kizártnak tarthassuk.

Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy forrásunk bizonyosan valótlant állít, amikor az anchialosi csata idejére vonatkoztatva a besenyőknek valamint a Bagdadi Kalifátusnak a Bizánci Birodalom elleni fegyveres fellépésére utal. A magyarok esetében az eseményekről beszámoló kortárs szerzők még csak utalást sem tesznek arra, hogy a magyarság 917-ben a bogárok szövetségeseként harcolt volna a Balkánon. A források azt azonban megmondják, hogy a hadműveletek idején a magyarság a Bizánci Birodalom potenciális szövetségese volt, és Symeon bolgár uralkodó komoly fenyegetésnek tartotta esetleges bizánci oldalon való hadba lépésüket. Úgy vélem, kellő alap nélküli a magyarság szerepeltetése a 917. évi konfliktusban, mert az általunk vizsgált forrás nem megbízható krónikása az eseményeknek. Ez azonban azt is jelenti, hogy a Magyar Fejedelemség 917 körül végbement dezintegrálódásának egyetlen forrása is megszűnt hiteles adat lenni.

⁸⁵ KMOŠKÓ 2000. 182–183. 187. l.j.; GOLDEN, PETER B.: The people Nūkarda. In: *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 1 (1975) 21–35.; SCHAMILOGLU, ULI: The Name of the Pechenegs in Ibn Hayyān's al-Muqtabas. In: *Journal of Turkish Studies* 8 (1984) 217.

⁸⁶ LEWICKI, TADEUSZ: Les noms des hongrois et de la Hongrie chez les médiévaux géographes arabes et persans. In: *Folia Orientalia* 19 (1978) 43.; KRISTÓ 1986. 34–36.; GYÖRFFY GYÖRGY: A kalandozások kora. In: *Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig*. Főszerk. SZÉKELY GYÖRGY. Magyarország története tíz kötetben. I/1. Budapest 1987². 671.

⁸⁷ MACARTNEY, C. A.: The Attack on 'Valandar'. In: *Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher* 8 (1930) 159–170.; MACARTNEY, C. A.: The Petchenegs. In: *Slavonic and East European Review* 8 (1930) 345. vö. ДИМИТРОВ 1998. 60–63., 356.

⁸⁸ JENKINS, ROMILLY J. H.: The Date of the Slav Revolt in Peloponnese Under Romanos I. In: JENKINS, ROMILLY J. H.: *Studies on Byzantine History of the 9th and 10th Centuries*. London 1970. XX. 204.; OSTROGORSKY 2003. 231. vö. 275. 151. l.j.

⁸⁹ HKÍF 54.

⁹⁰ VASILIEV 1950. 419–421.; TREADGOLD, WARREN: *Byzantium and Its Army (284–1081)*. Stanford 1995. 34., 78.

Merseburgi Thietmar felfogása saját népéről és Európa más népeiről

Az első ezredforduló korának alapvető forrása Merseburgi Thietmar krónikája. A magyar olvasó számára elsősorban a magyar vonatkozású részei értékesek, hiszen Thietmar jegyezte fel Vajk nevét, és művéből megismerhetjük Szent István kíméletességét és szüleinek jellemét. Magyarországon azonban kevésbé ismerik Thietmar krónikájának egészét. A következőkben azt vizsgálom, meddig terjedt a krónikás látóköre, milyen népekről írt még a magyarokon kívül, és hogyan ítélte meg saját népét és a számára idegen népeket.

Thietmar merseburgi püspök volt, 975-től 1018-ig élt. Krónikájában, amelyen 1012-től 1018-ig dolgozott, a merseburgi püspökség és a szász királyok történetét írja meg. Művét a szász királyok szerint tagolja könyvekre. Látóköre helyenként össze-
szűkül, és családtörténetet, önéletrajzot ad. Máshol azonban kitágul a szemhatára, a Német Birodalmon kívülre is kitekint, és Európa számos népéről említést tesz.¹

Világi téren a Szászország és a Német birodalom volt Thietmar hazája. Szász krónikásként elsősorban Szászországot dicséri. II. Henrikről azt írja, hogy Szászországot „gyakran nevezte paradicsomi virágoskertnek, annak egész biztonságával és gazdagságával.”² Úgy tűnik, Thietmar szégyelli a szászok pogány múltját. Östörténetükről nem ír, ellentétben Widukinddal, a korábbi szász történétíróval.³ Leír azonban egy történetet arról, hogy a szászok legyőzték Nagy Károly seregét. A menekülő frankoknak egy szarvastehen (*cerva*) mutatta meg a gázlót a Majnán. Azt a helyet nevezték frankok gázlójának, vagyis Frankfurtnak.⁴ Thietmar ebben a történetben *mieinknek* nevezi a szászokat. Ez mutatja, hogy büszke az elődök győzelmére, azonosítja magát velük. Arról, hogy ezek a régi szászok pogányok lettek volna, nem ír. Figyelemre méltó azonban az is, hogy az isteni csoda ebben a történetben a frankokat,

¹ Lásd HOLTZMANN, ROBERT: Einleitung. XVI. XXVII. XXVIII. In: R. HOLTZMANN: *Die Chronik des Bischofs Thietmar von Merseburg und ihre korveier Überarbeitung*. Berlin 1935. (München 1996.) <http://www.mgh-bibliothek.de/thietmar/edition/vorrede.html> 2007.06.20. 09:51 [kiadás: <http://www.mgh-bibliothek.de/thietmar/edition/text.html> 2007.06.02. 20:56.]; Általam használt kiadás: THIETMAR VON MERSEBURG: Chronik. Neu übertragen und erläutert von WERNER TRILLMICH. Darmstadt 1974. (továbbiakban: THIETMAR)

² THIETMAR VI. 10. ROZGONYI IVÁNNÉ fordítása LUTZ E. VON PADBERG A pogány hit maradványai Szászországban c. művéből. In: *Európa közepe 1000 körül*. Stuttgart 2000. 419–420.; PADBERG, LUTZ E. VON: Relikten heidnischen Glaubens in Sachsen. In: *Europas Mitte um 1000. II. Band* Szerk. WIECZOREK, A. – HINZ, H-M. Stuttgart 2000. 668–670.

³ WIDUKIND VON CORVEY: *Res gestae Saxonicae*. Die Sachsengeschichte. Übersetzt und Herausgegeben von E. ROTTER und B. SCHNEIDMÜLLER. Stuttgart 1997. (továbbiakban: WIDUKIND) Első fejezetek.

⁴ THIETMAR VII. 75. Sok nép mondájában előforduló motívum, hogy nőstényszarvas mutatja meg az utat egy embersoportnak. GYÖRFFY GYÖRGY: Krónikáink és a magyar östörténet. Régi kérdések, új válaszok. Budapest 1993. 35–38. Györffy a Thietmárnál meglevő mondát nem említi. BERZE NAGY JÁNOS: A csodaszarvas mondája. In: *Ethnographia* 1927. 65–80., 145–164. Thietmárnál levő monda: 70.

tehát a keresztényeket segíti. Nagy Károlyról pedig a krónika egyéb részeiben tisztelettel szól Thietmar, és megemlíti az általa alapított püspökségeket.⁵ Noha a pogány múltból a merseburgi püspök csaknem teljesen hallgat, az egyik anekdotájában felvillan a pogány múlt emléke. Leírja, hogy I. Ottó ellen fellázadt féltestvére, Tammo (Tangmar, Tankmar). Miután legyőzték, egy templomba menekült, a szentély ablakán keresztül azonban lándzsával leszúrták. A krónikás megjegyzi, hogy a templom azon a helyen állt, ahol a *régiek* Irmensult tisztelték.⁶ Nem fejt ki részletesen, hogy mi volt ez az Irmensul, más forrásokból tudható, hogy ez volt a szászok szent fája, amit Nagy Károly 772-ben kivágatott.⁷ Thietmar Irmensul tisztelőit *régieknek* mondja, vagyis nem nevezi őket sem *őseinek*, sem *mieinknek*: nem vállal közösséget a pogány szászokkal. A pogányságnak egyébként még Thietmar korában is voltak nyomai a szászok között. Ezekről a szokásokról megbotránkozva szól a krónikás.⁸

Megjelenik nála a bajorokkal és a svábokkal szembeni ellentét. Amikor a III. Ottó halála utáni trónküzdelmeket leírja, elbeszéli, hogy Hermann sváb herceg emberei felgyűjtanak egy templomot Sraßsburgban. Itt a svábokat átkozottaknak nevezi a krónikás.⁹ Egy másik helyen arról ír, hogy II. Henrik feleségének, Kunigundának koronázása után a bajorok fosztogatni kezdtek. „*Mivel odahaza mindig kevés-sel kell beérniük, ezért idegenben szinte telhetetlenek.*”¹⁰ Ha azonban a németek más, idegen népekkel kerülnek összeütközésbe, Thietmar közösséget vállal a bajorokkal és a svábokkal is. Amikor a magyarok megtámadták Bajorországot, Regensburg püspöke, Mihály szembeszállt velük. Az ütközetben a bajorok maradtak alul, és Mihály püspöknek a magyarok levágták a fülét a csatában. A szász krónikás a történet elbeszélése során *mieinknek* nevezi a bajorokat.¹¹ Hasonló helyzetet találunk annál a résznél, melyben II. Ottó itáliai hadjáratát írja le a szaracénok ellen. Ottó 982 júliusában ütközött meg a szaracénokkal a dél-itáliai Colonna-hegyfoknál. A szaracénok azonban csapdába csalták a németeket, és megsemmisítették Ottó seregét. A hadjáratban a szászokon kívül svábok és bajorok is részt vettek. Thietmar a németeket egységesen *mieinknek* mondja, és elsíratja az elesett hősöket.¹²

⁵ THIETMAR VII. 75. lásd még pl. II. 45., IV. 47.

⁶ THIETMAR II. 2. „*ubi prius ab antiquis Irmensul colebatur*”

⁷ E. KARPFF: Irmensul, szócikk. In: *Lexikon des Mittelalters*. München–Zürich 1990. 663. Fuldai Rudolf (9. sz.)

⁸ THIETMAR VII. 69. Lásd még PADBERG, LUTZ E. VON: Relikten heidnischen Glaubens in Sachsen. In: *Europas Mitte um 1000*. 668–670.

⁹ THIETMAR V. 12. „*execrata Alemannorum*”

¹⁰ THIETMAR V. 19.

¹¹ THIETMAR II. 27. „*nostri victi ab hostibus*”; lásd még Regensburgi Arnold írását: I. 17. MGH SS. IV. 554., TRILLMICH 64. 212. jegyzete szerint 949. aug. 9-én volt a csata, Laufen mellett. Lásd GIESLER, JOCHEN: Der Ostalpenraum vom 8. bis 11. Jahrhundert. Teil 2. 61.; Pauler Gy. Arnold nyomán az augsburgi csatába helyezi a történetet. PAULER GYULA: A magyar nemzet története Szent Istvánig. Budapest 1900. 174–175.

¹² THIETMAR III. 20. Szó esik a krónikában Ausztriáról, a karintiaiakról, Frankföldről, a frizekről és Lotaringiáról is.

A német nyelvről és a német népről szólva használja a teuton kifejezést, az országot összefoglalóan Germaniának nevezi, de használja a Cisalpina, Transalpina kifejezéseket is. Figyelemre méltó egyébként, hogy az össznémet gondolat nemcsak Thietmárnál, hanem rokonánál, Querfurti Brúnónál is megvan. Ő a szászországi Magdeburgot német városnak vallja.¹³

Itáliáról ellenszenves dolgokat jegyez fel a krónikás. A római bírakat megvesztegethetőeknek tartja. A rómaiakról és a lombardokról megjegyzi, hogy náluk becsapják a vendéget, és mindenért fizetni kell. Az itáliai éghajlatról megjegyzi, hogy *nem nekünk való* (t. i. a németeknek).¹⁴ Olvashatunk róla, hogy a német harcosok közül sokan meghaltak Itáliában I. Ottó seregéből (bizonyára járványos betegségben.) Amikor a krónikás ahhoz a részhez ér, hogy II. Henrik serege hazatér az Alpokon keresztül, a krónikás örömmel üdvözi a német vidéket. Rómáról persze jót is tud mondani Thietmar. Megjegyzi, hogy különböző okokból minden város feje, és leír több római zarándokutat is. A kortárs burgund történetírónál, Rodulfus Glabernél is hasonló gondolatok olvashatók. Ő gyávának minősíti az itáliaiakat, a páviaiakat gögösnek, a rómaiakat telhetetlennek és elbizakodottnak tartja.¹⁵ A korabeli itáliaiaknak tehát rossz híruk lehetett.

Thietmar szaracén néven említi az arabokat. A németeknek leginkább Dél-Itáliában volt módjuk rá, hogy találkozzanak velük. Már említettem a colonnai csatát, melyben a szaracénok 982-ben legyőzték a német sereget. Az arab támadók Szicíliából érkeztek, Abu al-Qásim emír vezette őket.¹⁶ A krónikás tárgyilagosan, távolságtartóan mutatja be őket. Nem ír a szaracénok vallásáról, nem mondja róluk, hogy pogányok. A szaracén vezérről sem ír.¹⁷ Másképp jár el azonban azon a helyen, melyben Luna megtámadását bemutatja (1016). Ekkor visszatartó képet rajzol a támadókról, akik meggyalázzák a nőket. Krisztus ellenségeinek nevezi a támadókat. Benedek pápa összehívja az *egyház védelmezőit*, akik legyőzik a szaracénokat. A krónikás anekdotaszerűen dolgozza fel a szaracén támadás történetét. Leírja, hogy a szaracén vezérnek sikerült elmenekülnie, és egy zsák gesztenyét küldött a pápának azzal az üzenettel, hogy jövőre ennyi harcossal fog visszatérni. A pápa ugyanazt a zsákot kölessel töltve küldte vissza, azt üzenve, hogy annyi páncélossal fog ellenállni. Ebben a második történetben sem esik szó a szaracénok vallásáról, a krónikás

¹³ R. WENSKUS: Studien zur historisch-politischen Gedankenwelt Bruns von Querfurt. Münster – Köln 1956. 115.; Vita secunda auctore Brunone archiepiscopo. (Brunonis Vita Adalberti c. 4). PERTZ, G. H.: MGH Scriptorum IV. Stuttgart 1981. 596. „*Parthenopolim, Theutonum nova metropolis*”.

¹⁴ THIETMAR VII. 2.

¹⁵ THIETMAR III. 13, VII.2., II. 35., VII.71., I. 15., II. 19., IV. 9. Rodulfi Glabri Historiarum libri Quinque = Radulfus Glaber, The Five Books of the Histories. Edited and translated by JOHN FRANCE. Oxford 1989. (továbbiakban: GLABER) I. 17., IV. 1–2., 4.

¹⁶ HOLTZMANN, R.: Geschichte der Sächsischen Kaiserzeit: 980–1024. Berlin 1955.³ (továbbiakban: HOLTZMANN 1955.) 279.

¹⁷ THIETMAR III. 20.

annyit mond róluk, hogy Krisztus ellenségei. A szaracén vezér nevét nem ismerjük meg, de az elbeszélésben önálló egyéniséget kap. Thietmar királynak, *rex*nek címezi őt.¹⁸

A görögökkel is elsősorban Itálián keresztül találkozhattak a németek. Thietmar a krónika bizonyos pontjain tárgyilagos vagy éppen rokonszenves képet fest a görögökről. Elismeréssel szól II. Ottó görög feleségéről, Theophanuról, de megjegyzi, hogy a görögöknél az ilyesmi ritka.¹⁹ Jó színben tűnik fel nála Vlagyimir rusz fejedelem görög felesége is, akit Thietmar Helenének nevez. Őröla azt is megjegyzi, hogy III. Ottóval volt eljegyezve, de gonosz módon nem adták hozzá.²⁰ A krónikás azonban rámutat a konstantinápolyi udvar cselszövéseire is.²¹ Elmesél egy fordulatos történetet is, melyben központi szerepet kapnak a görögök. Amikor II. Ottó a colonnai csatából menekült, egy görög hajó (szalandria) vette fel őt a fedélzetére. Amikor a németek kezén levő Rossano kikötőjének közelébe értek, Ottó a vízbe vetette magát, és a partra úszott. A görögök a német fegyveresektől megijedve elmenekültek. Thietmar megjegyzi, hogy a görögök, akik csellel minden népet le tudnak győzni, ezúttal maguk váltak csel áldozatává. A történet tehát nem példázza a görögök csalafintaságát, de a krónikás utal rá, hogy máskor az rájuk a jellemző.²²

Lássuk Thietmar felfogását a nyugatiakról. A nyugat nála nem pusztán földrajzi fogalom, hanem értékminősítés is. Amikor Lotaringiáról ír, megjegyzi: Nyugaton nemcsak a nap hanyatlik le, hanem az igazságosság, az engedelmesség és a kölcsönös szeretet is. Az emberek (egyházi) engedély nélkül kötnek házasságot, és azzal sem törődnek, ha a püspök kiátkozza őket. A krónikás nem kételkedik közeli pusztulásukban. A komor szavak után imára szólít fel a bűnösökért. Lehetséges, hogy nyugatiak leírása mögött eretnek mozgalom nyomait tapinthatjuk ki. Abban az időben francia területeken felütötte fejét a gnosztikus eretnekség. Valószínű, hogy Lotaringiába is átszivárgott.²³ A francia királyt, Róbertet (996–1031) békésnek és mindenki által tiszteletre méltónak nevezi a krónikás. Tehát a nyugatiak közt is akad olyan ember, akit Thietmar tisztelettel említ. Róbert házasságaival kapcsolatos egy-

¹⁸ THIETMAR VII. 45. Nem meglepő, hogy a szász krónikás nem ismeri a muszlim vallást. Az észak-európai történetírók közül 1100 előtt Glaber volt az egyetlen, aki feljegyezte Mohamed nevét. GLABER I. 9. Lásd 21. 2. j.; KUNZE, SVENJA: Das ottonische Reich und der Islam. 1997. <http://www.hausarbeiten.de/faecher/hausarbeit/gek/3528.html> 2007.05.12.08.

¹⁹ THIETMAR IV. 10.

²⁰ THIETMAR VII. 72. Vlagyimir görög feleségét Annának hívták. Helené talán II. Romanosz idősebb lánya lehetett, akit I. Ottó 967/968-ban kértett meg fia számára. Anna a császár fiatalabb lánya volt. POPPE, A.: The political background to the baptism of Rus. Byzantin-Russian relations between 986–89. In: *The rise of Christian Russia*. London 1982. 230. 114. j.; POPPE, A.: Vladimir als Christ. In: *Österreichische Osthefte* 35 (1993) (továbbiakban: POPPE 1993.) 553–575., 557. 14. j.

²¹ THIETMAR II. 15.

²² THIETMAR III. 21–23. A krónikás szerint Ottó kész volt megajándékozni a görögöket, ők azonban elmenekültek.

²³ THIETMAR IV. 14.; GLABER II. 22.; HOLTZMANN 1955. 439. Lotaringia ekkor a Német Királyság része.

házi bonyodalmakról nem ír.²⁴ Érdemes megemlíteni, hogy a korszak másik nagy történetírójánál, Glabernél előnyösebb nyugatfelfogást találhatunk.²⁵

Thietmar megemlékezik ír-skót hittérítőkről és egy zarándokról is, akik német területen jártak. A zarándokat, Colomant Stockeraunál ölték meg a helybeliek, mint kémeket. Később szentként tisztelték. Az eset példázza, hogy az idegent gyakran bizalmatlanul fogadták a korabaliekt.²⁶ Az angolokról jó véleménnyel van a krónikás. Nevüket angyali szépségű külsejükkel is összefüggésbe hozza (*ab angelica facie, id est pulchra*). A jó vélemény azzal is magyarázható, hogy az angolok a pápa adófizetői voltak, és azzal is, hogy az angolszászok rokonai voltak a kontinensen lakó szászoknak, bár erről a rokonságról Thietmar nem ír. Ellenszenvesnek mutatja be a dánokat, akik Angliát elfoglalták, és tisztátalan kutyaúknak mondja őket.²⁷

Thietmar ellenszenvesnek mutatja be az északot. Leírja szent helyüket, ahol embert is áldoztak. Északon hideg van, szkiták laknak ott, akik magukkal viszik a házukat és lótejet isznak. Thietmar elbeszéli, hogyan küzdöttek rokonai az északi harcosok ellen. Megtudhatjuk, hogy rokonait egyszer elfogták az északi kalózok. Egyikük kalandos módon megmenekült, a többi foglyot azonban megcsonkították a kalózok. Thietmar megemlíti egy Götrik nevű északi királyt, aki a verdeni apátságban tanult. Elöljárója halála után azonban visszatért hazájába. A krónikás hitehagyónak mondja őt.²⁸ Az északi népek Thietmar számára pogányok, barbárok, hitehagyók. Gyakran állítja őket szembe a keresztényekkel: saját népével, a szászokkal, illetve az angolokkal.²⁹

Thietmar fontos forrása az elbai szlávok történetének. Elsősorban a liutics törzsszövetségről ír. Borzongva számol be pogány szokásaikról, de fontosnak tartja, hogy az olvasó ezt megismerje. Elbeszéli a szláv pogánylázadás történetét, mely

²⁴ THIETMAR VII. 46. II. (Jámbor) Róbert házasságairól lásd G. DUBY: A lovag a nő és a pap. Budapest 1987. 95–107.; POPPE 1993. 559.

²⁵ Rodulfus Glabernél a megfeszített Krisztus nyugat felé néz, jobb keze pedig észak felé nyúlik. Glaber ezzel magyarázza, hogy nyugaton és északon jobban el van terjedve kereszténység, mint keleten és délen. I. 14. Beszámol szent Brendan utazásáról, aki nyugaton csodálatos szigeteket talál, ahol szentéletű remeték élnek. II. 2. Lásd még Szent Brendan apát tengeri utazása. Ford., gondozta: MAJOROSSY JUDIT. Szeged 2001.

²⁶ THIETMAR I. 4., VII. 2., VIII. 30., VII. 76.

²⁷ THIETMAR VII. 36. „*immundis canibus*” (abl.) Az angolok nevének másik magyarázata, amit Thietmar ad, hogy ennek a földnek a sarkában élnek (*in angulo istius terrae*). Ez WIDUKINDnál is megvan: I. 8.

²⁸ THIETMAR I. 17., VII. 37., 38. A szkitákat Trillmich jegyzete szerint (395. 131. j.) Horatius Od. III. 24. és Vergilius Georg. III. 463. alapján említi Thietmar. A szkiták a görög, római szerzők számára a világ északi, északkeleti peremén lakó barbárokat jelentették. Thietmar, majd később Brémai Ádám, Bosau Helmold az ő számukra északon levő vidék lakóit nevezték szkitáknak. FRAESDORFF, DAVID: Der Barbarische Norden. Vorstellungen und Fremdkategorien bei Rimbart, Thietmar von Merseburg, Adam von Bremen und Helmold von Bosau. Berlin 2005. (továbbiakban: FRAESDORFF 2005.) 248., 292–296., 352–53., 359.

²⁹ D. Fraesdorff szerint a 9–12. századi észak-német szerzők pogánynak, barbárnak mutatják be az Északot. A Brit szigeteket azonban nem tekintették Északnak. FRAESDORFF 2005. 101–102.

983-ban söpört végig Szászország keleti részén.³⁰ Amikor II. Henrik német király és Vitéz Boleszláv lengyel fejedelem közt háború tört ki, Henrik szövetséget kötött a pogány liuticsokkal. A kor híres hittérítője, Qerfurti Brúnó tiltakozott ez ellen. Thietmar krónikája egyik helyén elismeréssel szól arról, hogy Henrik szövetségeseivé tette az egykori ellenségeket. Később azonban sajnálatát fejezte ki, amiért az egykori szolgák szabaddá váltak, és borzongva ír a pogány harcosokról, akik a német sereggel vonulnak.³¹ Leírja, hogyan támadták meg a liuticsok 1018-ban egy másik szláv népnek, az obodritoknak keresztény uralkodóját. Az elbeszélésből kitűnik, hogy voltak olyanok, akik ezt az utolsó ítélet előjelének tekintették. Thietmar Szent Pál 2. tesszalóniki levelére hivatkozik, miszerint előbb be kell következnie az elpártoztatásnak, és el kell, hogy jöjjön az Antikrisztus. Figyelmeztet rá, hogy az utolsó ítéletben nem szabad kételkedni, de attól is óvja olvasóit, hogy a közeli jövőtélét várják, „hisz borzalmas lesz az az igazak számára is, sokkal inkább a bűnösök számára.” Szavai azt mutatják, hogy a pogány támadás világvége-félelmeket idézett elő.³²

A fogoly szlávok sorsát is szóba hozza a krónikás. Amikor a merseburgi püspökség felosztásáról ír, a püspökség szétszakítását azokhoz a szlávokhoz hasonlítja, akiket elszakítanak egymástól, hogy eladják őket.³³ Volt olyan szláv fogoly is, akinek kedvezőbben alakult a sorsa: Thietmar feljegyzi, hogy Vilmos mainzi érsek anyja előkelő szláv hadifogoly (*captiva*) volt, apja pedig I. Ottó király. Widukind is ír az érsek származásáról. Ő is megjegyzi, hogy Vilmos anyja előkelő származású volt, de nem fogolynak, hanem jövevénynek (*peregrina*) nevezi a nőt.³⁴ A krónikát olvasva tapasztalhatjuk, hogy Thietmar tudott szlávul. Gyakran említ szláv személy- és földrajzi neveket. Ezeket többnyire le is fordítja latinra, esetleg németre. Helyenként azonban pontatlanul fordít, így valószínű, hogy szláv tudása nem volt elég alapos.³⁵

Csehországot többnyire fejedelmei kapcsán említi a krónikás. Megjegyzi, hogy Szvatopluk idején még „a mi uraink” voltak. A csehek sorsát úgy tárja elénk, mint egy példabeszédet: akik egykor hatalmasok voltak, azok gögösségük miatt megaláztattak. Úgy mutatja be Csehországot, mint belviszályoktól terhes, ijesztő

³⁰ THIETMAR VI. 25; III. 17., 19.

³¹ QUERFURTI BRÚNÓ: Bonifatius (Bruno Querfurtensis) Henrico II. regi litteras mittit. In: *Diploma Hungariae Antiquissima* I. Ed. GYÖRFFY, GYÖRGY. Budapest 1999. Lásd még KAHL, HANS DIETRICH: Compellere intrare. Die Wendenpolitik Bruns von Querfurt im Lichte hochmittelalterlichen Missions- und Völkerrechts. In: *Heidenmission und Kreuzzugsgedanken in der deutschen Ostpolitik des Mittelalters*. (177–274) 194–220.; THIETMAR V. 31., VI. 25.; SCHNEIDER, ANNAROSE: Thietmar von Merseburg über kirchliche, politische und ständische Fragen seiner Zeit. In: *Archiv für Kulturgeschichte* 1962. (továbbiakban: SCHNEIDER 1962.) 34–71., 53.

³² THIETMAR VIII. 6. TRILLMICH 24. jegyzete: 2. Thess. 2, 1–3.; FRIED, JOHANNES: Endzeiterwartung um die Jahrtausendwende. In: *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters* 45 (1989) (továbbiakban: FRIED 1989.) 381–473., 432.

³³ THIETMAR III. 16. „*Tunc omnia nostram prius aecclesiam respicientia divisa sunt miserabiliter, Sclavonicae ritu familiae, que accusata venundando dispergiur*”

³⁴ THIETMAR II. 35., WIDUKIND III. 74.

³⁵ LIPPELT, HELMUT: Thietmar von Merseburg, Reichsbischof und Chronist. Köln–Wien 1973. 86–87.

tartományt. Vannak azonban olyan csehek, akiket tisztelettel említ: Szent Vencel, a csehek keresztény fejedelme, Dobrava, a lengyel Mieszkó felesége és megtérítője, valamint Szent Adalbert püspök.³⁶

A lengyeleket többnyire rossz színben tünteti fel a krónikás. Leírja zord szokásait, és helyesli ezeket: hisz a lengyeleket úgy kell kormányozni, mint a marhacsordát vagy mint a csökönyös szamarat. Thietmar az egyik legfontosabb forrása az úgynevezett gnieznói jelenetnek. Elbeszéli, hogyan kereste fel az 1000. évben III. Ottó halott barátjának, Adalbertnek a sírját, és hogyan alapított ott érsekséget. Nem említi, hogy Ottó politikai előjogot adott volna Boleszlávnak. Amikor azonban odáig jut az elbeszélésében, hogy Boleszláv 1003-ban megtámadja a német területeket, Thietmar megfeddi a császárt, amiért az adófizetőt (*tributarius*) úrrá, *dominus*-szá tette. Nem hallgatja el azonban azt sem, hogy Vitéz Boleszló váltotta ki Adalbert vértanúnak, és később Querfurti Brúnónak a testét a poroszoktól, igaz, nem is dicséri meg érte. Van egy hely a krónikában, melyben Thietmar kifejezetten a lengyelek pártjára áll. Amikor a német–lengyel háborúban a II. Henrik oldalán harcoló liuticsok egy lengyel várat ostromoltak, Thietmar a keresztény lengyelek oldalára áll a pogány liuticsokkal szemben.³⁷ A vallás tehát fontosabb összekötő és elválasztó erő Thietmar számára, mint a politika.

A Kijevi Rusz többnyire Boleszláv hadjáratai kapcsán kerül szóba. Thietmar álmélkodva ír a távoli város hatalmas méreteiről. Megjegyzi, hogy dánok lakják. Itt nyilván varégokról van szó. Vlagyimir nevét szlávból fordítja, de nem lehet tudni, hogy a ruszokat szlávoknak vagy skandinávoknak tekintette-e. Vlagyimirt kéjsóvár embernek mutatja be a krónikás. Beszámol a görög császárlánnyal kötött házasságáról, aki keresztény hitre térítette Vlagyimirt. Ettől azonban a krónikásnak nem lett róla jobb a véleménye. Az ellenszenves beállítás részben abból adódhat, hogy Vlagyimir börtönbe vettette Reinbern hittérítőt, aki meghalt a fogságban. Az ellenszenv másik oka az lehetett, hogy a rusz fejedelem bíborbanszületett feleséget kapott magának, akit a német uralkodócsalád hiába kért. A krónikás azonban azt sem hallgatja el, hogy Vlagyimir alamizsnát osztott a szegényeknek.³⁸

A poroszokról és a besenyőkről alig esik szó a krónikában. A poroszokat Adalbert és Querfurti Brúnó hittérítő útja kapcsán említi. Adalbert 997-ben, Brúnó 1009-ben halt vértanúhalált a poroszok között. A besenyőket a lengyel–rusz háborúk kapcsán hozza szóba a krónikás. A poroszok és besenyők a merseburgi püspök látókörének szélén helyezkedtek el.³⁹

A magyarokat viszonylag kevésszer említi Thietmar, ám ezek magyar szempontból értékes megállapítások. Thietmar megemlékezik a kalandozó hadjáratokról,

³⁶ THIETMAR VI. 99., II. 2., IV. 55.

³⁷ THIETMAR IV. 28., VI. 95., VII. 60. „*Numquam audiui aliquos, qui meliori patientia ac prudentiori consilio se umquam defendere niterentur*”; *Sohasem hallottam másokról, akik nagyobb kitartással és okosabb körülménnyel védték volna magukat.*

³⁸ THIETMAR VIII. 32., VII. 72., 74.; POPPE 1993. 559–560.

³⁹ THIETMAR IV. 28., VI. 95., VI. 91., VIII. 32.

ezekben a részekben többnyire avaroknak nevezi a magyarokat. A kalandozókat Isten ostorainak tekinti, akik a bűnösöket sújtják.⁴⁰ A későbbiekben III. Ottó és II. Henrik kapcsán említi a magyarokat. Megemlíti Vajk megkoronázását.⁴¹ Tisztelettel ír a panóniai királyáról, aki Szent Istvánnal azonosítható. Megdicséri az uralkodó nagylelkűségét, amiért legyőzött nagybátyjának, Procuinak váltságdíj nélkül adta vissza a feleségét. Ha figyelembe vesszük, hogy más népek gyermekeit hogyan ítéli meg a szász krónikás, meg kell becsülnünk a magyar királyról szóló elismerő szavakat.⁴² Az uralkodóhoz méltó és méltatlan tulajdonságok egyébként több helyen megjelennek a krónikában. Ilyen, a királyhoz méltó tulajdonság a kegyesség, mellyel a magyar király is ékeskedik.⁴³ A magyar király szüleiről már sötétebb képet fest a krónikás. Feljegyzí a szülők nevét is: az apát Dewixnek, az anyát Beleknegininek nevezi.⁴⁴

A bulgárokról mindössze egy ízben emlékezik meg, amikor a 973-as quedlinburgi követjárásról beszámol.⁴⁵

Több szó esik a zsidókról. A krónika egyik legizgalmasabb része, amikor Thietmar elbeszéli, hogyan menekült meg II. Ottót a szaracénoktól a stilói (solonnai) vereség után. Egy Calanimus nevű zsidó mentette meg az életét, aki kölcsönadta neki a lovát. Arról már nem szól a krónikás, hogy Calanimusszal mi történt. Egy változat szerint ő is megmenekült, és Mainzban rabbi lett belőle. Egy másik változat szerint megölték a szaracénok.⁴⁶ Thietmar említést tesz az emberkereskedelemtől, ami rosszabb fényt vet a zsidókra. Amikor Walthard magdeburgi érsek temetéséről beszámol, megemlíti, hogy az érseket az árvák és a zsidók is siratták, akiknek atyjuk

⁴⁰ THIETMAR II. 7.

⁴¹ THIETMAR IV. 59.; VÁCZY PÉTER: Merseburgi Thietmar a magyar királykoronázásról. In: *Történelmi Szemle* 1985. 4. 628–642.; GERICS JÓZSEF – LADÁNYI ERZSÉBET: Szent István királlyá avatása és egyházszerkezése Theotmar krónikájában. In: *Egyház, állam és gondolkodás Magyarországon a középkorban*. Budapest 1995. 37–42.

GERICS JÓZSEF – LADÁNYI ERZSÉBET: Források Szent István királlyáavatásának történetéhez. In: *Magyar Könyvszemle* 118 (2002) 3. sz. 213–224. www.oszk.hu/00000/00021/00034 2007.05. 12.14.

⁴² THIETMAR VIII. 4. Ugyanazon a szavakkal dicséri meg a királyt, amelyekkel a lengyel várvédőket: „*Numquam audiui aliquem, qui tantum parceret victis; et ab hoc in civitate superimus memorata, sicut in caeteri, sedulam Deus eidem concessit victoriam.*”; GYÖRFFY GYÖRGY: István király és műve. Budapest 2000.³ 124–125.; KRISTÓ GYULA: Szent István a kortársak között és a hagyományban. In: *Az államalapítóról 2000-ben. A VII. Honvéd Emléknep és a Levéltári Napok makói előadásai*. Makói Múzeumi Füzetek 98. Makó 2001. 50–54. Lásd még KRISTÓ GYULA: A középkor magyarjai – idegen tükörben. In: *Tiszatáj* 1998. ápr. 4–11.

⁴³ SCHNEIDER 1962. 53.; GYÖRFFY 125.

⁴⁴ THIETMAR VIII. 4. Dewix Gézával, Belekneгинi Sarolttal azonosítható. CZEGLÉDY KÁROLY: Géza nevünk eredete. In: *Magyar Nyelv* 52 (1956) 325–328.; MELICH JÁNOS: A honfoglalás kori Magyarország. Budapest 1929. 45–50.

⁴⁵ THIETMAR II. 32.

⁴⁶ THIETMAR III. 21.; HOLTZMANN 1955. 282–283. Az arab forrás szerint Kalonimust megölték. Mesullam ben Kalonimus, Mainz híres tudósa fia, vagy rokona lehetett a colonnai hősnek. EICKHOFF, E.: Theophanu und der König. Otto III. und seine Welt. Stuttgart 1997.² 187–188.

volt. A zsidókat itt úgy tünteti föl, mint akik gyógyításra szorulnak. Elmondhatjuk, hogy összességében jóindulattal szemléli őket a krónikás.⁴⁷

Thietmar széles látókörű történetíró volt. Művében Európa szinte minden népe megjelenik a Brit-szigetektől Kijevig, Skandináviától Dél-Itáliáig. A szász püspök számos népet sötét színekkel ecsetel, de több nép gyermekei közül akadnak olyanok, akikről elismeréssel tud szólni. Helyet kapnak a könyvben a magyarok is. A krónikát tanulmányozva kirajzolódhat előttünk az ezredforduló sajátos etnikai világa.

⁴⁷ THIETMAR VI. 51. VI. 73. A temetés leírásánál a zsidókkal kapcsolatban is azt az úri leereszkedést találjuk, mellyel Thietmar általában a szegényekről ír. (SCHNEIDER 1962. 69.) Thietmarnak a zsidókkal szembeni jóindulata azért is figyelemre méltó, mert azokban az évtizedekben több európai városban zsidóüldözés folyt. Rouenban 1007-ben, Mainzban 1012-ben, Rómában 1020-ban. (FRIED 1989. 469–470.) Az orléans-iról lásd GLABER III. 24.

Egy számadáskönyv kultúrtörténeti vonatkozásai

Jelen tanulmány arról a hatalmas, és jórészt hasznosítatlan tudásanyagról kíván tájékoztatást adni, amelyet Jagelló Zsigmond lengyel herceg számadásai rejtene magukban. Előljáróban röviden ismertetném a forrással kapcsolatos kutatásunk állapotát.¹ Kristó Gyula javaslatára 2003-ban kezdtünk foglalkozni a számadásokkal. Már akkor látható volt, hogy egy olyan kútforrásról van szó, amelynek feldolgozásával számos új eredménnyel gazdagodhat a történeti szakirodalom, és amellyel szemben a magyar kutatásnak komoly adósságai vannak.

Ez a forrás jóval nagyobb terjedelmű annál, amit a Divéky Adorján által 1914-ben kiadott számadások képviselnek.² Egy MÖB ösztöndíj jóvoltából négy hónapot tölthettünk a varsói levéltárban 2006–2007. fordulóján, ahol a számadások Magyarországon eddig kiadatlan részeit tanulmányoztuk. Divéky csak a Magyarországra vonatkozó részeket tette közzé forráskiadásában, a fennmaradó rész, amely Zsigmond királlyá koronázásáig³ terjed ennek több mint kétszerese.

Varsói munkánk eredményeképpen ellenőrizni tudtuk a Divéky–kiadás egyes részeit, a teljes szöveg ellenőrzésére remélhetőleg 2008 nyarán kerülhet sor. Ezen túlmenően megvizsgáltuk az eredeti kéziratot, továbbá mikrofilmről kézzel írott másolatot készítettünk a Magyarországon eddig kiadatlan szövegrészről, mely egyáltalán nem érdektelen a magyar kutatás számára. Egyrészt azért nem, mert számos utalást tartalmaz mind Magyarországra, mind pedig a két ország vezető köreiből diplomáciai kapcsolataira nézve; másrészt, mert az udvartartás krakkói életére vonatkozó témérdek adat segít megérteni a Budai udvari életre vonatkozó adatokat; harmadrészt, mert a két ország különbségeit szem előtt tartva, párhuzamok alapján a krakkói adatok segítségével kiegészíthetjük, árnyalhatjuk a budai adatok által megrajzolt képet ott, ahol hiányoznak információink. Mindezekon túl a számadások elemzésével jobban megismerhetővé válik a korban kiszélesedő magyar–lengyel kapcsolatok rendszere, a két kultúra összekapcsolódása és egymásra hatása. Terveink között szerepel a Divéky által kiadott részek magyar nyelvű, magyarázatokkal is ellátott közzététele, és a lengyelországi részek kiadása is, vagy az eredeti nyelven, vagy magyarul. Természetesen magunk is igyekszünk kiaknázni a számadásokban rejlő sokféle lehetőséget.

Talán közhelynek hat, de igaz, hogy a számadáskönyvek a történettudomány által felhasználható legértékesebb források közé tartoznak. Primer és spontán közlésről van szó, olyan, a mindennapi élet szükségletei által létrehozott forrásokról,

¹ A forrással kapcsolatos kutatásokat Rábai Krisztinával közösen végezzük.

² Zsigmond lengyel herceg budai számadásai (1500–1502., 1505.) Magyar történelmi tár sorozat XXVI. kötet, Budapest 1914. (továbbiakban: SZÁMADÁSOK)

³ Magyarországra vonatkozó részek 1500. máj. 8-tól 1502. nov. 28-ig, 1505. jún. 18-tól aug. 12-ig, egyéb részek ezen időszakok közé ékelődve, ill. folytatólagosan 1507. jan. 24-ig.

melyeket senkinek nem állt érdekében torzítani, hamisítani. Noha csaknem száz éve rendelkezésünkre áll a Divéky által kiadott rész, mégis alig hasznosította a magyar történetírás. Ahol mégis hasznosította, ott is sok esetben az derül ki, hogy az eredmény mögött nem maga a forrás, hanem a Divéky által írott bevezetés áll a háttérben.⁴ A Varsóban töltött négy hónap alatt azt is meg kellett állapítanunk, hogy Lengyelországban sem adták ki a szöveget, csak annak kisebb részleteit, ez is meglehetősen régi, és sok hibát tartalmaz. Azóta keletkezett egy újabb,⁵ ami szintén nagyon korlátozott terjedelmű, és a korábbi kiadás hibáit is ismétli. A lengyel szakirodalom sem foglalkozik alaposabban a kérdéssel.⁶

Láthatjuk, hogy manapság mind nemzetközi szinten, mind pedig – öröndetes módon – Magyarországon is egyre nagyobb figyelem irányul a középkori élet anyagi kultúrájának és mindennapjainak megismerésére. Ezek az apró és lényegtelennek tűnő ismeretek teszik kézzelfoghatóvá, színessé számunkra az adott kor életét, eseményeit, véleményem szerint legalább olyan fontosak, mint a nagypolitika történései. Kutatják az ember és természeti környezete között fennálló viszonyt, az éghajlati változások kihatását a mindennapi életre, a táplálkozáskultúrát, italozási szokásokat, ruházkodást, a mentalitásban bekövetkező változásokat, és még sorolhatnám. Mindezeket figyelembe véve még inkább meglepő a tény, hogy az ezekhez legmegbízhatóbb adatokat szolgáltató forrástípus egyik jelentékeny darabját csak igen kevésbé használta fel a magyar kutatás.

A magyar kutatás állapota

Tekintsük át röviden, milyen eredmények születtek eddig a magyar szakirodalomban a forrással kapcsolatban. A kéziratok a varsói főlevéltárban maradtak fenn, 1500. február 15-től 1507. január 24-ig tartalmazznak bejegyzéseket.⁷ Az első magyar eredmény maga a Divéky által kiadott forráskiadás, mely az 1500–1502-ig terjedő évek, valamint az 1505-ös év magyar vonatkozású bejegyzéseit tartalmazza, továbbá a későbbi évekből egyéb magyar vonatkozású adatokat. A forráshoz írott előszón kívül Divéky Adorján több munkában is foglalkozott Zsigmond herceggel,⁸ ezek jól megraj-

⁴ SZÁMADÁSOK 1–10.

⁵ PAVINSKI, ADOLF: *Młode lata Zygmunta Starego*. Warszawa 1893. 219–272. ill.: *Zbiór dokumentów zakonu paulinów w polsce* Tom. II. Warszawa 2004. 290–292.

⁶ Természetesen ez a négy hónap nem volt elegendő, hogy az összes forráskiadás és a teljes szakirodalom felmérésére, de mostanáig nem sikerült nyomára bukkanni újabb publikációknak vagy forráskiadásnak.

⁷ Archivum Głównie Akt Dawnych w Warszawii, Rachunki Królewskie Syg. 29. 33. Mikrofilm Nr. 30541, 30546; (továbbiakban: RACHUNKI KRÓLEWSKIE SYG. 29. /33.)

⁸ DIVÉKY ADORJÁN: Magyarország szerepe a lengyel renaissanceban. In: *Archeológiai Értesítő* 1910. I. 1.; DIVÉKY ADORJÁN: Az 1494. évi lőcsei fejedelmi kongresszus, Lőcse 1913. In: *Közlemények Szepes vármegye múltjából*; DIVÉKY ADORJÁN: Zsigmond lengyel herceg II. Ulászló udvarában. In: *Századok* 1914. 449.; DIVÉKY ADORJÁN: Újabb elmélet az 1494. évi lőcsei fejedelmi kongresszushoz. In: *Századok* 1920. 371.

zolt képet adnak magyarországi tartózkodásáról és életkörülményeiről, a forrásban rejlő lehetőségeket azonban csekély mértékben használják ki.

Az említetteken felül a herceg egyik utazásával Zolnay László egy négyoldalas cikkében foglalkozott,⁹ kizárólag Szeged környékének vonatkozásában, valamint művelődéstörténeti monográfiáiban is felhasznált néhány adatot a számadásokból.¹⁰ Blazovich László egy monográfiájában három oldalt szentelt Zsigmond herceg szegedi utazásának.¹¹ Rábai Krisztina és jelen tanulmány szerzőjének publikációitól¹² eltekintve más eredményről nincs tudomásunk. Néhány munka lábjegyzetei között ugyan megtalálható a számadásokból vett egy-egy adat, ezek azonban gyakran nem magára a forrásra, hanem Divéky, vagy Zolnay valamely munkájára mennek vissza.¹³

A nyelvezet kérdése

A felhasználó a szöveg feldolgozása közben számos nehézségbe ütközik. Mivel esetünkben nem az utókor számára készített filozófiai műről, krónikáról vagy ünnepélyes formában kiállított oklevélről, hanem a gyakorlatban felhasználásra kerülő könyvvezetéről van szó, természetesen nem várható el forrásunktól sem a választékos nyelvhasználat, sem a gyöngybetűs írás. Sokszor nagyon szűkszavú, erősen rövidített, sietősen írt bejegyzésekről van szó.¹⁴ Semmi meglepő nincs ebben, hiszen a célcsoport a közös nyelvi kód használata révén tisztában volt a pontos jelentéssel, így a tágabb szöveggörnyezet is csak ritkán nyújt alkalmat a pontosabb

⁹ ZOLNAY LÁSZLÓ: Szeged környék néhány művelődéstörténeti emléke 1500 őszéről. In: *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1974–75/1.* 5.

¹⁰ ZOLNAY LÁSZLÓ: Ünnepek és hétköznap a középkori Budán. Budapest 1975. (továbbiakban: ZOLNAY 1975.); ZOLNAY LÁSZLÓ: A magyar muzsika régi századaiból. Budapest 1977.; ZOLNAY LÁSZLÓ: Kincses Magyarország, Budapest 1978.; ZOLNAY LÁSZLÓ: Az elátkozott Buda – Buda aranykora. Budapest 1982.

¹¹ BLAZOVICH LÁSZLÓ: Szeged rövid története Szeged 2005. Dél-Alföldi Évszázadok 21. (továbbiakban: BLAZOVICH 2005.) 48–50.

¹² RÁBAI KRISZTINA – HOROGSZEI ZOLTÁN: Szemelvények Zsigmond lengyel herceg budai számadásaiból. Documenta Historica vol. 67. JATEPress: Szeged 2005.; Medizingeschichtliche Hinweise eines Abrechnungsbuches. In: *Virus. Beiträge zur Sozialgeschichte der Medizin.* Wien 2007. HOROGSZEI ZOLTÁN: Zsigmond lengyel herceg utazásai Magyarországon. In: *Medievisztikai tanulmányok.* Szerk. MARTON SZABOLCS–TEISZLER ÉVA. Szeged 2005. (továbbiakban: HOROGSZEI 2005.)

¹³ Egy frissen megjelent tanulmányban, melyben Divéky több kijelentése is visszaköszön, már fogkeféről olvashatunk, holott a forrás egyértelműen csak „*instrumentum ad dentes purgandos de puro auro*”-ról ír. (SZÁMADÁSOK 41.) Könnyen belátható, hogy semmi okunk nincs a fogtisztításra való eszközt ebben a korban fogkefeként elképzelni, ugyanis ha ez valami kéféhez hasonló dolog is lett volna, az nem készülhetett szintisza aranyból. A tévedés forrása feltehetően az lehet, hogy Zolnay László az eszközt „fogmosóeszköznek” nevezte, (több kutatót is megtévesztve ezzel) noha mosásra nem utal forrásunk, hacsak a *purgo* ige jelentésébe nem akarjuk beleérteni. Meglátásom szerint célravezetőbb fogvájóként elképzelnünk. (ZOLNAY 1975. 114. vö. MARTON SZABOLCS: Égetett szeszek a 15–16. századi Magyarországon. In: *Középkortörténeti tanulmányok.* Szerk. WEISZ BOGLÁRKA. Szeged 2003. (továbbiakban: MARTON 2003.) 90.; BLAZOVICH 2005. 49.

¹⁴ „...multa disponebant, quod etiam non fuerat tempus scribendi, tamen veraciter sunt extraditi.” SZÁMADÁSOK 154.

értelmezéshez. Lengyel anyanyelvű fogalmazókról lévén szó, a lengyel nyelv számos esetben tetten érhető a nyelvi gondolkodás alapjaként. Gyakran fordul elő olyan mondat, amelyet vélhetően lengyel szórenddel írtak, de latin szavakkal. Ezen túlmenően számos lengyel kifejezés, esetenként egész mondatok is lejegyzésre kerültek.¹⁵ A lengyel szavak használata különösen akkor jellemző, amikor valamely latin szó jelentésén belül több egymástól enyhén különböző jelentéstartalmat kell elkülöníteni. Tipikus példa erre a lovak csoportja, ahol az *equus* szó jelentését valamely melléírt lengyel kifejezéssel pontosítják.¹⁶

A tisztán latin szövegrészek fordítása is problémás, ugyanis a szöveg írói meglehetősen hanyagul használják a nyelvet. Gyakori a szavak, akár az állítmány elhagyása, a hibás egyeztetés. Előfordul a cselekvő és szenvedő alakok felcserélődése. Általánosnak mondható a névszóragozás elhagyása, különösen személynevek esetén.

A következő kérdés az író kéz, illetve kezek kérdése. A Divéky-féle kiadás szóhasználatából és stílusbeli sajátosságaiból arra következtettünk, hogy a szöveget két személy írta, a kézirat tanulmányozása során azonban kiderült, hogy legalább két, esetleg több kéz írása különíthető el. Az eredeti dokumentumot sajnos csak egyszer vehettük kézbe, a mikrofilmről nehezebb pontosabb következtetést levonni. Zsigmond udvarmesterének, Krzysztof Szydlowiecki-nek a kézírása szintén szerepel a számadásokban, ő azonban kizárólag a pénzüsszegek összesítő ellenőrzését látta el egy hitelesítő formulával, és az aláírásával. Kizárható, hogy ő írta a számadásokat. Egyrészt, mert az udvarmester valószínűleg nem fárasztotta magát a csirkék, patkószegek és seprűk számontartásával, másrészt, ha ezt mégis megtette volna, a számadás nyelvezetén ez látható lenne, hiszen kitűnően tudott latinul. Ez a tény a kézirat ismerete nélkül, már a Divéky-féle szövegkiadásból is kideríthető, sőt az előszó¹⁷ is nyilvánvalóvá tette, ezért meglepő a magyarországi szakirodalomban megjelenő vélekedés, hogy a számadásokat ő maga írta. Itt talán Zolnay egy kijelentésének¹⁸ félreértéséről van szó, amely elkerülhető lett volna akár a Divéky előszó ismeretével, akár a forrás átnézésével.

Kultúrtörténeti vonatkozások

Ebből a szempontból a leginkább ide kívánckozó magyarországi párhuzam Estei Hippolit püspök számadásai,¹⁹ melyhez hasonlóan jelen kútfő is hihetetlen gazdagságban tartalmaz igen értékes művelődéstörténeti és gazdaságtörténeti adatokat a mindennapi élet legkülönbözőbb területeiről. Zsigmondot bátyja, II. Ulászló látta el pénzzel, és

¹⁵ „Item serifabro, qui serit thureczka wadzyla ad frenum, datum a domino Gyrzyk de ferro od powlaczeny et etiam serit idem serifaber deszczolky X ad frenum, datum in Mołdavia, pro toto dedi per Chlewyczi LX den. ung.” SZÁMADÁSOK 33.

¹⁶ SZÁMADÁSOK 26., 46., 55., 89., 201., stb.

¹⁷ SZÁMADÁSOK 6.

¹⁸ ZOLNAY LÁSZLÓ: Szeged-környék néhány művelődéstörténeti emléke 1500 őszéről. In: *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1974–75/I.* 5. vö. MARTON 2003. 90.

¹⁹ Estei Hippolit püspök egri számadáskönyvei 1500–1508. Közzéteszi: E. KOVÁCS PÉTER. Eger 1992.

udvartartásának élelmezéséről is ő gondoskodott.²⁰ A herceg anyagi helyzetének szűkössége miatt a számadások igen aprólékosak és pontosak, ebből következően rendkívül eleven képet rajzolnak meg a korabeli hercegi udvar életéről. Tanulmányozásukkal képet kaphatunk arról, hogyan működött az udvartartás, hány főből állhatott, kinek mi volt a feladata, mennyi a járandósága. Közvetlen közelről tanulmányozhatjuk Európa egyik legnagyobb dinasztíája egyik tagjának mindennapi életét. Kibontakozik előttünk a herceg napirendje, kedvenc időöltései, kedves tárgyai, ruhatára, szobája berendezése. Kis kutatással még jellemvonásaira is következtethetünk, persze a kellő óvatossággal. Azonban az egyszerűbb emberek mindennapjai legalább ilyen érdekesek lehetnek számunkra, és a forrás bőven szolgáltat ezekről is adatokat.

Mivel az udvar anyagi forrásai szűkösek voltak, nem tudtak egyszerre nagy beszerzéseket intézni, ezért folyamatosan találkozhatunk apró kiadásokkal, így jól nyomon követhetők a szükségletek alakulásai, az árak és bérek változásai. Érdekesek orvostörténeti vonatkozásai is. Az összes kérdésre nem térhetek ki, amelyekhez a forrás adatokat szolgáltat, így csak a legkézenfekvőbbeket említem meg, a teljesség igénye nélkül.

Az utazásokra vonatkozó adatokból levont következtetéseimet már közzétettem,²¹ így erre nem térek ki.

Sorra venném viszont az anyagi kultúra különféle aspektusait, legelőször is az élethez nélkülözhetetlen evést és ivást. Az erre vonatkozó adatok sokkal bővebbek lehetnének, ha a hercegi udvartartást nem a királyi sáfár látta volna el. Így sem szűkölködünk információk tekintetében, mert gyakran megesett, hogy a sáfár nem adott eleget, nem adott jó minőségűt, vagy nem is adott.²² Ilyenkor Zsigmond *familiája* volt kénytelen megoldani a helyzetet, és ezek az adatok már szerepelnek számadásunkban. A másik számunkra szerencsés helyzet, amikor Zsigmond úton volt, ekkor ugyanis mindent maguk szereztek be,²³ és az aprólékos feljegyzéseknek köszönhetően a nyersanyagokból gyakran rekonstruálhatjuk a menüt is. Megemlítenék néhány előforduló különlegesebb élelmiszert. Az alapélelmiszereket, nem említem, mert a sor igen hosszú lenne. Drágább vízi élőlények között szerepel a csuka, viza, fogas, angolna és a rák.²⁴ Gyümölcsök között érdekesebb a füge, a mazsola és a narancs. Külön érdeklődésre tarthatnak számot a fűszerek, ezek a fahéj, a gyömbér, a muskátvirág, a bors, a sáfrány, és a szegfűszeg.²⁵ Az italok közül legtöbbször a bort vásárolták, vagy éppen kapták ajándékba, ez Buda környékéről is származhatott, de említik a szegedi polgárok borát, és a malvázia bort is, valamint a szerémi mustot, egy alkalommal a borpárlat is előfordul.²⁶ Sörrel a számadások lengyelor-

²⁰ SZÁMADÁSOK 11–17.

²¹ HOROGSZEGI 2005. 35–44.

²² SZÁMADÁSOK 171., 176..

²³ SZÁMADÁSOK 159–161. stb.

²⁴ SZÁMADÁSOK 23., 52., 71., 92., 97., 158., 188., 191., 192.

²⁵ SZÁMADÁSOK: gyümölcsök: 24., 38., 76., 186., 199., fűszerek: 151., 152., 156., 186., stb.

²⁶ SZÁMADÁSOK: Bor: 21–222. passim, malváziai bor: 23., 94., 174., szegedi bor: 85. borpárlat: 190. must: 170.

szági és glogai vonatkozású részeiben gyakrabban találkozunk, mint Budán.²⁷ A táplálkozásnál kell megemlítenem a különféle drága asztali kellékeket, így az ezüst evőeszközöket, ezek tartóját, és az aranyozott ezüst kenyértartót. Ez utóbbit Zsigmond több részletben fizette ki, és anyagi helyzetéhez képest meglehetősen sok pénzt költött rá, így valószínűleg érzékenyen érintette, amikor utazás közben eltört, és további súlyos forintokba került a javíttatása.²⁸

A lakáskultúra különféle részleteire vonatkozó adatokat is bőven találhatunk. Képet alkothatunk Zsigmond lakóhelységeiről, szobája berendezési tárgyairól. Hártyával fedett ablakai gyakran szorultak javításra, szépítkezéséhez acéltükröt használt, rendelkezett sárkánynyelv díszítésű pohárszékkal,²⁹ értékes tárgyait a *thezaurusnak* nevezett masszív szekrényben tartotta. Megtudjuk, mikor fűtötték fel először a kályhát, hogyan nyomták el füstölőszerek használatával a füstös vagy éppen áporodott levegő szagát, és azt is, hogy a füstölőre ráunva a herceg rózsaszirmokkal szóratta be párnáját.

Valamelyik szekrényébe akár be is tekinthetünk, hogy szemügyre vegyük ruhatárát. A bejegyzések különféle ruhaanyagok beszerzéséről tanúskodnak. Fekete atlaszselyemből készíttette ujjasát, míg hosszú felsőruháját, az ún. hacukát drága skarlátszövetből, és fekete bársonyból. A damaszkuszövetet a herceg subájához használták fel, ezt selyemfonallal szőtték át, adott esetben aranyfonallal, és cobolyprémmeel szegélyezték.³⁰ Alsóruhaként inget és tunikát használt, melyeket a mosónő tartott rendben. Azt is megtudhatjuk, hogy nagyjából hasonló természetűek lehettek Krzysztof Szydłowiecki-vel, mert az udvarmester egyszer kölcsönadta ruháját a hercegnek.³¹ Megismerjük az udvari bolond farkasprémes ruháját és rókaprém fejfedőjét, az udvarmester és udvarnokok drágább ruháit, illetve a szolgaleányek egyszerűbb, bárányirhával bélelt ruházatát.

Lábbeliből is több félével találkozhatunk, az egészen egyszerű sarutól a bakancson és a lovagláshoz használt lábszárvédőn át a duplasoros, finoman kikészített báránybőr csizmáig, amit Zsigmond a bátyjának adott ajándékba távoztakor.³²

Ha beszéltem a ruhákról, ejtenem kell néhány szót az ékszerekről és egyéb drágaságokról is. A számadások említik az igazgyöngyöt, gyémántot, smaragdot. A herceg egy pohárszéke korallokkal volt díszítve.³³ A színarany fogtisztító eszközről már esett szó. Egyéb ékszerek is fellelhetők, így a gyűrű és a karperec. Értékük miatt

²⁷ SZÁMADÁSOK 23., 26–28., 57., 121., 161., 207. RACHUNKI KRÓLEWSKIE SYG. 29.: 175r, 184r, 176r, RACHUNKI KRÓLEWSKIE SYG. 33.: 26., 33. verso, 50.v, 55.v. stb.

²⁸ SZÁMADÁSOK 11., 36., 57., 172., 188., kenyértartó: 82., 139., 214., 215.

²⁹ SZÁMADÁSOK 84.

³⁰ SZÁMADÁSOK 108., 113., 136., 186; suba: 68., 88; skarlátszövet: 38., 92., 179., 186.

³¹ SZÁMADÁSOK 38.

³² SZÁMADÁSOK calceus: 19–205. passim, caliga: 21., 131–133., 175–179., stb. ocrea: 38., 45., 60., 74., stb. finoman kidolgozott báránybőr csizma: 151.

³³ SZÁMADÁSOK: margarita: 90., 94., 115., 136., 150. stb; dyamentum: 29., 101., 214; smaragdus: 101. coralus: 120.

ide kell sorolnom a különféle nemesfémekkel díszített lószerszámokat, nyeret, sarkantyút, melyek reprezentációs célt is elláttak.

A fegyverek több helyen is megjelennek a forrásban. Egyrészt, az értéke-
sebb, díszített kardok és alabárdok díszként funkcionáltak, a lándzsát viadalokhoz
használták, a harmadik csoportot a vadászfegyverek képviselik, itt Péter vadász ke-
zelésében a számszeriját és a puskát találjuk meg, utóbbihoz rendszeresen vettek lö-
port és ölmot, vagy golyókat.³⁴ Ez a befektetés megtérült, hiszen a herceg asztalán
találkozunk a különféle vadakkal is, fogollyal, hattyúval, nyúllal, szarvassal.

Az anyagi kultúra részét képezik még a különféle mértékrendszerek és pénz-
nemek, melyek rendszeres átváltásával³⁵ meglehetősen fejtörést okoznak a forrás vizs-
gálóinak. És ha már a pénznél tartunk, nem mehetünk el szó nélkül azon tény mel-
lett, hogy a számadáskönyv milyen komoly lehetőséget kínál az ár- és bérvizonyok
összehasonlító elemzésére. Az árvizonyokat az utazások révén a különböző városok
összehasonlításával is lehetne vizsgálni.

A szellemi kultúrára áttérve rögtön feltűnik az udvari élet vidámabb oldala.
Zsigmond valószínűleg kedvelte a zenét, *prandiuma* elköltésekor igen gyakran hall-
gatta a budai iskolák diákjainak énekét, utazásai közben is felkeresték a különböző
városok iskoláinak diákjai. Gyakran szórakoztatták saját zenészei mellett vándormu-
zsikusok, trombitások, cigányzenészek, éneklő parasztok is.³⁶

Zsigmond a szelídebb szórakozások híve lehetett, igen ritkán járt vadászni,
inkább a sétalovaglást választotta. Gyakran keresték fel különféle vándorló szóra-
koztatóművészek különböző produkciókkal, így lándzsavívással, táncoló kutyával,
vagy medvével.³⁷ Rendszeres szórakozása volt a sakk-, kártya-, kocka-, pörgettyű-,
és golyójáték.³⁸ Ezekben általában udvarnokaival mérte össze tudását, szerencsáját.
Ha Ulászlóval töltött együtt néhány napot, szintén játékkal ütötték agyon unalmukat.
Egyéb esetekben udvari bolondja szórakoztatta, tevékenységét a herceg bőkezűen
jutalmazta. Részben a szórakozáshoz vonható a fürdőzés is, melyben Zsigmond
meglehető szorgalmat tanúsított, minden szombaton néha még gyakrabban fürdőbe
járt, ahová fürdőszolgáján kívül *familiájának* több tagja is elkísérte, sőt gyakran ked-
venc ölelét is itt fürdették meg szappannal.³⁹

Ha jellemrajzot akarnánk adni Zsigmondról, az állatszeretnek mindenkép-
pen szerepelnie kellene ebben. Sokféle kutyáját különös gonddal tartotta, továbbá

³⁴ SZÁMADÁSOK: számszerij: 46., 49., 91., 123., kard, kardhüvely: 137., 150., 197. stb; puskapor,
golyók: 101.

³⁵ SZÁMADÁSOK 12., 30., 41.

³⁶ SZÁMADÁSOK 22., 35., 39., 82., 89., 110.

³⁷ SZÁMADÁSOK 34., 36., 123., 176.

³⁸ SZÁMADÁSOK 94., 50., 24., 109., 89., 90., 167.,

³⁹ SZÁMADÁSOK 19–207. passim; kutya fürdése: 22., 24., 26–28., 44., stb.

szarkát és sólymokat is tartott, mely madaraknak gyakran kedveskedett külön célra vásároltatott falatokkal.⁴⁰

Az említett jellemrajzban helyet kellene kapnia a jámbor életvitelnek is. A herceg rendszeresen miséztetett magának, egyetlen alkalommal tudunk arról, hogy lerészegedett, a neve napján, és szűkös anyagi helyzetéhez képest meglepően sok pénzt áldozott különféle egyházaknak tett felajánlásokra és adományokra a kéregető szerzetesek és koldusok részére.⁴¹ Krakkóban ezek a kiadásai még inkább megnöttek, láthatóan jobb anyagi helyzetbe került ott. Elhalt testvérét János Albertet illő módon meggyászolta, az udvari gyász részletei nagyon pontosan követhetők a számadásokban, gyakorlatilag minden lehetséges tárgyat feketével vontak be, a herceg ugyancsak feketére cserélte a maga és *familiája* ruhatárát.⁴² A számadásokban fellelhetők a legkülönbözőbb foglalkozások képviselői, és a nekik fizetett összegek is.⁴³

Tekintetbe véve, hogy a fenti kép korántsem nevezhető teljesnek, láthatjuk, hogy olyan forrással van dolgunk, amely rendkívül sok adatot szolgáltat a középkor végi élet, különösen az udvari élet, és a mindennapok körülményeinek megismeréséhez. Ezek mellett a forrást az teszi még értékessé számunkra, hogy Magyarország szempontjából nem jelentéktelen személy számadásairól van szó. Zsigmond itt tartózkodása alatt sok kapcsolatot, barátságot szerzett főúri körökben, hazautazása és királlyá koronázása után is folyamatosan figyelemmel kísérte a magyar eseményeket követi és kancellárja Krzysztof Szydłowiecki segítségével. Házasságával dinasztikus kapcsolatot igyekezett létesíteni a két ország között, első felesége halála után ezt lánya Izabella révén érte el.

⁴⁰ SZÁMADÁSOK: agár: 75; angol kutya: 171; vadászkutya: 19., 40; vizsla: 19; szarka: 90., 92., 93., 95–98., 111; sólyom: 44., 45., 49., 198., 201., RACHUNKI KRÓLEWSKIE SYG. 33.: 51. recto, stb.

⁴¹ SZÁMADÁSOK 21., 23., 26., 39., 54., 81., 108., 123., 143., 144., 153., 189., 195., 203., 204., RACHUNKI KRÓLEWSKIE SYG. 33.: 33.r, 36.r, 37.v, 40.r, 42.v, 43.r, stb.

⁴² SZÁMADÁSOK 117., 119., 121., 123., 124., 145.

⁴³ SZÁMADÁSOK: borbély: 25., 27., 37., 42; felcser: 27; kapocskészítő: 121., 134., 150; kereskedő: 38; kerégyártó: 133., 178., 181; kertész: 33., 83., 88., 112; kocsis: 22–217. passim; kovács: 19–211. passim; könyvdíszítő: 142; mosónő: 22–206. passim; orvos: 186; ötvös: 24–219. passim; puskaműves: 186–190; szabó, 202, 203; szakács: 32–203. passim; szíjgyártó: 21., 33; szücs: 26., 32., 52., 105., 202., stb;

A raguzai tisztségviselők a XIV. század közepén¹

Ama Horvátország déli részén található adriai kikötőváros, Dubrovnik/Raguza városa sajátos és gazdag történelmi múlttal rendelkezik, amelynek tanúi a városi levéltárban évszázadokon át szerencsésen fennmaradt, és ma is kézbe vehető dokumentumok. (A következőkben a Raguza elnevezést használom majd.) A magyar kutatók számára is sok érdekes adatot rejthetnek a dubrovniki levéltár polcai, mivel Raguza 1358-tól 1526-ig, igaz csak névleg, de a Magyar Királyság fennhatósága alá tartozott, és a kiváló diplomáciai érzékkel, kapcsolatokkal rendelkező, mindent dokumentáló városi vezetés igyekezett kihasználni a magyar fennhatóságban rejlő lehetőségeket, ezért jó viszonyt próbáltak fenntartani a magyar királyokkal. Érdemes tehát jobban megismerni Raguza városának működését, mindennapjait, hogy egy másik, a raguzai szemszögből is megvilágíthassuk a középkori magyar történelem egy korszakát.

Az előadás elsősorban két forrás alapján készült: a városi tanácsi (*Consilium Maior, Consilium Minor, Consilium Rogatorum*) jegyzőkönyvek² és a városi jogkönyvek³ felhasználásával. A vizsgált időszak a forrásadottságok révén az 1348–1352 és 1356–1360 közötti évek, mivel a városi jegyzőkönyvek 1352 és 1356 közötti bejegyzései elvesztek.

A nemzetközi szakirodalom főleg általánosságban foglalkozik a témával, a helytörténeti szakirodalom több szempontból vizsgálja a raguzai közigazgatást, de főleg a XV. századra vonatkozóan.⁴ Én a XIV. századi tisztségviselők gyakorlati működésére helyezve a hangsúlyt elsősorban a városi jegyzőkönyveket vizsgáltam és a magyar szakirodalom egy homályosabb foltját próbáltam meg megvilágítani, így az olvasók magyarul is részletesebb képet kaphatnak a raguzai tisztségviselőkről.

Két okból választottam ennek az időszaknak a tárgyalását: egyrészt mert politikatörténeti szemszögből egy fontos esemény következik be a város életében, Velencétől 1358-tól a Magyar Királysághoz kerül először története folyamán; másrészt

¹ Ez a munka részben a MÖB kutatói ösztöndíja jóvoltából Dubrovnikban gyűjtött anyag révén készült.

² GELCICH, J. (ed.): Monumenta Ragusina, Libri Reformationum. In: *Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium*. Vol. 9. I. kötet. Zágráb 1879. (továbbiakban: MON. RAG. I.) vol. 13. II. kötet. Zágráb 1882. (továbbiakban: MON. RAG. II.) vol. 27. III. kötet. Zágráb. 1895. (továbbiakban: MON. RAG. III.)

³ BOGIŠIĆ, V. – JIREČEK, C. (ed.): Liber statutorum Civitatis Ragusii compositus anno 1272. Monumenta historico-juridica Slavorum Meridionalium IX. Zágráb 1904. (továbbiakban: STATUTUM)

A városi jogkönyv nyolcadik könyve az 1272 utáni bejegyzéseket tartalmazza a XIV. századra vonatkozóan is. 1358-ban, a velencei comes távozása után új jogkönyvet kezdtek (Liber Viridis), de tulajdonképpen együtt használták mind a kettőt. NEDELJKOVIĆ, B. M. (ed.): Liber Viridis. SAN Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda. III. 23. könyv. Beograd 1984. (továbbiakban: LIBER VIRIDIS). Az 1272-ből származó városi jogkönyv második könyve a tisztségviselők esküit tartalmazza, bepillantást engedve így a feladataikba, amely az 1358-as változások után is érvényben maradtak az új városi jogkönyv bejegyzései mellett. MON. RAG. II. 239.

⁴ Lásd JANEKOVIĆ-RÖMER, Z.: Okvir slobode. HAZU. Zagreb–Dubrovnik 1999. 56–91.

ennek az eseménynek a hatására jelenik meg egy új tisztségviselő a város élén, a *rector*, amely tulajdonképpen a politikai változást – a velencei uralom megszűnését – és a nemesek önálló városi vezetésének kezdetét is jelenti.

Az 1205-től velencei fennhatóság alatt álló adriai kereskedő város, Ragusa, a XIV. század elejétől sajátos fejlődésnek indult. A kereskedelem révén megerősödő raguzai nemesi réteg egyre zártabbá vált, valamint a város teljes irányítására is igényt tartottak. Így kihasználva a politika nyújtotta eseményeket, mint az 1356–1358-as velencei-magyar háború, tárgyalásokat kezdtek érdekeik érvényesítésére I. Lajos magyar királlyal már 1357-ben. A háború eredményeként a zárai béke (1358. február 18.) értelmében egész Dalmácia Velencétől a Magyar Királysághoz került. A raguzai követek tárgyalásainak eredményeként 1358. május 27-én jött létre a magyar királlyal az a szerződés (egyedülként a dalmát városok közül), amely tulajdonképpen nemcsak a város által is elismert magyar fennhatóság kezdetét jelentette, hanem a kibontakozó gazdasági fejlődés elősegítője is volt.

1358. május 27-én a király és a város között létrejött szerződés egyik fontos pontja biztosította, hogy a raguzaiak saját maguk választhatták meg városuk első tisztségviselőjét, de ez ekkor még a király jóváhagyásához volt kötve. Később azonban ez megszűnt és csak azt a kikötést támasztotta I. Lajos magyar király, hogy nem választható Ragusa első emberének az ő ellensége vagy egy velencei személy.⁵

Tisztségviselők választása

A raguzai városszervezetet a viszonylag rövid hivatali idők jellemezték, minden központi és a városhoz tartozó területek (lásd a térképet) kormányzati szerveinek tagjait 1 évre választották, és nem tölthették be azt egymást követő hivatali időszakban.⁶ Az éves hivatali idő szeptember 29-én kezdődött, Szt. Mihály napján, ugyanis így a hivatalnokok és a választási procedúra Szt. Mihály, az igazság őrzőjének védelme alá került.⁷

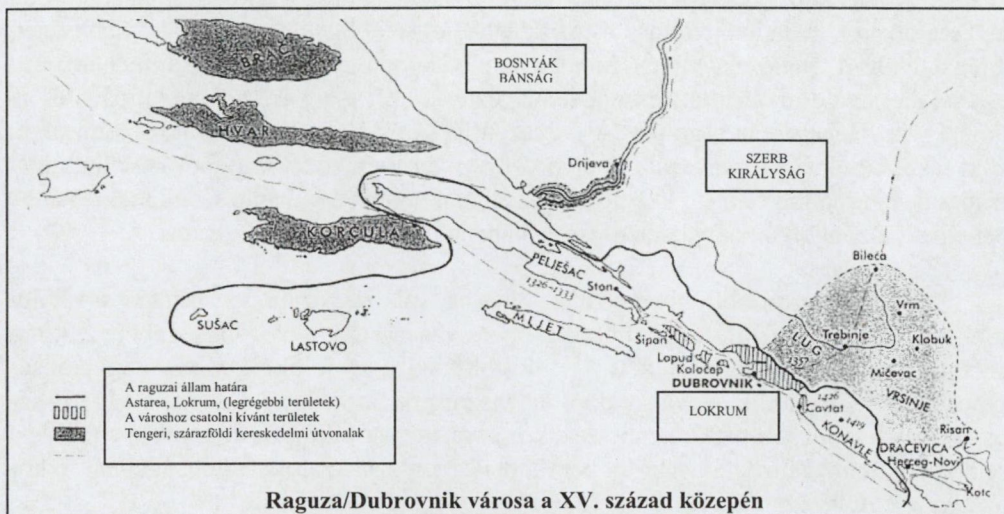
A tisztségviselők választása a Nagytanács (*Consilium Maior*) hatáskörébe tartozott, míg ellenőrzésüket a Kistanács (*Consilium Minor*), a végrehajtó hatalom látta el. 1358 előtt a Nagytanács illetékessége a választásokban jelentéktelen volt, ugyanis a velencei *comes* döntött erről a bírával és a Kistanáccsal, amelyet szintén ő

⁵ GELCICH, J. – THALLÓCZY L.: *Diplomatarium relationum republicae Ragusanae cum regno Hungariae*. Budapest 1887. (továbbiakban: GELCICH 1887.) 3., 15.; CARTER, F. W.: *Dubrovnik (Ragusa). A Classic City-state*. London–New York. 1972. (továbbiakban: CARTER 1972.) 89., 92.

⁶ LONZA, N.: *Election Procedure in the Republic of Dubrovnik*. In: *Dubrovnik Annals* 8 (2004) (továbbiakban: LONZA 2004.) 7–41.

⁷ LONZA 2004. 10. Nemcsak szimbolikus, hanem gyakorlati okai is voltak a szeptember végi választásoknak: az augusztusi–szeptemberi betakarítási időszak miatt a nemesek el voltak foglalva, a városon kívül tartózkodtak, a kormányzati szervek is csak végszükség esetén működtek. A későbbi évszázadokban (XV. századtól) a fontosabb tisztségek választását decemberben tartották és a hivatali idő január elejétől kezdődött. LONZA 2004. 10–11.

nevezett ki.⁸ A Nagytanács tagja volt minden felnőtt raguzai (20 éves kortól) nemes férfi, számuk azonban évről évre változott, amelyet a Kistanács tartott számon.⁹

Egy speciális harang harmadik ütéseire gyűltek össze a Nagytanács tagjai a számukra fenntartott teremben. A padok a terem közepén helyezkedtek el és a tanács-tagok életkor szerint foglaltak helyet: a legidősebbek ültek legelől, a legfiatalabbak pedig leghátul. A rektor a Kistanács tagjaival körülvéve a tanácsstagokkal szemben helyezkedett el. Az ülés azzal kezdődött, hogy megszámozták a jelenlévőket, ugyanis a tagok bizonyos számú jelenlétére (*quorum*) volt szükség, hogy érvényes legyen bármilyen döntés; ezt általában 60 fő körül állapították meg. A XIV. század közepén körülbelül 130 tagja volt a Nagytanácsnak, de a későbbi évszázadokban a 300-at is elérte. Ha nem volt meg a „*quorum*”, a megfelelő létszám, akkor az engedély nélkül távol levő nemesekre pénzbírságot szabtak ki.¹⁰

A választás első fázisa a jelölés volt, amelynek két fajtáját alkalmazták Raguzában: *electio* és *scrutinium*. A legfontosabb tisztségek betöltésénél az *electio* nevű jelölést (jelölés kamarák révén) alkalmazták 1334-től.¹¹

⁸ HARRIS, R.: Dubrovnik. A history. London 2003. (továbbiakban: HARRIS 2003.) 127.; LONZA 2004. 24.

⁹ A Nagytanács új tagokkal bővíthetett, ha egy nemesifjú elérte a megfelelő életkort. Kihúzták a nevet a jegyzőkönyvből azoknak, akik visszavonultak a közéletből, továbbá az elhunytak és a nemességük-től megfosztott személyek neveit is. Az adósokat átmenetileg rekesztették ki a tanácsból. LONZA 2004. 12.

¹⁰ LONZA 2004. 12–14.

¹¹ A kamarák a Nagytanács tagjaiból ad hoc jelleggel alakultak a Nagytanács ülésén. A 3 kamarából (6–6 tag) az egyik a Kistanács volt. Miután a 3 kamara bejelentette jelöltjeit visszatérve a Nagytanács termébe, a kamarák feloszlottak és a nemesek helyet foglaltak a többiek között. A titkár újra elismételte a jelöltek neveit, amely általában 3 név volt, vagyis 1–1 jelöltet neveztek meg a kamarák. Ezután következett a titkos szavazás. LONZA 2004. 20–22.

A titkos szavazás

Raguzában a Nagytanács golyók segítségével döntött már a XIII. századtól kezdve. A XV. század közepéig a Kistanács 2 tagja vitte körbe a szavazóurnákat, később pedig a titkárok. Minden jelöltnek és a családtagjaiknak el kellett hagyniuk a helyiséget, amíg a jelölről szavaztak. Miután minden nemes kapott egy golyót, a titkár megnevezett egy jelöltet, majd minden tanácsstag behelyezte a kezét a golyót tartva az urnába és az urna egyik felébe dobta a golyót. A szavazóurna piros fele az igenlő, amíg a másik, a zöld része az elutasító szavazatok helye volt. Mivel a golyók vászonból készültek, így nemcsak az urna formája – a kéz behelyezése után dobták a golyót a megfelelő részbe – hanem a vászongolyók hangtalan esése is biztosította a választás titkosságát.¹²

A legjelentősebb hivatalok betöltésére (pl. rektor) a szavazatok abszolút többsége kellett. Ha minden jelölt elutasító szavazatokat kapott többségében, akkor a rektor új választást engedélyezett a jelöléstől kezdve. A jelöltek szavazategyenlősége esetén egy második szavazás döntött, viszont ha csak egy jelölt kapott igen szavazatokat a többi jelölttel szemben, akkor a választást befejezettnak tekintették és a rektor eredményt hirdetett. Ha többen kaptak igen szavazatokat többségében, akkor az, aki a legtöbb igen szavazattal rendelkezett nyerte el a hivatalt.¹³

Tisztségviselők

Szeptember 29-én a következő évre szóló választások a betöltendő hivatalok fontossági sorrendjében történtek, és e szerint jegyezték le a tisztségeket és a megválasztott nemesek neveit a jegyzőkönyvekbe. Ezek alapján sorolom fel a hivatalnokokat a város vezető tisztségviselőjének bemutatása után.

„Comes”¹⁴

1205-től a *comes* képviselte a velencei hatalmat és irányította a városi szervezetekkel, és a szabadon választott városi tisztségviselőkkel közösen a várost. A raguzai *comes*eket a velencei nemesek közül választották Velencében, 2 évre. A városban tartózkodtak, személyesen kormányoztak, de figyelembe kellett venniük a városi *statutumot* és a szokásjogot. Új hivatalukba magukkal hozhatták családjukat, egy segítőt (*socius*, lásd a 40. lábjegyzetet) és egy jegyzőt.¹⁵

A velencei *comes*, mint a dózse megtestesítője sajátos társadalmi és gazdasági helyzetet élvezett, hatalma a XIII. században rendíthetetlenül csökkent párhuzamosan a nemesek hatalmának növekedésével. A velencei uralom végéig (1358) formális legfelsőbb hatalomnak tekintették Raguzában, pozíciója egyre inkább reprezentatív vált

¹² LONZA 2004. 25.

¹³ LONZA 2004. 27–28.

¹⁴ A hivatalnokok nevei a forrásban szereplő formában jelennek meg, amely esetenként eltérnek az eredeti latin alaktól.

¹⁵ PRAGA, G.: *History of Dalmatia*. Pisa 1993. 100.

hatalmának gyengülésével. Jövedelmei: sójáradék, speciális járadék a városi mészárszékről, és a halászoktól, továbbá speciális halászati joga volt az Ombla-folyóban (ma Rijeka Dubrovačka) a Karácsonyt megelőző két hétben.¹⁶ A tengeren vagy szárazföldön a városba érkezett fa szállítmányokból is részesedett. A városi molnárok ingyen örölték a gabonát a *comes* és a háztartása számára.¹⁷ Felnőtt rabszolga eladása esetén meghatározott pénzt kellett fizetni neki.¹⁸ Részesedést kapott az ún. *arboraticum* nevű illetékből, amelyet a városba érkező hajókra vetettek ki, de 1313-tól csak az Apuliából, Sziciliából, Anconából és Romagnából érkező vitorlások illetékből részesedett a *comes*.¹⁹

A *comes* gazdasági és társadalmi kötelezettségei sokszor szimbolikusak voltak. Karácsonykor a raguzai tengerészek a *comes* házához mentek, egy fahasábot vittek a tűzre és hagyományos énekeket énekeltek. A *comestól* 2 *iperpert* kaptak, aki borral kínálta őket, míg Karácsony vagy Húsvét napján a város kikötőjébe először beérkező hajó kapitánya és a legénység 1 *iperpert* kapott. Szilveszter éjjelén pedig a raguzai halászokat és mesterembereket ajándékozta meg.²⁰

„Rector”

Raguzában 1358 februárjától tértek át a *rector* tisztségre, amelynek megszilárdulása, a tisztség körülményeinek pontos meghatározása 1359-ig elhúzódott.

1358 februárjának utolsó napján 3 rektort választottak meg a Nagytanácsban 2 hónapra. A Nagytanács kimondta, hogy a megválasztott 3 rektornak, a bírának és a Kistanácsnak annyi szabadsága lesz, mint előtte a velencei *comes*nek, bírának és a Kistanácsnak volt, és a rektoroknak a bírakkal és a Kistanáccsal kell kormányozniuk hétről hétre. 8 szolgálával rendelkeztek. A Kistanácsnak kellett a rektorok és szolgálók kiadásáról gondoskodni.²¹

1358 áprilisának utolsó napján a Nagytanács által hozott döntés értelmében a 3 kamara 2–2 személyt jelöljön, így a 6 jelölt közül az a 3 lehet a rektor, akik a szavazatok több mint a felét kapják. Továbbá a rektoroknak a határozat szerint a hónap 20 napját kell a Rektor Palotában tölteniük kormányzással.²²

1358 júniusának végén és szeptember 26-án is megismételték azt a határozatot, hogy 3 rektort kell választani 3 hónapra, és mindegyikük csak 1–1 hónapig kormányozhat.²³

¹⁶ HARRIS 2003. 126–127.

¹⁷ HARRIS 2003. 126–127. A malmok Stagnum (ma Ston) környékén voltak, míg vízimalom 1357-től az Ombla-folyónál (ma Rijeka Dubrovačka) őrlte a gabonát Ragusa számára. MON. RAG. II. 176., 257., 267.

¹⁸ HARRIS 2003. 126–127. A XIII. században már jelentős volt a rabszolga-kereskedelem a városban, amelyet 1416-ban tiltanak meg, de a rabszolga tartását nem korlátozzák. HARRIS 2003. 157.

¹⁹ HARRIS 2003. 126.

²⁰ HARRIS 2003. 126. Az *iperper* a bizánci aranypénz mintájára jött létre, de ezüstpénz volt, 3 *iperper* ért 1 velencei aranydukátot. HARRIS 2003. 2. melléklet

²¹ MON. RAG. II. 209.

²² MON. RAG. II. 221.

²³ MON. RAG. II. 229., 240.

1358. december 28-tól 1 hónapra 1 rektort választottak 3 jelöltből. (Ez a gyakorlat a városköztársaság fennállásáig, 1808-ig megmaradt.) Továbbá a Nagytanács azt is eldöntötte, hogy a rektor tisztséget betöltő személyt csak egy év után lehet újra megválasztani erre a hivatalra. Ugyanezen a napon döntöttek arról is, hogy a rektornak számadást kell készítenie a kamarásokkal (*camarlengus*) a hivatali hónapjában történő városi bevételekről és kiadásokról. Továbbá bíraskodnia kell gyilkossági ügyekben a legkevesebb 50 *iperper* büntetés mellett.²⁴

A már 1 hónapos hivatali idő alatt csak bizonyos ünnepek alkalmával hagyhatta el a palotát. Ha megbetegedett, vagy ha a közügyekben személyesen érintett volt a saját, vagy a családja ügyei révén, akkor a Kistanács legidősebb tagja helyettesítette.²⁵

Ugyanazok a jövedelmek illették meg a rektort, mint a *comest*. A családja pedig abban az évben, amelyben a rektor hivatalát betöltötte 30 *iperper* jövedelmet és egy pár öltözetet kapott.²⁶

Az egy hónapos hivatali idő leszűkítette a raguzai rektor politikai ambícióit reprezentatív szerepre és gazdasági haszonnal sem kecsegtetett, mégis nagy megtisztetésnek számított a rektori cím elnyerése.²⁷

A *comes* az általa kinevezett Kistanáccsal együtt választotta a tisztségviselőket, 1358-tól pedig a Nagytanács választotta a hivatalnokokat, a rektor és a Kistanács tagjainak részvételével, mivel ők is a Nagytanács tagjai voltak.²⁸

„Iudices/Iudices maioris curie”

A Kistanács tagjai közt található 5 bíró alkotta a legfelsőbb bíróságot (*Curia Maior*), amely polgári ügyekben és tengerészeti ügyekben ítélezett fellebbezés nélkül.²⁹ Egy 1358-as határozat szerint csak raguzai nemes tölthette be ezt a tisztséget, a választás idején a városban kellett tartózkodnia a jelöltnek és a következő évben nem lehetett ugyanaz a személy a bíró.³⁰ Mint a Kistanács tagjai részt vettek a város kormányzásában, felügyelték a város jövedelmeit (adó, vám, bérlet), a tisztségviselőket ellenőrizték, mivel hozzájuk lehetett fordulni a hivatalnokokkal kapcsolatos panaszokkal. 6 fő jelenlétére volt szükség (*quorum*), hogy a Kistanács határozatképes legyen.³¹

²⁴ MON. RAG. II. 257–258.

²⁵ HARRIS 2003. 133.

²⁶ STATUTUM II. könyv 1. fejezet; LIBER VIRIDIS 9. fejezet.

²⁷ LONZA 2004. 39. A velencei dózse több politikai hatalommal bírt és gazdasági szempontból is jövedelmezőbb volt, mint a raguzai rektorság. LONZA 2004. 39.

²⁸ „*Officiales electi per nobilem et potentem virum Marcum Superancio, honorabilem comitem Ragusinum et per suum parvum consilium in MCCCLII indictione quinta, die XXIX. mensis Septembris, in festo s. Michaelis, quorum officium durare debet usque ad unum annum proximum.*” (MON. RAG. II. 148.) „*In nomine domini. Amen. Officiales electi in MCCCLVIII, indictione XI., die penultima mensis Septembris, quorum officium durare debet usque ad festum s. Michaelis proxime venturum ad unum annum, facti per maius et minus consilium existente rectore ser Marino de Mence.*” MON. RAG. II. 240.

²⁹ CARTER 1971. 116.

³⁰ MON. RAG. II. 239.

³¹ CARTER 1972. 115.

„*Consilarii/Consilarii minoris consilii*”

A Kistanács 6 tanácsosból és az 5 bíróból állt, és a rektorral együtt gyakorolták a végrehajtó hatalmat a Nagytanács felhatalmazásával. A 6 tanácsos megválasztása évente történt a Nagytanácsban szeptember 29-én. Egy 1358-ban hozott határozat szerint 18 jelöltből kell a 6 tanácsost megválasztania a Nagytanács tagjainak, akiknek raguzai születésű nemesnek kellett lenniük és a választás idején a városban, vagy a városhoz tartozó területeken kellett tartózkodniuk. A megválasztott tanácsosok a következő évben nem tölthették be ugyanazt a tisztséget.³²

„*Vicarius*”

Tulajdonképpen a város első tisztségviselőjének (1358-ig a *comes*, 1358 után pedig a rektor) a személyes titkára, akinek a szolgálát is felügyelte. A város első tisztségviselője elküldhette személyes ügyeinek intézésére akár a városon kívülre is (a *comes* vagy a rektor költségére) vagy a város bizonyos ügyeinek intézését is rábízhatta, ekkor a közösség költségére tevékenykedett. Hüen kellett megőriznie Raguza bevételeit és a város becsületét, mivel ő felügyelte, hogy a halászhajók és a mézszárazók számadást készítsenek. Nem ülhetett le, ha a rektor (1358-ig *comes*) sem ült le.³³ 1358-ban hozott döntés értelmében *vicarius* csak raguzai nemes lehetett és a következő évben nem lehetett újraválasztani erre a hivatalra.³⁴

„*Rogatores*”

A Szenátus (*Consilium Rogatorum*) tagjait jelölte, akiket szintén évente szeptember 29-én választottak a Nagytanácsban. A tagok eleinte 35-en később 60-an voltak, egymást követő években is lehetett ugyanaz a személy szenátor. 1357 és 1361 között például *Nicola de Cherpa*, *Grube de Mence* folyamatosan tagja volt a szenátusnak.³⁵ Amikor a Szenátus létszáma 60 főre emelkedett, a határozatok létrejöttéhez legalább 30 tagnak a jelenlétére volt szükség (*quorum*). Feladata diplomáciai ügyek intézése, amelyet a Kistanácstól vett át. Ez a testület fogadta a követeket, valamint maga is küldött és utasításokat adott a követeknek, a nemzetközi szerződések ügyében is a Szenátus mondta ki a végső szót. Hetente négyszer üléseztek.³⁶

„*Advocatores communis*”

3 államügyészt választott a Nagytanács, akik a város határozataival szemben cselekvő személyek (pl. a város földterületével rendelkeztek) ellen emeltek vádat. A peres ügyeik díjának ők is megkapták a negyvened részét.³⁷

³² MON. RAG. II. 239.

³³ STATUTUM I. könyv. 29. fejezet.

³⁴ MON. RAG. II. 238–239.

³⁵ MON. RAG. II. 196., 241.; MON. RAG. III. 13., 46., 125.

³⁶ CARTER 1972. 115.

³⁷ STATUTUM II. könyv 7. fejezet.

„*Advocati maioris curie/Advocati proprii/ Advocati curie*”

Általában 4 személyt választottak a legfelsőbb bíróság ügyvédeként, akik munkájukért csak 1 *grossot* fogadhattak csak el azoktól, akik felkérték őket az ügyük képviselésére. Családtagjaikat nem képviselhették.³⁸

„*Iudices parve curie*”

Az alsófokú bíróság (*Minor Curia*) 3 bíróját szintén évente választották. Az 5 *iperper* alatti ügyekben határoztak. Nem fogadhattak el pénzt, kivéve a negyvenedet, amely a perben az elnyerni kívánt összeg vagy az adott tárgy értékének a negyvenede volt. A bíró az adott ügy végéig nem mehetett inni vagy enni a perben érintett személyekkel. A bírák minden nap ülészetek, ahol a *miles*³⁹ is részt vett. Vasárnaponként hirdettek határozatokat, valamint a szigetek, a nem városlakók és az idegenek peres ügyeit intézték. A maximum 10 *iperpert* érő, a városon kívül található szőlők, földek és kerítések peres ügyében a bírónak ki kellett menniük a helyszínre és megtekinteni azt, majd határozatot hozni, amelyet le kellett írniuk. Ebben az esetben is megkapták a negyvenedet.⁴⁰

„*Advocati parve curie*”

Az alsófokú bíróság 2 ügyvéde közül a peres ügyben az egyik az egyik felet, míg a másik ügyvéd a másik felet képviselte, és csak fél *grossot* fogadhattak el fizetségként. Az adott ügy végéig nem mehetek inni vagy enni a perben érintett személyekkel.⁴¹

„*Camarlengi communis/Camarlengi*”

3 személyt választottak évente a Nagytanácsban erre a hivatalra, akik a város vagyonának elszámolását vizsgálták, felügyelték, és jegyzőkönyvet (*quaternus*) vezettek erről. A pénzhez csak a város első emberének vagy a Kistanács engedélyével nyúlhattak, akiknek minden hónap elején meg kellett hallgatniuk a kamarások beszámolóját a város bevételeiről és kiadásairól. A jegyzőkönyveket (pl. adósságról, bérekről, bérletről) a kincstárban őrizték.⁴²

„*Fondacharii/fondagarii/fontegarii/fontegerii communis*”

3 nemeset választottak évente, akik a városban lévő vásárteret (*fondicum/fundacum*) – ahová a kereskedők érkeztek –, felügyelték és annak kulcsaira vigyáz-

³⁸ STATUTUM II. könyv 6. fejezet; MON. RAG. II. 161., 195., 241.

³⁹ A miles tulajdonképpen a rektor helyettese volt. 1358 előtt a comes helyettesét sociusnak is nevezték, aki Velencéből érkezett a comessal 2 évre, és aki a comest tisztségében is váltotta 2 év után. 1360-ban és 1361-ben is választottak helyettest a rektornak (miles domini rectoris). STATUTUM II. könyv 2. fejezet.; MON. RAG. III. 44., 123.

⁴⁰ STATUTUM VIII. könyv 2., 4. fejezet.

⁴¹ STATUTUM VIII. könyv 5., 13. fejezet.

⁴² MON. RAG. II. 45., 63., 258.

tak. A gabonaeladás is a vásártéren történt. Itt tárolni is tudták a gabonát, és a kereskedők áruit, ezért valószínűleg fedett lehetett.⁴³

„*Passatores intra civitatem*”/„*passatores extra civitatem*”

Évente választották a Nagytanácsban a földmérőket, földfelügyelőket, 2 nemből a város területeire, és általában 3 nemből pedig a városon kívüli területekre küldtek. Már 1303-ban megjelennek ezek a tisztségek (*passatores super territorio comunis in civitate, passatores terrarum et vinearum*).⁴⁴

„*Doanerii*”

A 4 vámszedőt a különböző vámok (*doana, dohana*) beszedésére választották évente a Nagytanácsban. Több vámfajta létezett: a nagyvám (*doana maior*) – beszedője a *doanarius doanae maioris* –, viaszvám, borvám, vásártér vámja, de volt vámja a mészárszéknek, sajtnak, faggyúnak, fenyőnek és más faféléknek, a gyertyakanócnak, a téglának, a mésznek, a faragott köveknek etc. A vásártér vámjának beszedésére külön vámszedőket (*doanerii fondegi*) is választottak, mint 1360-ban. 1357-ben és 1360-ban egy írnokot is választottak a vámok lejegyzésére (*scribanus ad doanam*). A vámot gyakran 1 évre bérbe adta a Nagytanács, általában a nagyvámot, de a bor és a vásártér vámját is.⁴⁵

„*Officiales ad exigendum affictum/ officiales ad recolligendum affictum comunis*”

3–4 személy töltötte be évente ezt a tisztséget. A város és a területeiről származó jövedelmek beszedését felügyelték.⁴⁶

„*Massarii super furmentum communis/ massarii bladi communis*”

A gabonaellátásért felelős hivatalnokokat évente választották, 1348-ban 4 embert, 1349-ben 2 nemből választottak, míg 1359 és 1360-ban egyaránt 3–3 nemből töltötte be ezt a tisztséget.⁴⁷ Csak a városhoz tartozó területekről érkezőknek adtak ezek a hivatalnokok gabonát és azt is csak meghatározott mennyiségben hetente (ált. 3 személyre 1 *copellum*, azaz kb. 10,5 kg). A város számára minden kedden, a szigetek lakóinak és azoknak, akik tengeren érkeztek minden vasárnap és hétfőn szolgáltatott gabonát, a máshonnan érkezőknek pedig a többi napokon. Ha valaki vetni szállította a gabonát, akkor kezeskednie kellett, hogy azt elveti és aratás idején ugyanazt a mennyiséget visszaszolgáltatja a városnak.⁴⁸

⁴³ MON. RAG. II. 82., 241., 268.; III. 12., 42., 45.

⁴⁴ MON. RAG. II. 82., 132., 241., 301.

⁴⁵ MON. RAG. II. 134., 160–162., 195., 237.; MON. RAG. III. 12., 45.

⁴⁶ MON. RAG. II. 161., 195.; MON. RAG. III. 12., 45.

⁴⁷ MON. RAG. II. 42., 82.; MON. RAG. III. 12., 45.

⁴⁸ STATUTUM II. könyv 19. fejezet.

„*Officiales supra pondus farine/ Officiales ad pondus farine*”

Évente választottak általában 2–3 tisztségviselőt, amelyek közül az egyik minden nap a gabona mérését, majd a liszt mérését az őrlés után végezte a malomba szállítás előtt és után, és mindent le kellett jegyeznie. 3 *follar* (rézpénz, 1 *grosso* = 30 *follar*) fizetést kaptak.⁴⁹

„*Officiales supra cecham*”

A Nagytanács évente választotta azt a 3–4 nemest, akik a városi pénzverde (*cechar, zecha*) működését felügyelték. 1301-től működött a raguzai pénzverőház, ahol ezüst (*iperper, grosso*) és rézpénzt (*follar*) vertek, aranypénzként a velencei dukátot használták.⁵⁰

„*Iusticiarii*”

Általában 2 nemest választottak erre a tisztségre minden év szeptemberében, de 1358-ban 5, míg 1360-ban 4 személyt választottak meg. Jogi ismeretekkel rendelkeztek, felügyelői tiszteket töltöttek be. 1342-ben megtiltják a Nagytanács tagjainak, hogy állatot vágjanak és annak húsát pénzért árusítsák. A felügyelőknek a feladata volt kivizsgálni az ügyet, és vádat emelni a határozattal szemben cselekvő személyek ellen, és ha bebizonyították igazukat, akkor a pénzbüntetés fele járt nekik.⁵¹ 1349-ben a Nagytanács a felügyelőket a rossz pénzek megkeresésével és összegyűjtésével bízta meg.⁵² 1357 augusztusában a Nagytanács által megválasztott felügyelőket a Kistanács a bor őrzésére rendelte, mivel a borkereskedelem a városban szigorú szabályok szerint működött.⁵³

„*Officiales supra portum/Officiales super custodiam navigiorum portus*”

Minden évben (a vizsgált években 1348–1360) 3 nemest választottak a forgalmas városi kikötő védelmére. A város stratégiai helyen feküdt, mivel a Balkánról érkező szárazföldi kereskedelmi utak, és az Adria hajózási útvonala itt keresztezte egymást (lásd a térképet). Az adriai útvonal utolsó láncszeme, kikötője volt a Földközi-tengerre kihajózók számára Ragusa, vagy az első megállóhelyként, pihenőhelyként használták a hosszú út után hazatérő földközi-tengeri kereskedők. Továbbá a város hajóépítő műhelye is a kikötőben helyezkedett el, amelynek az őre az *arsanarius* volt.⁵⁴

„*Officiales ad solvendum custodibus*”

1348 és 1360 között minden év szeptemberében 2 nemest választottak, akik a város őrzésének megszervezésével voltak megbízva.⁵⁵

⁴⁹ MON. RAG. II. 68.; MON. RAG. III. 12., 45.

⁵⁰ MON. RAG. II. 42., 82.; MON. RAG. III. 12., 45.; HARRIS 2003. 173.

⁵¹ STATUTUM VIII. könyv 92. fejezet

⁵² MON. RAG. II. 79.

⁵³ MON. RAG. II. 191.

⁵⁴ MON. RAG. II. 42., 82., 132., 241.; MON. RAG. III. 12., 45. KREKIĆ, B.: Dubrovnik in the 14th and 15th Centuries: A City Between East and West. Norman 1972. 5.

⁵⁵ MON. RAG. II. 42., 82, 132, 241. MON. RAG. III. 12., 45.

„*Officiales ad getum cere*”

A Nagytanácsban 2 nemest választottak évente a viaszöntőműhely felügyeletére.⁵⁶ 1351 márciusában a viaszöntőműhely kibővítéséről, megnagyobbításáról döntenek a Nagytanácsban. Ezért az öntőműhelybe szállított „viaszcipók” után 4 grossot kellett fizetni, dupláját a korábbiakhoz képest, amelyet valószínűleg a műhely megnagyobbítására fordítottak. Továbbá arról is határoztak, hogy az öntőműhelyt 5 évre bérbe adják.⁵⁷

„*Procuratores*”

Habár egyházi ügyeket intéztek, évente a Nagytanács választotta a prokurátorokat saját tagjai közül. A raguzai egyházi vagyont kezelték, arról számadást készítettek és az adott templom ügyeit intézték. A legjelentősebb a Szűz Mária katedrális prokurátora (*procuratores Sancte Marie*) volt, 3 személy töltötte be ezt a tisztséget, ahogy a Szt. Balázs templom prokurátora (*procuratores s. Blaxii*) is 3 személy volt. A várossal szemben lévő Lacroma (ma Lokrum) szigetén lévő bencés monostornak is 3 személy választottak prokurátorául (*procuratores monasterii de Lacroma/ procuratores Crome*). A városi ispotályoknak is voltak prokurátorai (*procuratores hospitalis*), akiket (3 személyt 1358-ban, 1360-ban 1 nemes) szintén 1 évre választottak a Nagytanácsban. 1358-ban úgy határoztak, hogy a prokurátor, egy időben más templom prokurátora nem lehetett, de mellette más hivatalt betölthetett.⁵⁸

„*Advocatus Crome/Advocatus monasterii Lacromone*”

Ha Ragusa városa egy raguzaival állt perben, akkor a raguzainak joga volt a bíróságot átkértenie egy másik helyre, akár Lacroma (ma Lokrum, lásd a térképet) szigetére is, hogy a bírói meghallgatás ott történjen meg a peres ügyben és akkor az ügyet is ott kellett lefolytatni. Valószínűleg ezért is választottak bizonyos években (például 1349, 1357, 1359) egy nemest a szigetre ügyvédnek.⁵⁹

A következő hivatalnokokat nem szeptember végén választották a többi tisztségviselővel együtt, hanem bizonyos időszakokban jelennek meg valamilyen feladat végrehajtására.

„*Extimatores*”

Nem szeptember végén, de a Nagytanács választotta a kárfelmérőket, értékbecslőket. 1350 februárjában 3 nemest választottak a Nagytanácsban a külföldi bor megítélésére, felbecslésére, hogy azt bárki hazavihesse fogyasztani. 1357 októberében a Kistanács 1 évre választott 2–2 kárfelmérőt a városhoz tartozó bizonyos terü-

⁵⁶ MON. RAG. II. 161, 195.; MON. RAG. III. 12., 45.

⁵⁷ MON. RAG. II. 124.

⁵⁸ STATUTUM I. könyv 24. fejezet; MON. RAG. II. 239., 242.; MON. RAG. III. 46.

⁵⁹ STATUTUM III. könyv 48. fejezet; MON. RAG. II. 108., 243., 302.

letekre és 3 nemeset pedig a szigetekre, de 1359-ben és 1360-ban is ugyanennyi kárfelmérőt küldtek ugyanezekre a helyekre.⁶⁰

„*Officiales super arma*”

Háborús években (1345, 1356–1358, 1360) tűnik fel ez a tisztség, 2 nemeset választottak a fegyverek felügyeletére.⁶¹

„*Salinarii communis*”

A sókereskedelem ügyeit intéző 2–3 hivatalnok a sót szállító hajókkal kötött üzletet, valamint a városnak eladott sót raktározta, és a sóból származó jövedelmet őrizték. A város engedélyével lehetett sót kirakodni és berakodni egy hajóba, mialatt gondosan felügyelték a rakodást, és mindent lejegyeztek. A sólepárlók Stagnum (ma Ston) városánál voltak, a sólepárlást végzőket is salinariusnak nevezték.⁶² A só az egyik legfontosabb kereskedelmi árucikke volt a városnak, ezért szabályozták a sókereskedelmet, amely főleg Boszniába irányult.

Officiales supra vinum

1356 szeptemberében 3 nemeset választottak a Nagytanácsban, hogy járják be a raguzai borospincéket és írják le egy jegyzőkönyvbe (*quaternus*) az ott található összes bormennyiséget minden hónapban. Ugyanez a határozat a felügyelőket (*iusticiarii*) a szigetekre rendelte az ott lévő borospincék bormennyiségének összeírására 2 havonta.⁶³ A XIV. századtól Ragusa fontos központja volt a szőlőtermesztésnek, a borkereskedésnek és az exportnak, ezért a város beavatkozott a borkereskedelem minden fázisába. Bort árulni csak a városi tavernákban lehetett, a többi bor vallási intézmények és magánszemélyek tulajdonába került. 1359 januárjában hozott határozat szerint a kocsmárosnak (*tabernarius*), vagy a kocsmárosnőnek (*tabernaria*) a bor tulajdonosának kellett adnia a pénzt a borért, vagy a tulajdonos házában lévő szekrényében hagynia, amelynek a kulcsát a kocsmáros magánál tarthatta.⁶⁴

A tisztségviselők száma, társadalmi megoszlása

Az évente szeptember végén betöltésre kerülő hivatalok száma a XIV. század közepén kb. 120 körül lehetett. A Nagytanács tagjainak száma ekkor 130 körül volt, azonban nem minden nemes tartózkodott egyszerre a városban, ezért tették lehetővé, hogy egy nemes egyszerre több hivatalt is betölthetett, de a következő

⁶⁰ MON. RAG. II. 96, 198.; MON. RAG. III. 14, 47.

⁶¹ MON. RAG. I. 186.; MON. RAG. II. 161., 195., 241.; MON. RAG. III. 45.

⁶² STATUTUM II. könyv 8, 9. fejezet; VII. könyv 75. fejezet; MON. RAG. II. 82, 145.

⁶³ MON. RAG. II. 163. A *quinqum* a folyadékok mértékegysége volt. A boreladásra használták a tavernákban a „kiszödröt” (*quinqum parvum*) kb. 19 liter, amíg a borkereskedelemben a „nagyvödröt” használták (*quinqum grossum*) kb. 22 liter. Egy *quinqum grossum* bor után 3 *follar* adót szedtek be. HARRIS 2003. 2. melléklet; STATUTUM II. könyv 29. fejezet.

⁶⁴ HARRIS 2003. 183.; MON. RAG. II. 262.

évben ugyanazokra a tisztségekre nem választhatták, kivéve a szenátusi tagság. Általában a szenátusi tagok többsége viselt még egy tisztséget, de a 3 hivatal egyszemélyi betöltése is előfordult minden évben. Néhány példa: 1356 szeptemberétől *Syme de Resti* a szenátusi tagsága mellett a legfelsőbb bíróság ügyvédje, és a pénzverőház egyik felügyelője volt. *Vita de Sorgo* a legfelsőbb bíróság bírója, vámszedő és szenátusi tag volt.⁶⁵ 1357 szeptemberétől *Nicola de Grede* a legfelsőbb bíróság ügyvédje, a Lokrum szigetén lévő bencés monostor ügyvédje és Szenátor is volt.⁶⁶ 1359 szeptemberétől *Petrus de Mence* a nagyvám vámszedője, a pénzverőház egyik felügyelője és a Szenátus tagja volt.⁶⁷ 1360. szeptember 28-án, rektorságának utolsó napjain (szeptemberben volt rektor) *Iohannes de Bona* a következő év szeptemberéig a legfelsőbb bíróság bírója és szenátusi tag volt.⁶⁸

Valószínűleg az 1348 óta gyakran felbukkanó pestis is hozzájárulhatott ahhoz, hogy egy személy több hivatalt viselt. 1348-ban 18 évre vitték le a Nagytanács tagságának a korhatárát a pestis miatt, amely 1348 és 1456 között tizenkétszer ütötte fel a fejét a városban és a város területén.⁶⁹

Az eddig említett tisztségeket csak nemesek tölthették be. Nem nemes raguzai lakost csak kisebb hivatali pozíciókban találunk, mint a titkár (*notarius*), írnok (*scribanus*), konzul, (*consul*) futár (*cursor*).

A kancelláriai titkári pozíciókat 6 nem nemes személy töltötte be. A két legidősebb hivatalnok a kormányzati szervek jegyzői (*notarii communis*) voltak, akik részt vettek a tanácsi üléseken és lejegyezték a döntéseket és segítették a tanácsnokok munkáját, például a választásoknál. Bírósági ügyeket, végrendeleteket két másik titkár (*notarii iuratis*) írt le, míg a város számláinak lejegyzéséért szintén egy külön titkárt alkalmaztak. Egy titkár a szláv nyelven írt dokumentumokért és levelezésekért felelt. 1348-ban a Nagytanács felhatalmazta a Kistanácsot, hogy alkalmazzon egy szláv nyelven tudó titkárt („*unum notarium scientem linguam sclavonescam propter scribere literas sclavonescas*”).⁷⁰

⁶⁵ MON. RAG. II. 160–160.

⁶⁶ MON. RAG. II. 195–196.

⁶⁷ MON. RAG. III. 12–13.

⁶⁸ MON. RAG. III. 44., 46.

⁶⁹ CARTER 1972. 16.

⁷⁰ HARRIS 2003. 140.; MON. RAG. II. 32.

A székesfehérvári prépostság középkori kiváltságai egy XVIII. századi „vitairatban”

A Magyar Országos Levéltárban a Magyar Kancelláriai Levéltár (A 93) Acta Particularia nr. 2. (1. csomó) jelzet alatt található egy terjedelmes, 159 folio terjedelmű irat, amely lényegében különböző, 1715 és 1725 között keletkezett, a székesfehérvári prépostságot érintő okiratokat tartalmaz. A társaskáptalan történetével foglalkozó szakirodalomban természetesen ismert ez a forrás, eddig mégis kevés figyelmet fordított rájuk a kutatás. Mindezzel összefüggésben két, véleményem szerint lényeges kérdés fogalmazódik meg: 1) pontosan milyen középkori források találhatók ebben a XVIII. századi vitairatban, és 2) hogyan hasznosíthatók ezek a prépostság jogállására vonatkozóan a Mohács előtti időszakban.

Maga a forrás keletkezése ahhoz a vitához köthető, amely Nesselrode Vilmos Ferenc Bertram székesfehérvári prépost (1703–1729), pécsi püspök és Sachsen-Zeitz Keresztély Ágost esztergomi érsek (1707–1725), győri püspök¹ között bontakozott ki a prépost valamint az érsek jogainak tárgyában 1715–1725 között.² Első látásra joggal merülhet fel a kérdés, hogy forrásunk mennyiben kapcsolódik a címbe is jelzett témához, azaz a társaskáptalan középkori történetéhez. Mint ismeretes, a prépostság helyzetére – különös tekintettel kiváltságaira – nézve eredeti középkori oklevél alig maradt fenn. A társaskáptalan jogi státuszát meghatározó pápai oklevelek jelentős része – ha kései másolatban is – de fennmaradt a jelen forrásban, amelynek így értéke jelentősen megnövekszik.

A társaskáptalan jogi helyzetét bemutató korábbi szakirodalom azonban sajnálatos módon a forrás adta lehetőségeket nem igazán használta ki, jellemző példái ennek azok a hivatkozások, amelyek mindig a forrás egészére, és sohasem annak

¹ Az érsek életére és munkásságára ld.: LAKATOS ADÉL: Sachsen-Zeitz Keresztély Ágost. In: *Esztergomi érsekek 1001–2003*. Szerk. BEKE MARGIT. Budapest 2003. 326–331.

² A vita rövid összefoglalását ld.: NÉMETH AMBRUS: A székesfehérvári kiváltságos prépostság és az esztergomi érsekség. In: *Századok* 35 (1901) 547–551. A prépost és az érsek vitáját a szerző 1715 és 1720 közé helyezte. A polémia azzal kezdődött, hogy Nesselrode prépost másolatban megküldte XI. Kelemen pápa 1715. február 13-án kelt bulláját Gönc Celesztin pannonhalmi apátnak, arra kérve, hogy az abban foglaltaknak szerezzen érvényt. XI. Kelemen pápa bullája tulajdonképpen X. Leó pápa 1519. május 15-én kelt kiváltságleveleének átirata, ill. a kiváltságok megővését a kalocsai érsek, a váci püspök és a pannonhalmi apát feladatává tette. A kiváltságok biztosítása azonban nem következett be, mert az apát Keresztély Ágost esztergomi érseknél bejelentette a prépost kérését. Az érsek jogai biztosítása, ill. védelme érdekében válaszolt az apátnak, hangsúlyozva joghatóságát a prépostság felett, ill. III. Károly király közbenjárását kérte. Ez utóbbi pedig 1715. július 7-én lényegében megparancsolta az apátnak, hogy ne tegyen semmi olyat, ami az érsek jogait csorbítaná. Az ügy ezután Rómába került, ahol 1720-ban olyan döntés született, hogy a székesfehérvári prépost az esztergomi érseknek mint apostoli követnek az alárendeltje. Mindezek alapján, figyelembe véve a vizsgált iratban szereplő valamennyi dokumentumot, a gyűjtemény a pápai döntés után, a vita kiújulásakor került összeállításra, 1720 és 1725 között.

egy-egy részére hivatkoznak. Éppen emiatt vált szükségessé a forrás alaposabb vizsgálata, amely mint majd látszik, okozott némi meglepetést.

Már az első kézbevételekor kiderült, hogy egy viszonylag heterogén forrásról van szó, amely lényegében egy a XVIII. század elején prépost és az érsek közötti jogvita során összeállított forrásgyűjtemény, „vitairat”. Mivel kutatásom során alapvetően a társaskáptalan Mohács előtti jogi helyzete foglalkoztatott, először is el kellett választani azokat a részeket, amelyek kizárólag koraujkori vagy újkori, XVI–XVIII. századi vonatkozásokat tartalmaznak azoktól, amelyek viszont középkori oklevélszövegeket (is) tartalmaznak. Ez első pillantásra nem tűnt különösen nehéz feladatnak az irat levéltári leírása alapján.³ A középkori részek leválasztása mégsem volt problémamentes. Egyrészt nehézséget okozott, hogy egy részük csoportba fűzve, kései, XVII. század végi – XVIII. század eleji másolatokban szerepeltek eredetileg, amelyeknek szintén csak másolatban szerepelnek a jelen gyűjteményben. Másrészt az egyes középkori oklevélszövegek rekonstruálását nagy mértékben hátráltatta az a tény, hogy a megadott folio számozás sok helyen eltér a valós szövegebeosztástól. Mindezt részben megmagyarázza magának a forrásnak a gyűjtemény jellege, amely némely esetben eredetileg nem egymáshoz tartozó korábbi forrásokat forrasztott egybe. A különböző lapokat ugyanis a gyűjtemény-jelleg miatt egybefűzték, vélhetőleg így nyerte el forrásunk ma ismert fűzetszerű alakját. Ennek felismerése még nem jelenti a probléma – a szöveg tagolódásának – megoldását, mivel az iratanyag ma is meglévő folio számozása néhány helyen teljesen helytelen.

A kutatáshoz felhasználandó szövegek leválasztásához tehát elsőként azok tagolódását kellett meghatároznom, azaz azt, hogy mely – gyakran a mai számozás alapján nem egymást követő foliokon következő – szövegek tartoznak egybe. Mindezt megnehezítette a mai állapotban is jól látható kettős, helyenként hármas számozás. Az egyes szövegek elválasztásánál a megadott folio beosztás jelzéseit vettem alapul. A szövegek azonosításához felhasználtam a más forrásból, kiadásból ismert pápai okleveleket, ezek alapján (is) igyekeztem az egyes szövegeket elhatárolni egymástól.⁴

A vizsgálat alapján összesen 13, a székesfehérvári prépostság jogállására vonatkozó 1526 előtt keletkezett pápai oklevelet sikerült azonosítani. Ezek időrendben a következők: III. Sándor keltezetlen (5), III. Kelemen egy 1188. április 5-i (13), egy keltezetlen, valószínűleg 1191 körüli (4), IX. Gergely két, 1239. március 6-i (11) és 1241. július 16-i (12), V. Orbán 1366. augusztus 1-i (10), IX. Bonifác valószínűleg 1389-es (6), V. Márton 1427. június 27-i (7), IV. Sixtus 1371. április 15-i (8), 1473. november 11-i, végül X. Leó három, egyaránt 1519. május 13-án kelt oklevele (1, 2, 3).

A korábbi kutatás sajnálatos módon e források közül csak néhányat használt fel eddig, leginkább III. Sándor, III. Kelemen, IX. Bonifác, V. Márton és X. Leó egy oklevelét. Mint fentebb utaltam rá, ezek hivatkozása meglehetősen esetleges volt,

³ Ld. a tanulmány végén az 1. táblázatot!

⁴ Ld. a tanulmány végén a 2. táblázatot!

lényegében az itt alaposabban bemutatott XVIII. századi forrás „címére” (Acta particularia nr. 2.) utaltak, egyes szövegeket pedig a rendelkezésre álló egyházi forráskiadványok néhol hiányos közlése alapján idézték.⁵ Szerencsére e XVIII. századi forrás – a táblázat tanúsága szerint – az oklevelek szövegét nem egy esetben több változatban is fenntartotta, igaz ezek többsége egy közös szövegre, XI. Kelemen pápa 1715. február 13-án kelt megerősítő bullájára megy vissza, pontosabban annak a jelen iratban szereplő másolataira.

Az iratban szereplő pápai oklevelek tartalmi rekonstruálása azért jelentős, mert ezzel válhat valamelyest is teljessé az a kép, amelyet a székesfehérvári prépostság jogállásáról megrajzolhatunk a Mohács előtti időszakban. Ha ugyanis e forrás nem állna rendelkezésre, meglehetősen hiányos adatokkal kellene beérnünk. Fontos volt tehát annak tisztázása, hogy pontosan milyen középkori forrásokat is rejt a XVIII. századi vitairat.

A tizenhárom pápai oklevél azonosítása mellett nem kevésbé fontos az egymáshoz való viszonyuk feltárása. Ezt azért szükséges hangsúlyozni, mert nem mind a 13 oklevél tekinthető önálló szövegnek. Lényegében csupán csak az 1–3, és a 9–12 számokkal jelölt források önállóak, vagyis III. Kelemen 1188-as, X. Leó három, 1519. május 13-i, ill. IX. Gergely két és V. Orbán egy oklevele. A többi öt pápai oklevél lényegében egybetartozik, mivel mindegyik X. Leó 1513. május 13-i oklevelében maradt fenn (3). Sajnos azonban e XVI. század eleji pápai bulla egyik esetben sem tartalmazza a korábbi pápák okleveleit teljes szövegükben, vagyis nem írja át azokat szóról szóra. A legjobb a helyzet még III. Kelemen 1191 körülre tehető oklevelével, ennek szövegét szinte teljes egészében megtaláljuk X. Leó bullájában. Hasonlóképpen bővebb szöveget hoz IX. Bonifác és IV. Sixtus oklevelei esetében, míg III. Sándor és V. Márton oklevelénél ez csak az említés szintjére korlátozódik.⁶

A bevezetőben feltett második kérdésre, vagyis arra, hogyan is hasznosíthatók ezek az oklevelek a prépostság jogállása tekintetében, a válasz összetettebbnek mutatkozik, mint az első esetében. Előjáróban meg kell jegyeznem, hogy csak ezekre az oklevelekre alapozva aligha lehet koherens képet rajzolni a társaskáptalan jogi helyzetéről a középkorban, mégis jelentős segítséget biztosítanak a többi forrással

⁵ Ld. SEBESTYÉN JÓZSEF: A székesfehérvári prépostság és káptalan egyházi kiváltságai. In: *Századok* 59 (1925) 376–395., 60 (1926) 462–497. passim. ÉRSZEGI GÉZA: A székesfehérvári Boldogasszony Egyház kiváltságairól. In: *A székesfehérvári Boldogasszony Bazilika történeti jelentősége*. Szerk. FARKAS G. (Közlemények Székesfehérvár város történetéből III.) Székesfehérvár 1996. 115–142. passim.

⁶ X. Leó oklevele elsőként III. Kelemen 1191 körülre tehető bullájának tartalmi átírását hozza, amely éppen csak megemlíti elődjét, III. Sándort, aki oltalmába vette a prépostságot. Ezt követi III. Kelemen rendelkezésének részletesebb ismertetése, amely két részre osztható: 1) a korábbi kiváltságok ismertetésére, 2) a pápa új, saját rendelkezéseire. X. Leó oklevele ezután már valamivel rövidebb terjedelemben ismerteti IX. Bonifác kiváltságlevelének tartalmát, majd pedig röviden utal arra, hogy azt V. Márton bullájában megerősítette. Ezt követi IV. Sixtus pápa két rendelkezésének rövid ismertetése, végül X. Leó pápa mindezeket megerősítő záró rendelkezése.

való összevetés esetén. Tekintettel azonban a területi korlátokra, ezen a helyen csak a legfontosabb elemeket emelem ki.⁷

A prépostság – közfelfogással ellentétben – alapítása idején még nem rendelkezett jól körülhatárolt egyházi kiváltságokkal a szónak abban az értelmében, hogy mentesült volna a felettes egyházi igazgatási szint (veszprémi püspök, esztergomi érsek) joghatósága alól. Úgy tűnik, hogy a társaskáptalan a XII. század második feléig inkább csak olyan különleges előjogokkal rendelkezett, amelyek az uralkodóknak királyi kápolnaként teljesített szolgálatával hozhatók összefüggésbe (koronázási jelvények, koronázás helyszíne, rationale). Ez természetesen jó alapot szolgáltatott a későbbi jogfejlődéshez. Ennek első állomása lehetett, az a ma már csak utalásszerűen ismert III. Sándor-féle rendelkezés, amely pápai oltalmat adott a prépostságnak.⁸ Noha pontos szövege nem ismert, III. Kelemen pápa későbbi – 1191 körülre tehető – kiváltságlevele alapján sejthető, hogy a *protectio* mellett leginkább a megyéspüspök szentelő hatalmának túlkapásaival szemben igyekezett megvédeni a prépostságot. A forrásunkban is olvasható III. Kelemen-féle rendelkezés lépett túl ezen radikálisan, amikor olyan új kiváltságokat adott a társaskáptalannak, amely a területileg illetékes püspök, illetve az érsek kormányzati hatalmának legfontosabb elemeit (egyházi fenytékek alkalmazása, zsinatra hívás) vont meg tőlük, egyúttal a prépostságot az Apostoli Szék joghatósága alá helyezte.⁹ Lényegében ezt ismételte meg III. Ince pápa 1202. november 15-én, amikor a III. Kelemenével szinte azonos szövegű kiváltságlevelet adott a prépostság részére.¹⁰ Ezzel a társaskáptalan lényegében passzív exemptiot nyert. Jogállása az esztergomi érsek jogai körül a XIII. század első felében még ki-kiújuló vita ellenére megállapodott, ezt mutatják azok a 1234 és 1304 közötti források, amelyek majd’ mindegyike közvetlenül utal az Apostoli Szék alá rendelt exempt státuszra a *nullo medio* (*nullo mediante*) formula alkalmazásával.¹¹

A XIV–XVI. század érdekes kettőséget mutat a prépostság jogállásában. Egyrészt elmondható, hogy a passzív exempt státusban nem következett be érdemi változás, noha egy-egy oklevél alapján feltehető, hogy időnként támadás érte a

⁷ A prépostság jogi helyzetét a közelmúltban igyekeztem részletesen is bemutatni a már korábban is ismert és a jelen tanulmány alapját képező XVIII. századi forrás együttes használatával. KISS GERGELY: A székesfehérvári prépostság egyházi helyzete a középkorban. In: *Századok* 141 (2007) (továbbiakban: KISS 2007) 271–297.

⁸ Ld. 2. táblázat 5. Már itt jelzem, hogy ugyancsak az említés szintjén fennmaradt V. Márton 1427. június 27-i megerősítő oklevelében. Monumenta Romana episcopatus Veszpremiensis – A veszprémi püspökség római oklevéltára Edita Collegio Historicorum Hungarorum Romano – A veszprémi püspökség római oklevéltára Közrebocsátja a Római Magyar Történeti Intézet. I–II. Budapestini 1896–1898. (továbbiakban: MREV) III. 54–55.

⁹ Ld. 2. táblázat 4., ill. V. Márton 1427. június 27-i megerősítésében. MREV III. 54–55.

¹⁰ Österreichische Nationalbibliothek Codex 5077. 12., 261–263. KARÁCSONYI JÁNOS: Hol bővítették ki a Hartvik-legendát először és másodszor? In: *Századok* 35 (1901) 991–1008., 1002–1004. Átírva: IX. Bonifác pápa, 1389. június 24. / Surseni Mihály közjegyző: 1494. április 29. / XV. század egyszerű másolat (hiányos): DF 229857 (Veszprémi székeskáptalan országos lt. Capsa A. nr. 14.)

¹¹ E források részletesebb ismertetését ld.: KISS 2007. 284–285. és uo. 36–38. jz.

társaskáptalan kiváltságait a veszprémi püspök vagy az esztergomi érsek oldaláról. Legalábbis erre következtethetünk IX. Bonifác 1389-re tehető kiváltságleveléből, és talán ez állhat X. Leó terjedelmes bullájának háttérében is. Másrészt a társaskáptalan jogi helyzetében elindult egy rendkívül sajátos fejlődés, amelyet a prépostságnak alárendelt egyházi intézmények feletti önálló kormányzati joghatóság kiterjesztésére irányuló lépések világosan jeleznek. E fejlődés első jelei már a XII. században kitapinthatóak, IX. Gergely két, forrásunkban önállóan is fennmaradt rendelkezésében érhető tetten.¹² Az önálló kormányzati joghatóság kialakításának és kiterjesztésének folyamata a XIV. század második felétől vett nagyobb lendületet. 1366. augusztus 1-én V. Orbán engedélyezte egyes püspöki díszjelek (mitra, ezüst pásztorbot) használatát ünnepi misek alkalmával.¹³ Noha e kiváltság összefüggésbe hozható a prépost kiemelkedő szerepével a királykoronázás során, úgy vélem, jó alapot biztosított a későbbiekben kézzelfoghatóbbá váló ilyen irányú, a prépostot már-már püspököknek mutató törekvések sikerre viteléhez. E célkitűzések gyakorlati megvalósításának kísérlete a XIV. század első felében öltött testet, amikor (Zólyomi) Benedek prépost négy olyan kiváltságot is kieszközölt XXIII. János (ellen)pápától, amelyek kiterjesztették szentelő és kormányzati joghatóságát a társaskáptalannak alárendelt intézmények felett, illetve tágabb értelemben püspöki jogokat biztosítottak a prépost számára.¹⁴ A privilégiumok érdekessége leginkább az, hogy e kiváltságok az előzetes várákozással szemben nem a veszprémi püspök vagy az esztergomi érsek ellenkezését váltották ki, hanem éppen a prépostot és a káptalan fordították szembe egymással. A káptalan ugyanis több alkalommal is nehezményezte, hogy e jogokat a prépost csak a maga számára biztosította, az előbbi küzdelmét végül 1432-ben siker koronázta.¹⁵ Ezt követően – immár a prépost és a káp-

¹² IX. Gergely 1239. március 6-i és 1241. július 16-i kiváltságleveleiről van szó, amelyek engedélyezik a betegek áldoztatását, ill. a kanonokok feletti ítélkezés jogát megerősíti a prépost számára. A93 Acta particularia nr. 2. vol. 412v. 1700. augusztus 31-i egyszerű másolatban. Ld. 2. táblázat 11., 12.

¹³ Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia maximam partem nondum edita ex tabularis Vaticanis deprompta, collecta ac serie chronologica disposita ab AUGUSTINO THEINER. I–II. Romae–Zagrabiae 1863–1875. II. 81. A 93 Acta particularia nr. 2. fol 411v (1699. október 16-i másolatban). Ld. 2. táblázat 10.

¹⁴ A pápa 1411. február 26-án engedélyezte, hogy a prépost püspöki jelvényeket használhasson a prépostsághoz tartozó egyházakban bizonyos feltételek mellett. MREV II. 356–357. Szintén 1411-ben, szeptember 18-án a korábbi kiváltságot megerősítve 100 napi búcsú engedélyezésére adott jogot. MREV II. 361. Az év végén, november 15-én pedig tovább bővítette a kiváltságokat azzal, hogy engedélyezte a prépostnak, hogy karingben, gyűrűvel áldást oszthasson saját egyházában és bármely más helyen is. MREV II. 360. Ugyanazon a napon engedélyt adott arra, hogy a prépost 12 kanonoki javadalmat adományozzon saját belátása szerint. MREV II. 363–364. Végül, 1514. június 24-én a pápa kiterjedt ítélkezési kiváltságot adott a prépostnak, külön is utalva a prépost jogainak püspöki jellegére. MREV II. 364.

¹⁵ A káptalan első alkalommal 1425. október 21-én tett panaszt a prépost ellen. Sajátos érvelésében azt kifogásolta a testület, hogy a XXIII. János által adott kiváltságokat a prépost nem egyedül kapta, nehezményezték, hogy a prépost jogaival visszaél. Panasszal éltek abban a tekintetben is, hogy az említett kiváltságokat nem lehet a korábbi – III. Sándortól, III. Kelemtől és IX. Bonifáctól kapott – privilégiumokból levezetni. Meglepő módon a káptalan javaslatot is tett a problémák megoldására: kérték a korábbi pápai kiváltságlevelekben foglalt jogok megerősítését, másfelől a Benedek prépostnak megadott kormányzati jogok gyakorlásával egy a kanonokok közül választandó személyre kívántak felhatalmaztatni. Az

talán együttműködése eredményeképpen – az 1470-es években a társaskáptalan igyekezett kormányzati joghatóságát tovább bővíteni, kiterjeszteni. Erre utal IV. Sixtus pápa két, 1471. április 15-én, illetve 1473. november 13-án kiadott kiváltságlevelé, amelyekben egyrészt kiterjesztette a káptalan kiváltságait valamennyi neki alárendelt egyházi intézményre, másrészt lehetővé tette saját egyházi bírósági jog (kormányzati hatalom!) gyakorlását ugyenezen intézmények felett.¹⁶ Végül ebbe a sorba illeszkedik X. Leó pápa három, 1519. május 13-án kiállított privilégiuma. Az elsőben lehetővé tette a hívek gyóntatását, feloldozását, búcsú engedélyezését,¹⁷ a másodikban elismerte a káptalan jogát a kanonoki hagyatékok tekintetében,¹⁸ míg a harmadikban – ahogy már korábban említettem – összefoglalta a káptalan eddig megszerzett kiváltságait, egy keretbe foglalva III. Sándor, III. Kelemen, IX. Bonifác, V. Márton, IV. Sixtus korábbi privilégiumait¹⁹. Ezzel egyetlen pápai kiváltságlevelé szövegébe illesztette a prépostság passzív, illetve a már aktív exemptiojára (önálló szentelő és kormányzati joghatóságra) vonatkozó szerzett jogait. Úgy vélem, nem lehet véletlen, hogy a XVIII. századi vitáiban is éppen ez XVI. század eleji pápai privilegium szerepel a legtöbbet, részben azért, mert ez tartotta fenn leginkább a korábbi pápáktól nyert kiváltságokat, részben azért, mert ebben egyszerre volt jelen a prépostság kétirányú jogi törekvése: saját függetlenségének (passzív exemptio) és az önálló szentelő és kormányzati, azaz nem is annyira burkoltan, a püspöki joghatóság legfontosabb elemeinek biztosítása. Az, hogy ez a XVIII. század elején mire volt elég, már egy másik történet.

érvelés lényege éppen az, hogy nem a megadott kormányzati joghatóságot kifogásolta a káptalan, hanem azt, hogy az csak a prépostot illesse meg. MREV III. 57–58. A káptalan törekvését egyelőre nem koronázta siker, mivel Benedek prépostnak sikerült jogait V. Márton pápával elismertetni, lecsámítva a kanonoki javadalmak létesítésének jogát (1426. április 26. MREV III. 76–77.). Sőt, a pápa 1430. április 6-án, elutasítva a káptalan felhatalmazásra vonatkozó kérelmét, az ügy vizsgálatát az esztergomi érsekre és a győri püspökre bízta, noha a káptalan korábbi panaszában kifejezetten kérte az esztergomi érsek mellőzését, és helyette a közvetlen pápai döntést, hogy ezzel elejét vegye az érsek bárminemű joghatósági ambícióinak. MREV III. 64–65. Az ügyben végül hosszas huzavona után IV. Jenő pápa hozott döntést, aki érvénytelenítette XXIII. János 1414. június 24-i, valamint V. Márton 1426. április 26-i kiváltságlevelét. MREV III. 80–83. Szintén e vitához kapcsolható V. Márton 1427. június 27-én kiadott bullája – amely X. Leó 1519-es okleveléhez hasonlóan – megerősítette III. Sándor, III. Kelemen és IX. Bonifác kiváltságait. A vitára részletesebben ld.: KISS 2007. 287–292., KISS GERGELY: Viszály a székesfehérvári társaskáptalanban. Zólyomi Benedek prépost és a kanonokok vitája a prépostság egyházjogi kiváltságairól. In: *A pécsi egyházmegye vonzásában. Ünnepi tanulmányok Timár György tiszteletére*. Szerk. Fedelecs TAMÁS – HORVÁTH ISTVÁN – KISS GERGELY. (METEM könyvek 63.) Budapest 2007. 117–134.

¹⁶ Ld. 2. táblázat 8–9.

¹⁷ Ld. 2. táblázat 1.

¹⁸ Ld. 2. táblázat 2.

¹⁹ Ld. 2. táblázat 3.

1. táblázat: A forrás (A 93 Acta particularia nr. 2.) szerkezeti tagolása a levéltári leírás alapján (dőlt betűvel szerepelnek a teljessen vagy részben középkori vonatkozású részek)

idő	egycdi jelzet	folio	tartalom
1710. 05. 10.	Litt A.	367–368	Leopoldus Myller és Franciscus Wierth S. J. nyilatkozata a székesfehérvári plébánia jogállásáról
1715. 11. 16.	Litt. F., G.	369–376	Nesselrode Vilmos prépost válasza az esztergomi érsek kérdéseire a székesfehérvári prépostságot illető érseki előjogok tárgyában
1715. 11. 30.	Litt. B., E., C., D.	377–380	Feljegyzések a székesfehérvári prépostság leendő jogi helyzete tárgyában. 1715
1713. 11. 25.	–	381–387	Az esztergomi érsek felségfolyamodványa
1716. 01. 09.	–	388–389	Nesselrode prépost felségfolyamodványa, előterjesztve: 1716. január 9.
1699 (1715)	–	390–396	<i>X. Leó pápa bullája a prépost részére (másolat)</i>
1715	–	395–412	<i>A pozsonyi társaskáptalan átiratai középkori pápai bullákról</i>
XVIII. század	–	416–417	<i>III. Kelemen pápa bullája (1188)</i>
1717 előtt	–	419–422	A székesfehérvári prépostság préposti kinevezései 1596–1717
1725 e.	–	423	A prépostság körüli vitával kapcsolatos kancelláriai iratok jegyzéke 1715–1725
1722. 03. 20– 28.	–	424–425 (sérült)	Székesfehérvár város levele a prépostság ügyében
1722. 05. 07.	–	426–430	A király által megerősített tanúvallomási jegyzőkönyv a prépostság ügyében
1722 körül	–	431–520	<i>A csatolt bizonyító iratokat tartalmazó másolati könyv 1722 k.</i>

2. táblázat: A székesfehérvári prépostság jogállását érintő középkori oklevelek (A 93 Acta particularia nr. 2.)

#	Eredeti forrás		Tartalom	Fennmaradás		folio
	eredeti keltezés	eredeti kiadó		ideje	jellege	
1.	1a	1519. 05. 13.	X. Leó	Privilegium (gyóntatás, feloldozás, búcsúengedély)	1699. 10. 09. (1715)	390r–390v; 396r–396v
	1b			1699. 10. 09. (1715)	egyszerű (1715)	392r–394v
2.		1519. 05. 13.	X. Leó	Privilegium (kanonoki hagyatékok)	1699. 10. 09. (1715)	391r–391v; 395r
3.	3a	1519. 05. 13.	X. Leó	A prépost és a prépostság korábbi kiváltságainak megerősítése (benne: III. Kelemen, III. Sándor, IX. Bonifác, V. Márton, IV. Sixtus oklevelével)	1715 húsvét (1715. 08. 13.)	XI. Kelemen 1715. 02. 13. /pozsonyi káptalan – F. P. által hitelesítve, pecsét (fol. 405v–405r; 397r–397v; 402r–404v)
	3b				1715. 02. 13. (1715. 03. 29.)	XI. Kelemen 1715. 02. 13. – F. P. által hitelesített példányának egyszerű másolata, (fol. 398r–401v)
	3c				1715?	egyszerű, hiányos
	3d				1715. 02. 13. u.	egyszerű, F. P.
	3e				1715. 03. 29.	átírás – F. P.
	3f				1715. 02. 13. (1614!)	nyomtatott
	4a	1191 körül?		A prépost és a prépostság kiváltságai (ld.: 5.!)	1715 húsvét (1715. 08. 13.)	tartalmi átírás (X. Leó): ld. 3a.!
	4b				1715. 02. 13. (1715. 03. 29.)	tartalmi átírás (X. Leó): ld. 3b.!
4.	4c		III. Kelemen		1715?	tartalmi átírás (X. Leó): ld. 3c.!
	4d				1715. 02. 13. u.	tartalmi átírás (X. Leó): ld. 3d.!
	4e				1715. 02. 13.	nyomtatott

A SZÉKESFEHÉRVÁRI PRÉPOSTSÁG KÖZÉPKORI KIVÁLTSÁGAI...

5.	5a	[1159-1181]	III. Sándor	Protectio	(1614!) 1715 húsvét (1715. 08. 13.)	említés (III. Kelemen): ld. 4a.!	405r
	5b				1715. 02. 13. (1715. 03. 29.)	említés (III. Kelemen): ld. 4b.!	398r
	5c				1715?	említés (X. Leó): ld. 3c.!	407r
	5d				1715. 02. 13. u.	említés (X. Leó): ld. 3d.!	449v
	5e				1715. 02. 13. (1614!)	említés, nyomtatott	509r
6.	6a	[1389]	IX. Bonifác	A prépost és a prépostság kiváltságai (exemptio)	1715 húsvét (1715. 08. 13.)	tartalmi átírás (X. Leó): ld. 3a.!	397v; 402r; 404r
	6b				1715. 02. 13. (1715. 03. 29.)	tartalmi átírás (X. Leó): ld. 3b.!	398v–399r; 400v
	6c				1715?	tartalmi átírás (X. Leó): ld. 3c.!	407v
	6d				1715. 02. 13. u.	tartalmi átírás (X. Leó): ld. 3d.!	450r–451r
	6e				1715. 02. 13. (1614!)	tartalmi átírás, nyomtatott	510r; 512r
7.	7a	1427. 06. 27.	V. Márton	IX. Bonifác oklevelének megerősítése	1715 húsvét (1715. 08. 13.)	említés (X. Leó): ld. 3a.!	402r–403v
	7b				1715. 02. 13. (1715. 03. 29.)	említés (X. Leó): ld. 3b.!	399v–401r
	7c				1715?	említés (X. Leó): ld. 3c.!	407v–408v; 406v
	7d				1715. 02. 13. u.	említés (X. Leó): ld. 3d.!	451r–451v
	7e				1715. 02. 13. (1614!)	nyomtatott	510r–511r
8.	8a	1471. 04. 15.	IV. Sixtus	A prépostság joghatóságá- nak kiterjesz- tése az alá- rendelt	1715 húsvét (1715. 08. 13.)	tartalmi átírás (X. Leó): ld. 3a.!	402r–402v
	8b				1715.	tartalmi átírás (X.	391r–391v

				egyházakra	02 13. (1715. 03. 29.) 1715?	Lcő): ld. 3b.!	
	8c					tartalmi átírás (X. Lcő): ld. 3c.!	407v–408r
	8d				1715. 02. 13. u.	tartalmi átírás (X. Lcő): ld. 3d.!	451r; 452r– 452v
	8c				1715. 02. 13. (1614!)	nyomtatott	510r–510v
	8f				1718. 01. 04.	J. A., nyomtatott	512v–514v
9.	9a	1473. 11. 13.	IV. Sixtus	A prépostság joghatóságá- nak kiterjesz- tése az alá- rendelt	1715 húsvét (1715. 08. 13.)	tartalmi átírás (X. Lcő): ld. 3a.!	402r–402v
	9b			egyházakra	1715. 02 13. (1715. 03. 29.)	tartalmi átírás (X. Lcő): ld. 3b.!	391r–391v
	9c				1715?	tartalmi átírás (X. Lcő): ld. 3c.!	407v–408r
	9d				1715. 02. 13. u.	tartalmi átírás (X. Lcő): ld. 3d.!	451r; 452r– 452v
10.		1366. 08. 01.	V. Orbán	mitra, ezüst pásztorbot használata ünnepi misc alkalmával	1699. 10. 16.	másolat, T. J.	411v
11.		1239. 03. 06.	IX. Gergely	szentség kiszolgáltatá- sa betegeknél	1700. 08. 31.	másolat, T. J.	412v
12.		1241. 07. 16.	IX. Gergely	ítélkezési kiváltság	1700. 08. 31.	másolat, T. J.	412v
13.	13a 13b	1188. 04. 05.	III. Kelemen	Jób csztergo- mi érsék jogainak megerősítése	[1715- 1725]	betűhív másolat nyomtatott	416v, 417r 484r–484v

J. A. = Jacobus Antonius de Pretis, a római S. Maria in Vialata perjele, a Vatikáni Titkos Levéltár custosa

F. P. = Franciscus Pollioni a Bécsi Apostoli Nunciatura közjegyzője, alkancellárja

T. J. = Thomas de Julys, a Vatikáni Titkos Levéltár viceprefectusa, apostoli prothonotarius

Mindennapi élet a VIII–XI. századi Pliskában

Pliska VIII–XI. századi mindennapi életének és kultúrájának kutatása bonyolult feladat. Ez annak tudható be, hogy a középkori Bulgária lakóinak változatos volt a mindennapi élete (körében változatos volt a mindennapi életnek ez a szférája). Nincs lényeges fejlődés ezen a területen annak hagyományos jellege és konzervativizmusa miatt. Van azonban néhány különbség Pliska két alapvető rétegének, az előkelőknek és a köznépnek az élete között.

Pliska lakosságának legnagyobb részét a köznép alkotta. Ők a IX. századig főképp a külvárost lakták. Településeiken a lakóhelyek alapvető típusa a félig földbe ásott lakóház volt. Ezek egyszerű szerkezetűek voltak, kis méretűek és szegényes kinézetű belsővel. A félig földbe ásott házak alapvető szerepe az volt, hogy a család számára legyen hely az alvásra és evésre. Eddig hat kora középkori telepet fedeztek fel a feltáró munkálatok során Pliska külső városában: északkeletre a Nagy Basilika mellett, valamint „Tseha” lelőhely, Aserdere és a további 31 lelőhely közelében, a belső város délkeleti területén. Az egymástól különálló házak szétszórt csoportokba rendeződve helyezkednek el a település szélén, de ez nem bizonyítja az előzetes eltervezést. A legvalószínűbb, hogy a házak elhelyezkedése a sajátos állapotok eredménye volt minden központi területen.¹ Mindazonáltal a házak elhelyezkedésének módja biztos információt ad lakói társadalmi helyzetéről. A lakóépületek legtöbbször egy nagyobb ház köré csoportosultak, melynek tulajdonosa magas társadalmi helyzetű volt. Egyes régészek szerint a település peremén elhelyezkedő elkülönült házcsoportokat egymással szoros (rokoni) viszonyban levő családok birtokolták.² Ha elfogadjuk ezt a hipotézist, feltételezhetjük, hogy a csoportokat még kerítéssel is elkülönítették egymástól, amit nem szilárd anyagból, hanem rendszerint sövényből készítettek. Erre azért volt szükség, mert létre kellett hozni egy gazdasági udvart. Ezt az elméletet közös gazdasági gödrök és kenyérsütő kemencék igazolják, amiket Pliska környékén találtak. Ezeket az adott házcsoport minden lakója használta.³ Voltak esetek, amikor az egész települést megerősítették, ami nem zárja ki a lehetőségét a csoportosan tervezett házak típusának. Egy település közelében kerítés

¹ VASILEV, R.: Planning of some Early Medieval settlements in the Outer city of Pliska. In: *Contributions to the Bulgarian archaeology* V/II. Sofia 1993. (továbbiakban: VASILEV 1993.) 38.

² MIHAYLOV, ST.: Excavations in Pliska during 1959–1961. In: *Bulletin of the Archaeological Institute* XVI (1963) 41–42.; VASILEV 1993. 38.; BALABANOV, T.: Settlements in the southwestern part of the Outer City in Pliska. In: *Pliska – Preslav*. V/10. Shumen 2004. (továbbiakban: BALABANOV 2004.) 135.

³ VASILEV 1993. 38.

nyomaira bukkantak a fa palánkban,⁴ délkeletre a belső várostól és közel egy településhez a Nagy Bazilika alapjai alatt.⁵

A kutatás jelenlegi állása szerint az udvarok jelenléte a földbe ástott házaknál ki van zárva a szoros elrendezés miatt. Elképzelhető, hogy ez főleg a pliskai síkság térfelszínével magyarázható, ami nem akadályozta meg az erős és hideg szél betörését nyugat és északnyugat felől.

A félig földbe ástott házak bejárait néhány alapvető módszernek megfelelően alakították ki: menetelesen, létrásan vagy lejtősen formálták. Széles körben el volt terjedve, hogy falétrával mentek be a házba. Feltételezhető, hogy a ház egyik legalacsonyabb fala mellé állították, a lejárathoz. Elképzelhető, hogy ezt a szerkezeti megoldást Pliska minden földbe ástott házában alkalmazták, de nincs bizonyíték létrára vagy lépcsőre. A bejárat típusát a klimatikus viszonyok és a lakók választása határozta meg, és nem függött össze a ház méretével.

Rögzített záruk a talaj felszínére épített házaknál voltak használatosak. Különböző alakú, szerkezetű és méretű kulcsokkal voltak nyithatóak. Az eddigi régészeti feltárások eredményei alapján Pliska környékén főleg lakóniai típusú kulcsokat használtak.⁶ Két változatot találtak, a különbség főleg a záró rész alakjában van. Buguslav Klima osztályozása szerint a kulcsok VIII–IX. századra datálhatók.⁷ Más kulcsfajtáknak csak egyes példányaikat találták meg. Lakó- és mezőgazdasági épületek zárására Pliskában a helyiek nem rögzített zárszerkezetet – lakatot használtak. Túlryomó többségben vannak a rugós záruk példányai. A X. századi régészeti anyagban gyakran előfordulnak. A záruknak gyakorlati szerepükön túl díszítő szerep is jutott, hiszen minden házban a bejárat ajtajánál helyezték el őket.

Ezeket a házakat különböző tüzelőhelyekkel – kőkemencével, amit a padlóba vagy valamelyik az egyik falba ástak, valamint kőből vagy agyagból készített nyílt tűzhellyel vagy zárt tüzelővel – fűtötték. Módbeli és szerkezetbeli eltérésük ellenére azonos volt a szerepük. Ezeknek a tüzelőhelyeknek az időrendje még tisztázatlan. A korabeli tüzelőberendezéseknek jellemző vonása, hogy nem rendelkeztek kéménnyel, vagyis a füst a lakótérbe távozott, ami megtelt füsttel. Az előkelő réteg lakóépületeinek fűtőberendezései nem ismertek, mivel mindeddig még nem sikerült

⁴ STANILOV, ST. – DMITROV, YA. – YANKULOV, I.: Study of the settlement, located southeast of the Outer city in Pliska. In: *Problems with the proto-Bulgarian history and culture*. V/2. Sofia 1991. 125., sample 1.

⁵ GEORGIEV, P.: The markirii in Pliska and the beginning of the Christian religion in Bulgaria. Sofia 1993. 13.

⁶ SKORPIL, K.: Строителный материал. In: *Bulletin of the Russian Archaeological Institute in Constantinopol* X (1905) 171–172.; BALABANOV, T.: Blacksmith's shop and coppersmith's shop in Pliska. In: *Museums and monuments of culture* 4 (1981) 37., sample 4₂₁; RASHEV, R.: New data about building № 32 in Pliska. In: *Museums and monuments of culture* 2 (1984) 8., sample 7zh; GEORGIEV, P. – VITLYANOV, ST.: Archbishopric – a monastery in Pliska. Sofia 2001. (továbbiakban: GEORGIEV – VITLYANOV 2001.) 140., fig. 75., sample 23.; BALABANOV 2004. 157., sample 37_g; Publikálatlan adatok ST. VITLYANOV és K. KONSTANTINOV által végzett ásításokról.

⁷ KLIMA, B.: Zamečnicka práce staromoravských kovářů v Mikulčicích. Praha 1980. 86., sample 41.

ilyet feltárni. Feltételezhető, hogy a fűtés módjai és eszközei nem különböztek lényegesen azoktól a módoktól és eszközöktől, amelyek a közemberek lakóépületeiben használatban voltak.

A házakat leggyakrabban a tűzhelyek fényével világították meg. Ritkán használtak fáklyákat, agyaglámpásokat és gyertyákat. Az uralkodóknak a fővárosban, Pliskában levő lakóépületei sokkal változatosabb eszközökkel voltak megvilágítva. Találtak épen és töredékben fennmaradt agyaglámpákat, gyertyatartókat és hasonló, fémből készült tárgyakat. Nem kétséges, hogy ezek bizánci mintára készültek. Az a tény, hogy fémből készült gyertyatartókat ritkán találtak Pliska területén, azzal magyarázható, hogy a városközpont hanyatlásnak indult, amikor az előkelők Veliki Preslavba költöztek a IX. század végén, X. század elején. A tulajdonosok valószínűleg magukkal vitték ezeket a tárgyakat új otthonukba.

A társadalmi rétegek életmódjában levő különbségek leginkább az étkezési kultúrában és a higiéniaiban válnak nyilvánvalóvá. Az evőeszközöket a főváros köznép kevéssé ismerte. Leggyakrabban a kést használták. Ritkán használtak kanalat és villát, amint azt ezen eszközök egy-egy előkerült példánya bizonyítja. A pliskai régészeti feltárások során csak egyetlen épen maradt villát találtak, ami bronzból készült.⁸ Ezt Pliska fennállásának bizánci periódusára keltezik – a X–XI. század második felére. Eddig kanálból is csak egyet találtak. Akkor került felszínre, amikor a régészek a pliskai palotaközpontot vizsgálták.⁹ Ezért gondolják azt, hogy az emberek kézzel, vagy kés segítségével étkeztek. Az is lehetséges, hogy a kanalak és villák fából készültek, és ez az oka annak, hogy nem maradtak fenn. Ez többnyire a bútorokra is igaz, amelyek olyan anyagból készültek, amelyek nem befolyásolták azok funkcióját.

A Pliskában használt edényeket otthon készítették, főleg agyagból. A legelterjedtebb típus a fezek volt, de találtak még korsókat, kancsókat/köcsögöket, csészéket, tálakat, tálcákat, teáskannákat és más típusokat is. Ezek növelték a pliskai asztal változatosságát. A X. század közepén rézedények és cserépbödönök is megjelentek az első bolgár főváros edényei között. Ez összefüggésbe hozható a besenyőkkel, akik megtámadták azt a vidéket, és letelepedtek ott. Az eddig végrehajtott régészeti feltárások eredményei azt mutatják, hogy az üveg- és fémedények ritkák voltak, különösen a köznép hagyatékában. Az egyházi és világi előkelők éltek az effajta edények lehetőségével. Használtak ilyen esztétikusabb fajta edényeket.

Az első bolgár főváros lakóinak asztalát az ételek és italok viszonylagos változatossága jellemzi. A fő étel a kenyér volt, aminek nagyon rossz volt a minősége. Gyakran tartalmazott maghéjat, pelyvát és más szennyeződéseket, ami elrontotta a kenyér ízét. Minden család maga őrölte meg a búzát malomkövekkel, és különféle tésztaféléket dagasztottak. A malomkövek többnyire mészkőből készültek. A főváros

⁸ STANCHEV, ST.: Materials from the Palace center in Pliska. In: *Bulletin of the Archaeological Institute XXIII* (1960) (továbbiakban: STANCHEV 1960.) 29–30., sample. 3B₁₅.

⁹ STANCHEV 1960. 35–36., sample 6B₁₁

különböző területein találtak ilyen malomköveket, ami azt bizonyítja, hogy Pliska fennállásának egész ideje alatt használta őket a lakosság mindennapi élete során.¹⁰

Kenyéren és tésztaféléken kívül a hüvelyesek is fontos helyet foglaltak el Pliska lakosságának asztalán, különösen a IX. század közepén. Ez vallási korlátozásokra vezethető vissza, amelyek a keresztény vallás felvétele után jutottak érvényre. Ezek a korlátozások főleg a húsevés tilalmát foglalták magukban. Az emberek 40 napos böjtöt tartottak nagy vallási ünnepek előtt. Ez alatt az időszak alatt csak „kenyeret, hüvelyest és gyümölcsöt” ehetett.¹¹ A szegények és társadalom nélküli rétege számára ténylegesen ezek a vegetáriánus ételek jelentették a mindennapi eledelet.

Fontosabb helyet foglaltak el a hüvelyesek, mint a hús, a zöldség és a gyümölcs, amiket többnyire a jómódúak fogyasztottak. A lakosság gyakran evett halat és tejtermékeket – tejet és sajtot. Számos ital is volt az asztalon – mézsör, bor, stb. Ezeket többnyire házilag készítették, ami megmagyarázza azt, hogy viszonylag széles körben el voltak terjedve. A korabeli történelmi források szerint a mindennapi étrend gazdagsága leginkább az előkelők asztalára volt jellemző, miközben a köznép egyhangúbb ételekkel elégedett meg.

A mindennapi élet eszközei – összefüggésben azzal, hogy házilag készítették őket – a leggyakoribbak között voltak Pliskában. A főváros különböző részein találtak csontból készült árákat, szövőszékhez való súlyokat, tűket, tűtartókat, fogakat a kártolóhoz stb. Szövéshez, szabáshoz és más munkákhoz használták őket. Ezeket azért sorolom a mindennapi élet kultúrájához, mert a lakóhelyiség részét képezi. A pliskai házi készítésű termékek kidolgozottsága arra utal, hogy közülük néhány – különösen a szövés – fokozatosan jól szervezett mesterséggé alakult. Az eddigi kutatások eredményei mindazonáltal nem elegendőek ahhoz, hogy az első bolgár fővárosban textilipar létéről beszélhessünk.

A lakosság életének fontos részét jelentette a játék és a szórakozás. Ezek az egyes társadalmi rétegek szerint különböztek egymástól. A lakosság főként dámajá-

¹⁰ SKORPIL, K.: Домашний быт и промысел. In: *Bulletin of the Russian Archaeological Institute in Constantinople* X (1905) 314–315.; STANCHEV, ST.: Excavations and newly found materials in Pliska in 1948. In: *Bulletin of the Archaeological Institute* XX (1955) 192.; ZAHARIEV, IV.: The south fortified wall in Pliska and the necropolis, found near the wall (excavations during 1971–1974) In: *Pliska – Preslav*. V/1. Sofia 1979. 118.; ANTONOVA, V. – VITLYANOV, ST.: Pliska. The western fortified wall – sector north. (Archaeological excavations 1973–1975). In: *Pliska-Preslav*. V/4. Sofia 1985. 74–75.; BALABANOV, T.: Excavations in the northern and eastern fortifies walls in Pliska (1977–1978). In: *Pliska – Preslav*. V/4. Sofia 1985. 120., 122.; BALABANOV 2004. 158., sample 37₄₃₋₄₄; DJINGOV, G.: Archaeological research in the Inner city in Pliska. In: *Pliska – Preslav*. V/5. Shumen 1992. 111–113.; DONCHEVA-PETKOVA, L.: Buildings in the southern sector of the western fortified wall in Pliska. In: *Pliska – Preslav*. V/5. Sofia 1992. 130–132.; MILCHEV, AT.: Excavations near the southern gate and the southwestern round tower in the Inner city in Pliska. In: *Pliska – Preslav*. V/5. Sofia 1992. 145., sample 20; MIHAYLOVA, T.: Buildings and equipment, west of the Throne house in Pliska. In: *Pliska – Preslav*. V/5. Shumen 1992. 173–174.

¹¹ SAKAZOV, IV.: The food of the ancient Bulgarians. In: *Uchitel'ska misal*. 7 (1927–1928) 432.

téket játszott. A főváros területén több helyen bukkantak rá két bevéssett derékszög körvonalaira.¹² A lakosság szerencsejátékokat is játszott *achitsi*-vel (bárány-, ritkábban sertécsontok), kockával, stb. Az előkelők csak sakkot és ostáblát játszhattak. Ezt a megtalált sakkfigurák példányai bizonyítják. Ezeket a leleteket a palotaközpont kerítésében találták, ami elegendő bizonyítékul szolgál társadalmi eredetükről.

A mindennapi élet Pliskában a VII–IX. század során viszonylag magas színvonalú volt. A legfőbb tényező a tárgyak használatánál azok gyakorlati szerepe volt. Számottevő különbséget nem lehet észrevenni. Néhány különbség azért fellelhető a mindennapi tárgyak esztétikai minőségét illetően, ami utal arra, hogy mely társadalmi csoportok használták. A mindennapi élet legfontosabb jellemzői, amiket ebben a cikkben áttekintettem, segítenek abban, hogy a középkori bolgár társadalom fejlődését összevethessük a VIII–XI. századi bizánci és nyugat-európai kultúrával. A mindennapi tevékenység nagy része, ami az antikvitásból eredt, később is megtartotta a fontosságát, és mindennapi gyakorlattá vált a Bulgária területén levő nép életében.

¹² VASILEV, R.: The eastern fortified wall in Pliska (excavations during 1972–1974). In: *Pliska – Preslav*. V/1. Sofia 1979. 103., sample 8; GEORGIEV – VITLYANOV 2001. 128., sample 163a; BALABANOV 2004. 155., sample 36₁₃.

Kínai hercegnők a nomád ordukhban

A letelepült civilizációk és a nomádok között évszázadokig fontos politikai tényezőnek minősültek a dinasztikus kapcsolatok. Ezek a házasságok általában szövetségek megkötését kísérték, ill. a békét biztosították. Azonban voltak más aspektusai ezeknek a dinasztikus házasságoknak. A kínai civilizáció közelében élő nomádok számára a kínai hercegnő-feleség státuszszimbólumnak számított. Természetesen az sem volt lényegtelen szempont a nomádok szemszögéből, hogy a kínai arák tekintélyes hozománnyal érkeztek a barbár uralkodók ordujaiba. Így legújabban Jagchid és Symons hangsúlyozták, hogy míg a nomádok célja ezekkel a házasságokkal a kínai kényelmi javak megszerzése volt, addig Kína elsősorban politikai célokra használta az ilyen kapcsolatokat. Tehát a kínai udvar a nomádokhoz küldött hercegnőket, az ún. „engedelmes lányokat” a selyemhez és az egyéb luxuscikkekhez hasonlóan az ajándékozás egyik formájának tekintette, annak érdekében, hogy a határaikat megvédjék a nomádok támadásaitól.¹

Munkámban ezeknek – a dinasztikus házasságok révén idegen udvarokban került – kínai származású hercegnőknek a szerepét vizsgálom a Kr. e. III. századtól a Kr. u. VIII. század elejéig. Mivel viszonylag sok adat található a dinasztikus kapcsolatokban résztvevő Kínából származó feleségekre, én csak néhányat emelek ki. A források alapján öt szempont szerint mutatom be, hogy miben is állt ezeknek a hercegnőknek a szerepe. Vagyis a diplomáciai, a hírszerző és tűsz szerepköreiket, valamint a politikai életben játszott tevékenységüket és a sinizációt² elősegítő funkciójukat szemléltetem példákkal.

A felsorolt a szerepek közül az első és legnyilvánvalóbb, hogy ezek a hercegnők sokkal inkább országuk érdekeinek képviselői voltak, mint feleségek. Ezt bizonyítják már maguk a házasságkötések is. Ezért csak egy történetet ismertetek ennek alátámasztására.

Az egyik legjelentősebb Han-császár, Wu-ti (Kr.e. 140–87) – aki a korábbi, ún. *ho-c'in* politikát elvetve komoly erőfeszítéseket tett a hiung-nuk hatalmának

¹ SECHIN JAGCHID–VAN JAY SYMONS: Peace, war, and trade along the Great Wall. Nomadic-Chinese Interaction through Two Millenia. Bloomington–Indianapolis 1989. (továbbiakban: JAGCHID–SYMONS 1989.) 22–23., 141.

² A kínaiak és a szomszédos barbárok között az előbbieket szemszögéből hosszú ideig csak kulturális a különbség. Ez pedig azzal a folyamattal küszöbölhető ki, amelynek első lépéseként a nomádokat megismertetik a kínai civilizáció vívmányaival, azokat kíváncsisággal teszik számukra, majd elérik, hogy azok letelepedjenek. Ugyanis a kínaiság legfontosabb feltételei nem etnikai jellegűek voltak, hanem sokkal inkább olyan társadalmi jellegzetességek, amelyek elérhetőek voltak a barbárok számára is (DAVID B. HONEY: Stripping of Felt and Fur: an Essay on Nomadic Sinification. Papers on Inner Asia. No. 21. Bloomington 1992. 7–9.), mint például azok a császártól kapott címek-rangok, melyekkel beillesztették a barbár vezetőket a kínai hierarchiába.

visszaszorítása érdekében³ – stratégiájának egyik pontja az volt, hogy a hiung-nukkal ellenséges nomád népet, a wu-szunokat igyekezett szövetségesként megnyerni. Ez a taktika a klasszikus középkori kínai stratégiai munkában is megjelenik, azaz: „*A férget használva ellenőrizni a kutyát Kína stratégiai ereje.*”⁴ Ennek jegyében az ekkoriban a Balhas-tó délkeleti részén élő és lótenyésztéssel foglalkozó feltehetően iráni nyelvű wu-szunok – akiket a kínai kultúra pompája elbűvölt – hajlandóak voltak elfogadni Kína ajánlatát Kr. e. 115-ben.⁵ A szövetségekötés egyik pontja az volt, hogy a kínai udvar Han hercegnőt küld K'un-monak, a wu-szun uralkodónak feleségül.⁶ A Kr. e. 110-ben szülőföldjétől messzire került ifjú Hi-kün egy külön irodalmi műfajt teremtő patetikus költeményben panaszkolt el sorsát.⁷ Mivel a wu-szun uralkodó meglehetősen idős volt, nemcsak a nyelvi akadályok miatt nem volt kellemes társaság egy ifjú hölgy számára. Az uralkodó maga is felismerte a különbségből származó hátrányokat, és felajánlotta, hogy a lány menjen feleségül unokájához, Hü-mihez. A hercegnőnek azonban nem tetszett ez a házasság, és értesítette a kínai udvart az ajánlatról, ugyanakkor közölte, hogy nem kíván hozzá menni az

³ A *ho-c'in*, azaz a „béke és barátság” politikája egyike annak az öt követendő módszernek, amelyeket a Kínai Birodalom a külkapcsolataiban alkalmazott. A támadás, a határvédelem, a szövetségekötés, valamint a letelepítés és beolvasztás mellett ez a megalkuvás politikája. Gyakorlatilag ez azt jelentette, hogy Kína egy idegen országot egyenlőnek vagy erősebbnek kellett elismerni. A béke érdekében történő adófizetés megalázó, lealacsonyító volt politikailag, költséges gazdaságilag, és hatástalan, ha összevetjük egy katonai akcióval. Vö. PAN YIHONG: *Son of Heaven and Heavenly Qaghan: Sui–Tang China and its Neighbours*. Western Washington 1997. (továbbiakban: PAN 1997.) 58–65. PAN csoportosítása alapján a „megalkuvás” politikájának bizonyítékai a *ho-c'in* szerződések. A Kr.e. 200 és 133 közötti időszakból tíz ilyen ismerünk. Ezeket hiung-nu *san-jiük* és a Han-házbeli (Kr. e. 202–Kr. u. 220) császárok kötötték, és a két fél viszonyát szabályozták. A megállapodásnak négy fontos pontja volt: az első szerint a kínaiak évi fix adót fizetnek a hiung-nuknak selyemben, borban, gabonában. A másodikban az állt, hogy a hiung-nu uralkodó kínai hercegnőt kap feleségül. A harmadik pont leszögezi, hogy a két uralkodó egyenrangú, és végül a negyedik azt határozta meg, hogy a Nagy Fal a hivatalos határvonal a két birodalom között. Vö. THOMAS J. BARFIELD: *The Perilous Frontier. Nomadic Empires and China*. Cambridge–Oxford 1996.² (továbbiakban: BARFIELD 1996.) 46. Ugyanakkor Barfield szerint Wu-ti háborús politikája jóval többet került a császári udvarnak, mint a hagyományos *ho-c'in* szerződésekben alapuló kapcsolat (BARFIELD 1996. 56–57.).

⁴ RALPH D. SAWYER (trans.): *The Seven Military Classics of Ancient China*. Boulder 1993. 335.

⁵ BARFIELD 1996. 54.; W. PERCEVAL YETTS: *The Horse: A Factor in Early Chinese History*. In: *Eurasia Septemtrionalis Antiqua*. IX Minus Vol. 1936. 231–255., 232.

⁶ JAN JACOB MARIA DE GROOT: Hunok és kínaiak. A hunok története a Kr.sz. előtti évszázadokban – kínai források alapján. 2006. (továbbiakban: DE GROOT 2006.) 111.; vö. KRIUKOV, M. V. – KURLYEV, V. P.: *The origins of the Yurt. Evidence from Chinese Sources of the Third Century B.C. to the Thirteenth Century A.D.* In: *Foundations of Empire. Archeology and Art of the Eurasian Steppes*. Ed. G. Seaman. Ethnographics Monograph Series Vol. 3. 1992. Los Angeles 1992. 143–156., 144.

⁷ „*A népem adott férjhez engem,/ s mostan Kelet határinál/ élek kiellen idegenben,/ uram Vu-sun király./ Sátor a házam énnekem,/ és ponyva itt a fal,/ nyershús a napi ételem/ és kancatej az ital./ Mindig haza vágyom azóta./ a szívemen a bánat./ Jaj, bár lehetnék sárga gölya,/ hogy vissza-vissza szálljak.*” LIU HSZI-CSÜN: *A császárlány panasza*. In: *Kínai és japán költők*. Ford. Kosztolányi D. Budapest 2004.

ifjúhoz. De Wu-ti császártól a következő választ kapta: „*Kövesd az ország szokásait és fogj össze a wu-szunokkal a Hu⁸ [hiung-nu] elnyomására.*”

Így a hercegnő feleségül ment Hü-mihez, aki nagyapja, K'un-mo halála után a wu-szunok uralkodója lett.⁹

A kínai feleségek hírszerző szerepe nem került eddig az érdeklődés középpontjába. Igaz, nincs is túl sok adatunk arról, hogy a férjeik ordujában, ill. az annak közelében élő katunok „kémkedtek” volna. Azonban néhány kínai forrásból egyértelműen kiderül, hogy igenis fontos szerepet töltöttek be ilyen téren a császári udvar követei, a határ menti tisztségviselők, az idegen kereskedők és követek, valamint a buddhista utazók mellett.

A kínai hercegnők ilyen jellegű tevékenységéből nyilvánvaló, hogy a kínai császári udvar több alkalommal is hasznos információk birtokába jutott ezeknek a hölgyeknek köszönhetően. Vagyis a kínaiak a dinasztikus házasságoknak egyéb fontos funkciói mellett ezt a jelentőségét is felismerték.

Az előbb említett Hi-künnel kapcsolatban a K'ien Han su arról informál bennünket, hogy miután Wu-ti meghallotta a hercegnő panaszát, megsajnálta, és minden második évben követséget küldött hozzá sátrakkal, szaténnal, hímezésekkel és ruhákkal, hogy elviselhetőbb legyen az élet a hercegnő számára.¹⁰ Nyilvánvaló egyrészt, hogy már a hercegnő leveléből hasznos adatokat szerzett a kínai udvar, így például, hogy K'un-mo már idős ember, és az is kiderült a hercegnőnek köszönhetően, hogy ki lesz utóda. Ráadásul a kétévente a wu-szunoknál megjelent követek újabb és újabb információk birtokába juthattak egyrészt a hercegnőtől, másrészt természetesen a követség tagjai is tájékozódhattak.

A Hi-kün halála (Kr. e. 87) után a jó kapcsolatok fenntartása érdekében egy újabb Han hercegnő, Kie-ju (kb. Kr. e. 121–49) érkezett a wu-szunokhoz. A kínai hercegnő férjének, Hü-minek a halála után még két wu-szun uralkodó felesége lett. Kie-juról és befolyásos udvarhölgyéről, Feng Liaoról,¹¹ aki egy magas rangú wu-szun vezér felesége volt, tudjuk, hogy a kínai udvarba küldött leveleikben gyakran beszámoltak a steppén uralkodó helyzetről.¹²

Időben nagyot ugorva, immár a Kr. u. VI–VII. században zajlott le a következő történet. Ez pedig az egyik legkalandosabb életű kínai hercegnő, a Han-dinasztia bukása után hosszú évszázadokig széttagolt Kínát újraegyesítő Szui-házból származó

⁸ A hu terminussal általában az északi barbárokat jelölték a kínai forrásokban (JAGCHID–SYMONS 1989. 174.).

⁹ JAGCHID–SYMONS 1989. 143–144.

¹⁰ JAGCHID–SYMONS 1989. 143–144.

¹¹ Feng Liaoról l. BARBARA B. PETTERSON: Seven Moral Exemplars in Chinese History. World History Connected. Vol. 1 No. 2 (2004 May). <http://worldhistoryconnected.press.uiuc.edu/1.2./index.html> (2007. 06. 19. 19.).

¹² PAN 1997. 86. Így mikor Kr. e. 71-ben a hiung-nuk elfoglalták Kucsát a hercegnő üzenetet küldött a császárnak: „*Hunia a lovasságát Kjo-szjör-be [Jushi, Kusi] [Kucsá – K. Sz.] küldte, hogy ott földet műveljen; Kjo-szjör [Jushi, Kú-si] egyesült Huniával [a hiung-nukkal – K. Sz.] és együtt támadják Wusun-t*” (DE GROOT 2005. 253., 258.).

Ji-cs'eng esete. A hercegnő magának a dinasztiaalapító Wen-ti császárnak (581–604) volt a lánya.¹³ Ji-cs'eng a türkök között élő levirátus hagyományának megfelelően négy türk kagánnak volt a felesége 599 és 630 között.¹⁴ A hercegnő második férje, Si-pi kagán (609–619) értesülve arról, hogy a császár északi körúton van, váratlan rajtaütést tervezett a Kínai Birodalom ellen. Vagyis 615 őszén 100 ezer lovassal megtámadta a határvidéket, körbezárva Jen-ment, ahol a császár épp tartózkodott. Ji-cs'eng mikor megtudta, hogy mire készül a férje, követ útján igyekezett értesíteni a császári udvart.¹⁵ Arról azonban már nem ő tehetett, hogy az üzenete késve érkezett.

A további két példám a térség ekkor jelentős hatalmának számító Tibettel kapcsolatos.¹⁶ Tibet egyik legjelentősebb uralkodója Szung-brcan szgam-po (kb. 630–650) miután értesült arról, hogy a szomszédos türkök és tu-jü-hunok¹⁷ uralkodója is kínai hercegnőt kapott feleségül, követeket küldött a T'ang-udvarba egy dinasztikus kapcsolat létrehozását sürgető ajánlattal. A tibeti követeket kezdetben kedvezően fogadták, de a később érkező tu-jü-hunok hatására a kínai császár visszatartotta a házasságot. Ezért Szung-brcan szgam-po előbb az álnok tu-jü-hunok csapatait győzte le (kb. 637/638), majd mivel a kínai Taj-cung császár visszautasította a házassági kapcsolatra vonatkozó ajánlatát, a kínaiak ellen fordult. A kínaiak feletti 638-as tibeti győzelem következményeként érkezett a királyságba 641-ben Wen-cs'eng hercegnő,¹⁸ akit a tibetiek Gyaszának 'kínai királynőnek' neveztek.¹⁹ Ennek a házasságnak köszönhetően jó ideig béke honolt a két fél között.²⁰ Azonban

¹³ LIU MAU-TSAI: Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T'u-küe) I–II. Wiesbaden 1958. (továbbiakban: LMT) 59., 91., 106.

¹⁴ Zsan-kan kagán (599–608) feleségeként érkezett a Szui-udvarból 599-ben, majd annak halála (608) után a kínai császári hercegnőt, Ji-cs'engt a türk hagyományoknak megfelelően a kagán fia és utóda, Si-pi (609–619) vette feleségül (LMT 71., 90–91. passim). Si-pi halála után a hercegnő még két további türk kagán, Cs'u-lo (619–620) (LMT 133.), majd Hie-li (620–630) felesége volt (LMT 135.).

¹⁵ LMT 71.

¹⁶ Annak ellenére, hogy Tibet nem volt – a szomszédos türkökkel ellentétben – nomád birodalom, a T'ang Kína ugyanolyan politikát folytatott uralkodóival szemben, akárcsak a nomádokkal.

¹⁷ A tibeti forrásokban a zsa néven szereplő valószínűleg mongol nyelvű népről, és Tibettel, valamint Kínával való kapcsolatairól l. GABRIELLA MOLÉ: The T'u-yü-hun from the Northern Wei to the time of the Five Dynasties. Roma 1970.

¹⁸ J. BACOT–F.W. THOMAS–C. TOUSSAINT: Documents de Touen-Houang relatifs à l'histoire du Tibet. Paris 1940. (továbbiakban: THA) 29.; vö. PAUL PELLLOT: Histoire Ancienne du Tibet. Paris 1961. 4., 83. (mivel Pelliot munkája a Kiu T'ang-su és a Szin T'ang-su Tibettel kapcsolatos részeinek a fordítása továbbiakban: KTS vagy STS).

¹⁹ Van olyan vélemény, amely szerint a kínai hercegnő nem Szung-brcan szgam-po, hanem annak fia, a csak öt évig uralkodó Gung-szung gung-brcan (641–646) feleségeként érkezett Tibetbe. Majd 646-ban ismét Szung-brcan szgam-po került Tibet élére és elvette a 18 évesen meghalt fia feleségeit. L. CHRISTOPHER I. BECKWITH: The Tibetan Empire in Central Asia: A History of the Struggle for Great Power among Tibetans, Turks, Arabs, and Chinese during the Early Middle Ages. Princeton: New Jersey 1987. (továbbiakban: BECKWITH 1987.) 23.

²⁰ BECKWITH 1987. 24–26. Vö. TSEPON W.D. SHAKABPA: Tibet története. Budapest 2000. (továbbiakban: SHAKABPA 2000.) 36–38.

Szrong-brcan halála után a tibeti trónra kerülő unokája, Mang-szrong mang-brcan (650–676) a 670-es években jelentős csapásokat mért a kínai seregekre. A kínai forrásokból úgy tűnik, hogy amikor Mang-szrong mang-brcan meghalt, a tibetiek eltitkolták a halálát,²¹ és a T'ang udvar csak 679-ben²² Wen-cs'eng hercegnő követeinek köszönhetően értesült arról, hogy elhunyt a tibeti uralkodó, és arról is, hogy a trónörökös csak apja halála után látta meg a napvilágot. Feltehetően a tibetiek megakarták akadályozni, hogy a sorozatos vereségeik következtében tanácstalan kínaiak értesüljenek arról, hogy Tibet vezető nélkül maradt.²³

A Mang-szrong mang-brcan egyik utóda, a 712 és 755 között uralkodó Khri-lde gcug-brcan császár – aki idős korában Meszakcom 'öreg Szőrös' melléknevet kapta bozontos külseje miatt – mindössze hétévesen került Tibet élére. Nagyanyja²⁴ kérte meg számára a Kínai Birodalom egyik hercegnőjének a kezét.²⁵ A császár maga kísérté el a Tibetbe vezető út egy szakaszán 710-ben Kin-cs'eng hercegnőt,²⁶ akit annak reményében adott feleségül a tibeti uralkodóhoz, hogy a két ország közötti feszültség enyhül, és megszűnnek a határ menti hadakozások. Kin-cs'eng – akinek áldozathozatalát maga a császár is elismerte, és egy várost nevezett el róla²⁷ – nem érezte jól magát a tibeti udvarban, mert boldogtalan volt az idős házastársa miatt. Emiatt 723/724-ben komoly diplomáciai levelezést folytatva megpróbálta rávenni a szomszédos kasmíri fejedelmet, hogy fogadja be országába. Végül a zabulisztáni uralkodó levélben tájékoztatta a kínai császárt a hercegnő szándékáról.²⁸ Ezután pedig gyakorlatilag ugyanaz történt, mint a korábban említett wu-szunokhoz küldött Han hercegnő esetében. A császár levelet írt Kin-cs'engnek, és arra kérte, hogy hazája és saját érde-

²¹ THA 34.

²² Mindkét T'ang évkönyv 679-re helyezi a tibeti uralkodó halálát (KTS 9., STS 89.). Feltehetően azért, mert ekkor érkezik meg a kínai udvarba Wen-cs'eng hercegnő küldötte követség. Beckwith szerint ekkor, azaz 679-ben már nem-hivatalosan tudtak a tibeti uralkodó haláláról, a követség célja a formális értesítés volt (BECKWITH 1987. 43.).

²³ SHAKABPA 2000. 41.; PAN 1999. 87.

²⁴ A nagymama, akit a kínai források katunnak neveznek, feltehetően a türk birodalmat újrászervező Elteris kagán (682–691) lánya lehetett. L. URAY GÉZA: *The Annals of the 'A-ža principality. The Problems of Chronology and Genre of the Stein Document*, Tun-huang, vol. 69, fol. 84. In: *Proceedings of the Csoma de Kőrös Memorial Symposium*. Ed. by L. Ligeti, Budapest 1978. 541–578., 552.

²⁵ Azzal kapcsolatban, hogy valójában ki is vette feleségül a kínai hercegnőt, itt is eltérnek a vélemények. Egyesek szerint a fent említett Khri-lde gcug-brcan (SHAKABPA 2000. 41–42.; HOFFMAN 2001. 64.), mások szerint éppen az előbbi érdekében megbuktatott Lha (704–705) felesége lett (BECKWITH 1987. 70.), és egy harmadik nézet szerint pedig Khri-lde gcug-brcan követő Khri-szrong lde-brcan (755–797) házastársa volt (RICHARDSON 1998. 211.).

²⁶ KTS 13–14.; STS 95–96. Természetesen, mint a forrásból is kiderül Kin-cs'eng nem volt született császári hercegnő. Még a házasságról folytatott tárgyalások során a kínai uralkodó ruházta fel császári hercegnő címmel és privilégiumokkal. Vö. HUGH RICHARDSON: *Two Chinese Princesses in Tibet Mun-sheng Kong-co and Kim-sheng Kong-co*. In: *HUGH RICHARDSON: High Peaks, Pure Earth. Collected writings on Tibetan History and Culture*. Ed. with an Introduction by M. Aris. London 1998. 206–215., 211.

²⁷ KTS 14–15., STS 95–96.

²⁸ EDUARD CHAVANNES: *Documents sur les Tou-kiue occidentaux*. Paris 1903. 205–206.

kében igyekezzen megtalálni helyét a tibeti udvarban.²⁹ A hercegnő nemcsak engedelmeskedett a császári utasításnak, de a kínai forrásokból tudjuk, hogy egy jegyzéket is küldött a kínai császárnak, amelyben megmagyarázza a Tibetben uralkodó helyzetet, és megindokolja, hogy miért van szükség minkét oldalon a békekötésre.³⁰

A diplomáciai és hírszerző szerepük mellett ezek a hölgyek természetesen túszok is voltak saját férjeik udvarában. Vagyis gyakorlatilag a két fél közötti békét biztosították. Túsz mivoltának következtében egy ilyen feleség élete állandó veszélyben volt, hiszen a két fél közötti viszony megromlásakor könnyen feláldozhatták.³¹

Az Északi Csou-dinasztiából (557–581) származó, eredetileg K'ien-kin 'Ezer arany' nevű hercegnő Taszpar türk kagán (572–581) feleségeként érkezett a Keleti-Türk Kaganátusba 580-ban.³² Egy évvel később a katun nemcsak megözvegyült, de családja, a Csou-dinasztia is elvesztette hatalmát. Hogy életét mentse, hiszen így a türkök számára már nem volt fontos, 584-ben a gúnyos Ta-ji 'Nagyobb Igazság' néven befogadtatta magát a Szui-dinasztiába (581–618).³³ Ugyanakkor K'ien-kin történetével kezdődik el az a gyakorlat, amely szerint a türkök, akik a gyakran házassági kapcsolatokkal kötődtek a bukott dinasztiához, kihasználva az uralkodóház cseréjével járó zavaros helyzetet Kínában, az előző ház legitimitásának védelmében léptek fel.³⁴

Amúgy a hercegnő – aki első férje halála után a türkök között élő levirátus hagyományának megfelelően még két kagán felesége lett – életének 581 utáni részében gyakorlatilag mindent megtett annak érdekében, hogy a türkök segítségével bosszút álljon a családja uralmának véget vető és az őt befogadó Szui-házon.³⁵ Így 593-ban összeesküvést szervezett a Szui-ház ellen, de terve kudarcot vallott.³⁶ A

²⁹ SHAKABPA 2000. 42.; PAN 1999. 87.

³⁰ KTS 19.; STS 97.; PAN 1999. 87. Egyes kutatók az évszám nélküli információt 721 körülre datálják (RICHARDSON 1998. 211.).

³¹ Kína a túszküldés intézményét Kr.e. 720 és 1645 között különböző időszakokban eltérő intenzitással alkalmazta. Ennek az intézménynek két fő típusát, így a cseretúszságot – ami két csoport közötti baráti kapcsolatokat biztosította –, valamint az egyoldalú túszküldést különíthetjük el. Ez utóbbit még két típusra lehet bontani: az egyik ilyen, mikor a harcban álló felek egyike fegyverszünet vagy megadás esetén küld túszot. Békés időszakban az erősebb fél a gyengébbtől kér túszokat, hogy azok lojalitását biztosítsa. A másik eset mikor az uralkodó saját embereitől szed túszokat, hogy azok hűségét biztosítsa. Köztudott, hogy az első típusnál a túszok általában az uralkodócsaládból származó hercegek voltak. Női és gyermek túszokról csak az ún. „belső túszok” esetében van tudomásunk, akkor ugyanis a család volt az adott egyén hűségének jótállója l. LIEN-SHENG YANG: Hostages in Chinese History. In: *Harvard Journal of Asiatic Studies*. Vol. 15 No. 3/4. (1952) 507–521. Tehát gyakorlatilag a klasszikus túszküldés intézményébe nem fér be teljes mértékig a K'ien-kin története, de mivel a béke zálogaként érkezett ő is, akárcsak a többi hercegnő is a nomád uralkodókhoz, ahonnan nem távozhattak szabadon, mégiscsak túszként éltek férjcek ordujaiban.

³² LMT 14., 16.

³³ LMT 53., 101. Vö. PAN 1997. 102.

³⁴ DOBROVITS MIHÁLY: Égi kagánok eltűnt birodalma. A türk nép és a türk birodalmak története. PhD-disszertáció (MS). Szeged.

³⁵ Így 582-ben második férjét, Nivart (581–587) rávette, hogy hadjáratot vezessen a Szui-dinasztia ellen (LMT 44–45.).

³⁶ Ugyanakkor kiderült, hogy van egy szogd szeretője is (LMT 56–57. vö. LMT 86., LMT 102.).

kínai diplomaták közvetítette császári nyomásra ekkor férje, Tu-lan kagán (588/9–599) sátorában megölette a hercegnőt.³⁷ Természetesen a kagán ezután ismét a kínai udvarhoz folyamodott, most már született Szui-hercegnőért.

Az előző szemponttal, mint Ta-ji hercegnő esete is bizonyítja, szorosan összefügghet a politikai-hatalmi életben játszott szerepük is. K'ien-kin, azaz Ta-ji hercegnő története kapcsán a kínai forrásokból kiderül, hogy a katun komoly befolyással bírt a türkök között is. Egyrészt második férje, Nivar halála után megakadályozta, hogy annak fia, a későbbi Tu-lan legyen a kagán. Mivel az általa támogatott türk uralkodó rövidesen meghalt, így mégis Tu-lan (589–599) került a türkök élére. Őt is befolyásolni tudta, ugyanis mikor 593-ban elhittették a Ta-jival, hogy a Csou-dinasztiához hű erők lázadást készítenek elő a Szui ellen, a kagán – feltehetően felesége befolyására – nem küldött adót a kínai udvarba, és betörésekkel zaklatta a határvidéket.³⁸ Ugyanakkor a kínai évkönyveknek köszönhetően arról is vannak információink, hogy a katun a keleti türkökkel harcban álló nyugati türkök kagánjával, Ni-livel is megpróbált szövetségre lépni. Hogy mesterkedései miatt mennyire veszélyesnek tartotta a hercegnőt a kínai udvar, az is jól illusztrálja, hogy Tu-lannak az északi területeken uralkodó vetélytársa, a szintén keleti türk Zsan-kan azzal a feltétellel kapott Szui-házbeli hercegnőt, ha segít Ta-ji eltávolításában.³⁹

A császári udvart férje támadásáról értesítő, korábban már említett Ji-cs'eng története szintén jól ábrázolja a kínai hercegnők politikai irányító szerepét is. Ugyanis miután családja, a Szui-dinasztia 618-ban megbukott, K'ien-kinhez hasonlóan Ji-cs'eng is türk katunként minden nomádok közötti befolyását arra használta fel, hogy helyreállítsa családja hatalmát.

Végül rátérve a kínai hercegnők kultúrákövetítő szerepére, viszonylag jól ismert, hogy ezek a hölgyek egész udvartartással költöztek férjeik udvarába, ahol általában első feleségek lettek, és meghatározták a nomád uralkodóház kultúráját. Férjeik ordujaiban megismertették új hazájuk népét „a kínai életmóddal, szokásokkal, kultúrával és Kína pompájával”. Vagyis a kínaiak nem csak ajándékokkal, hivatali címekkel, a császári hierarchiába beilleszthető ranggal igyekeztek megnyerni a nomádokat, hanem házassági kapcsolatokkal is próbálták a szomszédos „barbár” népek vezetőit szövetségeseiké tenni, és ami a legfontosabb: sinizálni.⁴⁰ És hogy a kínaiak felismerték a dinasztikus kapcsolatokban rejlő sinizációs eszközöket, azt a kínai történetírás atyjának tekintett Sze-ma Kien híres munkájában a 'Történeti feljegyzések'-ben szereplő történet bizonyítja legjobban. A forrásunk szerint az első Han-császár, Kao (Kr.e. 202–195) uralkodása idején került sor az első *ho-c'in* szerződés megkötésére. Kr.e. 198-ban Kao császár egyik tanácsadója, Liu King azt javasolta az uralkodónak, hogy adja Mao-tunhoz (Kr.e. 209–174), a hiung-nu *san-jühöz*

³⁷ LMT 85–86.

³⁸ LMT 56.

³⁹ LMT 57. Egyébként Zsan-kan második feleségeként érkezett a türkökhöz a Szui-házbeli Ji-cs'eng hercegnő.

⁴⁰ JACQUES GERNET: A kínai civilizáció története. Budapest 2001. 118.

saját lányát.⁴¹ Ugyanis a császár lánya valószínű, hogy első feleség lesz, és ha ebből a házasságból fiú születik, akkor ő lesz a trónörökös, és természetesen a császár tanítómestereket küldhet hozzá, akik a kínai szokásoknak megfelelően nevelik fel a gyermeket. Míg Mao-tun él, addig a császár vejeként áll a hiung-nuk élén, majd halála után a császár unokája lesz a *san-jü*. „Arról pedig ki hallott, hogy egy fiúunoka a nagyapját egyenlőként kezelte volna?” Ha ez megvalósul, akkor a császár harc nélkül eléri, hogy a hiung-nuk fokozatosan kínai alattvalókká váljanak.⁴²

A kínai hercegnők ún. kulturális missziójára számos adat van. Ezek közül csak a két – már említett – Tibetbe érkező hercegnővel kapcsolatos történetre utalok. Róluk a hagyomány úgy tartja, hogy nemcsak selyemmel, porcelánnal, bútorokkal, könyvekkel és zeneszerszámokkal érkeztek Tibetbe,⁴³ hanem számos technikai eszköz és vívmányt, valamint azokat ismerő szakembereket is vittek magukkal, így jelentősen hozzájárultak a földművelés, a fémművesség, a selyemkészítés, az építkezés, valamint a papír és tinta készítésének fejlődéséhez.⁴⁴ Ugyanakkor az uralkodó nepáli felesége mellett Wen-cs'engnek tulajdonítják a buddhizmus megjelenését Tibetben, ugyanis a tibeti hagyomány szerint új hazájába magával vitt egy Buddha-szobrot, amelynek templomot is építtetett.⁴⁵ De az ő kedvéért férje nemcsak palotát építtetett, de ekkor emeltette kínai mintára a fallal körülvett várost, Lhászá-t. És ugyanebben az időben állították fel a szintén kínai mintát követő kancelláriát és központosították az

⁴¹ Ebben a császárt azonban a felesége, az ambiciózus Lü császárné (Kr.e. 187–180) – aki a császár halála után a hatalmat fia helyett gyakorolta – megakadályozta. Így a császár kiválasztott egy másik családból származó lányt, akit „idősebb lányának nevezett” és elküldte a *san-jünek* Liu King társaságában, aki békét kötött a császár nevében Mao-tunnal. L. SIMA QIAN: Records of the Grand Historian. Han Dynasty I. Trans. by B. Watson. Revised edition. Hon Kong – New York 1993. (továbbiakban: SIMA QIAN) 238–239.; vö. DE GROOT 2006. 110–111.

⁴² SIMA QIAN 238–239.

⁴³ Így a későbbi tibeti hagyomány szerint az első orvosi könyveket Wen-cs'eng vitte magával. De Kin-cs'eng hercegnővel is érkeztek orvosi és matematikai könyvek. L. CHRISTOPHER I. BECKWITH: The Introduction of Greek Medicine into Tibet in the Seventh and Eighth Centuries. In: *Journal of the American Oriental Society*. Vol. 99 (1979) No. 2. (továbbiakban: BECKWITH 1979.) 297–313., a vonatkozó részek 297–299., 304., 310., 312. A T'ang-évkönyvek nem beszélnek a könyvekről.

⁴⁴ KTS 5., STS 83–84. Ugyanis a kínai pompától lenyűgözött Szrong-brcan szgam-po felesége kérésére nemcsak gyapjúruháit cserélte le selyemből készűletekre, de selyemhernyógubókat, szőlőpréseket, és a papír- valamint a tintakészítéshez mesterembereket is kért. A T'ang évkönyvekkel ellentétben a korabeli tibeti források nem árulnak el túl sok mindent a hercegnőről, de a későbbi tibeti szerzők különböző színes folklorisztikus elemekkel tele legendát szöttek Wen-cs'eng köré (RICHARDSON 1998. 209.). A Szin T'ang su szerint Kin-cs'eng hercegnő a brokát és selyem mellett komédiásokat és kézműveseket vitt magával (STS 96.). Egy kissé más fordításban különféle tehetséges mesteremberek és zenészek kísérték el a fiatal Kin-cs'enget (BECKWITH 1979. 312.).

⁴⁵ Valójában a buddhizmus csak a 8. században hódított teret Tibetben. Ugyanakkor sokkal nagyobb a valószínűsége annak, hogy a vallás terjesztésében nem a 12–13 évesen férje országába érkezett Wen-ch'eng, hanem inkább a 16 évesen vagy annál valamivel idősebben férjhez menő Kin-cs'eng vett részt (RICHARDSON 1998. 212–214.).

állami közigazgatást.⁴⁶ Ugyanakkor számos fiataalt küld a kínai udvarba tanulni, és hozzá is érkeztek kínai tudósok, hogy a tibeti uralkodó nevében leveleket írjanak a kínai császárnak. A kínai hercegnők kulturális befolyását egy Wen-cs'enggel kapcsolatos történet is alátámasztja. A kínai források szerint a hercegnő arra kérte férjét, vegye rá népét arra, hogy hagyjanak fel arcuk vörösre festésével.⁴⁷

Közismert, hogy a kínai filozófiában és nevelésben évszázadokig fontos szerepet töltött be az etikai tanítás. Míg más kultúrákban istennők, a Szent Szűz vagy különböző női szentek a női moralitás ideáljai, addig a kínai kultúrában ezek a valós történelemben élő „engedelmes lányok” töltik be ugyanazt a szerepet. Így az előbb említett hercegnők közül néhányat ilyen tekintetben is nagyra értékelnek a kínai források, és hangsúlyozzák politikai és kulturális jelentőségüket.

Az ilyen dinasztikus kapcsolatot mind a kínai mind pedig a nomád fél igyekezett politikai-hatalmi és gazdasági szempontból kihasználni. Mint már korábban szó esett róla, a kínaiak általában ezeket az ún. „nagykövet mennyasszonyokat” határaik védelme érdekében küldték a nomád uralkodókhoz. Természetesen a nomádok is politikai-hatalmi szempontból választottak maguknak feleséget, mint a fenti példákban is nyilvánvaló. Vagyis a kínai hercegnő feleségeknek köszönhetően a nomádoknak is előnyeik származtak.

Elsőként ilyen a korábban már említett szempont, és pedig, hogy ezek a hercegnők státuszszimbólumnak számítottak a nomád udvarokban, ennek következtében már a legkorábbi nomád-kínai kapcsolatok egyik meghatározó elemei voltak. A Kr. e. 200-ban kötött első ismert *ho-c' in* szerződésben már szerepelt, hogy a hiungnu *san-jü* Han-hercegnőt kap feleségül.⁴⁸ Gyakorlatilag az ekkor megkötött békét ezzel a házassággal pecsételték meg. Ez az első Távol-Keletről ismert nemzetközi szerződés, amelyet két kölcsönösen egyenlőnek elismert hatalmi szervezet kötött egymással, és amit a következő ezer évben mértékadó mintának tekintettek a Kínai Birodalom vezetői.⁴⁹ És a különböző nomád birodalmak vezetői hasonlóan kínai hercegnő feleséget igyekeztek kérni a kínaiaktól. Erre a legjobb példa a már ismertetett tibeti uralkodó, Szrong-brcan szgam-po története, aki értesülve arról, hogy mind a türkök, mind a tu-jü-hunok vezetője kínai hercegnőt kapott feleségül követség, majd harc útján vette rá a T'ang-udvart a házasságkötésre.⁵⁰

A második pedig a mindegyik hercegnővel érkező tekintélyes hozomány, amit a Jagchid és Symons szerzőpáros hangsúlyoz, vagyis a nomádok a kínai hercegnőket ugyanabból az okból kérték, mint a határ menti piacok működtetését vagy az évi adót. Gyakorlatilag így kívántak hozzá jutni a kínai kényelmi javakhoz.

⁴⁶ A város neve kezdetben Ra-szá 'fallal körülvett terület' volt, később nevezték át Lhászának 'Is-tenek földjének'. HELMUT HOFFMAN: A tibeti műveltség kézikönyve. Budapest 2001. (továbbiakban: HOFFMANN 2001.) 63.

⁴⁷ KTS 5., STS 83–84. A tibetiek egyik elnevezése „vörös arcúak” volt (HOFFMANN 2001. 61.).

⁴⁸ SIMA QIAN 238–239.; vö. DE GROOT 2006. 111. L. még a 41 l.j.

⁴⁹ WOLFRAM EBERHARD: A History of China. London 1967. 77.

⁵⁰ BECKWITH 1987. 22.

Ugyanis a dinasztikus kapcsolatok hozományt és házassági ajándékot jelentettek, és természetesen fontos szoros kapcsolatot a földműves udvarokkal. Ez pedig könnyebben lehetővé tette a nomádoknak a kínai javakhoz való hozzájutást, mint a portyázások. Ezért általában a házassági kapcsolatok voltak a legelső javaslatok a nomádok részéről a Kínával való kapcsolatuk normalizálása érdekében.⁵¹ Vagyis, ha egy nomád hatalom felemelkedett, akkor egyik első diplomáciai lépése Kína irányában a dinasztikus házasságkötésre irányult. Legtöbb esetben azzal is tisztában voltak, hogy nem igazi császári hercegnőket küldenek feleségként, de elfogadták annak érdekében, hogy rendezzék kapcsolataikat a császári udvarral, valamint a mennyasszonnyal járó ajándékokért és azokért az előnyökért, amik a házasságból eredtek.

A harmadik előny a nomádok szempontjából, tulajdonképpen összhangban van a kínaiak sinizációs törekvéseivel, vagyis a kínai hercegnővel érkező kínai civilizációs vívmányok is eljutottak a nomád udvarokba.⁵² Így a kínai származású katunoknak és kíséretüknek köszönhetően nemcsak a kínai civilizáció luxus-javaihoz (selyemhez és borhoz) jutottak hozzá, hanem megjelentek a kínai adminisztráció és civilizáció elemei is a nomádoknál. De fontos hangsúlyozni azt is, hogy a nomádok felismerték annak veszélyét, hogy ha túl közel kerülnek a kínai civilizációhoz, beolvadnak. Erre a legjobb példa a Bilge kagán és Köl Tegin feliratán szereplő néhány sor: „Az Ötüken fennsíknál egyáltalán nem volt jobb [hely számunkra] ... Az aranyat, ezüstöt, selymet és kelmét korlátlan módon adó tabgacs [kínai –K.Sz.] nép szava édes, kincse puha volt. Édes szóval, puha kincssel csábították az idegen (tkp. távoli) népet, s ekként [magukhoz] közelíté tették azt. Miután [pedig ezek] a közelükbe telepedtek le, rossz gondolatokat kezdtek táplálni. ... [De te,] édes szóval, puha kincssel elcsábított nagyszámú türk nép elpusztultál! ... Ottani [teljes] pusztulásodat ekként tervelték ki [jósolták meg] a gonosz emberek: „Ha a [tabgacs nép] messze van [tőled] hitvány kincset ad, ha közel van [hozzád] jó kincset ad” – ilyen tanácsot adtak (állítólag). Tudatlan (tkp. tudást nem ismerő) emberek ezt a beszédet megfogadva, a [a tabgacs nép] közelébe mentek, [és] sokan meghaltatok [ott]!”⁵³

A negyedik, és talán a legfontosabb, hogy kínai, gyakran a császári házból származó feleségeiknek köszönhetően a nomádok is beleláthattak és beleavatkozhattak a kínai udvar politikájába. Míg korábban, a Han-dinasztia uralkodása idején a kínaiak igyekeztek a nomádokat felhasználni a belső intrikáikban, addig a VI–VIII. századra ez megváltozott. Ekkor már a türkök, majd az ujugrok maguk döntötték el,

⁵¹ JAGCHID–SYMONS 1989. 141.

⁵² Ugyanis eltérő korszakokban különböző dolgok kivételét, eladását tiltotta a császári udvar. Így az egyik legismertebb tiltott „cikk” a fegyver, ill. annak alapanyaga, a vas volt. L. DENIS SINOR: The Inner Asian warriors. In: *Journal of American Oriental Society* 101. (1981) 133–144., 142. Ismerünk olyan történetet is, mikor a császártól könyveket kér a tibeti uralkodó, ill. felesége, azonban egyik császári miniszter azt tanácsolja, hogy ne teljesítse, mert a könyvekből olyan információkat szerezhetnek a tibetiek, amelyeket a kínaiak ellen fordíthatnak (JAGCHID–SYMONS 1987. 175.; vö. KTS 21.).

⁵³ BERTA ÁRPÁD: Szavaimat jól halljátok... A türk és ujugur rovásírásos emlékek kritikai kiadása. Szeged 2004. 190–191.

hogy kit támogatnak ezekben a kínai belháborúkban. Így például Taszpar türk kagán (572–581) felismerve, hogy csak előnye származhat abból, ha az Északi Csou (557–581) és az Északi C'i (550–577) közötti viszály fennmarad, 577-ben – elfordulva előbbi szövetségésétől, az Északi Csou-dinasztiától – korábbi ellenfelét, az Északi C'it akarta segíteni. Azonban, mire fegyveresen közbeavatkozhatott volna, az Északi Csou győzedelmeskedett. Ezután Taszpar az Északi C'i-dinasztia egyik hozzá menekülő tagja miatt, akit kinevezett az Északi C'i császárának, támadta az Északi Csout. Majd mikor a politikai körülmények úgy hozták, a korábban támogatott Északi C'i-beli herceget átadta az Északi Csounak cserébe K'ien-kin hercegnőért.⁵⁴ A hercegnővel – mint már volt szó róla – pedig kezdetét veszi az a gyakorlat, amely szerint a nomádok kihasználva a dinasztiaaváltással együtt járó zavaros időszakokat, gyakran léptek fel a bukott uralkodócsalád védelmezőjeként.⁵⁵

Végül érdemes figyelembe venni, hogy a kínai hercegnők kíséretében levő személyek közül többen is jelentős szerepet töltek be a nomád birodalmakban. Így a hiung-nu birodalmat alapító Mao-tunnak a fia, Lao-sang (Kr.e. 174–160) mikor Han-hercegnőt kapott feleségül, annak kíséretében volt egy Csung-han Jüe nevű eunuch, aki csak a Han-császár kényszerítésére volt hajlandó a *san-jühöz* elmenni. Ezért bosszúból a hiung-nu uralkodó szolgálatába állt, és a kínai adminisztráció számos elemére, így például a lakosság és az állatállomány megszámlálására is megtanította a hiung-nukat. Emellett természetesen folyamatosan uszította a *san-jüt* „hogy ragadjon meg minden alkalmat arra, hogy ártson a Han-dinasztiának”.⁵⁶ De a már említett Feng Liao, aki megtanulva a nomádok nyelvét a kínai hercegnő és a wu-szun uralkodó leszármazottainak tanácsadója lett. Vagyis a nomád birodalmak vezetői a kínai származású feleségeiknek, illetve azok kíséretében levőknek köszönhetően nemcsak megismerték és átvették a birodalmi adminisztráció egyes elemeit, de beleláttak a kínai politikába, és gyakran be is avatkoztak abba.

Amint korábbi munkáimban is rámutattam, természetesen a dinasztikus házasságok előzményei és következményei az eurázsiai steppe nyugati területein is jól ismertek. Itt a kínaiakhoz hasonlóan a dél-orosz steppe vidék nomád népeivel kötnek dinasztikus házasságokat a térség hatalmi szervezetei. De ezek a keresztény hatalmak és a nomádok közötti házassági kapcsolatok – kevés kivételtől eltekintve – egyoldalúak, vagyis forrásaink csak a nomádok lányainak a keresztény uralkodókhoz vagy azok fiaikhoz való férjhezmeneteléről tudósítanak.⁵⁷

⁵⁴ LMT 10–19., 32–33.

⁵⁵ JAGCHID–SYMONS 1989. 68–70.

⁵⁶ DE GROOT 2005. 125–127.

⁵⁷ A nomádok dinasztikus kapcsolatai. Elhangzott: *IV. Medieviztikai PhD-konferencia* (2005. június 9–10.); *Dynastic Relations between Cumans and Neighbouring States*. Elhangzott: *The 9th Conference on Central Asia*. (*The European Society for Central Asian Studies – ESCAS*) (2005. szept. 12–14., Krakkó – megjelenőben); *Alanian Women in the Neighbouring Foreign Courts in the 11–12th centuries*. Elhangzott: *MeN II. Second International Conference on the Medieval History of the Eurasian Steppe* (2007. máj. 24–26., Jászberény – megjelenőben).

Holub József és a középkori végrendekezési jog

Holub József (1885–1962) történész, jogtörténész, akadémikus, egyetemi tanár. Nevéhez számos történeti, jogtörténeti munka kapcsolódik.¹ Jogtörténeti írásainak egyike a „*Végrendeleti jogunk kialakulása*” című tanulmánya, mely az Akadémiai Értesítő 1926-os számában jelent meg, s témája – a terjedelmesebb jogtörténeti összefoglalók által addig röviden tárgyalt – középkori végrendekezési jog és gyakorlat. A szerző írásában a középkori végrendelet definiálására, a végrendekezés magyarországi megjelenésének, fejlődésének rekonstruálására és a halál esetére szóló rendelkezések kategorizálására tett kísérletet.²

Holub József számos megállapítása mind a mai napig tarthatónak tűnik. Le-szögezi, hogy a törvényes öröklés dominanciája ellenére a végrendeleti öröklés is igen fontos szerepet kapott, a XII. században mind gyakrabban találkozunk halál esetére szóló rendelkezésekkel.³ A végrendekezés gyakorlatának kialakulása, megszilárdulása mögött az egyház törekvéseit, befolyását kell látnunk – emeli ki Holub.⁴

¹ HOLUB JÓZSEF életrajza Komjáthy Miklós tollából: *Levéltári Közlemények* 33 (1962) 304–305. Munkái, a teljesség igénye nélkül: Zala megye története a középkorban. I. A megyei és egyházi közigazgatás története. Pécs 1929.; A magyar alkotmánytörténelem vázlata I. A legrégibb időktől a mohácsi vészig. Pécs 1944.; A főispán és alispán viszonyának jogi természete. Adatok középkori vármegyei közigazgatásunk történetéhez. In: *Emlékkönyv Fejérpataky László életének hatvanadik, történetírói működésének negyvenedik, szemináriumi vezető tanárságának harmincadik évfordulója ünnepére*. Budapest 1917. 186–211.; A nádor szerepe a koronázáson. In: *Századok* 51 (1917) 89–93.; Az 1522-iki országgyűlés és törvénycikkei. In: *Századok* 52 (1918) 496–509.; Az 1290:21 törvénycikkely magyarázatához. In: *Századok* 55 (1921) 133–134.; Középkori fiúsitások. In: *Turul* 41 (1927) 84–88.; A leánynegyed. In: *Turul* 42 (1928) 106–116.; A leánynegyedről. Válasz Eckhart Ferencnek. In: *Századok* 67 (1933) 117–121.; A fiúsitásról. In: *Emlékkönyv Dr. Gróf Klebelsberg Kunó negyedszázados kultúrpolitikai működésének emlékére születésének ötvenedik évfordulóján*. Budapest 1925. 305–319.; A vásárolt fekvő jószág természete régi jogunkban. In: *Emlékkönyv Károlyi Árpád születésének nyolcvanadik fordulójának ünnepére*. Budapest 1933. 246–254.; Az életkor szerepe a középkori jogunkban és az 'időlátott levelek'. Budapest 1922.; A királyi vármegyék eredete. In: *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján*. II. Szerk. Serédi Jusztinián. Budapest 1938. 71–106.; Egy dunántúli egyházi nagybirtok élete a középkor végén. Pécs 1943.; Az egyházi nemesek jogállása a középkorban. In: *Regnum. Egyháztörténeti Évkönyv 1944–1946*. Vol. 6. Budapest 1947.

² HOLUB JÓZSEF: Végrendeleti jogunk kialakulása. In: *Akadémiai Értesítő* 37 (1926) 232–240. (továbbiakban: HOLUB 1926.) Holub polgári végrendeletekkel tanulmányában nem foglalkozott. Holub Józsefen kívül Somogyi Ferenc szentelt nagyobb figyelmet a középkori végrendekezési gyakorlatnak. – SOMOGYI FERENC: Végrendekezés nemesi magánjogunk szerint 1000–1715. Pécs 1937. (továbbiakban: SOMOGYI 1937.) Eckhart Ferencnek a munkát elmarasztaló recenziója: *Századok* 72 (1938) 84–86.

³ HOLUB 1926. 232., 236.

⁴ HOLUB 1926. 237–238., 240. Az egyház nemcsak elősegítette a végrendekezés megjelenését, és részt vett annak gyakorlatában (a hiteleshelyek közreműködésén keresztül), hanem bíráskodott is: az egyházi bíróságoknak a végrendeletekre vonatkozó kompetenciáját törvény is rögzítette – *Corpus Iuris Hungarici*. Magyar törvénytár. 1000–1526. évi törvénycikkelyek. Budapest 1899. 333., 353, 511. Birtokvitákban azonban nem voltak illetékesek: „*semmiféle peres ügyet, a mely birtokjog dolgát illeti, még ha az ilyen birtokjogra nézve hit alatt tett ígéret vagy végrendekezés forogna is fent, az egyházi szemé-*

Az egyház – adományok szerzésében érdekelt lévén – felkarolt minden, a testálást megkönnyítő egyszerűsítést, a Szentírás egy helyére⁵ hivatkozva elérte, hogy két-három tanú is elegendő legyen a végrendelet érvényességéhez.⁶ A középkori végrendelet az ún. kánoni végrendelet, mely különbözik a római testamentumtól: örökösnevezést (*heredis institutio*) nem kell magában foglalnia,⁷ a római végrendelet szigorú formai követelményeinek sem kíván megfelelni, ill. tárgyát elsősorban kegyes (*pro remedio animae*) hagyatékok képezik.⁸ Holub emellett felidézi azokat a törvényeket, melyek a végrendeletkezési joggal kapcsolatosak, utal a királyi enge-

lyek, vagy ezeknek helyettesei előtt nem tárgyalhatnak, hanem minden ilyen peres ügyet a királyi kúrián ennek rendes bírái előtt szokás megvizsgálni és elintézni.” – Hármaskönyv II. 52. A végrendeletekkel kapcsolatos hatásköri vitákra lásd: BÓNIS GYÖRGY: Az egyházi bíráskodás fejlődése a Mohács előtti Magyarországon. In: *Szentszéki regeszták. Íratok az egyházi bíráskodás történetéhez a középkori Magyarországon*. Budapest 1997. 238–239.

⁵ Máté 18:16. „vigyél magaddal egy vagy két másik embert, hogy két vagy három tanú bizonyítsa a dolgot.”

⁶ HOLUB 1926. 238., 240. A római jog hét tanút írt elő, de Iustinianus megengedte, hogy falu helyen, ahol kevés volt az írástudó, öt tanú is elegendő legyen. A principátus kezdete óta mentes volt minden alaki követelmény betartásától a hadsereg kötelékében szolgálatot teljesítő katona. FÖLDI ANDRÁS – HAMZA GÁBOR: A római jog története és intézményei. Budapest 1996. (továbbiakban: FÖLDI – HAMZA 1996.) 617.; BESSÉNYÓ ANDRÁS: Római magánjog II. A római magánjog az európai jogi gondolkodás történetében. Budapest–Pécs 1999. (továbbiakban: BESSÉNYÓ 1999.) 310–312.; Iustinianus császár intézményi négy könyvben. Bp., 1997. (továbbiakban: JUSTINIANUS császár intézményi) 72–73. A tanúk személyének és számának pontatlan megadása a középkori végrendeletekben megnehezíti a preferenciák pontos megállapítását. Behich végintézkedése meg sem említi a tanúkat – 1220: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis I–XI. Studio et opera GEORGII FEJÉR. Budae 1829–1844. (továbbiakban: CDH) III/2. 303. Anna intézkedéséből viszont az derül ki, hogy a név szerint felsoroltakon kívül megszámálhatatlanul sok nemes és nemtelen is jelen volt (*aliique nobiles et ignobiles innumerales*). – 1231: CDH III/2. 270. Somogyi Ferenc szerint a tanúk száma változó volt, legtöbbször négy tanú volt jelen. – SOMOGYI 1937. 45., 82–84., 117. A 15. századi veszprémi zsinati határozatok legalább három, kegyes hagyományok esetében két tanú jelenlétét írták elő. – A veszprémi egyház 1515. évi zsinati határozatai. Közzéteszi: SOLYMOSI LÁSZLÓ. Budapest 1997. 93.

⁷ Az öröklés rendjén változtatni tudó római végrendeletben a *heredis institutio* nélkülözhetetlen elemnek számított (*caput et fundamentum testamenti*). FÖLDI – HAMZA 1996. 613. A középkorban – amikor a rendelkezési szabadság jóval korlátozottabb volt – a törvényes öröklési rend előírta a főörökös személyét, kijelölte a neki járó javakat, ennél fogva a főörökös személyét külön megjelölni nem kellett. A középkori végrendelet nem az öröklés rendjén változtatott, hanem a törvényes örökségen túli hagyatékok sorsáról döntött elsősorban. Ezért előfordul, hogy a római jogból ismert fiókvégrendelet (a végrendelet utólagos kiegészítéséhez) hasonlítják, mely örökösnevezést nem tartalmazhatott, és mentes volt a formakénysertől is. FÖLDI – HAMZA 1996. 616.; HOLUB 1926. 238.; HAJNIK IMRE: Európai jogtörténet a középkor kezdetétől a francia forradalomig. Középkor. Budapest 1891. 347. Mindazonáltal akadnak olyan végrendeletek, melyek ősi javakról intézkednek. Pl. 1230: Zala vármegye története. Oklevéltár I. 1024–1363. Budapest 1886. 5., 1266: CDH IV/3. 375., 1274: CDH V/2. 222., 1277: Codex diplomaticus arpadianus continuatus. I–XII. Közzéteszi: WENZEL GUSZTÁV. Pest–Budapest 1860–1874. (továbbiakban: ÁÚO) XII. 214., 1282: ÁÚO XII. 367., 1291: Hazai okmánytár. Codex Diplomaticus Patrius. I–VIII. Szerk. NAGY IMRE–PAUR IVÁN–RÁTH KÁROLY–VÉGHÉLY DEZSŐ–IPOLYI ARNOLD–STUMMER ARNOLD. Győr–Pest–Budapest 1865–1891. (továbbiakban: HO) VI. 370., 1292: ÁÚO V/73., 1298: HO VIII. 371., 1326: CDH VIII/3. 126.

⁸ HOLUB 1926. 238., 240.

délynek a végrendekezési gyakorlatban játszott fontos szerepére,⁹ és a nyugat-európai végrendekezési gyakorlatra vonatkozóan is tesz megjegyzéseket.¹⁰

Mindamellet, hogy a szerző számos, megfontolásra érdemes megállapítást tesz, a tanulmány néhány eleme kritikai megjegyzésekre szorul. A tanulmány sajnálatos módon jegyzetapparátussal nem rendelkezik, a holubi tézisek alapjául szolgáló oklevelek származási helyének pontos megjelölése elmarad. A végrendeletek kutatója kis szerencsével már találkozott a hivatkozott oklevelekkel, esetleg némi kutatómunkával felderítette néhánynak a helyét. Kritikai megjegyzéseket azonban nemcsak a formai megjelenéssel, a szerkesztés elveivel, hanem a szerző szemléletével, a végintézkedések általa felvázolt kategóriarendszerével kapcsolatban is tehetünk. Holub szemléletének és tipológiájának bemutatására, ill. annak kritikai elemzésére kerül sor az alábbiakban.

Holub a végintézkedés három típusát különböztette meg: a *donatio post obitumot*, a *donatio post obitum reservatu usufructut* és a *testamentumot*.¹¹ A halál esetére szóló rendelkezés (*donatio post obitum*) esetében a tulajdonjog a végintézkedőnél maradt annak haláláig, a tulajdonjog tehát csak az adományozó halálát követően szállt a megadományozottra. Mivel azonban gyakorta kétséges a végintézkedés egyoldalú, ill. visszavonható volta, ezek a halál esetére szóló intézkedések nem tekinthetők *testamentumok*nak. A *donatio post obitum reservatu usufructu* esetében a tulajdonjog átadására már az adományozó életében sor került, viszont a haszonélvezeti jog az adományozónál maradt annak haláláig. A hagyaték teljes – a haszonélvezetet is magában foglaló – átruházására tehát csak a halál beállta után került sor,

⁹ Hangsúlyozza, hogy ugyan az Aranybulla rendelkezési szabadságot biztosított, „*e szabadsággal való élésnek nyomát sem találjuk*”, a végrendeletek szinte kivétel nélkül királyi engedéllyel jöttek létre. Ennélfogva a rendelkezési jogot korlátozó 1351. évi törvénynek nincs különösebb jelentősége. HOLUB 1926. 234–235. Az Aranybulla rendelkezési szabadságra vonatkozó cikkelyének és az uralkodói hozzájárulás szerepének a helyes értelmezése kihívást jelentett a jogtörténészek számára. Míg egyesek (pl. KELEMEN IMRE, KÉRÉSZY ZOLTÁN, SOMOGYI FERENC) a rendelkezési jog teljes szabadságának a garanciájaként fogták fel a törvényt, és a királyi engedély formalitása mellett foglaltak állást, addig mások (pl. SZLEMENICS PÁL, HAJNIK IMRE, ILLÉS JÓZSEF, TIMON ÁKOS, R. KISS ISTVÁN, ECKHART FERENC) óvakodtak attól, hogy a törvényi szabályozás célját a király és a rokonság érdekét teljesen semmibe vevő, a nemesi javak valamennyi kategóriájára (ősi, adományos, vásárolt, ingatlan, ingóság) érvényes, korlátlan rendelkezési jog megteremtésében lássák, és hogy a királyi engedély fontosságát – az ősi és az adományos javak esetében – kétségbe vonják. Waldapfel Eszter szerint az adománybirtok elidegenítésekor volt nélkülözhetetlen a királyi *consensus*, bár hozzáteszi, hogy a XIV. század elején formálissá vált, mivel „...az exemciók sokasága át-meg áttöri ... a kötöttséget.” – WALDAPFEL ESZTER: Nemesi birtokjogunk kialakulása a középkorban. In: *Századok* 65 (1931) 145–153, 159. A nézetek elsősorban a vásárolt javak elidegenítésének kérdésében találtakoztak: mivel ezek fölött szabadon rendelkezhettek, a királyi hozzájárulás szükségtelen volt. – Hármaskönyv I. 57., I. 100., I. 105.

¹⁰ A germánoknál végrendelet nem létezett, egyedül Dél-Franciaországban és Hispániában maradt fenn. Csak a XI. században – sajátos jegyeket magán viselve – jelent meg újra. A kegyes adományok juttatásának igénye elősegítette a halál esetére szóló rendelkezés megjelenését. HOLUB 1926. 232–234.

¹¹ A terminusok a jogtörténeti irodalomban már használatos fogalmak voltak. Lásd: HÜBNER, RUDOLF: *Die Donationes post obitum und die Schenkungen mit Vorbehalt des Nießbrauchs im älteren deutschen Recht*. Breslau 1888.

ezért ez a jogügylet a halál esetére szóló intézkedéshez állt közel.¹² A *donatio post obitum* és a *donatio post obitum reservato usufructu* mellett természetesen megjelent a *testamentum* is, melyet a klasszikus jogban az egyoldalúság (a szerződéses jelleg hiánya) és a visszavonhatóság jellemezett. Holub a *testamentum* megjelenésének idejét a XIII. század elejére teszi, jogi kelléktárának (egyoldalúságának, visszavonhatóságának) a kialakulása mögött pedig a római jog hatását, az egyház törekvéseit és a korszak zajos eseményeit sejtí. Véleménye szerint az egyház a szerződéses jelleget (a kétoldalúságot) a rendelkezést nehezítő körülménynek tekintette, így „oda hatott, hogy a szerződési formának meg nem tartása a jogügylet érvényességét ne érintse”. A visszavonhatóság megjelenéséhez pedig a zárandoklatok, a háborúk járultak hozzá: az életveszélyes útra indulók végrendelkeztek ugyan, de csak arra az esetre tartották érvényesnek végintézkedésüket, ha a veszedelmes vállalkozást nem élnék túl, visszatértük esetére tehát kikötötték a visszavonás jogát. A visszavonható *testamentum* legkorábbi emléke – Holub szerint – Adalbertnek, II. Géza követének a szicíliai útja előtt tett végrendelete (1150 k.), melyben a végrendelező fenntartotta a módosításhoz való jogát.¹³ Azzal a kérdéssel, hogy a középkorban mely időszakra tették a *testamentum* megjelenését, Holub nem foglalkozott. Egy 1263-ra datált, valójában a XV. század elején készült oklevél arra utal, hogy Szent István koráig vezették vissza a *testamentum*ot, hiszen az oklevél szerint Deodatus comes örökösök híján, Szt. István akaratából „*villam Tata ... pro testamento ... legavit.*”¹⁴

A középkori végintézkedések kategorizálása mellett Holub a középkori magyar végrendelezési gyakorlat emléktanyagáról is értékelést ad. Kiemeli: az egyoldalú és visszavonható kánoni végrendelet megjelent ugyan, ám a *donatio post obitum*ot sosem tudta kiszorítani a hazai végrendelezési gyakorlatból.¹⁵ Emellett a „...terminológiában (...) a legnagyobb zavar uralkodik”, hiszen olykor visszavonhatatlan *testamentum*ot (*irrevocabile testamentum*) írtak, vagy *testamentum*nak nevezték olyan jogügyletet, mely valójában *donatio post obitum reservato usufructu* volt.

¹² Számos példa van erre a jogügyletre: 1240: ÁÚO II. 110., 1255: Hazai Oklevéltár 1234–1536. Codex diplomaticus patriae. Szerk. NAGY IMRE–DEÁK FARKAS–NAGY GYULA. Budapest 1879. (továbbiakban: CD patr.) 31., 1258: ÁÚO XI. 453., 1270: ÁÚO XI. 600., 1271: CD patr. 61., 1290: ÁÚO IX. 534., 1296: ÁÚO V. 148., 1281: ÁÚO XII. 332., etc. Holub szerint az ajándékozás ezen fajtájához sorolhatók azok az esetek is, amikor az ajándékozó magának, esetleg családtagjainak élethossziglani eltartást kötött ki. HOLUB 1926. 237. Pl. 1262: ÁÚO III. 26., 1286: ÁÚO IV. 287. A *donatio post obitum reservato usufructu*-hoz álltak közel az ún. *precariák* is (az egyház a neki felajánlott birtokot rögtön visszaadta használatra az adományozónak, néha meg is toldotta a sajátjából). HOLUB 1926. 234., 236–237. Nyugat-Európában is megtaláljuk ennek a jogügyletnek a példáit: A source book for Medieval History. Selected documents illustrating the History of Europe in the Middle Ages. Ed. THATCHER, OLIVER J.–MCNEAL, EDGAR H. NY. 1971. 344–348.

¹³ HOLUB 1926. 236–239. 1150 k.: „...*hec ideo tali condicione firmamus ut si qui via veritas est et vita sue prosperitatis progressum nobis regressumque concesserit, cuncta nostro quemadmodum pium et ius exigit ut et nunc subiecta sint iudicio.*” – ÁÚO I. 63–64.

¹⁴ CDH IV/3. 104., Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Szerk. SZENTPÉTERY IMRE. I/3. 1341.

¹⁵ HOLUB 1926. 239.

Utóbbira hozza példaként a Joachim és Anglia végintézkedését tartalmazó oklevelet (1199), mely – annak ellenére, hogy *reservato usufructu* adományt rögzít – a rendelkezést *testamentum*nak, az intézkedőket pedig *testator*nak és *testatrix*nek nevezi.¹⁶ Ennélfogva „magára a névre a rendelkezések jogi természetének vizsgálatánál nem támaszkodhatunk” – hangsúlyozza Holub.¹⁷ Az *irrevocabile testamentum* valóban számos esetben előfordul,¹⁸ melynek okát kutatva Holub arra a következtetésre jut, hogy a végrendelkező nem a saját kezét kívánta megkötni a visszavonhatatlansággal, inkább azt akarta megelőzni, hogy utódai a jövőben megmásíthassák az akaratát – igaz, állítását példával nem támasztja alá. Kétségtelen, hogy amikor 1326-ban Miklós örökölt birtokát Péternek és Lőrincnek adta visszavonhatatlan birtoklásra, a rokonság közbelépésétől, ellenkezésétől tartott.¹⁹ Holub az egyoldalúság elvét megsértő *testamentum*ot példával nem szemlélteti. Minden bizonnyal ebbe a kategóriába sorolandó Márton végintézkedése, melyben egy birtokrészt adományoz a feleségének, mégpedig annak engedélyével, beleegyezésével (1292).²⁰

Ráadásul zavaros jogügyleteket is végintézkedésként definiáltak – tudjuk meg Holubtól, példának okáért olyan jogi aktusokat, amikor a megadományozott javak azonnal és nem pedig az intézkedő halálát követően szálltak át a megadományozott-ra.²¹ Ilyen zavarba ejtő eljárásokkal a jelen munka szerzője is találkozott munkája során. Erre példa az az eset, amikor a kolozsmonostori konvent kiküldöttei Erzsébet *inter vivos* adományának a meghallgatására mentek ki, ám az oklevél tanúsága szerint

¹⁶ HOLUB 1926. 236. 1199: „.....*totamque ipsius substantiam ecclesie sancti Michaelis de vesprim. taliter deuouit ut quamdiu ipse uel uxor eius in carnis sue degeret ergastulo uictui necessaria de rebus suis perciperet ipsi autem mortui tota eorum possessio inpredicte dominium cederet ecclesie. Predictus itaque testator dedit...*(...) *Joachin. uxor vero ipsius dedit ... unam vineam cuius due partes cedunt in usum fratrum tercia exequys ipsius testatrix. (...) presentem paginam in argumentum ac fidem eiusdem testamenti deputatam sigilli nostri titulo corroborauimus.*” – HO V. 1-4.

¹⁷ HOLUB 1926. 239.

¹⁸ 1218: ÁÚO I. 161., 1222: CDH III/2. 107., 1318: HO IV. 129, 1324: CDH VIII/2. 584., 1332: CDH VIII/3. 663., 1349: CDH VIII/4. 477., 1350: CDH IX/1. 781., 1361: CDH IX/3. 284., 1363: CDH IX/7., 1380: CDH IX/5. 445., 1381: CDH IX/7. 427., 1386: CDH X/1. 319., etc. Arra is van példa, hogy a *testamentum* szilárdságát nem visszavonhatatlansági kitéttel, hanem áttokkal próbálta a végrendelkező biztosítani: „*Siquis vero hoc testamentum infringere temptaverit, a Deo patre anathematizetur et Regalem incurrat iram.*” – 1158: ÁÚO VI. 92.

¹⁹ „...*legavit eidem C. Petro ad irrevocabiliter possidendam et habendam ita quod ... nullus fratrum vel proximorum aut in linea consanguineitatis sibi adiacentium possint vel valeant contra eosdem Petrum et fratrem suum vel suos heredes ratione eiusdem possessionis movere questionem aliqualem.*” – CDH VIII/3. 126.

²⁰ „...*condidisset testamentum ... omnes possessiones suas ... legauit Leustachio et Petro prenotatis perpetuo possidendas, preter quintam seu porcionem in predictis possessionibus domine uxori sue collatam et legatam, ipsa domina acceptante.*” – ÁÚO XII. 538. Az idézett szöveg másik olvasata, hogy a nő engedélye, beleegyezése (*domina acceptante*) nem a saját örökségére, hanem a rokonságnak (Leustáknak és Péternek) adott javakra vonatkozik, ám – az oklevél alapján – semmi sem indokolta, hogy a férj a feleség engedélyét kérje a rokonok megadományozásához.

²¹ HOLUB 1926. 239.

Erzsébet *post mortem*-adományt tett,²² Magyar Pál pedig *irrevocabiliter* testált a lányára, ám mégis visszavonhatósági kitétel van az oklevélben (1350).²³ Holub szemléletében tehát a testálás középkori gyakorlata a jogi terminusok használatát tekintve következetlen volt. Kérdéses azonban, hogy a Holub által felvázolt kategóriarendszer alkalmazható-e a végrendekezési joggal kapcsolatos további kutatások során, és nem szorul-e átgondolásra. A holubi struktúra alkalmazásával kísérletező kutató elvi és gyakorlati nehézséggel is szembesül a végrendeletek feldolgozásakor.

Teljesen nyilvánvaló, hogy a jogtörténész Holub a római jognak a végrendekezésre vonatkozó normáin keresztül szűrte meg a középkori végrendeleteket, így kategóriarendszere a római jog elvein nyugszik. Ha a római jog előírásait vesszük alapul, a középkori gyakorlat valóban kiforratlannak, következetlennek, a római romlott átvételének tűnik. Ha viszont abból a feltételezésből indulunk ki, hogy a szokásjog a végrendekezés tekintetében is kialakíthatta a sajátos, a római jogi normáktól több ponton eltérő jogelveit, nem lehetetlen, hogy a középkori gyakorlatban a visszavonhatatlanság és a *testamentum*, vagy a kétoldalúság és a *testamentum* korántsem zárta ki egymást. Elképzelhető tehát, hogy a római jogi előírásokat nagyvonalúan kezelő, a végrendelet definiálására igényt tartó középkori gyakorlatban *testamentum*nak tekintettek olyan végső rendeletet is (pl. a visszavonhatatlan végrendeletet), melyet Holub – a római jogi előírásokat követve – a *donatio post obitum* kategóriájába sorolt. A visszavonhatatlanság és a *testamentum* közti ellentmondás hiánya nem tűnik meglepő eshetőségnek, ha arra gondolunk, hogy a középkori végrendelet amúgy is sok tekintetben különbözött a római *testamentum*tól.²⁴ Holub ugyan észrevette, hogy a középkori végrendekezési gyakorlat módosította a római jogból átvett terminusok jelentését, és sajátosan használta a római *testamentum* jogi fogalmát, ám ezt az eljárást nem egy érett döntés eredményeként értelmezte, hanem a római jogtól való következetlen elhajlasként, egy olyan környezetben, ahol a „finomabb jogi distinkciókra” nem volt szükség.²⁵

Az, hogy a középkori gyakorlat nem ragaszkodott hűen a római jogi hagyományokhoz, nemcsak a XX. század eleji jogtörténész Holubnak, hanem már a kö-

²² „...religiosos viros ... ad audiendam inter vivos donationem eiusdem nobilis dominae destinasset... portionem suam ... dedisset, donasset, contulisset ... post mortem autem ipsius Dominae ad ius et proprietatem Capituli Ecclesiae Transylu. et Altaris Corporis Christi ... deuoluantur.” – CDH X/8. 366–367.

²³ „...possessiones suas ... unam vineam suam... quadraginta equas equatiales filiae suae... delegasset et donasset ... irrevocabiliter possidendas ... adiecto quod si filiam suam ... a suum maritum reverti contingeret ex tunc nihil de premissis secum possit deferre...” – CDH IX/1. 781.

²⁴ A kánoni végrendeletre jellemző: a *heredis institutio* és a szigorú formai előírások mellőzése, a *pro remedio animae* hagyományok túlsúlya. Úgy tűnik, hogy a végrendeleti örökös és a tanúskodás viszonya is különbözött attól, mint amit a római jogi doktrína előírt: annak ellenére, hogy a iustinianusi jog tiltotta a végrendeletben megnevezett örökös jelenlétét a testálás során (JUSTINIANUS institúciói 73.; BESSENÝÓ 1999. 311.), a középkorban előfordult az örökös tanúként való szerepeltetése. Iván végrendeleténél annak az egyháznak (borsmonostori apátságnak) a képviselői tanúskodnak, melyet megadományozott (1225 k.). – ÁÜO I. 214. Móric végintézkedésére ugyancsak jellemző (1281). – CDH V/3. 100.

²⁵ HOLUB 1926. 240.

zékori glosszátoroknak, kommentátoroknak, a római és a kánonjog művelőinek is feltűnt – műveikben, kommentárjaikban gyakorta érintették ezt a kérdést.

Az egyes jogok (a szokás-, a kánon- és a római) közti ellentmondásokat jól ilusztrálják azok a jogviták, melyek a testamentum kapcsán bontakoztak ki. Nyugat-Európában megjelent az esküvel megerősített végrendelet, melyben a végrendelező esküvel igyekezett testamentumának visszavonhatatlanságát biztosítani.²⁶ Gulielmus Durandus számára az eskü volt a döntő, hiszen úgy tartotta, hogy minden esküt, melyet az ember a maga halhatatlan lelkének a veszélyeztetése nélkül meg tudott tartani, teljesíteni kellett.²⁷ Ezzel szemben mások – példának okáért Johannes Andreae (Giovanni d'Andrea), Petrus de Bellapertica (Pierre de Belleperche) – a végrendelezési szabadság elvét hirdették, és amellet foglaltak állást, hogy a végrendelező számára meg kell hagyni a lehetőséget, hogy végrendeletét egy újabb testamentummal tetszése szerint megváltoztathassa. A testáló esküje tehát – *contra bonos mores* lévén – nem érvényes.²⁸ Megint mások elutasították az eskünek a visszavonhatatlanságot garantáló erejét, de bizonyos feltételek mellett mégis elfogadták a visszavonhatatlan testamentumot. Jacobus de Ravanisnál (Jacques de Révigny) a visszavonhatatlan testamentum érvényessége nem az eskütől, hanem az örökhagyó és az örökös(ök) közti, a visszavonhatatlanságra vonatkozó megállapodástól, megegyezéstől (*conventio*) függött.²⁹ A híres jogtudós, Bartolus de Saxoferrato szintén fenntartásokkal közelített az esküvel megerősített visszavonhatatlan végrendelethez, úgy vélte, hogy mivel az eskü a jó erkölcsbe ütközik (*contra bonos mores*), az eskü a kánonjog szerint sem kötelez.³⁰ A velencei szokásjog végrendelezéssel kapcsolatos passzusának vizsgálata során Bartolus újfent szembesült a jogok – ebben az esetben a velencei szokásjog és a római jog – összeütközésével. Ugyanis a helyi szokásjog szerint a végrendelet érvényességéhez három tanú is elegendő volt, ami nyilvánvaló ellentmondásban áll a római jogi normával, ami hét, de legalább öt tanút ír elő. Bartolus végül római jogi érvekkel

²⁶ Az esküvel megerősített testamentum visszavonhatóságának kérdését részletesen tárgyalja: VISMARA, GIULIO: La revoca del testamento giurato nella dottrina da Guglielmo Durante a Bartolo da Sassoferrato. In: *Études d'histoire du droit canonique dédiées à Gabriel le Bras*. Tome II. Paris 1965. 1007–1026. (továbbiakban: VISMARA 1965.). Rövid összefoglalása a kérdésnek: STEIN, PETER: A római jog Európa történetében. Budapest 2005. (továbbiakban: STEIN 2005.) 95–96.

²⁷ Durandus a *Speculum iudiciale* c. munkájában kifejti, hogy ha a testáló az első testamentumát visszavonhatatlannak deklarálta, akkor a következő végrendelet semmis. Mindazonáltal mégis visszavonhatja egy következő testamentummal, ha az első kijelentésének megmagyarázza a „minőségét” (*si exprimat qualitatem illius primae voluntatis in secunda*). A pusztá visszavonhatatlansági kitétel tehát nem garantálja a testamentum tényleges visszavonhatatlanságát, ahhoz az eskü kell. VISMARA 1965. 1009., 10. jegyzet

²⁸ VISMARA 1965. 1015–1021.

²⁹ VISMARA 1965. 1112. A szerződéssel – végső soron – egy olyan megoldást ajánlott fel, mely ellentmond a római jogi előírásoknak, hiszen a szerződéses jelleg összeegyeztethetetlen az egyoldalú testamentummal. Erre Cino da Pistoia is felhívta a figyelmet, hangsúlyozván, hogy a „*contraho*” ige nem az az ige, melyet a végrendelezési jog nyelvezete használ. VISMARA 1965. 1021.

³⁰ VISMARA 1965. 1025.; STEIN 2005. 96.

igyekezett alátámasztani a helyi jog előírásainak elfogadható voltát.³¹ Ezek a jogviták egyértelműen jelzik a korabeli jogok közti eltéréseket, és annak a törekvésnek a nehézségét is, melynek célja az egyes jogok közti ellentmondások feloldása, rendezése volt. Együttal arra is példát adnak, hogy a római joggal ellentétes szokásjog egyes intézményeire a jogtudósok olykor rábólintottak.

Holub tanulmánya nemcsak elvi kérdéseket vet fel, hanem olyan gyakorlati nehézségeket is előrevetít, melyekre megnyugtató megoldást a szerző nem ad. Az általa képviselt kategóriarendszer alkalmazásával kísérletező kutató elég hamar szembesül azzal, hogy a *donatio post obitum* és a *testamentum* közti különbségtétel a gyakorlatban majdhogynem lehetetlen, hiszen a végrendeletek a legkritikább esetben tájékoztatnak arról, hogy az általuk megvalósított jogügylet egyoldalú és visszavonható-e. Ennélfogva az egyes kategóriákba való besorolásuk megoldhatatlan feladatnak tűnik. Szintúgy gondot okoz, hogy az *inter vivos* és a *mortis causa* adományokat olykor nem lehet egyértelműen megkülönböztetni egymástól. Mochuna betegen rendelkezett vagyonáról, ám az akaratát tartalmazó oklevél nem használja a *testamentum* terminust vagy az *ultima voluntas* fordulatot (1205–1235).³² Bizonyára végakarati intézkedésről van szó, hiszen szándékát a halál árnyékában fogalmazza meg, minden kétséget kizáró bizonyíték azonban nincs arra, hogy az adomány halál esetére szolgált, s nem szállt át még halála előtt a megadományozottra. Ráadásul hiányzik belőle a végintézkedések egy jó részének sajátos vonása: az örökös hiányára való hivatkozás. Az írott jog országainak közvetlen szomszédságában fekvő franciaországi Auvergne-ben létezett a beteg ember *inter vivos* (és nem *mortis causa*) adománya, mely jogügylet valójában a római joggyakorlatból átvett, újjáélesztett *donatio mortis causa* volt.³³

³¹ A dilemma eldöntéséhez – hogy ti. érvényes-e a három tanú jelenlétében készült végrendelet – Bartolus azt a kérdést kutatta, hogy hatályos-e a velencei jog. Amennyiben fennáll az ellentmondás a iustinianusi jog és a szokásjog között, a helyi szokást rossz szokásnak kell tekinteni, viszont az is kétségtelen, hogy a római császárok a birodalom jogával ellentétes partikuláris jogokat privilégium formájában olykor elismerték. Ráadásul a iustinianusi jog csak azt a szokásjogot érvényteleníthette, amely keletkezése idején már létezett. A velenceiek pedig maguk tudták mi a legjobb nekik – érvel Bartolus. STEIN, PETER: Bartolus, the conflict of laws and the Roman law. In: *Multum non multa. Festschrift für Kurt Lipstein*. Ed. FEUERSTEIN, PETER – PARRY, CLIVE. Heidelberg 1980. 251–258.; STEIN 2005. 94.

³² „Ego Mochuna longe infirmitatis oppressus dispendio et sciens diem mortis imminere, disposui res meas ... facultatis mee...” – ÁÜO XI. 284.

³³ ABOUCAYA, CLAUDE: Les différentes conceptions de la donatio mortis causa chez les romanistes médiévaux. In: *Revue historique de droit français et étranger* 111 (1966) 425. Szintén a *donatio mortis causa* intézményével foglalkozik: MALINOWSKA, IRENA: Appunti per uno studio sulla donatio mortis causa nel glossatori e nel commentatori. In: *Annali di Storia del Diritto*. 7 (1963) 43–82. (továbbiakban: MALINOWSKA 1963.) A *donatio mortis causa* (halál esetére szóló ajándékozás) nem azonos sem a *testamentummal*, sem a *donatio post obitummal*. Ez élők közötti, kétoldalú ajándékozási ügylet, melynek feltétele az, hogy a kedvezményezett túlélje az ajándékozót (amennyiben a kedvezményezett az ajándékozónál előbb hal meg, jogutódai nem szerezhetik meg az ajándékot). Az ajándék kétféleképpen kerülhetett a kedvezményezetthez: az ajándékozó halála után, vagy még az ajándékozó életében. A feltétel megghiúsulásával (a megajándékozott korábbi halálával) visszakövetelhető volt. FÖLDI – HAMZA 1996. 649–650. Az ajándék nemcsak akkor visszavonható, ha a kedvezményezett ko-

A gyakorlatban felmerülő nehézségeket lényegében maga Holub is kénytelen megállapítani tanulmánya végén: „...gyakran a legnagyobb zavarba jutunk, mert a leggondosabb vizsgálat mellett sem tudjuk eldönteni, hogy egy vagy kétoldali *mortis causa* intézkedéssel állunk-e szemben.”³⁴ A megoldás megtalálásában azonban nem nyújt segítséget. A tanulmány további hiányosságának tekinthető, hogy nem foglalkozott a végrendeleti intézkedés³⁵ vagy a magtalan halál esetére (kölcsonös) szóló örökösödési szerződés³⁶ jogi státuszával sem.

A kritikai észrevételek sorába kívánczik egy további megjegyzés is. Holub a végrendelezési gyakorlatot egy, az írásbeliséghez kötődő szokásnak tekintette, igaz, tanulmányában arra is felhívja a figyelmet, hogy a korai időszakban az írás-használat ritkasága miatt az adományok egy részét nem foglalták írásba, ezért volt szükség a tanúk kihallgatására és a végakarat utólagos írásba foglalására.³⁷ A végrendeletekben gyakorta megjelenő fordulat: *inter ceteras ordinationes (testamentarias)/inter alia* azonban arra utal, hogy a végakarat írásba foglalásakor az intézkedésnek csak egy részét jegyezték le, a végső rendelés néhány eleme kimaradt.³⁸ A le nem írt rendelések minden bizonnyal kisebb, talán ingóságokról intézkedő adományok voltak, melyeknek a végrehajtásában megbíztak, és nem tartották szükségesnek, hogy arról oklevelet írjanak. Az írott végrendeletbe pedig nyilván a végakaratnak azon elemei kerültek be, melyek feltétlenül megerősítésre szorultak, mindenekelőtt a birtokadományok. Az Árpád- és Anjou-kori oklevelekben ritka az ingóságok tételes bemutatása, ami könnyen alapot adhat a következtetésnek, miszerint ebben az időszakban végső rendelést elsősorban ingatlanokról tettek. Talán helyesebb úgy fogalmaznunk, hogy ebben az időszakban elsősorban birtokadományokat foglaltak írásba, az ingóságokról, a kisebb vagyoni tételekről általában szóban, a rögzítés igé-

rábban meghal, hanem akkor is, ha a betegen *donatio mortis causáról* intézkedő ajándékozó meggyógyul – hangsúlyozták a középkori glosszátorok. – MALINOWSKA 1963. 55.

³⁴ HOLUB 1926. 239.

³⁵ Előfordult, hogy az adománynak csak egy része szólt halál esetére. 1166-ban Vidonus a johanniták és a családja részére tett adományt, az intézkedés végrendeleti volta csak a fiának és a nejének biztosított hagyaték esetében bizonyítható. HO V. 1. Osl intézkedésével kapcsolatban is felmerül a kétség, hogy az összes adomány halál esetére szólna. Sopron vármegye története. Oklevéltár I. 1156–1411. Szerk. NAGY IMRE. Sopron 1889. 18.

³⁶ Drágffy János 1526. évi testamentumában így ír: „*Gaspárnak, Boldisárnak hagyom szalaban kanisaj lazlo attyamfya Josagat myndenestwl fogwan. Jol tuggyatok mykeppen volt az Contractus keoztwnk, mely Contractus Lewel nallatok vagyon...*” – ZOLNAI GYULA: Nyelvemlékeink a könyvnyomtatás koráig. Budapest 1894. 256. Kanizsai László javai tehát Drágffy kezére kerültek, feltehetően annak a kölcsönös örökösödési szerződésnek a keretében, melyet még 1524-ben kötött Drágffy és Kanizsai, arra az esetre, ha valamelyikük magtalanul halna meg. A szerződés minden birtokra, várra, még a budai házakra is vonatkozott. – A nagy-károlyi gróf Károlyi család oklevéltára. I–V. Szerk. KÁROLYI TIBOR – GÉRESI KÁLMÁN. Budapest 1882–1897. III. 150–152.

³⁷ HOLUB 1926. 235–236.

³⁸ Pl. 1258: HO VI. 95., 1271: CD patr. 61., 1272: CDH V/1., 1279: ÁÚO IX. 265., 1281: ÁÚO XII. 332., 1285: ÁÚO IV. 280., 1291: ÁÚO V. 54., 1298: ÁÚO X. 312., 1324: CDH VIII/2. 583., 1332: CDH VIII/3. 650., 1349: CDH VIII/4., 1349: CDH IX/1., 1361: CDH IX/3. 285., 1381: HO III. 216.

nye nélkül intézkedhettek. Mivel a végrendelkezési gyakorlat – úgy tűnik – részben a szóbeliség szintjén zajlott, a testálás gyakoriságára vonatkozóan nehéz pontos megállapításokat tenni. Egy azonban bizonyosnak tűnik: a végrendelkezést nem lehet csupán egy írott jogszokásként tárgyalni.

„...nem elég a dogmatikus vizsgálat, hanem a formát kitöltő tartalmat is teljesen ismernünk kell” – írja tanulmánya legvégén a szerző. Kétségtelen, hogy Holub kérdésfelvetései és számos válasza nagyban hozzájárulhat a *testamentum* terminus középkori definíciójának, tartalmának alaposabb megismeréséhez. Téziseinek némelyike azonban átgondolásra szorul, ezért talán nem elhamarkodott az az álláspont sem, mely a szerzőnek a római jog elvein nyugvó szemléletét csak egy lehetséges, de gondolatébresztő nézőpontként, és nem a további vizsgálatok tökéletes kereteként értelmezi.

Királyok mérgezési esetei a középkori Magyarországon

A középkor világába mindig is beletartoztak a mérgezések, a rejtélyes halálesetek. A közvélekedésben teljes mértékben megtalálható ez az elképzelés, így azután talán nem felesleges megvizsgálnunk a magyar királyok rejtélyesebb haláleseteit. Leginkább Zolnay László jól ismert felfogása volt idáig a mérvadó ez ügyben, aki szerint a mérgezések „öshazája” Itália lehetett, és Magyarországon nem volt jellemző ez a stílus, csupán két királyunk halálánál bukkant fel a mérgezés gyanúja, így III. András (1290–1301) és I. Mátyás (1458–1490) esetében.¹ Ezzel tökéletesen ellentétes gondolkodású Grandpierre K. Endre, aki szerint szinte kivétel nélkül mindegyik középkori királyunk erőszakos halált halt, és többségük orgyilkos vagy inkább méreg által.²

A két végletes felfogás között valahol középen lehet az igazság, aminek a végére lehet talán több esetben is járni, ehhez viszont látni kell az összes lehetséges királmérgezés történetét is. Jelen munkámban ezeket a jórészt korabeli 'pletykákat' igyekeztem összegyűjteni. A mérgezések története talán II. Lászlóval (1162–1163) kezdődik, bár konkrétumot nem tudunk haláláról, Makk Ferenc elképzelhetőnek tartja, hogy megmérgezték.³

1165 áprilisának elején a trónkövetelő IV. István Zimonyban tartózkodván bizonyosan mérgezés által hunyt el. A bizánci történetírók közül Kinnamos szó szerint így fogalmaz: „Az [IV.] Istvánnak szolgálatot tevő hunok [magyarok] közül egyeseket pénzzel megvesztegetve rábirták őket, hogy mérget keverjenek e férfi italába.”⁴ Nikétas szerint másképpen zajlott a mérgezés: „[A magyarok] elhatározták, hogy a gyűlölt Istvánt csellel teszik el láb alól. Erre a célra a méregivást tartották a legjobbnak, mint az emberi élet mindig kéznél levő elaltatója. Mikor találtak vállalkozót, Istvánnak valami Tamás nevű szolgáját, megállapították a bért. Ez páratlanul

¹ ZOLNAY LÁSZLÓ: Kincses Magyarország. Budapest 1978. (továbbiakban: ZOLNAY 1978.) 329–330.

² GRANDPIERRE K. ENDRE: Magyarok titkos története. Királygyilkosságok: hogyan haltak meg a magyar királyok? Budapest 1991. (továbbiakban: GRANDPIERRE 1991.) A szerző számtalan mérgezést vélelmező elméletére itt nem térhetek ki, csupán a közismertebb, 'bizonyosabb' királmérgezésekkel foglalkozhatok, mint alább kiderül.

³ MAKK FERENC: A tizenkettedik század története. Budapest 2000. (továbbiakban: MAKK 2000.) 128. Állítólag őt is megelőzte II. Géza (1141–1162), ld. MAGYARY-KOSSA GYULA: Magyar orvosi emlékek. III. Budapest 1931. (továbbiakban: MAGYARY-KOSSA 1931.) 21–22. Utána lehetséges, hogy III. István (1162–1172) következett, mindkettejüket a görög császár veszejtette el. Ld. KATONA GÉZA – KERTÉSZ IMRE: A bűn nyomában. Budapest 1979. (továbbiakban: KATONA – KERTÉSZ 1979.) 287. Grandpierre szerint természetesen mindőjükkel bizánci méreg végzett. Ld. GRANDPIERRE 1991. 97–116.; BARADLAI JÁNOS – BÁRSONY ELEMÉR: A magyarországi gyógyszerészet története. I. Budapest 1930. 143. II. Gézát és III. Istvánt bizánci méreggel ölték meg. A szerzők szerint ekkoriban „légmérgeggel” (arzen-trioxid) vagy néha afrikai nyílmérgeggel ölték, melyet a velencei gályák már a X. században importáltak köszvény elleni szerként.

⁴ MORAVCSIK GYULA: Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. Budapest 1984. (továbbiakban: MORAVCSIK 1984.) 228. Ioannes Kinnamos krónikája.

*leleményes volt, ha emberélet kioltásáról volt szó, s így, miután a kezét gonosz nyereszkesedés szolgálatára adta, magától is kitalált egy újabb módszert, mellyel Istvánt gyorsabban lehet a pokolba juttatni. Amikor ugyanis eret vágtak Istvánon, a vágás kötését méreggel kente be. Ez azután az egész testet átjárva és átítatva a legfontosabb testrészeket áthatotta, és a férfiú életének véget vetett.*⁵

1172. március 4-én, nagyon fiatalon, 25 éves korában hunyt el III. István. Lübecki Arnold, aki ekkor éppen Esztergomban tartózkodott, krónikájában úgy fogalmazott, hogy a szóbeszéd szerint a magyar király halálát mérgezés okozta, amely „az országból kivetett testvére” műve volt.⁶ A későbbi III. Béla királyunk (1172–1196) ekkor még Bizáncban Manuél császár tulajdonképpeni túsza volt, akit a császár megkedvelt, és egy ideig úgy tűnt, hogy ő követheti a trónon. 1172-re viszont egyértelművé vált a helyzet, miszerint Béla nem kerülhet soha a bizánci trónra. Emiatt figyelme a magyar viszonyok felé fordulhatott, ahol egy fiatal, tetterős király uralkodott. Feltételezhetjük, hogy Bélának nem volt más választása, mint a méreg, ha valaha is uralkodni akart. Tény, hogy Magyarországon sem volt nagyobb tömegbázisa, mint Bizáncban, viszont a görög katonaság és pénz ezúttal mögé állhatott, és így is történt. III. István hirtelen, fiatalon meghalt, Bélát pedig Manuél császár erős bizánci katonasággal helyezte a magyar trónra.⁷ Bár II. (Vak) Béla leszármazottai közül mind II. Géza, mind II. László, mind pedig IV. István kora harmincas éveiben halt meg, közülük mégis csak IV. István halálát írhatjuk bizonyosan a méreg számlájára. III. István csupán kb. 25 éves korában távozott el, egyetlen forrás alapján mégsem tarthatjuk bizonyítottnak méreggel siettetett halálát (bár valószínűsíthetjük).

Ugyanakkor lehetséges, hogy a III. Istvánt esetleg megmérgező III. Béla királyunk lehetséges, hogy szintén méreg áldozata lett: „... *A húsvét előtti csütörtökön meghal Béla, Magyarország királya; bizonyos Kalán püspök ellen az a gyanú támadt, hogy ő itatta meg méreggel.*”⁸

Hogy Kalán pécsi püspöknek mi oka lehetett volna erre? Talán az, hogy 1193–94-ben Horvátország és Dalmácia kormányzója lett, és idővel érzékenyen érintette, hogy elmozdította Béla őt innen. Bár a püspök kora képzett egyházi férfia

⁵ MORAVCSIK 1984. 276.; MAKK 2000. 141.

⁶ MAKK FERENC: III. Béla és Bizánc. In: *Századok* 1982. 33.; ALBINUS GOMBOS: *Catalogus fontium historiae Hungaricae*. I. Budapest 1936. 303.; VÉG GÁBOR: *Magyarország királyai és királynői*. Budapest 2001. (továbbiakban: VÉG 2001.) 43.

⁷ MAKK 2000. 153–157. III. Béla 1165-től egészen 1169-ig a Komnénosok trónjának örököse volt, míg meg nem született Manuél császár fia, akit 1171-ben társcsászárrá is koronáztak. Ettől kezdve Béla kegyvesztett lett a bizánci udvarban. Külhoniként esélye sem maradt a bizánci trónra.

⁸ KRISTÓ GYULA – MAKK FERENC (szerk., vál., ford., jegyz.): III. Béla emlékezete. Budapest 1981. 112. Az idézet a *Chronica Albrici monachi Trium Fontium*-ból való, helye: *Monumenta Germaniae Historiae, Scriptores XXIII*. Hannover 1874. 873.; MAGYARY-KOSSA 1931. 23.; Tudni vélük (hivatkozás nélkül), hogy szentostyával mérgezte meg a királyt. PAULER GYULA: *A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt*. Budapest 1899. II. 12.; HORVÁTH JÁNOS: *Calanus püspök és a Vita Attilae*. Budapest 1941. 13.; WENZEL GUSZTÁV: *Árpád-kori új okmánytár*. III/1. 41.

volt, mégis a pápának kellett felmentenie őt egy fajtalansági vád alól,⁹ tehát igencsak világi módon élhetett, ezért nem lehetetlen mérgezéssel is gyanúsítanunk őt. Persze ahhoz talán III. Béla maradványait kellene még egyszer megvizsgálni, hogy a mérgezés (vagy az ellenkezője) bebizonyosodhasson.¹⁰ Mindenesetre volt indok, illetve az elkövető lelkialkata elképzelhetővé teheti a mérgezés tényét.

Nem éppen közismert az az adatunk, ami II. András (1205–1235) állítólagos sikertelen megmérgezéséről adott hírt. A XIII. század első felében a bolognai egyetemen tanító Paulus Hungarus mester jogi fejtegetéseit gyakran korának közismert anekdotáival fűszerezte (hallgatói pedig lejegyezték ezeket is). Ilyen történet volt az, amelyik András király szentföldi hadjáratán egy mérgezési kísérletről szólt. Eszerint Libanon völgyeiben a király édes sziruppal kívánta szomját oltani, de gyanakodott az itala és ezért éppen csak megízlelte. Ez volt a szerencséje, mert valóban megmérgezték volna, így csak súlyos betegségbe esett.¹¹

III. András 1301. január 14-én bekövetkezett halálánál elidőzve megállapíthatjuk, hogy bizonytalan a halál oka. Zsoldos Attilának igaza van abban, hogy egy negyvenes éveiben járó férfival a mérgeken kívül többféle nyavalya is végezhetett, melyek közül mindegyik végzetes lehetett a középkorban, akár egy vakbélgyulladás is roppant fájdalommal járhatott és halálos volt akkoriban.¹² András király megmérgezésének regényes történetét egyébként Jókai Mór terjesztette el a magyar köztudatban.¹³

⁹ KRISTÓ GYULA (főszerk.): Korai Magyar Történeti Lexikon. Kalán püspök (a szócikk szerzője MAKK FERENC) 312–313.; BÓNIS GYÖRGY: Szentszéki regeszták. I/1. Budapest 1997. 26. 1204. január 11., 27. 1206. július 7.; KARÁCSONYI JÁNOS: A pusztaszeri monostor kegyurai. Értekezések a történeti tudományok köréből 1897. 14.; BEKE MARGIT (szerk.): Esztergomi érsekek 1001–2003. Budapest 2003. 83–87.

¹⁰ A feltételezett csontmaradványokat még 1848. dec. 5-én megtalálták Székesfehérváron, majd többször is vizsgálták, legutóbb 1967-ben, de mérgezéssel kapcsolatban nem végeztek elemzéseket, így efelől továbbra sem láthatunk tisztán. Összefoglalóan ld. KISZELY ISTVÁN: Sírok, csontok, emberek. Budapest 1976. 223–226. Nem túl közismert, hogy III. Béla feltételezett maradványai mellékletében egy méreggyűrű is előkerült, bár önmagában ebből nem lehet következtetéseket levonnunk.; Legújabbban Tóth Endre vonja kétségbe, hogy a csontleletek III. Bélához tartoztak volna, de tanulmánya a kézirat leadásáig nem volt elérhető számomra.

¹¹ FEHÉR M. JENŐ: Magyar középkori inkvizíció. Budapest 1999. 58–59. Az 1970-es évektől diszkreditált domonkos-rendi történész 1950 után a Vatikánban is folytatott kutatásokat, úgy vélem, hogy könyvének ezen részeit fenntartásokkal elfogadhatjuk. Ettől függetlenül persze magának a történetnek a hitelessége akkor is vitatható, ha Fehér valóban rálelt ilyen forrásra. Még így is könnyen lehet, hogy csak egy alaptalan korabeli pletyka volt az egész.

¹² LENKEY ZOLTÁN – ZSOLDOS ATTILA: Szent István és III. András. Budapest 2003. 221.

¹³ JÓKAI MÓR: A magyar nemzet története regényes rajzokban. Budapest 1996. I. (továbbiakban: JÓKAI 1996.) 130. Szerinte a király betegesen félt a megmérgeztetéstől, mégis sikerült komornyikjának megölnie. A mesés történet úgy hangzik, hogy egy étkezéskor halat vágtak fel a király számára, és a kés egyik fele méreggel volt bekenve, így csak András pusztult el. Jókai forrása itt az ún. *Stájer rimes krónika*, Ottokar von Horneck költeménye (az 1320-as években íródott). A krónikában valóban ott vannak az összeesküvők és az érdekes mérgezés története is, de kicsit realisabban. Eszerint Velencéből hozatta a mérget Dominicus és Diometrius gróf, majd a király olasz komornyikját lefizették a mérgezés végrehajtására. Azt találták ki, hogy egy hosszú pengéjű kést ajándékoznak a királynak, amit étkezés közben a szolga kölcsönkér, és ekkor rákeni a mérget. András a kutyájával vacsorázott, amikor ez be is következett, rosszul kezdte érezni magát, mire a szolga a feltálat hal romlottságára fogta a rosszulletet,

Elvileg Miklós fia Demetert gyanúsították egyesek a mérgezés kivitelezésével, ugyanakkor tudjuk, hogy a főúr I. Károly következetes ellensége volt (az ún. szabad királyválasztók vezére), amíg 1312-ben a rozgonyi csatában ott nem maradt a csatatéren.¹⁴ Ettől függetlenül persze még eltehetette András királyt láb alól. Részemről hitelesnek tartom a *Stájer rimés krónikát* magyar vonatkozásokban (Habsburg Ágnes és udvarának beszámolója alapján), ugyanakkor egyetlen – bár részletes, egykorú – forrás még kevés ahhoz, hogy bárkit III. András megmérgezésével vádoljunk.

András halálának esetében el lehet azon is gondolkodnunk, hogy az Itáliából érkező, fiatal Károly Róbert, mint trónkövetelő 1300 augusztusában szállt partra Spalatóban (ma Split – Horvátország), októberben pedig már Zágrábban volt. Nem sokkal később mintegy 'varázsütésre' a koronázott király is meghalt, lehet hogy mérgezéstől.¹⁵

Katona Géza és Kertész Imre szerint Nagy Lajos királyunkkal szintén velencei méreg végzett. Két nápolyi bosszúhadjárata és 1378-as Velence ellen lefolytatott sikeres hadjárata miatt ugyanis Velence urai meggyűlöltek, és el akarták tenni láb alól. Az irányító tanácsban javaslatot terjesztettek elő megmérgezésére. Juliani Baldachini velencei nemes 12.000 aranyért és egy várkastélyért vállalkozott is a merénylet végrehajtására.¹⁶ Arról végül nem tudunk, hogy Lajos 1382-es halála méreg vagy a természet műve volt-e? A szerzőpáros ugyanakkor azt is tudni véli, hogy a korabeli velencei követeket nemcsak arannyal, hanem méreggel is ellátták uraik, hogy így vagy úgy, de sikerrel járjanak.¹⁷ Az már a történelem fíntorai közé tartozik, hogy még az is lehetséges, miszerint Lajost és testvérét egyaránt olasz méreg küldte a másvilágra, elvégre a Tarih-i Üngürüş szerint a nápolyi trónt elfoglaló Andrást

hogy minél tovább maradjon a méreg a király szervezetében. Végül a király ágyának dőlt és meghalt. A történet szerint felesége, Habsburg Ágnes biztos volt benne, hogy férjét megmérgezték, és valószínűleg tarthatjuk, hogy tőle (vagy környezetéből) került a részletes elbeszélés a krónikába. Ottokars Österreichische Reimchronik. Teil II. Scriptores. Deutsche Chroniks. Monumenta Germaniae Historiae (kiad. JOSEPH SEEMÜLLER). Hannover 1893. 1025–1030.; MAGYARY-KOSSA 1931. 47.

¹⁴ ZOLNAY 1978. 330.; WERTNER MÓR: Az Árpádok családi története. Nagybecskerek 1892. 571; III. András megmérgezéséről, mint tényről, magyar szerzőként először TIMON SÁMUEL írt *Imago antiquae Hungariae*. Kassa 1733. művében (II. 42.). Szerinte olasz születésű komornokját Domonkos és Demeter bérelte fel a mérgezésre. Wertner szerint a mérgezés ténye mellett szólhat, hogy András király halála előtt még adott ki oklevelet, tehát hirtelen halt meg. Ld. SZENTPÉTERY IMRE (BORSA IVÁN): Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. II/4. Budapest 1987. 257–258., 43–40., 43–45. Buda, 1301. jan. 13. Ugyanakkor azt is el kell ismernünk, hogy András nevében még több hónappal a halála után is adtak ki okleveleket (ld. SZENTPÉTERY 1987. 259.), tehát ez mégsem jó érv.

¹⁵ DÜMMERTH DEZSŐ: Az Anjou-ház nyomában. Budapest 2003. 138–139.; VÉG 2001. 61.

¹⁶ JÓKAI 1996. I. 144.; KATONA – KERTÉSZ 1979. 286. A szerzőpáros tévedett, mert Baldachini nem mérgezni akart, hanem társaival az Isztrián járó királyt el akarta rabolni és Velencébe vinni, vagy ha nem sikerül, akkor megölni egy magányos sétája idején. Velence végül kiszolgáltatta jószándéka jeleként Baldachinit Lajosnak, aki állítólag szabadon engedte a bűnbánó, bátor nemeset. PÓR ANTAL: Nagy Lajos 1326–1382. Budapest 1892. 307–308. Amennyiben a történész Pórnak hiszünk, úgy 1357 tájára kell datálnunk az eseményt, és valóban nem volt méreg a tervekben. Nem tudjuk viszont, hogy milyen forrásra alapozta ezen kijelentését.

¹⁷ KATONA – KERTÉSZ 1979. 286.

méreggel ölte meg Johanna.¹⁸ Ezt a híradást maga Johanna királyné levele is megerősíti, amelyet Firenzébe küldött 1345. szeptember 22-én férje halálának leírásával.¹⁹ Mindezek ellenére viszont az összes többi forrásunk (pl. itáliai krónikák, Küküllei) mást állít, éspedig, hogy Andrást megfojtották.²⁰

A velencei ármány még egyszer biztosan magyar uralkodóra támadt. Itáliai oklevelek őrizték meg számunkra, hogy 1415. július 3-án egy ismeretlen jelentkező azt a bátor ajánlatot tette a velencei Tízek Tanácsának, hogy Zsigmond királyt négy hónapon belül méreg által elpusztítja.²¹ Még azt is felajánlotta, hogy a Zsigmondnak szánt méreg hatását bemutatja egy halálraítélten! A tett végrehajtásáért 35.000 dukát vérdíjat kért. Velence e szavakkal fogadta el az ajánlatot: „*Államunk javára szabad üdvhozó orvosságról gondoskodni és kioltani azok életét, akik kárunkra merészkednek cselekedni.*” A dologból végül nem lett semmi, az „üdvhozó orvosság” nem ért el Zsigmondig, ellenben a Signoria nem állt el szándékától, hiszen 1419. május 23-án Michaele Mudatio ajánlotta fel a Köztársaságnak, hogy Zsigmondot megöli. Ő Kréta szigetén egy évente 1000 aranyat jövedelmező birtokot kért 'csupán' ellentételezéseként, illetve a terv végrehajtásáig védelmet velencei területen. Velence városa pedig ezúttal Veronából kívánta beszerezni a szükséges mérget. A mérgezés terve (vagy maga a kivitelezés) azonban megint csak kútba esett. A városállam viszont még mindig nem mondott le Zsigmond megöletéséről. 1419 nagykarácsonyán ugyanis Piacenza város egyik prépostját bízták meg a velenceiek Zsigmond meg-

¹⁸ HAZAI GYÖRGY (ford.): Nagy Szülejmán udvari emberének magyar krónikája. A Tarih-i Ungurus és kritikája. Budapest 1996. 147. Forrásunk a XIV. század közepi eseményekkel kapcsolatban jócskán másodlagos forrásnak számít csupán. Meg kell jegyezni, hogy a török szerző szerint Szent István utódát, Orseoló Pétert méreggel ölte meg I. András királyunk 1046-ban. A Képes krónika szerint az elfogásakor megvakított egykori király a fájdalomba halt bele. Ld. BOLLÓK JÁNOS (ford.): Képes krónika. Budapest 2004. 57. Nem tudhatjuk, hogy mi lehetett az igazság.

¹⁹ WENZEL GUSZTÁV: Magyar diplomáciai emlékek az Anjou-korból. II. Budapest 1875. 97–98. 1345. szept. 22. Aversa. Az oklevél híradása szerint András a hálósobájában nyugovóra tért, és a dajkája fedezte fel a halálát. A környezete méregre (szó szerint: *potius crudelis*) gyanakszik.

²⁰ Az eset legteljesebb összefoglalása a források felsorolásával: BELLÉR BÉLA: Magyarok Nápolyban. Budapest 1986. (továbbiakban: BELLÉR 1986.) 37–56. András megölésének tervéről állítólag anyja is tudott, de meggyőzték, hogy nem esik baja a fiúnak. Véleményem szerint gyanús, hogy ha olyan sok ember vett részt a gyilkosságban, mint ahogy azt a bőszerű olasz krónikák állítják, akkor hogyhogy nem tudódott ki idejekorán a gyilkossági terv, illetőleg hogyan lehetséges az, hogy a nyomozás valójában csak sötétben tapogatózást eredményezett, és feltehetően ártatlanokat végeztek ki sorra. Szintén érdekes, hogy az András halálával egykorú Villani János krónikája is kétkedve fogadta a megfojtás tényét, pedig a többi helyen boldogan közölte le mindenféle pletykát kétkedés nélkül. RÁCZ MIKLÓS (ford., jegyz.): A három Villani krónikája. Budapest 1909. 153. 12. könyv. Villani János így írt az esetről: „... *ha ugyan igaz volt, amint nyilvános híre járta...*” Mindenképpen gyanút keltő fogalmazás, úgy gondolom, hogy ezúttal van helye a mérgezés elméletének! Az mindenképpen biztos, hogy próbálkoztak mérgezéssel is, és szerintem végül ezzel érték cél. BELLÉR 1986. 38. Az ifjú herceg életét egy anyjától kapott amulett védte meg egy mérgezési kísérletnél.

²¹ KATONA – KERTÉSZ 1979. 286–287.; ZOLNAY 1978. 330–331.; MÁLYUSZ ELEMÉR: Zsigmond király uralma Magyarországon. Budapest 1984. 95–96.; ÓVÁRY LIPÓT: A M. Tud. Akadémia történelmi bizottságának oklevél másolatai. I. Budapest 1890. 90–91. (továbbiakban: ÓVÁRY 1890.); MAGYARY-KOSSA 1931. 79–80.

mérgezésével! Még 200 arany előleget is kapott érte, és egy ígéretet, hogy sokkal zsírosabb prépostság várja Velencében. Végül azonban úgy tűnik, hogy a próbálkozások eredménytelenek maradtak, hiába ajánlkozott Mudatio 1420-ban is,²² hiszen Zsigmond magas kort megérve hetvenévesen halt meg 1437-ben.

Zsigmond életében, 1412-ben kötött meg a lublói magyar-lengyel békeszerződés. Ennek egyik pontja az orgyilkosságról, mérgezésről is rendelkezik, eként: „... *veszedelmükre* [lengyel király, litván fejedelem – M. Sz.] *és meggyilkolásukra soha nem fogunk törni sem saját magunk, sem más vagy mások által, és az ilyet tenni szándékozókkal nem fogunk közösködni* [vagyis az orgyilkosokkal – M. Sz.]; *hanem inkább – képességünk szerint – mindkettejük életének és egészségének megőrzését fogjuk előmozdítani*...”²³

Talán árulkodó lehet, hogy addigra valószínűleg Zsigmond már túl volt egy mérgezési kísérleten, hiszen még 1404-ben állítólag cseh ellenfelei megkísérelték méreggel meggyilkolni Znojmo várának sikeres ostromakor. Ebben az évben legalábbis Korlátkő várában osztrák orvosa kezelte mérgezés gyanújával a királyt. A kezelés során 24 óráig a lábánál felkötve fejfelé lógatták, mellével egy vánkossra fektették, míg a méreg eltávozott gyomrából.²⁴

Nem szabad kihagynunk V. László (1452–1457) halálát sem. A királyt minden bizonnyal megmérgezték, de az erről szóló vélemények ellentmondásosak.²⁵ Ami

²² ZOLNAY 1978. 330–331.; ÓVÁRY 1890. 91–92. 1419. május 23-án Mudatio jelentkezett Zsigmond megmérgezésének tervével, majd május 30-án a város Veronából szerzett be mérget, a két eset minden bizonnyal összefüggött. 1419. dec. 24-én jelentkezett Zsigmond császár meggyilkolására egy piacenzai prépost. Őt is felfogadták, mert sejthető volt, hogy Mudatio nem járt sikerrel. 1420. január 24-én Mudatio küldetésének határideje 'hivatalosan' is lejárt, de sértetlenségének idejét meghosszabbították. Végül a folyamatok eredménytelenség miatt 1420. február 7-én a Tizek Tanácsa kétféle (ételbe és italba rakható) mérget készítettett Mudatónak egy vicenzai gyógyszeressel Zsigmond megölése céljából. Mudatio viszont csak a gyógyszeressel együtt akarta véghezvinni tervét, de ez megnövelte volna a lebukás veszélyét, ezért a tanács végleg visszavonta határozatát. Zsigmond vélhetően megmenekült a velencei méregtől.

²³ KÖBLÖS JÓSEF – SÜTTŐ SZILÁRD – SZENDE KATALIN: Magyar békeszerződések. 1000–1526. Pápa, 2000. 165. A békeszerződés különböző pontjai kitértek az állam elleni támadásokra, a méltóságok elleni támadásokra (árulókat nem támogatják), egymás segítségére, és a fenti idézetünk az uralkodók testi épségének védelmét is kimondta, vagyis ez itt konkrétan az orgyilkosokra, méregkeverőkre vonatkozott, diplomáciai nyelven persze. A magyar és a lengyel békeszerződésekbe egyébként nem volt szokás ezt a kitéletet belefoglalni, ez egy kivételes eset. Nem tudjuk, hogy itt mi lehetett az előzménye ennek? Volt-e egyáltalán? Magyar vagy lengyel részről?

²⁴ MAGYARY-KOSSA 1931. 77.; JEDLICSKA PÁL: Kiskárpáti emlékek. II. Eger, 1891. 50.; Meg kell jegyeznünk, hogy az ostromban részt vett a 27 éves IV. Habsburg Albert herceg (1395–1404) is, aki viszont belehalt az esetleges mérgezésbe. Brigitte Hamann szerint vérhas betegséget kaptak el. BRIGITTE HAMANN: Habsburg lexikon. Budapest 1990. 36.; Zsigmond királynak kijutott a mérgezési kísérletekből, melyeket híres szerencsével megúszott, ennek eredményeképpen 1418-ban, Prágában felbukkant a *Magyar király vize*, melyet minden méreg ellen jónak („*Aqua regis Hungariae contra omne toxicum*”) tartottak, fő hatóanyaga a fecskefű volt. MAGYARY-KOSSA 1931. 81.

²⁵ DRASKÓCZY ISTVÁN: A tizenötödik század története. Budapest 2000. 199. A szerző úgy gondolja, hogy V. László bubópestisben halt meg. DÜMMERTH DEZSŐ: A két Hunyadi. Budapest 1985. 132. A források (Bonfini) alapján inkább a mérgezés felé hajlik, ehhez csatlakozok én is, elvégre a bubópestisnek jól látható nyoma lett volna. Az internetes életrajzok ellenben egy 1985-ös vizsgálatra

minket érdekel, az Bonfini közlése a halál napjáról: „... [V. László] a fogadóteremben el nem mosolyodott, arca szomorú volt, amiből mindenki lappangó betegségre gyanakodott; ... visszatérve a lakosztályába az éjszaka ötödik órájában répát szolgáltak fel neki, amely Csehországban nagyon édes, ezt mohón felfalta, pálinkát ivott, ...”²⁶

Ezt követően pár óras agonizáció után kilehelte lelkét a fiatal király. Történt mindez 1457. november 22–23-án éjszaka, Prágában. Véleményem szerint, amennyiben Bonfinire alapozunk, nem lehet szó éppen bubópestisről, hiszen a királyt egyből karanténba zárták volna. Bonfini leírása alapján a király teuton orvosai bizonygatták is, hogy mérgezés tüneteit fedezték fel a testen, azonban ezt cseh földön nem merték még nyíltan hangoztatni, mert féltették életüket. Más pletykák szerint a királlyal mérget itattak, amiről tudtak előre az orvosai.²⁷ Nem bizonyítható persze a mérgezés, de a fiatal, 18 éves király esetében nem tartom valószínűnek a betegséget, mint halálokot. Szintén a mérgezés mellett szólhat az is, hogy mind Bonfini mind Thuróczy lehetségesnek tartja ezt a halálokot, ami a kor (mint pl. II. Pius pápa) véleményét megfelelően tükrözi.²⁸ Hozzájuk csatlakozik Ransanus is, aki szerint szintén méreggel ölték meg, de szerzőnk különösen elfogult, így írása arra korlátozódik, hogy a Hunyadi fiakkal elkövetett jogtalanságokat Isten bosszulta így meg.²⁹

hivatkozva (hely megjelölés nélkül) akut leukémiát gyanítanak.; MAGYARY-KOSSA 1931. 94. Szerint a bubópestis kizárható, ő is mérgezést gyanít, talán arzénal.; Az előadás végén hozzászólásként elhangzott, és az interneten is terjed ilyen információ, miszerint V. László leukémiás volt, és ebbe halt bele. Ennek orvostörténeti forrását nem találtam meg.

²⁶ ANTONIO BONFINI: A magyar történelem tizedei. (ford. Kulcsár Péter) Budapest 1995. 690. III. 8. 308. sor (továbbiakban: BONFINI 1995.). Latin kiadása: ANTONIUS DE BONFINIS: Rerum Ungaricarum Decades. (ed. I. Fögel et B. Iványi et L. Juhász) Lipcse 1936. III. 8. 308. sor. A pálinkaivás a műben eredetileg „bibisse siceram”. Tehát nem egyértelmű, hogy Bonfini (vagy az informátora) mire is gondolhatott a *sicera* szóval. Annyi biztos, hogy a Bibliában erős szeszesital jelentésben szerepel, de ettől még nem biztos, hogy Bonfini pont pálinka értelemben akarta alkalmazni. A bibliai shekar – sicera, erős bort, részegítő szeszesitalt jelentett. Ld. HARSÁNYI SÁNDOR: Legyetek Józanok. A „Bor” szó a Bibliában. Homestead, 1914. 155.; SURÁNYI DEZSŐ – KINAN MOHAMED KHIDHIR: Szőlő- és borkultúra Mezopotámiában. In: *Agrártörténeti Szemle* 2002/3–4. 416–417. A Bibliában rendszerint „erős bor”-ként fordították a shekart (latinul sicera). A legvalószínűbb az, hogy a Közel-Keleten a datolyabort illették ezzel a névvel, ami a magas cukortartalma miatt valóban erősebb ital lehetett, mint a szőlőborok vagy a sör. Nem tudjuk, hogy Bonfini mire gondolhatott ezen itallal kapcsolatban.

²⁷ BONFINI 1995. III. 8. 328–335. sorok. Bonfini pletykáinak célpontjában Podjebrád György cseh kormányzó állt, aki huszita érzelmei miatt ölette meg állítólag Lászlót, nehogy a huszita testvérei ellen támadhasson. Meg kell jegyezni, hogy sokféle pletyka élt László halálával kapcsolatban. Ezeket közölte le Szerémi György, így például, hogy Szilágyi Mihály vízbe fullasztatta a királyt, de egyesek Törökországi halált is rebesgettek. Ld. SZERÉMI GYÖRGY: Magyarország romlásáról. Budapest 1961. (továbbiakban: SZERÉMI 1961.) 32.

²⁸ THURÓCZY JÁNOS: A magyarok krónikája. (ford. BELLUS IBOLYA) Budapest 2001. 322–323. A krónikás szerint többen Podjebrád Györgyre gyanakodtak, mint a király megmérgezőjére. Ebben meg egyezik Bonfinivel. II. Pius pápa (1458–1464) fülébe is eljutott a mérgezésről szóló híradás. BELLUS IBOLYA – BORONKAI IVÁN (ford.): II. Pius pápa feljegyzései. II/2. Budapest 2001. 12. könyv. 555. „... [V. László] egyesek szerint attól a méregtől pusztult el, amelyet György, az ország kormányzója adott be neki [Prágában], az egész pedig a fő eretnek Rokycana műve lett volna.”

²⁹ PETRUS RANSANUS: A magyarok történetének rövid foglalata. (ford. BLAZOVICH LÁSZLÓ és GALÁNTAI ERZSÉBET) Budapest 1999. XXIX. 136.

Mátyás király halálát könyvtárnyi irodalom taglalta, ezek közül csak a legfontosabbakat emelném ki. Bonfini - szokása szerint – roppant részletesen számolt be Mátyás haláláról, aki szerinte romlott (picenói) fűgét kóstolt, és emiatt úgy feldühítette magát, hogy gutatűtést kapott, amit nem bírt már elviselni betegeskedő szervezete.³⁰ Istvánffy szerint „Mátyás király véletlen halállal kimúlt”.³¹ Itt tehát semmi sem utal arra, hogy Mátyással méreg végzett volna. Királyunkkal kapcsolatban valamelyest osztom Domonkos S. László véleményét, aki a források alapján diagnosztizálta a király egészségi állapotát, és arra a megállapításra jutott, hogy Mátyást már évek óta kínozták különféle betegségek, ebből kifolyólag pedig a legnagyobb valószínűséggel szívinfarktus végzett vele.³² Tény, hogy Mátyásnak bőven volt ellensége, mégis csak nagy fenntartással gondolhatunk ezúttal mérgezésre. Ki kell térnünk viszont arra a momentumra, miszerint magának Mátyás királynak az udvarából jelentkezett egy méregkeverő Podjebrád György elpusztítására, amelyet Mátyás király szigorúan megtiltott, és figyelmeztette Györgyöt is a veszélyre.³³ Ellenben az is tény, hogy Mátyás király nagyon könnyen potenciális áldozata lehetett volna a mérgeknek, elvégre ahogy mást óvott a mérgektől, úgy azt sem tudta elképzelni, hogy őt magát bárki megmérgezze.³⁴ Ellensége volt bőven, és potenciális, sőt könnyű áldozat lehetett volna élete vége felé a király, de számos betegsége miatt környezetének valószínűleg nem kellett méregkeveréshez folyamodnia (és a lebukást kockáztatnia). Domonkossal mégsem helyezkedhetünk teljesen egy álláspontra, mivel a király környezete egyértelműen erőszakos cselekménynek ítélte a király halált. (Bonfini itt ne számítsuk, elvégre bizonyosan nem kapta volna meg hatalmas munkájáért Beatrixtól a jutalmat, ha a királyné nevét belekeverte volna a király halálába.) Tudjuk ugyanis, hogy Frangepán János 1488-ban jelentkezett a velencei nagytanácsnál Mátyás király megölésének tervével.³⁵ A tanács ezt elvetette, és könnyen lehet, hogy Galeotto Marzio fentebb ezt a történetet dolgozta fel. Ekkorra már egészen sokat betegeskedett a király, mégis lett volna vállalkozó, aki meggyorsítsa halálát. A bécsi udvarban tartózkodó egyik milánói követ szerint Mátyással gutaütés végzett (uno accidente

³⁰ BONFINI 1995. IV. 8. 190–200. sorok

³¹ BENITS PÉTER: Istvánffy Miklós magyarok dolgairól írt históriája. Budapest 2001. I. 31.; SZERÉMI 1961. 43–44. Pusztán érdekességként jegyezzük meg, hogy Szerémi szerint Mátyást összeesküvő főurak ölték meg törrel, a fűgével történő mérgezést ő maga pletykának tartja, mert akkor sokan láthatták volna a király halálát. Később az összeesküvők mellhártyagyulladást terjesztettek a halál okaként.

³² DOMONKOS S. LÁSZLÓ: The Medical History of a Medieval Hungarian King: Matthias Corvinus (1458–1490). TUSOR PÉTER (szerk.): R. Várkonyi Ágnes emlékkönyv. Budapest 1998. 133–147.; MAGYARY-KOSSA 1931. 109–110. szerint agyvérzés lehetett a halál oka.

³³ GALEOTTO MARZIO: Mátyás királynak kiváló, bölcs, tréfás mondásairól... Budapest 1977. (továbbiakban: GALEOTTO 1977.) 52–53. 15. adoma.

³⁴ GALEOTTO 61. 19. adoma. Mátyást értesítették egyesek, hogy a környezetéből néhányan meg akarják mérgezni. Mátyás válasza így szólt: „*Ne féljen alattvalói mérgétől és törétől az, aki igazságon és törvényesen uralkodik. Nem minden bizonyítható, ami valószínű.*”

³⁵ NAGY IVÁN – NYÁRI B. ALBERT (szerk.): Magyar diplomáciai emlékek Mátyás király korából. IV. Budapest 1878. (továbbiakban: NAGY – NYÁRI 1878.) 5–6.

apopletico) – hozzá kell tennünk, hogy személyesen nem volt jelen.³⁶ Egy másik milánói követ viszont azt jelentette, hogy sokan Beatrixnek tulajdonítják Mátyás megölését, aki Habsburg Miksának akart ezzel kedvezni, de biztosat nem tudott a halállal kapcsolatban.³⁷ Véleményem szerint nem lehet kizárni a gyilkosságot, hiszen eleve gyanús, hogy halála óráiban Mátyást elkülönítették az udvartól, így idegen követek vagy életrajzírója sem láthatták végszenvedését. Nem állíthatom, hogy méreggel ölték meg, de nem is lehet biztosan a természet munkájának tulajdonítani a hirtelen rosszullétet és a két napig tartó kínhalált. Ha csak Bonfini ellentmondásos közlését vesszük is: elképzelhető-e hogy április elején Mátyásnak romlott fűgét tálnak fel? Ha igennel válaszolnánk is, elképzelhető-e hogy valaki annyira felidege-sítse magát ezen, hogy gutaütést kapjon? Akkor már elképzelhetőbb, hogy a fűge tényleg mérgezett volt... Annyi biztos, hogy Beatrix számára, amennyiben hatalmat akart továbbra is a magyar trónon, Mátyás minél hamarabb bekövetkező halála volt az előnyös, hiszen egyrészt Corvin Jánost akarta utódául a király, aminek bekövetkeztével nem lett volna keresnivalója az utált királynőnek az országban, másrészt pedig ahogy az asszony idősödött, egyre kevésbé lett volna jó parti a szomszédos uralkodók számára (akikkel elvetetve magát remélte a magyar trónt királynéként megtartani).³⁸ Végeredményben biztosat nem mondhatunk Mátyás halálával kapcsolatban, mind a betegség, mind a mérgezés könnyen elképzelhető, ráadásul mindkettőnek nagy esélye (és oka) volt 1490 áprilisán.

A velencei városállam még egyszer egy epizódszerepet játszott a magyar királyok mérgezésének történetében. 1505. március 13-án De Benedictis velencei követ jelentette Budáról, hogy Ulászló királynak tudomására jutott, miszerint egy cseh ember Velencében olyan mérget vásárolt drága pénzen, melynek már a szaga is gyilkoló hatású. A király a Signoria által szeretné kinyomoztatni, hogy ki volt ez a

³⁶ NAGY – NYÁRI 1878. 161–163. 1490. ápr. 6.

³⁷ NAGY – NYÁRI 1878. 175–176. 1490. ápr. 20. Cremonai István jelentése. Beatrix a levél szerint Miksát szerette volna következő férjének. Itt kell még közbevetni, hogy Beatrix királyné állítólag már lány korában is gyilkolt, amikor is olasz szeretőjét, Don Ramiro Villacuta nevű nemes apródját ölte meg 1475-ben. Akár igaz, akár nem, ennek híre fennmaradt olasz krónikákban, de Mátyás emberei elől bölcsen eltitkolták, hiszen megghiúsult volna a menyegző. Ld. GRANDPIERRE 1991. 197–198.; BERZEVICZY ALBERT: Beatrix királyné. Budapest 1908. 103.; SÁRA JÁNOS: A Habsburgok és Magyarország 950–1918. Budapest 2001. 106–108. I. Habsburg Miksa (1486–1519) 1459-ben született, 1482–1493 között nőtlén volt, így tényleg elképzelhető elvileg, hogy Beatrixet házassági ajánlattal kecsegtette (vagy csak Beatrix szerette volna). Ráadásul tudjuk, hogy nagy rajongója volt a szebbik nemnek, és mindig pénziánnal küszködött, tehát a magyar trónt bíró Beatrix kimondottan szerencsés célpont lett volna számára. A fiatal Miksa megfelelt volna Beatrixnek? Nem zárhatjuk ki, hogy Corvin János hatalomból való kizárása érdekében 'meggyorsították' Mátyás király halálát. Ha az április 20-iki levelet és Szerémi pletykáit összeolvassuk, egyértelművé válik, hogy a közvélekedés szerint a fűgével volt ok megmérgezni Mátyást.

³⁸ TEKE ZSUZSANNA: Mátyás, a győzhetetlen király. Budapest 1990. 8–9.; KUBINYI ANDRÁS: Mátyás király. Budapest 2001. 121. Utóbbi egy osztrák belgyógyász főorvos tanulmányára is hivatkozik, aki szerint nem lehet elvetni a mérgezés lehetőségét sem.

cseh ember. A velencei tanács nyomoztatott is utána, de eredménytelenül.³⁹ Ezzel függhetett össze az a levél is, amelyben a követ leírta, hogy Budán Ulászló magyar királlyal egy Bolognában élő méregkeverő személyéről beszélgettek.⁴⁰ Nem tudni, hogy Ulászló még mindig a méregvásárlót kerestette vagy éppen ellenmérget akart készíttetni, de a levél azt bizonyítja, hogy II. Ulászló (1490–1516) rettegett a megmérgeztetéstől.

Ulászlónak talán a rossz lelkiismerete okozott ilyen félelmeket, talán valós volt a fenyegetés. Felesége, Candele-i Anna ugyanis – feltételezhetően –, nem habozott használni a mérgeket. Tudjuk, hogy Korvin János fiainak sikeres megmérgezésével őt vádolta Szerémi György.⁴¹

Érdemes még visszatérnünk a fenti 'mérgező szagú' mérge és Candale-i Anna szerepére. A fiatal királyné ugyanis – újfent Szerémi szerint – nem áttallotta volna megmérgezni főúri ellenfeleit sem, és pedig egy mérgező füstű gyertya segítségével.⁴² Csupán konstrukcióként adhatom közre ezirányú gondolataimat, de lehetségesnek tartom, hogy Anna megpróbálta volna eltenni láb alól öregedő férjét is, akitől hiába várt fiúutódot. Ulászlót 1504. január 10-én ebéd közben agyvérzés érte, ami elég súlyos lefolyású volt, majd március közepén újra szélhűdés érte.⁴³ Ezt követően vajon remélhetett-e a 20 éves királynő egy majdnem ötvenéves, kétszeri agyvérzés után felépülő királytól fiúutódot? Korvin János hirtelen halálával viszont a gyermek Kristófot már könnyűszerrel meg lehetett mérgezni. Így már csak a Szapolyai trónaspiránsok maradtak. A velencei mérgek Ulászló általi kerestetése 1505-ben, és Szerémi György beszámolójában a feleségénél szereplő hasonló hatású

³⁹ ÓVÁRY 1890. 230. Buda, 1505. márc. 13.; MAGYARY-KOSSA 1931. 131.

⁴⁰ ÓVÁRY 1890. 9. Buda, 1505. ápr. 12.

⁴¹ SZATHMÁRY LÁSZLÓ: Az asztrológia, alkémia és misztika Mátyás király udvarában. LUKINICH IMRE (főszerk.): Mátyás király emlékkönyv születésének ötszázadik évfordulójára. Budapest 1940. 450. Szerémire alapozva állítja, hogy a királynő egy Török Imre nevű főurat bérelt fel a mérgezés kivitelezésére.; SZERÉMI 1961. 51. szerint Candale-i Anna, II. Ulászló felesége „*feltette fiát, Lajost a magyaroktól, valamilyen mérgezéstől.*” Éppen ezért a királyné felbérelte enyingi Török Imrét, Korvin János tiszttartóját a két Korvin fiú, Kristóf és János megmérgezésére. A mérget a gyógyszerészével készítette el, és édes süteménybe rejtették, így ölette meg a fiúkat. SZERÉMI 1961. 52–53. (Török Imre egyébként Szerémi irata szerint Korvin egyetlen lányát is megmérgezte 1505–1506 táján, ld. SZERÉMI 1961. 54.) A fenti történet kerek és logikus, mégis bajok vannak vele. A legfőbb, hogy II. Lajos csak 1506-ban született, anyja pedig belehalt a szülésbe. Tehát a megokolás már nem helytálló. Szerémi szerint a két Korvin fiú 1500-ban halt meg, holott Anna eleve 1502-ben lépett csak magyar földre. Valójában csupán egyetlen Korvin fiúról tudunk biztosan, Kristófról, ő pedig 1505. március 17-én halt meg. Ld. SCHÖNHERR GYULA: Hunyadi Corvin János. Budapest 1894. 284., 309. (továbbiakban: SCHÖNHERR 1894.) Korvin Kristóf megmérgezését egyébiránt nem csak Szerémi valószínűsíti, hanem Taddeo de Lardi Esztergomban tartózkodó követ 1505. március 31-iki levele is Hippolit bíborshoz. Ld. ÓVÁRY 1890. 230–231.

⁴² SZERÉMI 1961. 58. Állítólag Velencéből hozatott különféle mérgeket, s egy vacsorán akarta megmérgezni a mágánokat. Akárhogy is volt, Ulászlónak talán felesége személyében kellett volna keresnie a méregkeverőt. Szerémi információja és a velencei követek által kerestetett mérgező szagú szer (39. lábjegyzet) megerősítik egymást, miszerint élt egy ilyen pletyka akkoriban a magyar királyi udvarban. Az kérdéses persze, hogy mennyire volt valóságalapja.

⁴³ SCHÖNHERR 1894. 299., 301–302.

velencei szerek megléte azt valószínűsíti, hogy Anna volt a mérgek végső beszerzője, és valószínűleg a használója is. Úgy gondolom, hogy amennyiben 1505 őszén nem esik teherbe, úgy a férje élete is komoly veszélyben forgott volna, Ulászló megérzése helyes volt. Anna talán a fiatal Szapolyai Jánossal, mint trónkövetelővel, Aragóniai Beatrix próbálkozásához hasonlóan megkísérelte volna elvetetni magát.

A magyar királyok megmérgezésének történetéhez már csak lazábban kapcsolódik az alábbi anekdota. II. Lajos (1516–1526) testi épségének védelmében 1523. nov. 30-án a Bécsben tartózkodó király szűk környezete (lengyel és császári követek, a királynő, Brandenburgi György és az egri püspök) úgy döntött, hogy a feltételezett nyilvános fenyegetések miatt „... a konyha ajtajához állítsanak egy megbízható, fölesküdtött embert, aki senkit sem enged oda be, csak fölesküdtött embereket, és hogy mindnyájan valóban fölesküdtött emberek legyenek.”⁴⁴ Mindez azért érdekes, mert magyar vonatkozásban csak itt értesülünk először arról, hogy milyen biztonsági intézkedést vezettek be, ha mérgezésről tartottak. Úgy tűnik, hogy a feltételezett veszély elmúltával a konyhát sem figyelték annyira, így azután nem volt lehetetlen vállalkozás királyainkat akár étel/ital által megmérgezni. Eleve nem hiszem, hogy a fenyegetések idején a konyhaajtó elé állított megbízható ember bizonyosan meg tudta volna védeni királyát a mérgezésről. Ha ez már a fokozott óvatosság kategóriájába tartozott, akkor milyen könnyen be lehetett jutni egyébként a magyar királyi konyhába?

Érdekes kérdés lehet, hogy ha ennyi királyunk kapcsolatba kerül(het)et mérgekkel, többen mérgezés által hal(hat)tak meg, akkor krónikairódmunk miért nem szól soha egy szót sem a mérgezésekről? Miért mindig a külföldi kútfőket kell tanúként hívunk? A furcsa dolognak több feloldása is lehet. Egyrészt, mert a magyar krónikákat egyháziak írhatták, és a mérgezéseket gyakran egyháziak is követhették el (III. Béla esetében, vagy Zsigmond egyik tervezett megmérgezése esetében). Nem azt mondom, hogy az egyháziak összezárták soraikat, inkább csak egyszerűen nem voltak hajlandók elhinni az olyasféle híreszteléseket, hogy bármely egyházi méltóságnak is köze lehetett mérgezéshez, ezért hát nem is írták le. Másrészt az is lehet, hogy egy-egy jól sikerült mérgezés és hatalomátvétel után nem lett volna szerencsés a krónikákba beleírni a mérgezés tényét, és a gyilkos feltételezett kilétét. Ezért hát elhallgatták ezt, elvégre néha a hallgatás is beszédes lehet a fiatal királyok hirtelen halálának említésénél. Azt semmiképpen nem feltételezhetjük, hogy az Árpádok

⁴⁴ ZOMBORI ISTVÁN (sajtó alá rendezte): Krzysztof Szydlowiecki kancellár naplója 1523-ból. Budapest 2004. 90. (ford. Bellus Ibolya); Valószínűleg magyar földön tényleg nem volt szokás az előköstölés, mert ezt jegyezték fel a firenzei származású Ozorai Pipóról is az olasz kortársak. Jacopo (+1478) majdnem kortárs életrajza szerint Filippo Scolari „nem tartott senkit testőrül, vagy hogy előköstölője legyen.” VADAS FERENC (szerk.): Ozorai Pipo emlékezete. Szekszárd 1987. 20.; Mindennek némileg ellentmond Galeotto feljegyzése, aki szerint a Mátyás udvarába érkező magyar főpapok „...a nagy fejedelmek szokása szerint csak akkor esznek és isznak meg valamit, ha valaki előre megköstölja. ...” GALEOTTO 1977. 32. 10. adoma. A szerző itt a nagy fejedelmeken talán az olaszokat érti, és elítélően írja le – Mátyást beszélgetve – a magyar főpapok gazdagságát, tunya életét. Királyainkkal, főnemeseinkkel kapcsolatban továbbra sincs említése étékköstölésnek.

olyan betegesek lettek volna, hogy a XII. században egymás után négy, 30 év körüli királyunk is betegségben halálozott el (II. Géza, III. István, II. László, IV. István). Egy időrendben vezetett krónikába viszont már bajosan lehetett volna visszamenőleg beszúrni a halállal kapcsolatos pletykákat (a megtorlás veszélyének elmúltával ráadásul már a pletyka is kifakulhatott), így azután pontosan a magyar források a leghomályosabbak. A külföldiek nyugodtan hangot adhattak véleményüknek, csak sajnós ezek hitelességéhez több kétely férhet.

Mindezek mellett pedig nem lehet elfelejteni, hogy a középkori orvostudomány gyerekcipőben járt még, így a ma időben észlelt legtöbb kezelhető nyavalya ellen (vakbélgyulladás, agyvérzés, infarktus stb.) egyszerűen nem tudtak mit tenni.

A segédnépek szerepe az avar hadseregben

A nomád hadseregekben fontos szerepet játszottak a különböző alávetett népek. A segédnépek és a nomád népeknél ritkábban megtalálható zsoldosseregek közötti alapvető különbség a jogállásukban van. A zsoldosseregekre jó példát jelentenek a Kazár Birodalmon belül élő a muszlim horezmi zsoldosok, akik 737–764 között települtek kazár területre. A kazárok szolgálatában álló muszlim katonák külön jogállással bírtak, és fontos privilégiumuk volt, hogy a muszlimok ellen nem vethették be őket.¹ Ami az alávetett népeket illeti, Jordanes leírása szerint például a hun fennhatóság alatt álló osztrogótoknak mint segédnépnek a rokon vizigótok elleni összecsapáskor nem volt választásuk, harcolniuk kellett ellenük.² Az írott források kétféleképpen utalhatnak a segédnépek meglétére: ritkább esetben egy-egy csata vagy hadjárat leírásakor említik, hogy mely népek harcolnak még a főssereggel. A második esetben – és ez a gyakoribb – a birodalom kialakulása kapcsán említik a források, hogy az adott nép mely népeket hódított meg, illetve a birodalom felbomlása kapcsán mely népek váltak ki. A nomád hadseregekben meghatározó szerepet játszottak a segédnépek, ami előnyökkel és hátrányokkal is járt. Ezek a csapattestek töltötték be általában az elővéd és az utóvéd szerepét, másrésről a harcmodor szempontjából sokszínűbbé válhatott ezáltal a hadsereg. Emellett azonban a segédnépek esetében számolni kellett azzal, hogy nem feltétlenül maradnak hűségesek, és ha a helyzet úgy hozza, átpártolhatnak az ellenséghez.

Az VI. század derekán az Európa keleti felén feltűnő avarok döntő változást okoztak a Kárpát-medence történetében. Megszüntették e területen a germán nyelvű népek uralmát, és a Bizánci Birodalom elleni intenzív támadásokkal utat nyitottak a szlávoknak a Balkán felé. Ahhoz, hogy eredményesek legyenek más népekkel és birodalmakkal szemben, elengedhetetlenül szükséges volt a megfelelően szervezett hadsereg, taktika, a kor színvonalának megfelelő fegyverzet, és emellett fontos szerepet töltöttek be a különböző harcmodort folytató segédnépek is. Az avar hadsereg segédcsapatai kapcsán megállapítható, hogy a kora avar korban, a Bizánci Birodalom elleni támadások időszakában találhatók meg elsősorban a forrásokban. Az avarok segédcsapatait néhányszor a csata/hadjárat leírása esetében említik a kútfők, és néha konkrétan a harcmodorukra is utalnak az auctorok. Leggyakrabban viszont az Avar Kaganátus kialakulásakor és felbomlásakor beolvadó, illetve kiváló népekre utalnak a források a segédnépek kapcsán. Az avar segédcsapatokat összetételük szerint több

¹ MAS^CUDI XVII. 10. Vö. KMOŠKÓ MIHÁLY: Mohamedán írók a steppe népeiről. Földrajzi irodalom I/2. Szerk. ZIMONYI ISTVÁN. Magyar Őstörténeti Könyvtár 13. Budapest 2000. 171.; LUDWIG, DIETER: Osteuropäische Geschichte, Struktur und Gesellschaft des Chazaren-Reiches im Licht der schriftlichen Quellen. Münster 1982. 287.

² JORDANES: Getica XLVIII. 253. vö. Iordanes: Getica. A gótok eredete és tettei. Közreadja: KISS MAGDOLNA. Budapest 2005. 92.

csoportba sorolhatjuk: megfigyelhetőek közöttük életmód alapján nomád (elsősorban török nyelvű) és letelepült (germán, illetve szláv nyelvű) népek.

Az avarok dél-országi steppei vándorlásuk során Theophylactus Simocatta és Menander Protector leírása alapján a szavir, onogur, kutrigur és utigur nomád népeket hódoltatták meg.³ Ezen népek közül azonban a szavirokra és utigurokra vonatkozó adatokat már nem találunk a későbbiek folyamán az Avar Kaganátus történetével kapcsolatban. Ennek ellenére mégsem zárható ki teljesen a szavirok és az utigurok az avar hadseregben, kisebb egységeik jelen lehettek, de nem töltötték be jelentősebb szerepet az avarok harcászataiban. Egy kutrigur az avar honfoglalás előtt feltűnik a forrásokban mint az avar kagán egyik tanácsadója.⁴ Ezenkívül ez a népesség még egyszer jelenik meg az avarok Bizánci Birodalom elleni hadjárataiban, az 568/569-es Dalmácia elleni támadáskor.⁵ A bulgárok többször megtalálhatók a forrásokban a különböző avar-bizánci összecsapások során: Thesszalonike,⁶ Konstantinápoly ostromakor⁷ és az 594-es,⁸ valamint az 598/99-es harcok kapcsán.⁹ Az 595 körül türk fennhatóság alól megszökö nomád népek (tarniachok, kotragérok, zabenderek)¹⁰ csatlakoztak az avar kagánhoz,¹¹ majd a 7. század kezdetétől az avarok fokozatosan kiterjesztették hatalmukat – a türkök meggyengülésével – a dél-országi steppekre.¹² Így a Kárpát-medencétől keletre élő nomád népek szintén az avar hadsereg segédnépeit képezhették egészen a 630-as évek elejéig, ami kapcsán

³ MENANDER PROTECTOR 196,26–198,10.; 444,28 – 443,9.; THEOPHYLACTUS SIMOCATTA VII. 8,1 – 6. Vö. SZÁDECZKY-KARDOSS SAMU: Az avar történelem forrásai 557-től 806-ig. Magyar Őstörténeti Könyvtár 12. Budapest 1998. (továbbiakban: SZÁDECZKY-KARDOSS 1998.) 19–20. 38.; POHL, WALTER: Die Awaren Ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567–822 n. Ch. München 1988. (továbbiakban: POHL 1988.) 39–40.; SZÁDECZKY-KARDOSS, SAMU: The Avars. In: *The Cambridge History of the Early Inner Asia*. Ed. SINOR, DENIS. Cambridge 1990. (továbbiakban: SZÁDECZKY-KARDOSS 1990.) 206–228. 207.; SZÁDECZKY-KARDOSS SAMU: Az avarok története Európában. In: *Árpád előtt és után*. Szerk. KRISTÓ GYULA – MAKK FERENC. Szeged 1996. (továbbiakban: SZÁDECZKY-KARDOSS 1996.) 21.

⁴ MENANDER PROTECTOR 443,10–28. Vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998. 21.; SZÁDECZKY-KARDOSS 1996. 25.

⁵ MENANDER PROTECTOR 456,12–458,30. Vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998. 37.; SZÁDECZKY-KARDOSS 1990. 207–208; SZÁDECZKY-KARDOSS 1996. 23.

⁶ MIRACULA S. DEMETRII (II. 2) 198. Vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998. 159.

⁷ GEORGIUS PISIDA 197–225. Vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998. 190; SZÁDECZKY-KARDOSS 1990. 213; SZÁDECZKY-KARDOSS 1996. 25–26.

⁸ THEOPHYLACTUS SIMOCATTA VII. 4,2. Vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998. 104; SZÁDECZKY-KARDOSS 1996. 23.

⁹ MICHAEL SYRUS X. 24. Vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998. 127.

¹⁰ Szádeczky-Kardoss feltételezi, hogy a kotragér népnév kutrigurokat, a zabender pedig esetleg szabi-rokat takarhat (SZÁDECZKY-KARDOSS 1990. 22.).

¹¹ THEOPHYLACTUS SIMOCATTA VII. 16–17. Vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998. 107.; SZÁDECZKY-KARDOSS 1996. 23.

¹² SZÁDECZKY-KARDOSS 1996. 25.; SZÁDECZKY-KARDOSS 1998. 108.; FARKAS CSABA: Megjegyzések a steppe 603 körüli történetének forrásaihoz. In: *A Kárpát-medence és a steppe*. Szerk. MÁRTON ALFRÉD. Magyar Őstörténeti Könyvtár 14. Budapest 2001. 61–65., 65.

Nicephorus Patriarcha leírja, hogy Kuvrat önálló birodalmat alapított ezen a területen,¹³ és ezzel megszűnt az avar fennhatóság a dél-orosz steppén.¹⁴ 631/32 körül a Fredegar-krónika tudósít minket arról, hogy az Avar Kaganátus belső területén, Pannoniában küzdelem alakult ki az uralomért az avarok és a bulgárok között.¹⁵ A hatalmi harc vesztesei a bulgárok voltak, akiknek egy része távozni kényszerült Pannoniából. A Kárpát-medencébe a 670-es években Kuvrat – halála után – felbomló birodalma területéről újabb nomád népség érkezett Nicephorus Patriarcha és Theophanes tudósítása alapján.¹⁶

Az írott források által említett nomád segédnépek lokalizációja és a régészeti anyagban történő elkülönítése eléggé problémás. A bulgárok Kárpát-medencei megjelenésének időpontja szintén kérdéses. Fehér Géza úgy véli, hogy a bulgár, kutrigur elemek csak az Avar Kaganátus déli és nyugati határterületein találhatók meg 630-ig.¹⁷ Bóna István szerint ezen bulgár segédcsoportok a 620-as évekig keletről, a dél-orosz steppéről jöttek, és álltak az avar hadvezetés szolgálatába, s csak Samo felkelése (623) után települhettek kis, jelentéktelen létszámú csapataik a Kárpát-medencébe.¹⁸ A kutrigurok esetében Bóna István szintén hangsúlyozza, hogy 568/569 után nem említik őket az avarok segédnépei között a források, tehát kérdéses a későbbiek folyamán a kutrigur jelenlét az avar hadseregben.¹⁹ Az avar kori régészeti anyagban Csallány Dezső már az 1950-es évektől elkülönített egy csoportot a Maros-Körös vidékén, melyet az „igazi” avarokkal azonosított, és a többi Kárpát-medencei terület (Dunántúl, Duna-Tisza közének északi része, Dél-Alföld) leletanyagának egy részét a kutriguroknak („kutrigur-bulgárok /-hunok”) tulajdoní-

¹³ Kuvrat birodalma földrajzi területének lokalizációjához lásd MORAVCSIK GYULA: Az onogurok történetéhez. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 27. Budapest 1930. 14.; RÓNA-TAS ANDRÁS: Hol volt Kuvrat Bulgáriája? In: *Nomád népvándorlások, magyar honfoglalás*. Szerk. Felföldi Szabolcs – Sinkovics Balázs. Magyar Őstörténeti Könyvtár 15. Budapest 2001. 67–87.

¹⁴ NICEPHORUS PATRIARCHA 24,9–15. Vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998. 213.; BÓNA ISTVÁN: A népvándorlaskor és kora középkor története. In: *Magyarország története I/1*. Főszerk. Székely György. Budapest 1984. 310–346., 316. (továbbiakban: BÓNA 1984.); SZÁDECZKY-KARDOSS 1990. 214.; SZÁDECZKY-KARDOSS 1996. 26.; Walter Pohl ezzel szemben úgy véli, hogy Kuvrat nem az avar, hanem a türki uralom alól vonta ki magát (POHL 1988. 270–273.).

¹⁵ FREDEGAR IV. 72. Vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998. 212.; BÓNA 1984. 316.; SZÁDECZKY-KARDOSS 1990. 214.; SZÁDECZKY-KARDOSS 1996. 26.

¹⁶ NICEPHORUS PATRIARCHA 33,13–34,19.; THEOPHANES 357., 8–358., 11. Vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998. 218–219.; SZÁDECZKY-KARDOSS SAMU: Kuvrat fiának, Kubernek a története és az avar-kori régészeti leletanyag. In: *Antik Tanulmányok* 15 (1968) 84–87.

¹⁷ FEHÉR GÉZA: Avar–bizánci kapcsolatok és a bolgár államalapítás. In: *Archaeológiai Értesítő* 82 (1955) 45–47. 47.

¹⁸ BÓNA, ISTVÁN: Das erste Auftreten der Bulgaren im Karpatenbecken. In: *Turkic-Bulgarian Hungarian Relations (VI–XI. centuries)* 5 (1981) (továbbiakban: BÓNA 1981.) 79–112., 106. Bóna szerint ezeket a betelepülő bulgárokat valahova a (nyugati) határvidékre telepíthették az avarok (BÓNA 1981. 106).

¹⁹ BÓNA 1981. 104–105.

totta.²⁰ Ezzel szemben Kovrig Ilona hangsúlyozta, hogy a keleti párhuzamok és az írott források²¹ alapján éppen a Maros-Körös vidéki csoportban gyaníthatjuk a kutrigurokat, és a Csallány véleménye szerinti kutrigur leletanyag az avarság Belső-Ázsiai rétegével azonosítható. Úgy véli azonban, hogy a kutrigurok csak 630-as évek elejéig vannak jelen a Kárpát-medencében, mivel kiűzték őket az Avar Kaganátus területéről.²² Újabban Lőrinczy Gábor foglalkozott Körös-Tisza-Aranka folyók közötti vidék kora avar anyagával, és úgy gondolja, a leletek párhuzama a dél-orosz steppén található meg. Véleménye szerint ennek a területnek Tisza menti sávját a VI. század utolsó harmadában népesítették be a dél-orosz steppéről, s a betelepülő csoport a VII. század elejétől terjeszkedett a Köröstől északra, illetve a Tiszától keletebbre. Lőrinczy Gábor tehát arra a következtetésre jutott, hogy ezen népesség dél-orosz steppéi származása bizonyított, viszont nem azonosíthatók egyértelműen kutrigurokkal vagy a bulgárokkal az írott források ellentmondásai miatt.²³ Bóna István szerint a bulgárok nagyobb tömbben történő betelepülésével csak 670 körül számolhatunk.²⁴ Kuvrat birodalmának felbomlása után az írott források alapján újabb népelemek (feltehetően onogur-bulgár és egyéb dél-orosz steppéi népesség) érkeztek a kelet-európai steppéről, s a bevándorlás a régészeti leletanyag változásában is észlelhető a Kárpát-medencében.²⁵

Az írott forrásokból kiderül, hogy az avar hadseregben nagy számban fordulhattak elő nomád segédnépek. Erre utal Menander Protector leírása a 10000 fős

²⁰ CSALLÁNY DEZSŐ: A bácsújfalusi avarkori hamvasztásos lelet. Adatok a kutrugur-bulgárok (hunok) temetési szokásához és régészeti hagyatékáról. In: *Archaeológiai Értesítő* 80 (1953) 133–140., 140.; CSALLÁNY DEZSŐ: A kutrugur-bulgárok (-hunok) régészeti hagyatékának meghatározása. In: *Archaeológiai Értesítő* 90 (1963) 21–38., 32–38.

²¹ KOVRIG ILONA: Adatok az avar megszállás kérdéséhez. In: *Archaeológiai Értesítő* 82 (1955) (továbbiakban: Kovrig 1955.) 30–44., 43–44.

²² KOVRIG 1955. 43–44.; Bóna István ellenben hangsúlyozza, hogy Fredegar ezen tudósításában az avar-bulgár hatalmi harc kapcsán egyértelműen bulgárok találhatók, és nem kutrigurok. Az írott forrásokban szereplő kutrigurok és bulgárok nem feleltethetők meg egymással (Bóna 1981. 106.).

²³ LŐRINCZY GÁBOR: Kelet-európai steppéi népesség a 6–7. századi Kárpát-medencében. Régészeti adatok a Tiszántúl kora avar kori betelepüléséhez. In: *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 4 (1998) (továbbiakban: LŐRINCZY 1998.) 323–372., 351–355.; LŐRINCZY GÁBOR: Kelet-európai népesség a 6–7. századi Kárpát-medencében. In: *A Kárpát-medence és a steppe*. Szerk. MÁRTON ALFRÉD. Magyar Őstörténeti Könyvtár 14. Budapest 2001. (továbbiakban: LŐRINCZY 2001.) 40–47.

²⁴ Bóna 1981. 104–105., 111.

²⁵ A VII. század második felében újonnan beköltöző népességről lásd LÁSZLÓ GYULA: Újabb keresztény nyomok az avarkorból. In: *Dolgozatok* 16 (1940) 145–158., 147., 152., 153.; László Gyula elméletéhez kapcsolódóan Bóna István kronológiailag különválasztotta a Tótipusztza-Igar csoportot (közép avar kor) és a griffes-indás csoportot (késő avar kor): Bóna István: Avar lovassír Iváncsáról. In: *Archaeológiai Értesítő* 97. (1970) 243–263., 259–261.; Bóna 1984. 325–327.; Bálint Csanád fogalmazott meg tételes kritikát azzal kapcsolatban, hogy a közép avar kor kezdetének régészeti anyagváltozását egyértelműen Kuvrat fiának a Kárpát-medencébe bevándorlásával lehet-e magyarázni: BÁLINT CSANÁD: A középvár kor kezdete és Kuber bevándorlása. In: *Archaeológiai Értesítő* 129 (2004) 35–65.

kutrigur,²⁶ Theophylactus Simocattáé az 1000 fős bulgár,²⁷ illetve Fredegaré a 9000 fős bulgár egységről,²⁸ valamint a szintén Theophylactus tudósításában szereplő, a VI. század legvégén keletről beköltöző 10000 harcos.²⁹ A négy forrás számadataiból kiderül, hogy a hadi szerveződésük – mint a legtöbb nomád nép esetében is – tízes rendszeren alapult. Ezek a nomád népek nemcsak az avar hadseregben belül, a többi alávetett népekkel együtt vettek részt a hadjáratokban, hanem önálló akciókat is végrehajtottak. Az imént említett két forrás, Menander Protector és Theophylactus Simocatta leírása is arra utal, hogy bár a kagán utasítására, de önálló akciót hajtottak végre. Ennek oka a kagán szemszögéből nemcsak a feltétlen bizalom lehetett, vagyis, hogy biztosra vette nomád alávetettjei hűségét, hanem az is, amiről Menander Protector tudósít bennünket, hogy a kagán az 568/569-es Dalmácia elleni megtorló hadjáratra (amiért a császár nem küldött neki ajándékokat) csak azért küldte kizárólag a kutrigurokat, mert biztosra vette a vereségüket és a pusztulásukat.³⁰ Az írott kútfőkből nehezen következtethetünk ezen népek tényleges harcmodorára és fegyverzetére. Theophylactus Simocatta munkájából kiderül, hogy az 594-ben a bizánciak által megtámadott bulgár sereg fegyelmezetten, zárt hadrendben vette fel a harcot a bizánci hadsereggel, és a végén le is győzte őket. Ebből elsősorban nehézfegyverzetű lovasságra következtethetünk, vagy esetleg nehézfegyverzetű gyalogságra.³¹ A dél-orosz steppéről származó alávetett segédnépeknek tulajdonított leletanyag (a Maros-Tisza-Aranka vidéki csoport) fegyvermellékletei közül kiemelendők az egy- és kétélű kardok, viszonylagos nagy számuk és egyenletes elterjedésük miatt.³² A VII. század utolsó harmadától bekövetkező leletanyag-változás a fegyverzet terén is megfigyelhető. A vágófegyverek közül ebben az időszakban jelennek meg a szab-

²⁶ MENANDER PROTECTOR 456,12–458,30. Vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998. 37.; Bóna István úgy gondolja, hogy ez a kutrigur haderőre vonatkozó szám erősen túlzó, ugyanis Menander számadata Procopios 550-es számadatának az átvétele, amelyből kivonta a Justinianus császár szolgálatába lépő 2000 kutrigur harcost. Emellett hangsúlyozza, hogy a „középkori krónikások” egyik leggyengébb oldala a haderők létszámának meghatározása volt (BÓNA 1981. 103–104.).

²⁷ THEOPHYLACTUS SIMOCATTA VII. 4,2. Vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998. 104.; Bóna István szerint ezen számadat a legmegbízhatóbb a bulgár haderő létszámát illetően (BÓNA 1981. 106.).

²⁸ FREDEGAR IV. 72. Vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998. 212.; Bóna István úgy véli, hogy az ebben a forrásban szereplő, menekülő bulgárok létszáma inkább 1000-re vagy 900-ra tehető (BÓNA 1981. 106.).

²⁹ THEOPHYLACTUS SIMOCATTA VII. 16–17. Vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998. 107.; Ezen számadattal kapcsolatban a szakirodalomban nem található kritika. Szádeczky-Kardoss Samu szerint az első Avar Kaganátus hatalma 600–620-as csúcspontjának elérésében nagy szerepe volt ennek a tízezer steppei harcosnak (SZÁDECZKY-KARDOSS 1998. 108.).

³⁰ MENANDER PROTECTOR 456,12–458,30. Vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998. 37.

³¹ Ez utóbbira maga a forrás is utal, ugyanis azt írja, hogy a győzelem után a bolgárok lassan, térdüket emelve, apró lépésekkel húzódtak vissza. A szöveg ezen részletének forráskritikája kapcsán figyelembe kell venni, hogy Homérosz Iliászából vette át a szerző (THEOPHYLACTUS SIMOCATTA VII. 4,2. Vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998. 104.).

³² LÖRINCZY 1998. 354.; LÖRINCZY 2001. 44.

lyák a Kárpát-medencében.³³ A nomád segédnépek esetében az írott források és a régészeti anyag alapján elsősorban a nehézfegyverzetű lovasság meglétét valószínűsíthetjük, de a könnyűfegyverzetű lovasság és gyalogság is jelen lehetett a harcmodorukban a kora avar korban. A 670-es években beköltöző népesség harcmodora esetében a régészeti anyag tanúsága szerint inkább a könnyűfegyverzetű lovasság dominálhatott. Thesszalonike ostromának Johannes Stauracius-féle leírásából pedig arra következtethetünk, hogy a bizánci városok ostromában is aktívan részt vehettek a nomád segédnépek.

Az alávetett népek közül a szlávokat szintén gyakran említik az írott kútfők. Az avarok már a dél-orosz steppei vándorlásuk során alávetnek egy szláv nyelvű népességet, az antákat.³⁴ Menander Protector munkájából azonban úgy tűnik, hogy ezen nép elsősorban a rabszolgaszerezés céljából érdekelte az avarokat, és kevésbé lehettek fontosak segédnép funkcióban a hadseregükben. Ezenkívül még néhány adat található a forrásokban a langobard-avar kapcsolatok³⁵ és a bajor-avar összecsapások³⁶ esetében a szlávokról, valamint az Avar Kaganátus gyengülésekor a birodalomtól elszakadó szláv népekről is találunk utalást a forrásokban (Samo vendjei,³⁷ délszlávok³⁸). A legtöbbször azonban a bizánci-avar összecsapások kapcsán említik őket az auctorok:³⁹ az 584-es,⁴⁰ 585-ös,⁴¹ 588-as,⁴² 592-es⁴³ Bizánc elleni

³³ GÁRAM ÉVA: Tiszakécskei-óbbogi avarkori sírok. Adatok az avarkori szabványokhoz és az egyenes, egyélű kardokhoz. In: *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 1991. 129–163.

³⁴ MENANDER PROTECTOR 443,10–28. Vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998. 21.; POHL 1988. 40.; SZÁDECZKY-KARDOSS 1990. 207.; SZÁDECZKY-KARDOSS 1996. 21.

³⁵ 602 körül a langobardokkal szövetségben támadják Isztriát az avarok és a szlávok (PAULUS DIACONUS IV. 24. Vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998. 138.; SZÁDECZKY-KARDOSS 1996. 24.). 603-ban az avar kagán szláv segédcsapatokat küldött a langobard királyhoz, Bizánc elleni hadműveleteihez (PAULUS DIACONUS IV. 28. Vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998. 146.; SZÁDECZKY-KARDOSS 1990. 212.; SZÁDECZKY-KARDOSS 1996. 24.).

³⁶ PAULUS DIACONUS IV. 10. Vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998. 110.; SZÁDECZKY-KARDOSS 1990. 212.; SZÁDECZKY-KARDOSS 1996. 23.

³⁷ FREDEGAR V. 48. Vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998. 173.; BÓNA 1984. 316.; POHL 1988. 256–261.; SZÁDECZKY-KARDOSS 1996. 25.

³⁸ CONSTANTINUS PORPHYROGENITOS: De administrando imperio 30,60–73.; 32,7–13., 15–9., 146–148. Vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998. 214.; BÓNA 1984. 316.; SZÁDECZKY-KARDOSS 1996. 26.

³⁹ A közös szláv-avar hadjáratok esetében a hadsereg nagy részét a szláv segédnép alkotta, az avarok pedig a hadjáratokat szervezték, vezették. Főként a Peloponnészosz félszigetre történő támadás és letelepedés esetében figyelhető meg a forrásokban, hogy a szlávokat is avar néven nevezik. A letelepedést követően a kisszámú avar vezetőréteg asszimilálódott a szláv segédnéphez. Az Avar Kaganátus gyengülésével Bizánc újból hatalma alá hajtotta ezt a területet, az ott lévő népességet már ismét szlávoknak nevezte (OLAJOS TERÉZIA: Adalékok a görög földre telepedett szlávok történetéhez. In: *Acta Antiqua et Archaeologica* 6 (1987) 79–84., 82–83.).

⁴⁰ MICHAEL SYRIUS X. 21. Vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998. 61.; SZÁDECZKY-KARDOSS 1996. 22.

⁴¹ THEOPHYLACTUS SIMOCATTA I. 6,6–7,6. Vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998. 64.; SZÁDECZKY-KARDOSS 1996. 22.

⁴² CHIRONICON MONEMBASIAE 86–97., 116–121., 13–140. Vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998. 72–73.; SZÁDECZKY-KARDOSS 1996. 22.

támadások esetében. 593-ban Bizánc támadta meg az avar hatalmi szférához tartozó al-dunai szlávokat,⁴⁴ 594-ben pedig az Al-Duna vidékén portyázó szláv csapatot semmisítenek meg a bizánci egységek.⁴⁵ Thesszalonike első avar ostromakor is számolhatunk nagyszámú szláv segédcsapatokkal.⁴⁶ Priscos 599-es avarok elleni hadjáratakor Theophylactus Simocatta szerint a Tisza (vagy esetleg a Temes) környékén történt avar-bizánci összecsapásban az avarok oldalán nagy számú szláv csapat is részt vett, közülük 8000 harcos fogságba esett.⁴⁷ Thesszalonike városának 609-es ostromakor viszont csak szláv csapatokat említ a forrás.⁴⁸ Az Isztria elleni 611–612 körüli támadás kapcsán szintén ezen népek találhatók Paulus Diaconus munkájában.⁴⁹ 614-ben az avarok szláv segédnépeikkel együtt foglalták el Salonát, és a szlávok elárastották egész Hellaszt.⁵⁰ Thesszalonike 615-ös újbóli sikertelen szláv ostroma után 618-ban az avar hadsereg segítségével próbálták bevenni a várost, ami ismét nem járt sikerrel.⁵¹ Az avarok Bizánci Birodalom elleni utolsó nagy vállalkozásában, Konstantinápoly ostrománál szintén említik a források a szlávokat.⁵²

Szintén problémás a szlávok Avar Kaganátuson belüli lokalizációja és régészeti anyaguk meghatározása. A langobard és gepida régészeti anyag vizsgálata alapján megállapítható, hogy a mai Magyarország területén 568 előtt nem voltak szlávok.⁵³ Az avar kori szlávok kutatásának egyik legjelentősebb szaktekintélye Cs. Sós Ágnes volt, aki először az oroszlányi temető három sírjának anyagából kiindulva – keleti párhuzamok alapján – próbálta azonosítani a keleti szláv népességet. Véleménye szerint ezen szláv csoport az avarokkal közösen, a VI. század második

⁴³ THEOPHYLACTUS SIMOCATTA VI. 3,9–6,1. Vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998. 94.

⁴⁴ THEOPHYLACTUS SIMOCATTA VI. 7,1.; 8,1. Vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998. 97., 98.; BÓNA 1984. 314.

⁴⁵ THEOPHYLACTUS SIMOCATTA VII. 1,1. Vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998. 103–104.

⁴⁶ MIRACULA S. DEMETRII I. (13) 117. Vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998. 113–114; SZÁDECZKY-KARDOSS, 1996. 23.

⁴⁷ THEOPHYLACTUS SIMOCATTA VIII. 2,10–15. Vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998. 134 SZÁDECZKY-KARDOSS 1996. 24.

⁴⁸ MIRACULA S. DEMETRII I. (12) 107–108. Vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998. 147.

⁴⁹ PAULUS DIACONUS IV. 40. Vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998. 151.

⁵⁰ CONSTANTINUS PORPHYROGENITOS: De administrando imperio 29,1–53.; 30,6–61. Vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998. 152.; SZÁDECZKY-KARDOSS 1996. 24.

⁵¹ MIRACULA S. DEMETRII (II. 1.) 179, 182–192.; (II. 2.) 198–214. Vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998. 157–158., 159–160; SZÁDECZKY-KARDOSS 1996. 24.

⁵² GEORGIUS PISIDA 197–225. Vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998. 178.; CHRONICON PASCHALE 719., 5–16. Vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998. 184.; THEODOROS SYNKELLOS XXII. 307,8–17., XXIII. 307,37–40; XXIV. 308,1–21. Vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998. 187.; BÓNA 1984. 315; SZÁDECZKY-KARDOSS 1990. 213.; SZÁDECZKY-KARDOSS 1996. 26.

⁵³ Cs. SÓS, ÁGNES: Archäologische Angaben zur Frage der Frühperiode des awarisch-slavisches Zusammenlebens. In: *Židujné zvesti Archeologického ústavu Slovenskej akademiae vied* 16 (1968) (továbbiakban: Cs. SÓS 1968.) 221–231., 221–225.; BÓNA, ISTVÁN: Eine Vierteljahrhundert Völkerwanderungszeitforschung in Ungarn. In: *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 23 (1971) (továbbiakban: BÓNA 1971.) 265–336., 304.

felében települt be a Dnyeper környékéről.⁵⁴ Bóna István ellenben úgy gondolja, hogy Cs. Sós Ágnes túlságosan nagy szerepet tulajdonít a keleti szláv etnikumnak Pannonia vonatkozásában.⁵⁵

A szláv segédc csapatok létszámára csak néhány forrás utal. 594-ben a bizánci hadsereg egy 600 fős portyázó szláv egységet semmisített meg.⁵⁶ A *Miracula Sancti Demetrii*ből értesülünk az 5000 főből álló szlávok 609-es Thesszalonike elleni önálló ostromáról.⁵⁷ Theophylactus Simocatta szerint Priscos 599-es hadjáratakor 8000 szlávot ejtett foglyul (amellett, hogy nagy létszámú szláv csapatot semmisített meg).⁵⁸ A szláv segédc csapatok többféle módon viszonyulnak az avar sereghez.⁵⁹ Néhány esetben a forrásokból úgy tűnik, hogy a szlávok önálló akciójáról van szó. Paulus Diaconus munkájából⁶⁰ és a Szent Demeter csodáiból⁶¹ nem derül ki egyértelműen, hogy az avar kagán megbízását teljesítették volna az Istriát végigdúló és a Thesszalonikét ostromló szlávok. Vannak adataink arról is, amikor szintén önálló csapattestként önálló hadi tevékenységet folytatnak, de egyértelműen a kagán akaratát teljesítik. Erre jó példát találunk Paulus Diaconus munkájában, amikor is arról tudósít, hogy 603-ban az avar kagán szláv segédc csapatokat küldött a langobard ki-

⁵⁴ Hasonló keleti párhuzamra utaló leletet gyűjtött még össze más Dunántúli lelőhelyekről is (Pécs-Köztető, Cserkút, Sióagárd-Mocfacsárda). Cs. Sós, ÁGNES: Das frühawarenzeitliche Gräberfeld von Oroszlány. In: *Folia Archaeologica* 10 (1958) (továbbiakban: Cs. Sós 1958.) 104–124., 116–124.; Az oroszlányi, majd később a pókaszepteki kora avar kori temető kapcsán vetette fel a germán-szláv együttélés lehetőségét; ezek a népek az avar hadsereg segédnépeit alkothatták (Cs. Sós 1958. 120–124.; Cs. Sós ÁGNES: Jelentés a pókaszepteki ásatásról. In: *Archaeológiai Értesítő* 100 (1973) 66–77., 74–75.; Cs. Sós, ÁGNES – SALAMON, ÁGNES: Cemeteries of the early middle ages (6th – 9th c.) at Pókaszeptek. Budapest 1995. 118–122).

⁵⁵ Bóna István Oroszlány és Pécs-Köztető esetében tartja megalapozottnak a keleti szláv jelenlétet (BÓNA 1971. 306.).

⁵⁶ THEOPHYLACTUS SIMOCATTA VII. 2,1–3. Vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998. 103.

⁵⁷ MIRACULA S. DEMETRII I. (12) 107. Vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998. 147.; Szádeczky-Kardoss Samu a létszám kapcsán nem tesz kritikai megjegyzést (SZÁDECZKY-KARDOSS 1998. 147.).

⁵⁸ THEOPHYLACTUS SIMOCATTA VIII. 3,1–15. Vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998. 134. A bizánciak győzelmének leírásakor a foglyul ejtettek létszáma szövegromlással torzítottan maradt fenn (SZÁDECZKY-KARDOSS 1998. 134.). Viszont Walter Pohl úgy véli, hogy ezen számadatok jól mutatják az avarok és a szláv segédc csapatok létszámának aránybeli különbségét: a szláv segédc csapatok jóval több harcosból álltak, mint az avar egységek (POHL, WALTER: Der Awaren und ihre Beziehungen zu den Slawen. In: *Slovenija in sosednje dežele med antiko in Karolinško dobo. Začetki Slovenske etnogeneze. Slowenien und die Nachbarländer zwischen Antike und karolingischer Epoche. Anfänge der slowenischen Ethnogenese*. Ed. RAJKO BRATOŽ. Ljubljana 2000. (továbbiakban: Pohl 2000.) 341–353., 348.). Az avar foglyok létszáma 3000 fő volt (SZÁDECZKY-KARDOSS 1998. 134.).

⁵⁹ Az avar-szláv viszony kapcsán Walter Pohl megjegyzi, hogy a szláv társadalomban is voltak a katonai elit kialakulását célzó tendenciák, melyek igen sokszor az avarokkal szembeni összeütközésekhez vezettek. Gyakran azonban megfelelték az avar kagán stratégiai elképzeléseinek. A szlávokat rendszeresen bevetették segédc csapatként. Eltűrték vagy akár támogatták saját önálló hadműveleteiket, amíg ezek egyeztek az avar érdekekkel (POHL 2000. 350–351.).

⁶⁰ PAULUS DIACONUS IV. 24. Vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998. 138.

⁶¹ MIRACULA S. DEMETRII I. (12) 107. Vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998. 147.

rályhoz, Bizánc elleni hadműveleteihez.⁶² A Bizánc elleni támadás esetében pedig az 585-ös⁶³ és az 594-es⁶⁴ szláv támadást lehet még megemlíteni. Ezek mellett a szláv csapatok az avar hadseregen belül is alkothattak egységeket, amit az 584-es⁶⁵ és az 592-es⁶⁶ Bizánc elleni hadjáratok, valamint az 599-es bizánci támadás⁶⁷ esetében támasztanak alá a források, illetve a Húsvéti krónika és a Szent Demeter csodáinak adatai is erre utalnak Konstantinápoly⁶⁸ és Thesszalonike ostroma⁶⁹ kapcsán. A szláv népek harcmódorának, fegyverzetének általános jellemzését a vizsgált korszakra vonatkozóan Maurikios munkájában találjuk, melyből kitűnik, hogy kerülük a nyílt összecsapást, és inkább hirtelen, meglepetésszerű támadásokat alkalmaznak nappal és éjszaka az ellenséggel szemben. Erdőkben és szűk területeken jobban tudnak harcolni, és folyón való átkelésben is nagy tapasztalatuk van. A fegyverzet kapcsán megemlíti a szerző, hogy minden szláv férfi két dobódárdával⁷⁰ rendelkezik, és csak néhányuk használ nehéz pajzsokat. Emellett szintén a fegyverzetükhöz tartozott a fából készült íj⁷¹ és a mérgezett nyíl.⁷² Fügedi Erik szerint az avar fennhatóság alá kerülő szlávok hódítóik hatására felhagytak a Maurikios által leírt taktikájukkal, és zárt hadrendben, fegyelmezetten, könnyű- és nehézfegyverzetű gyalogosként vettek részt nyílt ütközetekben, illetve városok ostromában. Tehát az avar hadseregben azokat a szerepeket töltötték be, amelyek az avarságnál „hiányoztak”.⁷³ Azonban ha

⁶² PAULUS DIACONUS IV. 28. Vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998. 146.

⁶³ THEOPHYLACTUS SIMOCATTA I. 6,6–7,6. Vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998. 64.

⁶⁴ THEOPHYLACTUS SIMOCATTA VII. 1,1. Vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998. 103–104.

⁶⁵ MICHAEL SYRIUS X. 21. Vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998. 61.

⁶⁶ THEOPHYLACTUS SIMOCATTA VI. 3,9–6,1. Vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998. 94.

⁶⁷ THEOPHYLACTUS SIMOCATTA VIII. 2,10–15. Vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998. 134.

⁶⁸ GEORGIUS PISIDA 197–225. Vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998. 178.; CHRONICON PASCHALE 719, 5–16. Vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998. 184.; THEODOROS SYNKELLOS XXII. 307,8–17., XXIII. 307,37–40.; XXIV. 308,1–21. Vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998. 18.

⁶⁹ MIRACULA S. DEMETRII I. (13) 117. Vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998. 113–114.; MIRACULA S. DEMETRII (II. 1.) 179,182–192.; (II. 2.) 198–214. Vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998. 157.

⁷⁰ A forrásban található ῥακοντιον kifejezés (Maurikios XI. 2, 6. In: MIHĂESCU, H (ed): *Maurikios. Arta Militară*. Scriptores Byzantini 6. București 1970. (továbbiakban: MIHĂESCU 1970.) 280.) elsősorban dobódárdára utal (KOLIAS, TAXIARCHIS G.: *Byzantinische Waffen. Ein Beitrag zur byzantinischen Waffenkunde von den Anfängen bis zur lateinischen Eroberung. Byzantina Vindobonensia* 17. Wien 1988. 187.).

⁷¹ Érdekes megjegyezni, hogy Maurikios az avarok esetében csak a τόξον kifejezést használja minden jellemzés nélkül (MAURIKIOS XI. 2,6. Vö. MIHĂESCU 1970. 270.). A szlávok esetében viszont hozzáteszi, hogy fából készült (MAURIKIOS XI. 4,11. Vö. MIHĂESCU 1970. 280.). Mivel a τόξον kifejezés általában vonatkozott az íjra, de ebben az időszakban elsősorban az összetett reflexíjat jelentett (KOLIAS 1988. 214–215.), elképzelhető, hogy ezzel akart különbséget tenni a szerző az avarok által használt összetett reflexíj és a csak fából készült egyszerű botíj között.

⁷² MAURIKIOS XI. 4. Vö. DENNIS, GEORGES T. (ed.): *Mauricii Strategicon – Das Strategicon des Maurikios*. Trans. GAMILLSCHEG, ERNEST. *Corpus Fontium Historiae Byzantinae* 17. Wien 1981. 373. 375.

⁷³ FÜGEDI ERIK: Avarok és morvaszlávok. In: *Archaeológiai Értesítő* 75 (1946–1948) (továbbiakban: Fügedi 1946–1948.) 312–338., 320–321.

az avar kori szlávokra vonatkozó forrásokat megvizsgáljuk, akkor azt látjuk, hogy harcmodoruk sokkal változatosabb. Maurikioshoz hasonlóan Theophylactus Simocatta emlékszik meg a fegyverzet kapcsán arról, hogy 594-ben az Al-Duna vidékén portyázó szlávok a szekérsáncuk mögül hajították a dobódárdájukat az ellenség felé.⁷⁴ Szintén Theophylactus Simocatta munkája utal arra, hogy kerültek a nyílt ütközetet, az al-dunai szlávok például 593-ban a bizánciak támadása elől az erdőbe és a mocsarakba menekültek.⁷⁵ Walter Pohl szerint számolhatunk a szlávok esetében is lovassággal,⁷⁶ mely a kora avar korban is kimutatható a forrásokban. Az 594-es bizánci-szláv összecsapás kapcsán említi a szerző, hogy a lovaikról leszálló, hűsölni készülő szlávok fogtak el néhány bizánci katonát.⁷⁷ Emellett a Fügedi által hangsúlyozott taktika is markánsan kirajzolódik a forrásokban: Thesszalonikét⁷⁸ és Konstantinápolyt⁷⁹ próbálták a szlávok bevenni a tenger felől fatörzsből készült csónakjukon. A Húsvéti Krónika egyértelműen utal Konstantinápoly ostromakor az avar hadsereg szláv könnyűfegyverzetű és nehézfegyverzetű gyalogságára,⁸⁰ de emellett más segédnépek sem zárhatók ki ezen harcmodorból.⁸¹ Fredegar krónikájában a vendeknek az avar hadseregen belül betöltött szerepére is találunk utalást, miszerint ez a népesség az elővéd szerepét töltötte be.⁸² Ezen kívül a 615-ös önálló szláv ostrom esetében kiderül, hogy a támadók ostromgépeket használtak. Tehát a szláv nyelvű népek az avar hadsereg könnyűfegyverzetű és nehézfegyverzetű gyalogságát alkották, és rész vettek az erősített városok elleni – mind a szárazföldi, mind a folyó vagy tenger felőli – ostromokban.

A letelepült népek közül szintén jelentős szerepet tölthettek be az avar hadseregen belül a gepidák, bár jóval kevesebb forrás emlékezik meg Kárpát-medencei jelenlétükről, mint az előbb említett másik két csoportról. Paulus Diaconus munkájából egyértelműen kitűnik, hogy a Gepida Királyság 567-es bukása után a gepidák

⁷⁴ Ezen fegyvert akárcsak Maurikios, a dobódárda jelentéssel bíró ὀκοντιον-al jelöli (Theophylacti Simocatte Historiae. Ed. DE BOOR, CAROLUS – WIRTH, PETER. Bibliotheca Graecorum et Romanorum Teubneriana. Stuttgart 1972. VII. 2, 1–5.

⁷⁵ THEOPHYLACTUS SIMOCATTA VI. 8,1. Vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998. 98.

⁷⁶ Úgy véli, hogy elsősorban az Avar Kaganátus gyengülésekor, a birodalom periferiáján lévő szláv népcsoportok esetében feltételezhető, akik új regionális közösségeket alakítottak, és átvettek bizonyos avar tradíciókat is (POHL 2000. 349.).

⁷⁷ THEOPHYLACTUS SIMOCATTA VII. 4,1. Vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998. 104.

⁷⁸ MIRACULA.S. DEMETRII I. (14) 145. Vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998. 113.; MIRACULA S. DEMETRII II. 179,182. Vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998. 157.

⁷⁹ CHRONOCON PASCHALE 724,9–725,15. Vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998. 185.; THEODORUS SYNKELLOS XXIV. 308,1–21. Vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998. 187.

⁸⁰ CHRONIKON PASCHALE 719,5–16. Vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998. 184.

⁸¹ Fügedi Erik szerint ezen egység elsősorban szlávokból állhatott (FÜGEDI 1946–1948. 321), Pohl a szlávok mellett bolgár elemeket is feltételez a nehézfegyverzetű gyalogságban (POHL 2000. 348). Emellett a nehézfegyverzetű gyalogság esetében nem zárhatók ki a gepidák sem (lásd lentebb).

⁸² FREDEGAR V. 48. Vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998. 173.

egy része avar fennhatóság alá került.⁸³ Erre utal egy, Menander Protector munkájában található részlet, melyben a Bizáncban lévő avar követek azt hangsúlyozzák, hogy a gepidák az avarok fennhatósága alá tartoznak.⁸⁴ Ezt támasztja alá Theophylactos Simocatta munkája több helyen is. 586 körül az alávetett gepidák közül hét a menekülő Bookolabrassal tartott.⁸⁵ 593-ból pedig egy avar uralom alá tartozó gepida férfiről tudósít, aki a bizánciakhoz szökött.⁸⁶ Szintén ezen szerző írja, hogy a Tisza (vagy némely kutatók szerint a Temes) folyónál talált gepida helységeket elpusztította az 599-ben az Avar Kaganátusba betörő bizánci sereg.⁸⁷ Emellett Theophanes is megemlékezik arról, hogy Konstantinápoly 626-os ostromában gepidák is részt vettek.⁸⁸ Az írott források tehát egyértelműen utalnak gepida jelenlétre az Avar Kaganátuson belül.

Az egykori Gepidia területei közül csak a Maros menti lelőhelyeken, illetve egy mezőségi és egy Nagy-Küküllő menti temetőben bizonyítható egyértelműen a gepida továbbélés.⁸⁹ Az avar kori gepidák kutatásának egyik legjelentősebb alakja Kiss Attila volt, aki hangsúlyozta, hogy néhány erdélyi kivételtől eltekintve nem az egykori települési terület helyén kell keresni az avar kori gepidákat. A kutató először a Kölked-Feketekapu A temető és telep, valamint a Kölked-Feketekapu B temető feltárása kapcsán és egy az avar kori germán leletanyagot összefoglaló cikkében hangsúlyozta a germán, feltehetően gepida jelenlétet a Kárpát-medencében. Munkájában más germán jellegű lelőhelyet is felsorol Pannonia területéről.⁹⁰ Véleménye szerint ezeknek a lelőhelyeknek a régészeti anyaga kapcsolatokat mutat az 567 előtti Tisza- és Maros-parti gepida lelőhelyekkel.⁹¹

⁸³ PAULUS DIACONUS I. 27. Vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998. 33.

⁸⁴ MENANDER PROTECTOR 195,26–198,10. Vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998. 37.

⁸⁵ THEOPHYLACTUS SIMOCATTA I. 8,1–11. Vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998. 65.; POHL 1988. 229.

⁸⁶ THEOPHYLACTUS SIMOCATTA VI. 8,1. Vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998. 98.

⁸⁷ THEOPHYLACTUS SIMOCATTA VIII. 3,1–15. Vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998. 134.; POHL 1988. 229–230.

⁸⁸ THEOPHANES 6117. Vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998. 180.; POHL 1988. 230.

⁸⁹ Marosnagylak, Marosveresmart, Mezőbánd, Baráthely (BÓNA ISTVÁN: Dáciától Erdőelvéig. A népvándorlás kora Erdélyben (271–896). In: *Erdély története I.* Szerk: MAKKAI LÁSZLÓ – MÓCSY ANDRÁS. Budapest 1986. 162–136.

⁹⁰ Bóly-Sziebertpuszta B temető, Nagyharsány-Szakás dűlő, Pécs-Köztemető, Környe, Budakalász-Dunapart, Csákerény-Orondpuszta, Várpalota-Gimnázium, Zamárdi-Rétiföldek, Andocs-Német-sűrű, Szekszárd-Bogyiszló (KISS, ATTILA: Das Gräberfeld und die Siedlung der awarenzeitlichen germanischen Bevölkerung von Kölked. In: *Folia Archaeologica* 30. (1979) 186–192.; KISS, ATTILA: Germanen im awarenzeitlichen Karpatenbecken. In: *Awarenforschungen*. Ed. DAIM, FALKO. *Archaeologia Austriaca Monographien* I. Wien 1992. (továbbiakban: KISS 1992.) 50.; KISS, ATTILA: Das awarenzeitliche gepidische Gräberfeld von Kölked-Feketekapu A. *Monographien zur Frühgeschichte und Mittelalterarchäologie* 2. Innsbruck 1996. (továbbiakban: KISS 1996.) 304–305.; KISS, ATTILA: Das awarenzeitliche Gräberfeld in Kölked-Feketekapu B. I. *Monumenta Avarorum Archaeologica*. Budapest 2001. 403–405.

⁹¹ KISS 1996. 304–305.

A gepida népesség létszámára vonatkozóan csak egy erősen túlzó számadat áll rendelkezésünkre. Theophylactus Simocatta a bizánciaknak az avarok elleni 599-es hadjárata kapcsán említi, hogy 30000 gepidát ölt meg.⁹² A korabeli szerzők nem emlékeznek meg a gepidák harcmódoráról, fegyverzetéről, avar hadseregben betöltött szerepéről. Azonban a korábbi időszakra vonatkozó forrásokból és a régészeti anyagból kitűnik, hogy a gepidák harcmódorában elsősorban a közelharc, ezen belül is a lándzsát vagy hosszú kétélű kardot alkalmazó gyalogság volt a meghatározó.⁹³ Ezt támasztja alá a kora avar kori gepidákhoz köthető fegyveranyag. Kiss Attila szerint a kétélű, rövid keresztvasú, széles pengéjű kardok jól elkülöníthetők az egyéb, kora avar kori vágófegyverektől. Szintén a gepidákhoz köthetők a pajzsdudorok, melyeknek mindkét formája (kúpos és félgömbös) megtalálható. Ezenkívül a kora avar kori gepidához köthetők a köpüs, levél vagy szakállas nyilcsúcsok.⁹⁴ Tehát a kora avar korban is a nehézfegyverzetű gyalogság szerepét tölthették be a gepidák az avar hadseregben. Feltételezhető, hogy a Húsvéti krónika által említett nehézfegyverzetű gyalogság⁹⁵ alatt a szlávokon kívül őket is kell értenünk.

Kevés írott forrásos adat áll rendelkezésünkre az avar fennhatóság alatt élő langobardokra. A források ugyan nem emlékeznek meg arról, hogy az 568-ban történő kivonulásukkor maradt volna langobard népesség a Kárpát-medencében, de ennek ellenére egyáltalán nem zárható ki ez a lehetőség sem.⁹⁶ Emellett néhány adatunk van arról is, hogy a későbbiekben is települtek be langobardok a Kárpát-medencébe.⁹⁷ Az avar kori langobard jelenlétéhez kevés, bizonytalan régészeti anyag köthető.⁹⁸ Bár a források nem említik konkrétan a langobardok esetében, hogy az avar hadsereg részét képezték volna, de ennek ellenére valószínűsíthető, hogy ha kis számban is, de részt vehettek az Avar Kaganátus hadjárataiban.

⁹² THEOPHYLACTUS SIMOCATTA VIII. 3,1–15. Vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998. 134.; Szádeczky-Kardoss ezt a számadatot nem tartja hitelesnek, szerinte inkább néhány ezer főre kell gondolnunk (SZÁDECZKY-KARDOSS 1998. 134.). Hasonló véleményen van Walter Pohl is (POHL 1988. 229–230.).

⁹³ SEVIN, HEINRICH: Die Gebiden. München. 1995. 122–125.; BÓNA ISTVÁN: A középkor hajnala. A gepidák és a langobardok a Kárpát-medencében. Budapest 1974. 62–63.; CSEH JÁNOS: Gepida fegyverzet. In: *Hunok – gepidák – langobardok*. Szerk. Bóna István. Magyar Östörténeti Könyvtár 6. Szeged 1993. 61–63.

⁹⁴ Kiss 1992. 51–52.; Kiss 1996. 229., 235–236.

⁹⁵ CHRONICON PASCHALE 719, 5–16. Vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998. 184.

⁹⁶ POHL 1988. 229.

⁹⁷ Agilulf langobard király a 6. század legvégén hajóácsokat küldött az avar kagánnak (PAULUS DIACONUS IV. 20. Vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998. 135.). 615–616 táján a friauli hercegség sikeres támadásakor langobard foglyokat hurcoltak az avarok a Kárpát-medencébe (PAULUS DIACONUS IV. 37–38. Vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998. 148). 661-ben Perctarit korábbi langobard király rövid időre az avar kagánhoz menekült (PAULUS DIACONUS IV. 51; V. 2. Vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998. 216.).

⁹⁸ Rosner Gyula a Szekszárd-Bogyiszló temető néhány sírját langobard etnikumhoz köti (ROSNER GYULA: Das awarenzeitliche Gräberfeld in Szekszárd-Bogyiszló. Monumenta Avarorum Archaeologica. Budapest 1999. 154–156.). Straub Péter a Keszthelyi kultúra esetében feltételez langobard elemeket (STRAUB PÉTER: A Keszthelyi kultúra kronológiai és etnikai hátterének újabb alternatívája. In: *Zalai Múzeum* 9 (1999) 195–224.).

A vizsgált alávetett népek esetében megállapítható, hogy az avar hadsereg hadi repertoárját számos – a korábbi sztereotípiák szerint egyébként a nomád népekre nem jellemző – taktikai elemmel (úgy mint nehézfegyverzetű és könnyűfegyverzetű gyalogság, valamint az erősített városok szárazföld és folyó/tenger felőli ostroma) gazdagították. Emellett azonban a segédnépek bevetése kockázattal is járt, ugyanis Maurikios írja az avarok/türkök esetében, hogy hadseregüket nagymértékben meggyengíti az alávetett népek ellenséghez történő átpártolásának lehetősége.⁹⁹ Ezt támasztja alá Theophylactus Simocatta híradása is, mely szerint 602-ben az avar hadseregből több egység elpártolt, és átállt a bizánci császárhoz.¹⁰⁰

Összegzőképpen elmondható, hogy az avar hadsereg mind népességösszetétel, mind harcmodor tekintetében sokszínű, változatos képet mutatott. Egyértelműen bizonyítható, hogy az avarok segédnépeihez tartoztak kutrigurok, bulgárok, szláv népek, gepidák. Nem zárhatók ki teljesen azonban szavir, utrigur, langobard elemek sem. Az írott források tanúsága szerint – ellentétben a hunokkal – alávetettjeik főként „névtelenek”, vagyis a segédnépek vezetői közül egy sem töltött be fontos szerepet a kagán szűkebb környezetében. Harcmodor tekintetében arra következtethetünk, hogy az alávetett népek részt vettek az ostromokban. A nomád népek esetében könnyű- és nehézfegyverzetű lovassággal, a szláv nyelvű népeknél és a gepidáknál pedig könnyű- és nehézfegyverzetű gyalogsággal számolhatunk.

⁹⁹ MAURIKIOS XI. 22–23. Vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998. 83.

¹⁰⁰ THEOPHYLACTUS SIMOCATTA VIII. 6,1–8. Vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998. 139.

A iurisprudentia helye Enea Silvio Piccolomini munkásságában

Enea Silvio Piccolomini,¹ a későbbi II. Pius pápa (1458–1464)² jogtudományhoz fűződő kapcsolatainak és jogi műveltségének felvázolásában a szakirodalom igen érdekes képet mutat: a szerzők egy része vagy az általánosságok szintjén maradva elsiklik a téma felett,³ másik része pedig jogtudomány- és jogászellenességét domborítja ki, amit vagy a humanista skolasztikus és glosszatori kazuisztikától ide-

¹ Enea Silvio Piccolomini 1405. október 18-án született elszegényedett nemesi család gyermekeként a Siena melletti Corsignanóban. Tanulmányait Sienában és Firenzében végezte, a Baseli Zsinaton (1431–1449) Domenico Capranica és más egyházi méltóságok titkáráként tevékenykedett 1435-ig. III. Frigyes (1440–1493) *poeta laureatus*sá koronázta, s titkári állást ajánlott fel neki a Birodalmi Kancellárián, amit Enea el is fogadott. 1447-ben pappá szenteltette magát, és ettől fogva igen gyorsan haladt az egyházi ranglétrán: 1447-ben Triest, 1450-ben pedig Siena püspöke lett, 1456-ban bíborossá szentelték, III. Callixtus pápa (1455–1458) halála után 1458. augusztus 19-én pápává választották – *pontifex maximus*ként a II. Pius nevet vette fel. Pápaként legfontosabb feladatának a törökök elleni keresztes hadjárat megszervezését tekintette, ám terveit nem koronázta siker. Leromlott egészségi állapota nem engedte, hogy a lassanként gyülekező hadak élére álljon, amint azt szeretne volna: 1464. augusztus 15-én Anconában halt meg. Jelentőségében egyedülállóak *Commentarius*ai, ugyanis ez az első olyan emlékirat, amely egy pápa tollából származik. Történeti jellegű munkái (*Historia Austrialis*, 1453/58; *Germania*, 1457; *Historia Bohemica*, 1458; *De Europa*, 1458; *De Asia*, 1461) nagy hatást gyakoroltak az újkor kibontakozó történetírására. *De Europa* című művét a kódexek általában *Gesta sub Federico III.*, illetve *De gestis sub Federico III.* címen hagyományozzák, az általunk ismert *De Europa* címet az első nyomtatott kiadásokban (Memmingen, 1490; Velence, 1501; Párizs, 1509) kapta meg. A *De Europát* Enea még bíborosként fejezte be 1458-ban, a néhol következtetlen utalások és olykor előforduló szerkezeti aránytalanságok nagy valószínűséggel arra vezethetők vissza, hogy pápaként már nem volt ideje és lehetősége a kiadandó könyv precízebb megszerkesztésére. Egyéb műveit lásd W. BUCHWALD–A. HOHLWEG–O. PRINZ: *Tusculum-Lexikon griechischer und lateinischer Autoren des Altertums und des Mittelalters*. München 1963. 406.

² Életéhez és munkásságához bővebben lásd G. VOIGT: *Enea Silvio del Piccolomini als Papst Pius der Zweite und sein Zeitalter I–III*. Berlin 1856–1863. (továbbiakban: VOIGT 1856–1863.); M. C. ADY: *Pius II. (Aeneas Silvius Piccolomini), the humanist pope*. London 1913. (továbbiakban: ADY 1913.); G. PAPPARELLI: *Enea Silvio Piccolomini. Biblioteca di cultura moderna* 481. Bari 1950; G. BÜRCK: *Selbstdarstellung und Personenbildnis bei Enea Silvio Piccolomini (Pius II.)*. In: *Basler Beiträge zur Geschichtswissenschaft* 56. Basel–Stuttgart 1956; R. J. MITCHELL: *The Laurels and the Tiara, Pope Pius II. 1458–1464*. London 1962; BORONKAI I.: *Aeneas Silvius Piccolomini – Pápa vagy zsinat. Válogatott levelek*. Budapest 1980; P. J. WEINING: *Aeneam suscipite, Pium recipite. Die Rezeption eines humanistischen Schriftstellers im Deutschland des 15. und 16. Jahrhunderts*. Wiesbaden 1998; NÓTÁRI T.: *Szemelvények Aeneas Sylvius Piccolomini Európa című művéből*. *Documenta Historica* 42. Szeged 1999; NÓTÁRI T.: *A török terjeszkedés állomásai Aeneas Sylvius Piccolomini Európa című művében*. In: *Aetas* 1999/4. 149–162; NÓTÁRI T.: *Aeneas Sylvius Piccolomini szónoki művészete*. In: *Középkortörténeti tanulmányok*. Szerk. Weisz Boglárka. Szeged 2003. 103–112.

³ ADY 1913. 315. skk. L. M. VEIT: *Pensiero e vita religiosa di Enea Silvio Piccolomini prima della sua consacrazione episcopale*. In: *Analecta Gregoriana* 139. Roma 1964. XIII. skk.; H. JEDIN: *Bischöfliches Konzil oder Kirchenparlament?* In: *Vorträge der Aeneas-Silvius Stiftung an der Universität Basel* II. Basel 1963. 27. sk.

genkedő szellemi beállítottságával⁴ vagy pedig szónoki, költői, filozófusi és történetírói érdeklődésének határozottságával magyaráz.⁵ A következőkben a kiemelkedő jelentőségű humanistáról és történelemalakító pápáról nem azt kívánjuk bizonyítani, hogy jó vagy rossz jogász volt-e, vagy hogy jogász vagy jogtörténésznek nevezhető-e egyáltalában. Célunk annyi, hogy az Enea Silvio által különféle írásaiban a jogtudományról és a jogászokról-jogtudósokról tett megállapításait, megjegyzéseit bemutatva azokat értékeljük, illetve e kijelentések lehetséges motivációit megvizsgáljuk. Enea Silvio történeti és irodalmi munkásságának hatása alól az utókor nehezen vonhatta ki magát, ezért a *iurisprudentiával* kapcsolatos gondolatai is visszhangot kelthettek a műveit olvasókban: célkitűzésünk szerint a szakirodalomban szinte klisészerűen kialakult negatív képet szeretnénk némiképp árnyalni, illetve az érem másik oldalára is (ha kideríthető, hogy van ilyen) ráirányítani a figyelmet.

Számos kortársához hasonlóan (Boccaccio, Leonardo Bruni, Maffeo Vegio) magasabb stúdiumait Enea Silvio is a jogtudomány tanulmányozásával kezdte; hogy ez apja nyomására történt-e – amint ezt a szakirodalom egy része, így többek között Voigt is állítja –, forrásokkal nem igazolható, miképpen azon megállapítás sem, hogy a jog tanulmányozásának egyetlen „hozádoka” a *iurisprudentiával* és művelőivel szembeni, olykor már-már gyűlöletbe csapó ellenszenv lett volna.⁶ Már korai írásaiban, így például a zsinat városáról, Baselryól írott két *laudatio*jában is tesz néhány megjegyzést a város jogrendjére vonatkozóan. Az első levélben, amely 1434 júliusából származik,⁷ megemlíti, hogy a baseliiek inkább a szokásjog, semmint az írott jog szerint élnek, nem veszik igénybe jogtudósok segítségét, valamint a római jogot sem ismerik, ugyanakkor elszánt és elkötelezett hívei az igazságosságnak.⁸ Tekintettel arra, hogy nem tudjuk kimutatni, hogy e megállapításához valamiféle írott forrást vett volna igénybe, jó eséllyel feltételezhetjük, hogy jogi műveltsége révén vont éles

⁴ VOIGT 1856–1863. I. 17. sk.; II. 258; H. G. GENGLER: Über Aeneas Sylvius in seiner Bedeutung für die deutsche Rechtsgeschichte. Erlangen 1860. 1. skk.; A. WEISS: Aeneas Sylvius Piccolomini als Papst Pius II., sein Leben und Einfluß auf die literarische Kultur Deutschlands, mit 149 bisher unveröffentlichten Briefen. Graz 1897. 7. sk.; T. BUYKEN: Enea Silvio Piccolomini: Sein Leben und Werden bis zum Episkopat. Bonn–Köln 1931. 14.; B. WIDMER: Enea Silvio Piccolomini – Papst Pius II. Ausgewählte Texte aus seinen Schriften. Herausgegeben, übersetzt und biographisch eingeleitet. Festgabe der Historischen und Antiquarischen Gesellschaft zu Basel an der Universität bei Anlaß ihres 500jährigen Bestehens. Basel 1960. 16.; B. WIDMER: Enea Silvio Piccolomini in der sittlichen und politischen Entscheidung. In: *Baseler Beiträge zur Geschichtswissenschaft* 88. Basel 1963. 14., 60.; A. LHOTSKY: Die Wiener Artistenfakultät 1365–1497. In: *Festgabe der österreichischen Akademie der Wissenschaften zur 600-Jahr-Feier der Universität Wien*. Wien 1965. 133. skk.

⁵ G. KALLEN: Aeneas Silvius Piccolomini als Publizist in der Epistola de ortu et auctoritate imperii Romani. Köln 1939. 30. skk.

⁶ G. KISCH: Enea Silvio Piccolomini und die Jurisprudenz. Basel 1967. (továbbiakban: KISCH 1967.) 27.

⁷ Eneae Silvii de Basilea epistola. In: *Concilium Basiliense. Studien und Quellen zur Geschichte des Concils von Basel V*. Basel 1904. (továbbiakban: EPISTOLA) 363. skk.

⁸ EPISTOLA 372. „Vivunt sine certa lege, consuetudine magis, quam scripto iure utentes, sine iuris perito, sine notitia Romanorum legum. ... Rigidi tamen ac severi sunt amatores iustitiae.”

határvonalat a *consuetudo* és a *ius scriptum* között, valamint tette azon ellentétet kifejező kijelentést, hogy a város lakói elkötelezett hívei az igazságosságnak, annak ellenére, hogy híjával vannak a római jog ismeretének. Ebbéli tapasztalatait személyes élményeiből meríthette, nagy valószínűséggel részt vett a baseli városi tanács ülésein, és a bírósági tárgyalásokon. (E tanács tagjai leginkább kézművesek és kereskedők, tehát a jogban, kiváltképp a római jogban járatan polgárok lehettek, hiszen egy évszázaddal később, Bonifacius Amerbach idején is, amikor a római jog általános recepciója már folyamatban volt, hasonló képet mutatott a tanács.⁹) A második, 1438 októberének végéről származó írásban¹⁰ némiképp megváltozott formában találkozhatni e kijelentéssel, mely szerint a baseliek abban a tekintetben, hogy inkább a szokásjogra, mintsem az írott jogra támaszkodnak, inkább a spártaiakhoz, mint az athéniaiakhoz hasonlítanak; valamint hozzát teszi, hogy e városban sem a jogtudósok, sem a római jog nem jutnak szerephez.¹¹ A Német Lovagrend és a Porosz Rendek Szövetsége között a császár elnökletével 1453-ban lefolytatott jogvita kapcsán, amelyben – minként erről levelei is tanúskodnak – a tényállást és jogi minősítést példás éleslátással határozta meg, azon igencsak találó kijelentést tette, miszerint *a hatalmasok közötti vitákat nem a törvények és a kánonok döntenek el, hiszen könnyű ugyan az ítéletet meghozni, felettébb nehéz azonban annak érvényt szerezni; akik a perben alulmaradnak, a háborúban győzedelmeskednek; ahol a királyok beszélnek, a törvények némák maradnak.*¹²

Nem érezhető ki a jogtudománnyal és művelőivel szembeni ellenszenv Piccolomini 1444 és 1450 között keletkezett, rövid életrajzokat tartalmazó *De viris illustribus* című művéből sem. Antonius de Rosellisnél, a kiváló páviai professzornál tanult civiljogot, a *ius civile* és a *ius pontificium* terén professzoraként a Sienában nagy tiszteletnek örvendő Petrus Pecciust említi meg, mint *extraneust* Salustius Petrusinust is hallgatta.¹³ Valószínűsíthetjük, hogy a pápa és a zsinat közötti konfliktusban a pápa pártján állást foglaló, a pápai centralizációt támogató Antonius de Rosellis *De monarchia* című művét Enea Silvio felhasználta *De ortu et autoritate Romani Imperii* című munkájának megírása során.¹⁴ Külön említést érdemel Piccolomini jogtudós tanárai és barátai közül a sienai Marianus Socinus (Mariano

⁹ G. KISCH: Bonifacius Amerbach als Rechtsgutachter. In: *Festgabe für Max Gerwig. Baseler Studien zur Rechtswissenschaft* 55. Basel 1960. 105. skk.

¹⁰ A. HARTMANN: Enea Silvio, Descriptio altera urbis Basileae (1438). In: *Concilium Basiliense* VIII. Basel 1936. (továbbiakban: HARTMANN 1936.) 187. skk

¹¹ HARTMANN 1936. 202. „*Consuetudine magis, quam lege scripta utuntur, Lacedaemoniis quam Aheniensibus similiores. Nec iurisperito, nec Romanis legibus locus.*”

¹² „*Neque enim legibus aut canonibus inter populos potentes diffiniri lites solent; facile est ferre sententiam, exequi difficillimum ... occumbentes in iudicio vincunt in bello ... mutae sunt leges, ubi loquuntur reges.*”

¹³ AENEAS SYLVIVS PICCOLOMINEUS: *De viris illustribus*. Bibliothek des Literarischen Vereins in Stuttgart I. Stuttgart 1842/43. (továbbiakban: DE VIRIS) 14., 18.

¹⁴ KISCH 1967. 35.

Sozzini), akiről a *De viris illustribus*ban valóságos dicshimnusz zeng, amely szerint mind a civil-, mind pedig az egyházjog terén kiemelkedő tudással rendelkezett, pompásan verselt, prózája elegáns volt, jól festett, ifjúkorában a sportban is kitűnt, mind az irodalomban mind a zenében felettebb jártas volt, jól kiismerte magát a geometria, az aritmetika és az asztrológia tudományában, valamint igen jó üzleti érzékkel rendelkezett, ami polgártársai között némi irigységet szült.¹⁵ Az ókor iránt lelkesedő Sozzini kelthette fel Piccolomini érdeklődését a humanista stúdiumok iránt, barátságuk hosszú éveken át fennmaradt. Jogtudományi tanulmányainak idején tehát professzorairól egyetlen rossz szót sem ejt, leírásaiban a leghalványabb kritikai hangot sem lehet kihallani. Ám nem csupán Itáliában tett szert barátokra jogász-jogtudósi körökből: Bécsben szorosabb kapcsolatot tartott fenn a Királyi Birodalmi Kancellária titkárával Eichstätt püspökével, a kitűnő jogtudósi hírnévnek örvendő Johann von Aich-hal, akinek *De Curialium Miseriis Epistola* című munkáját ajánlotta, szintén a kancellária jogászaik közül került ki további két barátja Ulrich Sonnenberger és unokaöccse; hasonlóképp ismeretséget kötött a jogtudós Hartung Kappel császári titkárral. Anélkül, hogy a neveket tovább kellene sorolnunk, megállapíthatjuk, hogy a forrásokban nem találunk e személyekre, illetve jogászai tevékenységükre vonatkozó degradáló, ellenséges utalást.¹⁶

Azzal, hogy 1442. július 27-én Frankfurtban III. Frigyes *poeta laureatus*sá koronázta Enea Silvót, lehetőség nyílt számára, hogy a bécsi egyetemen előadást tartson. Az első előadásra az új tanév kezdetén, az egyetem hallgatói előtt került sor, amely nem más, mint az *artes liberales laudatio*ja, amelyben a – cicerói fordulattal élve¹⁷ – *sapientiae iuris commendatio* is helyet kapott. Ami a jogtudomány kiemelését indokolhatta, nagy valószínűséggel a helyszín lehetővé tette: az elsősorban kánonjoggal foglalkozó bécsi jogi fakultás auditoriuma.¹⁸ Noha feladata a *sapientia iuris* dicsérete volt, természetesen saját érdeklődési körét sem hagyta figyelmen kívül, így összehasonlítás keretében az *artes* és a *iura* hasznosságát, a belőlük szerezhető örömet és dicsőséget vizsgálta, s hogy *laudatio*ja az egyetem, az *universitas* által művelt egyéb területeket se hagyja érintetlenül, a *medicina* és a *teológia* térszínére is kitérőt tett. Tekintsük át ezen *oration*nak az igazságosságra és a jogra – maga a jogtudomány nem kerül behatóbban vizsgálatra – vonatkozó kijelentéseit. Megállapításai ugyan némiképp felszínesnek mondhatók, ám nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy Enea Silvót nem tekinthetjük – amint ő maga sem tekintette – jogtudósnak. A jog, a törvények és az igazságosság dicsérete leginkább kultúraalkotó, az embereket közösséggé formáló funkciójuk méltatásában nyilvánul meg.¹⁹ A jog méltatására a

¹⁵ DE VIRIS 18.

¹⁶ KISCH 1967. 40.

¹⁷ CICERO: De oratore 2. 144.

¹⁸ KISCH 1967. 56. sk.

¹⁹ „... Nulla mihi alia videtur ratio hoc effecisse, quam ipsa vis iustitiae aut nostri iuris timor quidam vel reverentia. Quae enim alia virtus vel quae artes quivissent homines locis silvestribus dissipatos vitamque ferarum agentes conducere unum in locum et eos imbuere, ut hiis, qui in virtute et

medicina után és a teológia előtt kerül sor, ám mindkettőnél nagyobb terjedelemben; hangsúlyozza, hogy szónoki tehetségét, mi több, az emberi nyelv lehetőségét meghaladná a civil- és a kánonjog jelentőségének és méltóságának kifejtése. Isten a bölcsesség és a vallás iránti vágyat már eredetileg beoltotta az emberi természetbe, az előbbihez a civil-, az utóbbihoz a kánonjogon át vezet az út. A közösségek, nemzetek és országok rendjét a jog tartja fenn, miként a jog tartja féken az elvetemülteket, és erősíti erényükben a kiválóakat. E beszéd alapján leszögezhetjük, hogy Piccolomini nem tagadja meg az elismerést a jogtól, sőt igen magasztos hangon szól róla – még akkor is, ha e hangvétel nem csupán a tárgynak, hanem az alkalomnak is szól.

A második bécsi előadásban magát a jog, illetve az igazságosság fogalmát kevésbé érinti; ami itt terítékre kerül, és kivívja Enea Silvio kritikáját: a jog technikai művelése. Az ún. *quodlibet-disputatio* megtartására feltehetően 1445. november 25-én, Szent Katalin, a bölcsészeti fakultás védőszentjének ünnepén, az egyetem aulájában a király, III. Frigyes, Zsigmond herceg, valamint számos báró és nemes jelenlétében került sor. *Disputatiójában* Piccolomini először a bölcsesség és a költészet isteni adomány-jellegére és fontosságára mutat rá – számunkra ennél azonban jóval érdekesebb, hogy miként nyilatkozik Enea Silvio ehelyütt a jogtudományról. Érvelése szerint az erény nem más, mint az élet kiegyensúlyozottsága (*aequalitas*), ami összhangban áll az értelemmel; Seneca szerint az erény az embereket boldoggá teszi, ebből következik, hogy a bölcsesség mint erény szintén boldogsághoz vezet. A jog ismerete és a morálfilozófia azonban nem bír ilyen hatással, következésképpen egyik sem erény; ha pedig nem erények, úgy nem tartoznak a bölcsesség tartományába, amiről pedig már korábban leszögezte, hogy erény – az ezzel foglalkozókat tehát nem tekinti bölcsnek. Ezen érvelését – meglehetősen általánosan – azzal támasztja alá, hogy sem a civil-, sem a kánonjog nem mentes az (ön)ellentmondásoktól, s gyakorta a *dura lex, sed lex* elve alapján a méltányossággal ellentétes döntések alapjául szolgál. A jogászokat tehát egy szintre helyezi a morálfilozófusokkal, azonban nem intéz külön invektívát ellenük. A világi és egyházi joggal szemben felhozott kifogásai éppen általánosságuk miatt helytállóak ugyan, ám meglehetősen közhelyszerűek.²⁰

Több szöveghelyen találhatunk ugyanakkor erősen kritikai, adott esetben elenséges hangvételben megfogalmazott kijelentéseket, kirohanásokat a *iurisprudentia* és művelői ellen a Piccolomini-életműben. Megállapítható ugyanakkor, hogy jogi tanulmányaitól nem a *iurisprudentia* iránti gyűlölet térítette el – hiszen láthatuk, hogy jogászprofesszorairól és jogi tanulmányairól harag és keserűség nélkül írt *De viris illustribus* című munkájában. A jogi stúdiumok feladásának belső oka az *artes liberales* iránti kiemelkedő tehetsége lehetett, amelynek kibontakoztatása egész embert igényelt; ugyanakkor nem feledkezhettünk meg egy igencsak lényeges,

sapientia praestarent, oboedire atque temperare mallent, quam passim ferarum et ita vitam trahere, ni ratio ipsa et sapientia iuri consentanea eos a consuetudine revocasset et ad cultum quendam normamque vivendi incendere potuisset...." Idézi KISCH 1967. 62.

²⁰ KISCH 1967. 50. skk.

kényszerítő erejű külső körülményekről sem: sienai jogi tanulmányai idején tört ki a háború Siena és Firenze között, ami szülővárosának elhagyására és ottani tevékenységének felfüggesztésére készítette.²¹ Innen Baselbe ment, ahol a bíboros és fermói püspök, Domenico Capranica titkár állást ajánlott neki, amit Enea Silvio szívesen fogadott el. A belső indíttatás, az *artes* iránti elhivatottság mellé kényszerként társult tehát a jogi stúdium városából történt menekülés és kedvező körülményként a bíboros által felajánlott állás mint karrierlehetőség.

A jogtudomány elleni legélesebb hangú invektívája a Wilhelm von Steinhof 1444-ben írott levél, amelynek alapvető tárgya a *studia litterarum ac humanitatis* dicshimnusza. Ebben elismeri ugyan a törvények hasznosságát, hiszen kordában tartják az embereket, és mivel nem mindenki válhatik filozófussá, hogy a jót önmagáért tegye, így törvények által kellett korlátokat szabni az emberi természetnek. Ám a törvények ismerete önmagában senkit sem visz a tökéletesség útjára, hiszen e rendelkezések nem szabályozhatják az élet minden lehetséges eseményét. Az uralkodó ezért egyúttal *moderator legis* is, szükség esetén enyhíti a törvények szigorát, vagy szigorúbban értelmezi azokat – természetesen e képességnek csak azon uralkodó lehet birtokában, aki megfelelő filozófiai műveltséggel rendelkezik. Az átlagos jogász, a vitriolosan *monarcha iuris*nak titulált kétlábú csacsi (*bipes asellus*) azonban csak a pozitív, tételes szabályokat ismeri el jognak, vagyis a törvény betűjét isteni *oraculum*nak tekinti, s még az uralkodó tetteit is kicsinyesen felülbírálja, noha tudnia kellene, hogy az uralkodó a méltányosság, az *aequitas* alapján korrigálhatja az írott jogot. Ezt az *aequitast* nem képesek a korszak aranyat hajszoló, balga (*stulti atque dementes*) jogásza megérteni és alkalmazni, s ahelyett hogy a régi korok nagy jogtudósainak nyomdokain haladva, akik tudásukat a filozófiából és az ékesszólásból merítették, vak engedelmességgel követik a kommentátorokat (posztglosszátorokat).²² Piccolomini e kijelentése jól illik azon cicerói gondolatmenetbe, amelyet a

²¹ Aeneae Sylvii Piccolominei Opera. Basel 1551. 759. „*Nam quamvis annos VI et XX natus, cum darem iuri civili operam, exorto bello patriam et studium coactus sum relinquere, accessi tamen grande illud Basiliense Concilium invenique gratiam in oculis patrum, scriba in synodo fui ...*”

²² „... *Sunt enim utiles, quae constringunt hominum vitias; et quia non potest quilibet esse philosophus, ut quid vitandum, quid sequendum sit, agnoscat, editae leges sunt et ante hominum oculos positae, tanquam cancelli quidam, ultra quos transgredi nullus audeat. Legibus tamen nemo perfectus fiet, nisi philosophiae studiis incubuerit, quia non possunt omnem casum complecti leges. Ideo princeps moderator est legis, epicleian habet, ut duram mollificet, laxam vero sanctionem restringat, quod nunquam recte princeps ageret, nisi magistram vitae expultricemque vitiorum secutus fuerit philosophiam. Sed hic noster monarcha (scil. iuris) vel bipes asellus potius, inflatus opinione sui, civilem scientiam omnibus praefert, matrem filiae postponit et fluminibus mare. Is est ex illis caecis et obtusis hominibus, qui postquam leges quatuor aut decem memoriae commendarunt, iam non amplius homines, sed deos se putant legesque divina censent oracula... legis vigorem dicunt habere, quidquid principi placuit. ... Quod si non iuri scripto Caesar nonnunquam obtemperat, satis est, quia sequitur aequitatem apud philosophos late descriptam, quam nulli iuristae discernere possunt, nisi ad fontem veniant, ubi leges scaturiunt, imitanturque peritissimos illos iuroconsultos, quorum scripta et philosophiam et oratoriam redolent. ...*” Idézi KISCH 1967. 113. skk.

*De legibus*ban kifejti, nevezetesen hogy a jogtudomány forrása nem a tizenkéttáblás törvény és a *praetori edictum*, hanem maga a filozófia.²³

A jogtudomány magasabb fokára való eljutás alapfeltételének tehát Ciceróhoz hasonlóan Piccolomini is a filozófiában szerzett jártasságot tekinti. Az uralkodó törvények felett álló státusát viszont közvetve vagy közvetlenül római jogi forrásokból meríthette Enea Silvio, hiszen minden bizonnyal ismerte az Ulpianustól származó „*Quod principi placuit, legis habet vigorem*”²⁴ elvet. (Érdemes rövid pillantást vetni arra is, hogy az *aequitas* és a *ius strictum*, illetve *ius scriptum* közötti ellentét milyen előzményekre tekint vissza, amelyekre Piccolomini is bátran alapozhatta érvelését.²⁵ Celsus híressé vált *ius est ars boni et aequi* kijelentése – Ulpianus közvetítésével – a iustinianusi *Digesta* nyitó gondolataként szerepel. Ulpianus *expressis verbis* felhívja a *magistratusok* figyelmét a jogtalan eljárás tilalmára;²⁶ ami pedig a bírakat illeti, különösen azon esetekben, amelyekben nagyobb jelentőséggel bír a személyes mérlegelésük, mindenképpen szem előtt kell tartaniuk az *aequitast*.²⁷ A joganyag szavainak pusztá memorizálása nem azonos a jog valós ismeretével, amint ezt Celsus is hangsúlyozza,²⁸ és erősen kárhoztatja azon jogászokat,²⁹ akik az adott esetet nem a törvény egésze alapján akarják megoldani, és *responsumaik* indoklása-ként is csak egy, abból önkényesen kiragadott részt hoznak fel.³⁰ Az *aequitas* mint a jogszolgáltatásban is szerepet játszó etikai norma gyakorta a *ius* említésével egységben – és nem csupán annak kiegészítőjeként³¹ – kap szerepet;³² tehát nem a méltányosság azon fajtájaként jelenik meg, amely a bírónak lehetőséget adna a tételes joggal ellentétes döntés meghozatalára, hiszen ezáltal az ítélet könnyen igazságtalanná válna,³³ vagyis a céljával épp ellentétes eredményt hozna.³⁴)

Ezen, a korábbi és későbbi korok humanistáinak invektíváihoz képest viszonylag visszafogott kritikánál jóval ízléstelenebb és stílustalanabb a kiváló jog-

²³ CICERO: *De legibus* 1. 17. „Non ergo a praetoris edicto, ut plerique nunc, neque a XII tabulis, ut superiores, sed penitus ex intima philosophia hauriendam iuris disciplinam putas.”

²⁴ ULP. DIGESTA 1., 4., 1 pr.

²⁵ FÖLDI A. – HAMZA G.: A római jog története és intézményei. Budapest 2006¹¹. 72. skk.; G. KISCH: Summum ius summa iniuria. In: *Aequitas und bona fides. Festgabe Simonius*. Basel 1955. 111. skk.; G. CIULEI: Les rapports de l'équité avec le droit et la justice dans l'oeuvre de Cicéron. In: *Revue historique de droit français et étranger* 1968. 640. skk.

²⁶ ULP. DIGESTA 47., 10., 32.

²⁷ TRYPH. DIGESTA 16., 3., 31 pr.

²⁸ CELS. DIGESTA 1., 3., 17. „Scire leges non hoc est verba earum tenere, sed vim ac potestatem.”

²⁹ CELS. DIGESTA 1., 3., 24.

³⁰ A. POLAČEK: Ius est ars aequi et boni. In: *Studi in onore di A. Biscardi* II. Milano 1982. 27. sk.

³¹ F. SCHULZ: Geschichte der römischen Rechtswissenschaft. Weimar 1961. 90; CICERO: *De oratore* 1., 86. 173.

³² F. PRINGSHEIM: Ius aequum und ius strictum. In: *Zeitschrift der Savigny Stiftung für Rechtsgeschichte. Romanistische Abteilung* 42. 1921. 643. skk.

³³ CICERO: *Philippicae* 5., 20.

³⁴ A. BÜRGE: Die Juristenkomik in Ciceros Rede Pro Murena. Zürich 1974. 52.

tudós, a Baselben fiatalon a pestisnek áldozatul esett Ludovicus Pontanus (Romanus) (1409–1439) rövid életrajzában tett kirohanás. Elismeréssel adózik ugyan Ludovicus Pontanus hírnevének és emlékezőtehetségének, ám hozzáteszi, hogy a jogtudomány területén tanúsított kiválóság inkább az emlékezőképességnek, mintsem a tehetségnek köszönhető – így tehát az ostoba (*stultus*) is jogtudóssá (*iuris peritus*) válhat.³⁵ Kérdésként merül fel, hogy miért ragadtatta magát Piccolomini éppen barátja, Ludovicus Pontanus kapcsán e kijelentésre, és éppen röviddel annak halála után írott nekrológ-szerű életrajzában, hiszen egyéb, e kiváló jogtudósra vonatkozó megnyilvánulásaiban nyoma sincsen effajta ellenérzésnek vagy megvetésnek, mi több, ő maga méltató sírfeliratot is írt róla. Ha elfogadjuk, hogy e goromba sorok valóban Enea Silviótól származnak – a *De viris illustribus* kézirati hagyománya némiképp bizonytalan –, úgy (jobb híján) csupán azon irigységgel magyarázhatjuk, amely Piccolominit eltölthette, hogy Pontanus az ő számára áttekinthetetlen és óriási mennyiségű anyagot, adathalmazt briliánsan alkalmazott.³⁶

Nem érdektelen azon kérdés sem, hogy a jogtudományt és művelőit elmarasztaló írásaiban, amelyek céljukat tekintve a *studia humanitatis* és az *artes* felmagasztalást szolgálták, miért éppen a *iurisprudentiá*t választotta összehasonlítási alappul – hiszen láthattuk, hogy sem Baselben, sem Bécsben nem volt rossz a viszonya a környezetében élő jogászokkal, továbbá hogy számos esetben elismeri a jogrendszer hasznos, kultúraformáló és társadalomalkotó szerepét –, hogy a költészetet és a *litterae humanitatis* hagyja felette fölényes győzelmet aratni. Személyes motívumok helyett érdemesebb a kor irodalmi divatjához történő alkalmazkodás vágyában keresni az invektívák mozgatórugóit. Már Petrarca, Boccaccio és Poggio Bracciolini is határozottan felvette a harcot – nem általában a jogtudomány, hanem a korukban művelt – jogtudomány és jogászok ellen, ami a magát az antik hagyomány valódi örökösének tekintő humanizmus küzdelmének egyik csatamezeje lehetett a skolasztika, az averroizmus, a posztglosszátor-iskola ellen. E küzdelmet folytatta a XIV. századi itáliai humanizmus egyik legkiemelkedőbb alakja, Laurentius Valla (1407–1457) is. Támadásának fő célpontjául a római jog középkori, a posztglosszátor-komentátor iskola gyakorlat-orientált, a magasabb jogfilozófiától egyre inkább eltávolodó, a római jogot egyre inkább a mindennapok szolgálatába állító interpretációja, illetve e módszer vezető képviselője Bartolus és tanítványa, Baldus szolgált. Valla *Contra Bartoli libellum, cui titulus „De insigniis et armis” epistola* címet viselő írásában azon (feltehetően fiktív) dialógusra reagál, amelyben egy (gúnyosan *monarcha iuris*nek nevezett) jogász Bartolus *De insigniis et armis* című munkáját az ostoba locogónak titulált Cicero összes művei fölé helyezi. Valla a libákként és kétlábú szamarakként aposztrofált korabeli átlag-jogászokat azzal vádolja, hogy meggyaláz-

³⁵ AENEAS SYLVIUS PICCOLOMINEUS: *De viris illustribus* 6. „Magnum huius nomen propter peritiam iuris utriusque fuit; nam scientia haec memoria magis quam ingenio constat, ex quo fit, ut stultus etiam possit esse iuris peritus.”

³⁶ KISCH 1967. 80. sk.

zák a civiljogot, ahelyett, hogy a valóban példaképnek tekinthető és tekintendő jogtudósok, Sulpicius Rufus, Scaevola, Paulus és Ulpianus nyomdokain járnának. A jogászok eltévelyedésének oka pedig nem más, mint az alávaló Iustinianus és műve. Valla invektívája kétlábú szamarak ellen Enea Silvio számára igen nagy valószínűséggel forrásként szolgálhatott saját íásaiban. Ez mutatja a *monarcha iuris* és az *asellus bipes* fordulatok használata, a meg nem nevezett jogással folytatott – nagy valószínűséggel fiktív – vita, valamint célpontjaik, a kommentátorok, Cinus, Bartolus és Baldus, a követendő példaképek, Servius Sulpicius, Scaevola, Paulus és Ulpianus felsorolása, valamint a galád Iustinianus megemléltése.³⁷

Összefoglalásként a következőket emelhetjük ki. Piccolominit jogi tanulmányai képessé tették arra, hogy átlássa a baseli és bécsi joggyakorlat minőségét, és méltán hiányolja az általa nagyra értékelt római jog alkalmazását. Személyes kapcsolatainak korának jogászaival mindvégig szívélyesnek, olykor barátinak nevezhetők, saját jogi tanulmányaira – amelyeket saját érdeklődésének iránya mellett az őt Siena elhagyására kényszerítő háború miatt adott fel – és professzoraira történő emlékezései semmiképpen sem keserű vagy csalódott hangvételűek, mi több, nagy elismeréssel nyilatkozik a *iurisprudentia* e művelőiről és tanáiról. A jog és az igazságosság alapjai ellen nem intéz támadást, sokkal inkább elismeri a jogrendszer társadalomformáló, az embereket közösségbe tömörítő erejének hasznosságát. Kritikája a joggyakorlati művelői, a kor joggyakorlatának visszasságai ellen irányul – ebben példának tekinthette Cicero *Pro Murenájának studiorum atque artium contentio* néven nyilvántartott, a szónoki és a katonai erényeket a jogászi hivatással az előbbiek javára kontrasztáló szellemes passzusait,³⁸ valamint kétségkívül nagy hatást gyakorolt rá a kiváló humanista, Lorenzo Valla *Antibartolusa*.

³⁷ Valla munkájának Piccolominihez kerülésének történetéről bővebben lásd KISCH 1967. 96. skk.

³⁸ Ehhez bővebben lásd NÓTÁRI T.: *Studiorum atque artium contentio* (Cic. Mur. 22–30). In: *Aetas* 14. 1999/1–2. 224. skk.; NÓTÁRI T.: Jogtudomány és retorika – Cicero pro Murena 26. In: *Jogtudományi Közlöny* 56. 2001. 12. 470. skk.; NÓTÁRI T.: Jog, vallás és retorika. *Studia Mureniana*. Szeged 2006.

Új elemek a központi oklevélkiadásban az 1342. évi királyváltás után

1342. július 21-én, I. Károly (Károly Róbert) király halála után öt nappal legidősebb fiát: Lajos herceget Székesfehérvárott Telegdi Csanád esztergomi érsek a Szent Koronával Magyarország királyává koronázta. Lajos minden értelemben legitim királyként foghatott hozzá édesapja munkájának folytatásához, annak finomításához, amiben nem csupán a főpapi-bárai elit támogatását élvezhette, hanem mögötte (mellette) álló, befolyásos anyját, az özvegy Erzsébet anyakirálynéét is.

A folytonosság tehát adott volt, kisebb-nagyobb változ(tat)ásokra azonban (legelőször is) az elitnek fel kellett készülnie, mint ahogy ez általában minden főhatalmi cserekor bekövetkezik. E változások már nem sokkal a koronázás után meg is indultak. Egy részük látványosabban, lévén, a legfontosabb világi tisztségeket érintő személyi kérdések voltak. Más részük, talán kevésbé feltűnően, de jól elhelyezetten, a központi oklevelekben érhetőek tetten.

Mivel az 1342 ősztől meginduló, bárói tisztségviselésekben történő változásokról már más helyütt szóltunk, így azt itt röviden csak összefoglaljuk: 1342 szeptember közepén elhunyt Druget Vilmos nádor, az ország (Szécsényi Tamás erdélyi vajda melletti) legvagyonosabb és legbefolyásosabb bárója. Utóda azonban (noha ez több okból is adekvát lett volna) nem Tamás lett, hanem a jóval kevésbé módos és befolyásos Zsámboki (Gilétfi) Miklós turóci ispán. A nádorcseré szeptember végére megtörtént, októberben pedig a trón Szécsényi Tamástól elvette két évtizede bírt erdélyi vajdai címét, s abba a szintén kisebb vagyonú és befolyású Sirokai Miklóst ültette. Tamás utóbb tárnokmester lett, de 1343 tavaszára e méltóságát is elveszítette, helyére Lackfi István került. Emellett további változtatások is megtörténtek 1342 végére: új szőrényi bán (Losonci István) adatolható decembertől, ugyanekkortól új királyi asztalnokmester (Szécsi Miklós), október közepétől pedig új királyi ajtónállómester (Becsei Töttös) került hivatalba. 1343 elejétől májusig változás történt a királyi lovászmesteri (Lackfi István helyett Lackfi Dénes) és a királyi pohárnokmesteri tisztségekben (Druget Miklóstól bizonyosan elvették e méltóságot, mert az 1343. évi privilegiális oklevelek méltoságnévsorai nem említik sem őt, sem magát e címet), vagyis az 1342 végi változások folytatódtak, s 1343 közepére az addigi főméltóságok köre nagy mértékben megváltozott.¹

Nézzük most röviden azt a néhány új elemet, amik a koronázás után jelennek meg a központban, konkrétan a király és az országbíró által kibocsátott oklevelekben.²

¹ PITI FERENC: Az 1342. évi nádorváltás. In: *Századok* 2006/2. 435–441.

² Mostani mondandónkhoz nem kötődik szorosan, de a teljesség kedvéért megemlítendő, hogy 1342 ősztől a kancelláriában alkalmazni kezdik (bár még nem minden királyi oklevél esetében) azt az új gyakorlatot, miszerint nyílt okleveleknél az addig csupán az oklevél hátlapjára írt kancelláriai jegyzetben szereplő udvari személyek neveit feltüntették az oklevél előlapjának valamely sarkában is (zárt oklevél esetén csak az előlapon). Mivel a nyílt oklevelek esetében a kancelláriai jegyzetre utóbb ráke-

1) Károly idején az országbíróknak, jelesül most Nagymartoni Pálnak (aki a Károly alatt viselt bárói tisztségét Lajos koronázása után is megtarthatta) csak a privilegiális formában kiadott okleveleiben szerepel a „Károly király országbírója” (*Nos comes Paulus iudex curie domini Karoli regis Hungarie*) kitétel,³ egyebekben a „*Nos comes Paulus iudex curie domini regis*”-intitulációval élt. Lajos trónra lépte után azonban Pálnak hamarost, már 1342 augusztusa első felétől fel kellett tüntetnie nem csupán privilégiumaiban, hanem egyéb formájú bírósági okleveleiben is, hogy „Lajos király országbírója” (*Nos comes Paulus iudex curie domini Lodovici regis Hungarie*).⁴ Mivel az országbíró ekkor már nem csak a királyi jelenlét bíróságának állandó, hanem a királyi különös jelenlét bíróságának esetenkénti rendes bírója is volt, nem véletlen, hogy épp az ő okleveleiben kerül sor ezen újításra, Lajos nevének immár permanens hangúlyozására, illetve a következő pontban felsorolandó, erősen ideologikus jegyek feltüntetésére

2) Pál országbíró számos függőpecsétetes ítéletlevelében tűnik fel szintén 1342 augusztusa első felétől a perfolyások leírásába ékelten egy (az egyes oklevelekben kisebb-nagyobb szövegeltérésekkel szereplő, de standard mondandójú) betét, ami Lajos törvényes, a politikai elit és a nemesek akaratából történő megkoronázásáról, az atyai örökségbe való jog szerinti belépéséről szól. Ennek szövege így foglalható össze: Károly „trónjára és koronájához elsőszülöttje: Lajos a bárók, főpapok és az ország nemesei egyhangú óhajából felemeltetett, hogy a magyar nemzet születés jogán rá háramlott országát kormányozza, és a magyarok első királyának: Szt. Istvánnak istentől adott koronájával Fehérvárott a székesegyházban 1342. július 21-én ünnepélyesen megkoronáztatott.”⁵

rült a királyi pecsét, s ezzel a jegyzet voltaképpen olvashatatlaná vált, így ezen új eljárás praktikus előrelépésként értékelhető a kancelláriai gyakorlatban. Pl. 1342. szept. 18. Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Fényképgyűjtemény (továbbiakban: Df.) 262 495. Anjou-kori Oklevéltár XXVI. (1342) [sajtó alatti] Szerk. PITI FERENC. Budapest – Szeged 2007. (továbbiakban: A. XXVI.) 490. szám: hátlapján kerek királyi pecsét nyomában *relacio Thome filii Petri et Pauli de Wgal*, előlapján legalul *Paulus Vgol et Thomas Petri*; 1343. márc. 9. Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Levéltár (továbbiakban: Dl.) 40 904. Anjou-kori Oklevéltár XXVII. (1343) [sajtó alatti] Szerk. PITI FERENC. Budapest – Szeged 2007. (továbbiakban: A. XXVII.) 94. szám: az előlap bal alsó sarkában *Tutheus de regina*; 1343. márc. 31. Df. 200 892. A. XXVII. 138. szám: az előlap bal alsó sarkában *relacio Tuteus*; 1343. máj. 8. Dl. 102 762. A. XXVII. 268. szám: hátlapján természetes színű, kerek pecsét apró töredéke nyomában *relacio magistri Cykow*, az előlap alján *relacio Cykow*; stb.

³ Lásd pl. csak 1342-ből: jan. 17. Dl. 3458., A. XXVI. 20. szám; febr. 11. Dl. 3442., A. XXVI. 51. szám; márc. 21. Df. 273 681., A. XXVI. 118. szám; máj. 12. Dl. 3482., A. XXVI. 214. szám; stb.

⁴ Pl. 1342. aug. 10. Dl. 3509., A. XXVI. 427. szám. (zárt); aug. 12. Df. 210 769., A. XXVI. 429. szám. (privilegiális); szept. 22. Dl. 3516., A. XXVI. 498. szám. (zárt); okt. 13. Dl. 40 893., A. XXVI. 537. szám. (zárt); nov. 21. Dl. 100 002., A. XXVI. 601. szám. (privilegiális); stb.

⁵ „... in cuius [Karoli regis] solium trunum et coronam dominus Lodovicus primogenitus suus (divino subsidio mediante) ad gubernandum Vngarice/Hungarice nationis regnum hereditarium iure geniture successit/sibi successum/iure et ordine geniture sibi debitum legitime successum de prelatorum baronum (procerum) et nobilium regni unanimi et concordii voto sublimatus et corona beatissimo Stephano primo regi Hungarorum divinitus condonata (domino data)/et corona sancti Stephani primi regis Hungarorum (die dominico proximo ante festum beati Jacobi apostoli nunc

3) Igen érdekes és lényeges, hogy Lajos trónra emelése után több oklevélben is előbb említi saját rendelkezései kapcsán anyja: Erzsébet beleegyezését vagy akaratát, s csak utána a királyi tanács, azaz a főpapok és a bárók egyetértését.⁶

Mit árulnak el a tisztségcserék és ezen okleveles mozzanatok együttesen? A két, látszólag össze nem függő kategóriában ugyanis véleményünk szerint van közös: mégpedig az, hogy így, vagy úgy, de ugyanazt a politikai-ideológiai üzenetet sugallták és szögezték le.

Ennek summázata előtt megjegyeznénk, hogy mivel 1342-ben Lajos még csak 16 éves volt, a kormányzásban egyelőre járatlan, ezért a felsorolt változtatások mögött ekkor még érdemes elsősorban Erzsébet anyakirályné akaratát, sugallatát,

proxime/a. d. 1342. preteritum in Alba Regali in loco suo katedrali) solemniter coronatus est/exstitit coronatus." 1342. aug. 12. Df. 210 769., A. XXVI. 429. szám; 1342. aug. 16. Dl. 105 741., A. XXVI. 435. szám; 1342. aug. 19. Dl. 3452., A. XXVI. 441. szám. (kiadása: Anjou-kori okmánytár I–VII. Szerk. NAGY IMRE – NAGY GYULA. Budapest 1878–1920. (továbbiakban: AO.) IV. 252–255.); 1342. szept. 14. Dl. 33 592., A. XXVI. 483. szám; 1342. szept. 14. Dl. 3514., A. XXVI. 484. szám; 1342. szept. 26. Dl. 67 399., A. XXVI. 507. szám; 1342. okt. 21. Dl. 66 872., Df. 221 513., Dl. 105 932., A. XXVI. 553. szám. (részleges kiadása: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis I–XI. Stud. et op. GEORGII FEJÉR. Budae 1829–1844. (továbbiakban: CD.) IX/6. 5–9.); 1342. dec. 3. Dl. 3532., A. XXVI. 626. szám. (kiadása: AO. IV. 282–287.); 1343. máj. 12. Dl. 76 700., A. XXVII. 295. szám. (kiadása: A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vásonkeő. I–XII. Pest–Budapest 1871–1931. (továbbiakban: Z.) II. 63–69.); 1343. jún. 19. Df. 200 896., A. XXVII. 409. szám; 1343. okt. 17. Dl. 63 672., Df. 264 179., A. XXVII. 692. szám. (A verziókban esetlegesen többször is kimaradó szövegrészeket sima zárójellel, az eltéréseket / jellel szerepeltettük.)

Jobban eltérő, de mondandójában ugyanazt hangsúlyozó változata: „...*dominus Lodovicus rex, in patrimonium regni Vngarici iure et ordine geniture sibi debitum succedens unanimes prelaturum baronum et nobilium regni sui voto et intencione in Alba Regali in loco suo katedrali die dominico proximo ante festum beati Jacobi apostoli a. d. 1342. preterito, favente Salvatoris clemencia, corona beatissimo Stephano primo regi Hungarorum divinitus data solemniter et honorifice fuisset coronatus.*" 1343. szept. 24. Df. 248 303., A. XXVII. 630. szám. (kiadása: F. IX/1. 168–180.; Monumenta ecclesiae Strigoniensis I–III. Collegit et edidit FERDINANDUS KNAUZ – LUDOVICUS CRESCENS DEDEK. Strigonii 1874–1924., IV. Ad edendum praeparaverunt GABRIEL DRESKA – GEYSA ÉRSZEGI – ANDREAS HEGEDŰS – TIBURCIUS NEUMANN – CORNELIUS SZOVÁK – STEPHANUS TRINGLI. Strigonii–Budapestini 1999. (továbbiakban: MES.) III. 517–523.)

Végezetül ugyanerre rimel Lajos saját, 1343. ápr. 27-én kelt privilegiális oklevele (Dl. 322., A. XXVII. 210. szám – kiadása: MES. III. 492–494., BLAZOVICH LÁSZLÓ – GÉCZI LAJOS: A Telegdiek pere 1568–1572. Szeged 1995. (továbbiakban: TELEGDIEK) 120–123.). Ebben a Telegdi Csanád esztergomi érseknek tett adománya során az eddigiekkel összecsengően, bár az alapszöveget jobban megváltoztatva, a következőket emeli ki (részben az érsek szolgálatait méltatva, de még inkább saját legitimizációját hangsúlyozva): Károly halála után „*nobisque solium regiminis nostri regni Hungarie iure successione paterne nobis debiti feliciter concendentibus ... in solemnitate coronacionis et intronizacionis nostre per ipsum [Chanadinum] de beneplacito concordii et unanimi voluntate omnium prelaturum baronum procerum et quorumlibet regnicolarum nostrorum laudabiliter facte...*”.

⁶ Pl. 1342. aug. 3. Df. 287 458., A. XXVI. 416. szám (kiadása: CD. IX/1. 47–50.); 1343. jan. 3. Dl. 3550., A. XXVII. 4. szám (kiadása: AO. IV. 296.); 1343. jan. 6. Dl. 12 800., A. XXVII. 11. szám; 1343. ápr. 6. Df. 206 482., A. XXVII. 162. szám; 1343. ápr. 27. Dl. 322., A. XXVII. 210. szám. (kiadása: MES. III. 492–494., TELEGDIEK 53–54.)

újító szándékát keresnünk, s mindez az asszony megváltozott (megnövekedett) politikai befolyását is jól mutatja.

Úgy véljük a felsorolt adatok alapján, hogy Lajos és anyja több dolgot félreérthetetlenül és igen hamar jelezni kívánt a politikai elit részére: a) új, legitim király ül a trónon, aki apja örökségébe mind dinasztikus, mind politikai, mind jogi értelemben megkérdőjelezhetetlenül került; b) a Károly-kori legbefolyásosabb bárók helyett egyelőre szívesebben látnak kevésbé koncentrált hatalmú, de trónhű előkelőket a legmagasabb méltóságokban; c) ezek a továbbiakban immár az új királynak és édesanyjának legyenek hálások pozícióikért, ne utólag is a megboldogult Károlynak; d) Erzsébet új szerepét és politikai helyzetét (sarkosan fogalmazva) egyszerűen vegyék tudomásul.

Természetesen az nem újdonság, hogy egy vezetőváltás után szinte azonnal komoly személycserék következzenek be, ez a hatalomgyakorlás mai napig élő velejárója. Amit itt érdemes megemlíteni, az a cserék elvégzésének ügyes politikája a királyváltás utáni pár évben, melyben (úgy tűnik) a trónhűség mellett az adott személy (vagy rokona) addig elért vagyoni helyzete és politikai befolyása került súlyozásra: azok, akik Károly alatt komoly tisztséghez jutottak, ezt elvesztették (avagy tisztségük súlya nem érte el apáikét/rokonaikét) – és fordítva: számosan lettek olyanok, akik magasabb méltóságot kaptak, mint amit Károly alatt betöltöttek (avagy apáikénál/rokonaikénál jelentősebbet).⁷ Így indult meg a (régiből kinövő) új elit építésének szándéka, aminek hátterét éppen az adta meg együttesen, amit (mint láttuk) az oklevelek ilyen erősen sugalltak: Lajos trónra jutásának legitimitása és Erzsébet új politikai pozíciója.

Lajos uralkodása tehát szemmel láthatóan koncepciózus ideológiai, politikai és személyi megalapozottsággal vette kezdetét.

⁷ Csak egy-egy példa mindegyik esetre, sorrendben: Szécsényi Tamás és vajdai méltóságának említett sorsa; Druget Vilmos nádori címet viselt, fivéréből: Miklóstól azonban 1343-ban elvették 1332 óta betöltött királyi pohárnokmesterségét és csak ungi ispáni címét hagyták meg; Losonci István soproni és vasi ispán volt Károly idején, 1342 végétől azonban már szőrényi bán lett; Becsei Imre Károly barsi ispánja volt, fiát: Töttöst azonban 1342 végén Lajos királyi ajtónállómesterré tette. ENGEL PÁL: Magyarország világi archontológiája 1301–1457. I–II. Budapest 1996. passim.

Jagelló Zsigmond herceg számadásainak orvostörténeti tanulságai

AXVI. század egy roppant izgalmas, változásokkal teli évszázada nemcsak Magyarországon, de Európa történetének is. Ennek a századnak az első évtizedében keletkezett az a hihetetlenül gazdag forrás, Jagelló Zsigmond számadáskönyve, amely több nemzet és ország története, kultúrtörténete kapcsán tartogat még kiaknázatlan lehetőségeket, és amely ennek a tanulmánynak az alapját képezi. A számadáskönyv 1914-ben, Divéky Adorján által kiadott részeire¹ már korán felfigyeltek az orvoslás történetével foglalkozó kutatók. Magyary-Kossa Gyula adattárában² használta fel a forrás bizonyos részeit, majd az ő munkájára és Divéky írásaira építve különféle területek kutatói szintén felhasználták a számadások adatait, azonban sok esetben sajnós eltorzították, félreértelmezték azokat.³

A számadáskönyv bejegyzései között nagy számban találunk orvostörténeti vonatkozásúakat. Egyetlen tanulmányba mindezeket természetesen nem lehet bele-sűríteni, így pusztán arra vállalkoztam, hogy egyfajta csoportosítást adjam a feljegyzéseknek, és ezáltal felhívjam az érdeklődők figyelmét a számadáskönyv ezen aspektusára. Alapvetően a Divéky-féle kiadásra, valamint az 1504 és 1506 között keletkezett, eddig még kiadatlan részekre helyezem a hangsúlyt.⁴

Önkényesen a következőképpen csoportosítva tárgyalom a bejegyzéseket:

1. Gyógyszerek
2. Sérülések, balesetek, betegségek, fertőző betegségek
3. Fürdőkultúra
4. Kozmetikumok és „luxuscikkek”
5. Higiénia

¹ DIVÉKY ADORJÁN: Zsigmond lengyel herceg budai számadásai (1500–1502, 1505). Budapest, 1914. (továbbiakban: SZÁMADÁSOK).

² MAGYARY-KOSSA GYULA: Magyar Orvosi Emlékek I–III. Budapest, 1929–1931. A forrás felhasználása: II. kötet 67.; III. kötet 117–119. A legfrissebb orvostörténeti szakirodalomban is találkozhatunk a forrás felhasználásával: VIDA MÁRIA: Művészet és orvostudomány a történelmi Magyarországon. Medicina in artibus in Hungaria. Budapest 1994. 50–53.

³ Néhány példa a teljesség igénye nélkül: FARKASLAKI HINTS ELEK: Az orvostudomány fejlődése az emberiség művelődésében. II. A középkori orvostudomány. Budapest 1939. (továbbiakban: FARKASLAKI 1939.) 284., 303., 334.; ZOLNAY LÁSZLÓ: Kincses Magyarország. Budapest 1977. passim.

⁴ A számadás kiadatlan részeinek tanulmányozására kutatótársammal, Horogszegi Zoltánnal a MÖB ösztöndíja révén került sor 2006-ban, Varsóban. Ezúton is szeretnénk köszönetet mondani prof. Wojciech Falkowski és Tadeusz Grabarczyk nagylelkű segítségéért, valamint a Varsói Levéltár (Archivum Glow. Akt Dawnych w Warszawie) dolgozóinak szolgálatkészségéért. A szöveg feldolgozása (levéltári jelzete: Mikrofilm Nr. 30541, 30546; RACHUNKI KRÓLEWSKIE SYGN. JEDN. 29., 33.) és kiadásra való elkészítése folyamatban van.

1. Gyógyszerek

Ide tartoznak azok a feljegyzések, amelyek gyógyszerek (*medicamen, medela, medicina, unguentum*) vásárlására vonatkoznak. Ember és állatgyógyászatban használt szerekről van szó, melyek beszerzési helyére vonatkozólag hiányoznak az információk, az esetek kis hányadában tudjuk csak, hogy a patikában (*appoteka*) szerezték be azokat.⁵ Felsorolnak olyan eseteket is, amikor emberi megbetegedés kezelésére használt gyógyszert a borbélytól vásárolnak meg, pontosabban neki fizetik ki, míg lovak megbetegedésekor előfordul, hogy a kovács az, akinek kifizetik a gyógyszer árát.⁶ Összességében megfigyelhető, hogy a gyógyszereket az esetek túlnyomó többségében lovak gyógykezeléséhez vásárolták és viszonylag kevés azoknak a bejegyzéseknek a száma, amikor emberek gyógyítására vettek orvosságot. A készítmények összetételére, állagára vagy formátumára vonatkozólag nem tudunk meg semmit a rövidke bejegyzésekből, de az áraik minden esetben fel vannak tüntetve. Ugyancsak érdekesek lehetnek a patikában vásárolt cikkek, mint például a herceg fürdőjéhez, valamint szobája illatosításához, a szoba levegőjének felfrissítéséhez, tisztításához használt füstölőszerek.⁷

2. Sérülések, balesetek, betegségek, fertőző betegségek

A számadás orvostörténeti vonatkozású részének egyik jelentős hányadát a hercegi udvartartás tagjainak megbetegedései (*infirmo, debilito, morbidus est*), sérülései (*vulnero*), balesetei (*frango*) teszik ki, valamint ezek gyógykezelése. A hercegi udvartartás tagjainak betegségeiről legtöbbször nem tudunk meg pontosat. A bejegyzések arra utalnak csupán, hogy valaki megbetegedett, ezért kiadásaira fizettek neki bizonyos összeget. Van, hogy arról értesülünk, valaki mást fizetnek meg, hogy egy betegsége miatt munkaképtelent helyettesítsen, de az is előfordul, hogy a beteg elhagyja a hercegi udvart és hazatér családjához.⁸ Ugyanakkor érdekes lenne hónapokra bontva vizsgálni a betegségekre vonatkozó feljegyzéseket, hiszen sorozatos megbetegedések esetén a hercegi udvaron belüli kisebb járványokra lehetne következtetéseket levonni. Például 1505. márciusában nemcsak egymást érik a betegekkel kapcsolatos feljegyzések, de még az is előfordul, hogy egy bejegyzésen belül több

⁵ „Item eodem die ad mandata domini principis ad medicinas pro equis per manus Chlewyczki dedi I ortt.” SZÁMADÁSOK 22.

⁶ „Item eodem die barbitonsori, qui aduc in Bacia aurigas et aliam familiam medebat vulneratam, pro medela dedi II flor.” SZÁMADÁSOK 78.; „Item pro medela unius equi, fabro dedi X den. ung.” SZÁMADÁSOK 172.; „Item a medula innochodnik fabro per manus Oczyeski dedi I ortt.” SZÁMADÁSOK 211.

⁷ „Item pro glowyeni in appoteka ad suffumia dedi...” SZÁMADÁSOK passim.

⁸ „Item eodem die Koslowski dum infirmabatur pro necessariis que sibi emebantur dedi IIII ge.” RACHUNKI KRÓLEWSKIE SYGN. JEDN. 33. 72 v.; „Item eodem die barbitonsori qui dominum principem in balenum balneavit et radebat quum loryncz infirmabatur dedi V ge.” RACHUNKI KRÓLEWSKIE SYGN. JEDN. 33. 184 v.; „Item eodem die Koslowski dum propter infirmitatem domum recessit ad mandata domini principis pro expensis dedi I flor.” RACHUNKI KRÓLEWSKIE SYGN. JEDN. 33. 123 r.

személy megbetegedéséről is megemlékeznek.⁹ A hercegi udvar tagjainak egészségi állapotát egyénenként vizsgálva, pedig az egyének kórtörténetét rajzolhatnánk meg. Ilyen „alany” lehetne Miklós pap, aki gyakran betegeskedett. Ezt egyrészt azok a sorok tükrözik, amelyek a beteg Miklósnak juttatott összegekről tájékoztatnak, másrészt azok, amelyek az őt helyettesítő pap juttatását tartalmazzák.¹⁰

A herceg udvartartásával sokat utazott, hiszen ő kormányozta a glogauai hercegséget, a lausitzi örgrófságot és Sziléziát. Az utazások és hercegi udvar mindennapjai során felmerült nehézségekkel, balesetekkel kapcsolatban bőbeszédűbbek a bejegyzések. Szemléltetésként Wyrzbyatha példáját említeném, aki 1500. ápr. 6-án eltörte a lábát. A borbély még aznap megkapta fizetségét Wyrzbyatha lábának bekötözéséért, sínbe tételéért és még napokig ellátta a beteget, aki a feljegyzések tanúsága szerint július 14-re gyógyult meg, de ekkor már egy másik borbély kapta a fizetséget a gyógyításért.¹¹ Csak érdekességképpen említsük meg Thurek lovász esetét, akinek sérülését a herceg borbélyja látja el és sebét ő varja össze, de a lábadozás során is gondja van Thurekre.¹²

A korabeli állapotokat tükrözik azok a sorok, melyek a herceghez érkező, általában anyagi támogatást, vagyis alamizsnát kérő betegekről vagy sérültekről szólnak. Ezek közül egyet emelnék ki, egy podoliai nemes esetét, akinek Zsigmond vaskezre adott pénzt, mivel a tatárok levágták a kezét.¹³ Emellett csonkák, örültek, franciakórban szenvedők is kértek és kaptak a hercegtől alamizsnát.

Találunk adatokat a XV. század végén megjelenő és Európa szerte hatalmas méretű járványt okozó franciakór megjelenése kapcsán is. A járványnak 1500-ban már Budán is vannak áldozatai, akikkel Zsigmond sétalovaglásai alkalmával találko-

⁹ „Item eodem die Migdal dum infirmabatur pro expensis dedi v ge.” „Item eodem die uni vetule que providebat Hoslowski dum infirmabatur dedi III ge.” „Item eodem die Mazurek minori pro expensis in alomuncz in apotekam pro receptis cubiculariis et laicellis qui infirmabantur dedi X ge.” „Item ad mandata domini principis Krupski quum infirmabatur et nullum denarium habuit pro expensis prima vice dedi ½ flor.” „Item eodem die Migdal et Koslowski quum ambo infirmabantur pro expensis eis dedi VIII ge.” „Item eodem die ad mandata domini principis Krupski iterum secunda vice dum infirmabatur pro expensis dedi per manus Ozarowski ½ flor.” RACHUNKI KRÓLEWSKIE SYGN. JEDN. 33. 73 r.- 75. r.

¹⁰ „Item... sacerdoti, qui dicebat missam ante dominum principem, dominus Nicolaus debilitabatur, ad mandata domini principis dedi X den. ung.” SZÁMADÁSOK 25., 34., stb.

¹¹ „Item eodem die Wyrzbyata cum fregerat sibi pedes, pro pulvinari sub eo et pro linitiamine ad mandata domini principis dedi ½ flor.” „Item eodem die ad mandata domini principis barbitonsori, qui principaliter ligavit pedem Wyrzbyatha per aliquod dies, cognomen phuteraller dedi II flor.” SZÁMADÁSOK 27.; „Item eodem die barbitonsori alio (sic), qui ad finem pedem Wyrzbyatha sanavit, dedi ad mandata domini principis ½ flor.” SZÁMADÁSOK 47.

¹² „Item sabbatho post festa Pasche barbitonsori ducali pro medicaminibus Thurek vulnerati, ad mandata domini principis dedi I flor.” SZÁMADÁSOK 32.; „Item eodem die Thurek agazoni vulnerato pro expensis dedi I orti.” SZÁMADÁSOK 36.; „Item eodem die pro medicinis Turek vulnerati per manus Hanus barbitonsoris ad mandata domini principis dedi ½ flor.” SZÁMADÁSOK 37.

¹³ „Item eodem die uni nobili de podole cui thartari manum amputaverunt ad manum ferream dedi ad mandata domini principis III flor.” RACHUNKI KRÓLEWSKIE SYGN. JEDN. 29. 138 v.

zott.¹⁴ Az egyik bejegyzésből azt is megtudjuk, hogy néhány fertőzött a városon kívül, a mezőn hevert.¹⁵ Ahogyan ebből következtethetünk rá, a vénuszi nyavalyában szenvedők intézményesített ellátása ekkor még megoldatlan volt Budán, talán a fertőzéstől való félelem miatt rekesztették ki a betegeket a városból. Néhány év múlva, a leprás esetek csökkenésével párhuzamosan, *leprozoriumok*ban kezelték a bujakór áldozatait.¹⁶

Zsigmond udvartartása sem maradt mentes a franciakórtól. Két udvari emberével – Myedzyrzeczki és Swiderski – kapcsolatban jegyzik fel, hogy megfertőzte őket a vénuszi kór, ezért a herceg gyógykezelésük és ellátásuk érdekében anyagi támogatásban részesítette őket. Az hogy valóban a bujakór fertőzte-e meg őket nem eldönthető. Korabeli orvosi és laikus feljegyzések alapján a francia kór megjelenésének ebben a korai időszakában igen heves lefolyású, roncsoló kórforma volt, de ennek ellenére nem feltétlenül végződött minden megbetegedés halállal. Viszont a betegség azon sajátossága, hogy hosszan elhúzódó, bizonyos időközönként újabb tüneteket produkáló és látszólag gyógyulást jelentő szakaszokkal tarkított, feltételeznél, hogy többször, bizonyos idő elteltével találkozunk az említett személyek megbetegedésével. A betegség lefolyásának szakaszosságára, időnkénti visszatérésére utalnak a bejegyzések mind Myedzyrzeczki, mind Swiderski betegsége kapcsán.¹⁷ Való-

¹⁴ „*Item eodem die dum dominus princeps spatiationis equitabat, francusom, qui in via transitus fuerant, ad mandata domini principis per manus Jakubek dedi I flor.*” SZÁMADÁSOK 23.

¹⁵ „*Item eodem die francusom infirmis, qui in campo iacent, cum supplicatione ad dominum principem venientibus, dedi I flor.*” SZÁMADÁSOK 144.

¹⁶ Több, a betegség Óvilági eredetét valló kutató gondolja úgy, hogy a leprás esetek csökkenésével párhuzamosan a XV. század végétől azért nőtt a szifilitikus tünetektől szenvedők száma, mivel az orvostudomány ettől az időszaktól volt képes arra, hogy az eddig leprásként diagnosztizált, de valójában szifilitikus fertőzéseket elkülönítse a leprától. A leprások kezelésére szakosodott ispotályok pedig lecsökkent beteglétszámuknak köszönhetően vállalhatták a franciakór áldozatainak ápolását. MAYER FERENC KOLOS: Antiluetikus gyógyeljárások a syphilis felismerésének korából. In: *Orvosi Hetilap* 70 (1926) 42–47.

¹⁷ Myedzyrzeczki megbetegedéséhez kapcsolódó bejegyzések: „*Item feria VI in die Sancti Georgii [ápr. 24.] ad mandata domini principis Myedzyrzeczki infirmanti super francze per manus Wawrzyniec dedi pro expensis I flor.*” SZÁMADÁSOK 32.; „*Item eodem die [máj. 6.] ad expensas Myedzyrzeczki dedi ad mandata domini principis I flor.*” SZÁMADÁSOK 34.; „*Item eodem die [máj. 13.] Myedzyrzeczki pro expensis dum infirmabatur, per manus baccalarii dedi I flor.*” SZÁMADÁSOK 35.; „*Item eodem sabbatho [máj. 30.] Myedzyrzeczki, dum infirmabatur super francze, pro expensis dedi I flor.*” SZÁMADÁSOK 39.; „*Item eodem die Myedzyrzeczki dum infirmabatur od francze pro expensis dedi I flor.*” SZÁMADÁSOK 41. Swiderski megbetegedéséhez kapcsolódó bejegyzések: „*Item eodem die [máj. 10.] ad mandata domini principis Swiderski dedi dum propter infirmitatem in Glogoviam recessit ut in suo stat registro III flor.*” RACHUNKI KRÓLEWSKIE SYGN. JEDN. 33. 193 v.; „*Item eodem die [máj. 30.] ad mandata domini principis Swiderski quum infirmabatur dedi ad suum servitium ut in suo stat registro III flor.*” RACHUNKI KRÓLEWSKIE SYGN. JEDN. 33. 197 v.; „*Item eodem die [júl. 11.] ad mandata domini principis Swiderski ad suum servitium quum super francze infirmabatur dedi ut in suo stat registro V flor.*” RACHUNKI KRÓLEWSKIE SYGN. JEDN. 33. 202 v.; „*Item eodem die [szept. 16.] ad mandata domini principis dedi Swiderski ad suum servitium quum infirmabatur ut in suo stat registro III flor.*” RACHUNKI KRÓLEWSKIE SYGN. JEDN. 33. 222 v.

színüsíthető, hogy Zsigmond orvosa, Pál *doctor* diagnosztizálta mindkettejük megbetegedését és könnyen elképzelhető, hogy helyesen határozta meg a kórt.¹⁸

Azonban nem szabad elfelejtenünk, hogy a forrásokban franciakórnak tulajdonított megbetegedések valójában takarhatnak olyan fertőzéseket, amelyek a bujákórhoz hasonló bőrelváltozásokat okoznak. A betegség feltűnésének ebben a korai szakaszában – írott források és képi ábrázolások tanúsága alapján – ugyanis még komoly nehézséget okozott a szakemberek számára is a szifilitikus bőrtünetek elkülönítése a rühtől, a leprától, és más kiütéssel járó fertőzésektől.

Ami Zsigmond egészségügyi állapotát illeti, azt a tanúságot szűrhetjük le a számadások alapján, hogy jó egészségnek örvendett. Az alatt a néhány év alatt, amit hercegi éveinek számadáskönyvei felölelnek, néhány alkalommal jegyezték csak föl a megbetegedése kapcsán felmerült költségeket. Talán szerepe lehetett ebben annak, hogy a herceg rendszeresen fürdött és más módokon is igyekezett megóvni egészségét, valamint megelőzni a betegségeket. Erre utalhatnak azok a bejegyzések, mely szerint a herceg naptárat, sőt egy alkalommal kettős asztrológiai naptárt vásárolt.¹⁹ A korban hatalmas szerepe volt az asztrológiának és ehhez kapcsolódva az égitestek egészségre gyakorolt hatásában való hitnek. A Csíziók és Érvágó naptárak tartalmazták mindazokat az ismereteket, melyet szükségesnek és hasznosnak tartottak az egészség megőrzése szempontjából. Található feljegyzés arra vonatkozólag is, hogy a gyengélkedő hercegen a király borbélyá vág eret.²⁰

Találkozhatunk a számadásban egy első látásra érthetetlen, látszólag oda nem illő bejegyzéssel: „... mulieri, que lactavit puerum Kathrine et hodie ipsum respicit, pro panno ad palium pro toto dedi III flor.”²¹ Vagyis nem másról van szó, mint egy szoptatós dajka alkalmazásáról illetve annak kifizetéséről. A kevésbé ismert tények közé tartozik, hogy Zsigmond hercegi évei során igen bensőséges kapcsolatot ápolt Katarzyna Telniczenka-val, akit a számadásokban csak Kathrina-ként emlegetnek. Egy fiú és két leánygyermek született kapcsolatukból 1499–1503 között.²² Na-

¹⁸ A számadásokból ugyan nem tudunk meg többet Pál *doctor* szakmai tudásáról, de ha figyelembe vesszük, hogy Zsigmond fivéreit (II. Ulászló magyar királyt és Frigyes krakkói bíborost) a korabeli Európa egyik igen nagy tudású orvosa, Johannes Manardus gyógykezelte és látta el orvosi tanácsokkal, akkor talán nem túlságosan nagy vakmerőség feltételezni, hogy Zsigmond ellátását is egy jól képzett szakemberre bízták.

¹⁹ „Item pro duplici indicio anni ad mandata domini principis dedi XX den. ung.” SZÁMADÁSOK 23.; „Item pro indicio anni a minutionibus dedi XXVI den. ung.” SZÁMADÁSOK 188.

²⁰ „Item feria V-ta ante Philipi et Jacobi, quum dominus princeps minuit, barbitonsori regio, qui incidebat venam domino principi, dedi I flor.” SZÁMADÁSOK 104.

²¹ RACHUNKI KRÓLEWSKIE SYGN. JEDN. 29. 275 v.

²² A három gyermek: Jan, azaz Johannes de Thelnicz (1499–1538), Regina (1500/1–1526), Katarzina (1503 előtt–1548). Többek között az a tény, hogy Zsigmondnak három egészséges gyermeke született ebben az időszakban, ellent mond Farkaslaki Hints Elek azon – a számadáskönyv adatainak sajátságos értelmezésén alapuló – elképzelésének, hogy Zsigmondot is megfertőzte a vénuszi kór. FARKASLAKI 1939. 284., 303., 334.; Farkaslaki elméletének cáfolata: RÁBAI KRISZTINA: Morbus Gallicus. Egyetemi szakdolgozat. SZTE–BTK: Szeged 2004. Kézirat.; Ehhez kapcsolódóan, a veleszületett

gyon szüksézt a forrás velük kapcsolatban, legtöbbször csak Kathrina nevét említi, és a neki jutott összeg, azt hogy mire költötték, nem. Figyelemre méltó, hogy a bejegyzések kis részében csak annyit említenek, hogy a herceg úr tudja jól kinek és mire adták ki a pénzt. Mind a Kathrinát név szerint említő, mind pedig az utóbbi, névtelen sorok mellett ötágú csillag rajza található. Érdekes még, hogy az 1506–ig terjedő számadások csak Jan-ról, mint Katherina fiáról, pontosabban a neki adott pénzekről emlékeznek meg és nem szólnak a két lányról, Regináról és Katarzináról.²³ Ez többféleképpen magyarázható – talán a herceg lányait dajkák gondozták valahol, a gyakran utazó hercegi udvartól távol –, mindenesetre a forrás szövegéből nem derül fény erre.

3. Fürdőskultúra

Zsigmond leggyakoribb kiadásai közé tartozott a fürdőért való fizetség. Még utazásai során sem hagyja ki ezt a tisztálkodási lehetőséget. Minden szombaton fürdött, ha tehetett – a helyi adottságokat kihasználva – meglátogatta a helyi termálfürdőt, ha ilyen nem volt, akkor sem maradt el a meleg vizes fürdő, csak éppen melegítették hozzá a vizet.²⁴ A herceg, Magyarországon időzve, előszeretettel látogatta a budafelhévízi Szent Háromság ispotály melegvizű forrását, fürdőzéseire borbély (barbitonsor), fürdőse (balneator) és udvari bolondja is elkíserte.²⁵ A fürdőt szolgák készítették elő a herceg számára oly módon, hogy a herceg és emberei által használt részt lepedőkkel kerítették körül.²⁶ Ennek több oka lehetett, egyrészt így nem kellett érintkezni a többi fürdőzővel, másrészt egy kis elkerített részen nyilván könnyebben és hatékonyabban fel lehetett használni a patikában vásárolt füstölőszert. Ahogyan az a feljegyzésekből kiderült, különbség volt a szobák illatosítására, tisztítására, és a fürdőben használt füstölő között. A kétféle célból vásárolt füstölőt elnevezése az

szifiliszről bővebben: RÁBAI KRISZTINA: Morbus Gallicus: Az eredet és terjedés problematikája. In: *Medievisztikai tanulmányok*. Szerk. Marton Szabolcs – Teiszler Éva. Szeged 2005. 131–133.

²³ Tovább követve a gyermekek sorsát, Zsigmond királyi számadásaiban találkozhattunk velük, ahol már „*filia naturalis regis*” illetve „*filius naturalis regis*”-ként említi őket a forrás. Rachunki podskarbiego Andrzeja Kościeleckiego z lat 1510–1511. Opracowali: Anna i Hubert Wajs. (ŻRÓDŁA DO DZIEJÓW WAWELU 15.) Kraków 1997. 8–17. A későbbiekben Jan egyházi pályára került, Regina 1518-ban ment nőül Hieronim Szafraniec királyi kancellárhoz, Katarzina pedig 1522. után Georg Graf von Montfort-Bregenz felesége lett. <http://fmg.ac/Projects/MedLands/POLAND.htm> 2007.06.21. 11:20

²⁴ „*Item pro tuna als. zaczeber ad balneum pro portanda aqua ubi dominus princeps balneabatur dedi 1 ge.*” „*Item eodem die ad manadta domini principis in balneo ancillis que aquam portabant ad balneum dedi...*” „*Item pro lignis siccis pro calafaciendo balneo in domo domini Kamold dedi V ge.*” RACHUNKI KRÓLEWSKIE SYGN. JEDN. 33. passim.

²⁵ DIVÉKY ADORJÁN: Zsigmond lengyel herceg II. Ulászló udvarában. In: *Századok* 48 (1914) 504.

²⁶ „*Item eodem die sabbato ad clavos na zabyanye lintheamina in balneo, dedi oroschom III den. ung.*” SZÁMADÁSOK 44., 46.; „*Item eodem die oroschom, qui balneum preparabant domino principi...*” SZÁMADÁSOK 73., 74.

esetek túlnyomó többségében nem különbözteti meg, csak a bejegyzés azon kitétele milyen célra vásárolták.²⁷

A fürdő (*balneum*) szó alatt nem egyszerűen a fürdés helyét kell értenünk, az emberek itt vágattak eret, köpölyöztették magukat és itt vetették alá magukat más, a korban egészségük megóvásához szükségesnek tartott kezeléseknél. Így az is könnyen elképzelhető, hogy Zsigmond ezeket a füstölőszereket inhaláláshoz használta, vagy egyszerűen a testnedvek megfelelő egyensúlyának megőrzését, vagy szükség esetén visszaállítását ezzel akarták elősegíteni. Bármi is volt a cél, a füstölő hatását szűk, zárt térben tudta csak igazán kifejtetni, amit a legegyszerűbben úgy tudtak előteremtteni a herceg emberei, ha lepedőket feszítettek ki sátor gyanánt a herceg számára. A herceg nem vásároltatott minden egyes szombaton egyes szombaton füstölőszert, ami nem zárja ki, és nem is bizonyítja annak használatát. Mindenesetre, ha gőzfürdőt kívánt venni, annak is a lepedős megoldás kedvezett a leginkább.

A számadás teljes szövegének vizsgálata alkalmat adhatna arra, hogy a herceg utazását követve glogau hercegségébe, lausitzi örgrófságába és Lengyelországba, Köztes-Európa térségének fürdőkkel való ellátottságát feltérképezzük.²⁸

A fürdő kiadásaival kapcsolatban érdemes lehet megemlíteni, hogy a herceg többet fizetett a fürdőben, mint a kíséretébe tartozó, és őt a fürdőbe is elkísérő udvari bolondja. Kiadásait növelték azok a kegyes adományok, melyeket a fürdőből kilépve, a fürdő mellett vagy az úton kéregető szegényeknek adott.

4. Kozmetikumok, „luxuscikkek”

Ezekre csak nagyon röviden térnek ki, hiszen a számadásokban is kevés szó esik róluk. A herceg haja ápolására tojást használt.²⁹ Luxuscikknek tekinthető egy, a fogai tisztítására használt arany eszköz.³⁰ Hordozható illemhelyeje – amely az utazások során többször összetört – 40 dénárba került.³¹

²⁷ „Item pro glowyenki in appoteka ad stubam, quum noviter calefaciebatur pro suffumiis dedi II. den. ung.” SZÁMADÁSOK 173. „Item ... ad thurificandum in stuba domini principis, dum salveatus est et sordebat, dedi pro thure et pro ovis ad crines domini principis pariter IIII den. ung.” SZÁMADÁSOK 27. „Item eodem die pro suffumiis ad balneum dedi IIII den. ung.” SZÁMADÁSOK 91., 96., 103., stb.

²⁸ Zsigmond *itinerarium*-át (1493–1507) megtalálhatjuk PAWIŃSKI, ADOLF: *Młode lata Zygmunta Starego*. Warszawa 1893. 219–232.

²⁹ „Item ... pro ovis ad crines domino principi dedi I den. ung.” SZÁMADÁSOK 50., 58., 99., 106., stb.

³⁰ „Item eodem die pro instrumento ad dentes purgandos domini principis de auro puro: pro auro dedi II flor. et XXII den. et a labore XL. den. per manus Zaleski, totum facit II flor. et LX den.” SZÁMADÁSOK 41.

³¹ „Item eodem die pro sedili wychodowi pro domino principe quod duxit Zaleski de Cracovia, dedi XL den. ung.” SZÁMADÁSOK 38. „...a reformatione sedilis wychodowi, quod fuit in via fractum, per manus Karuatt, dedi I ortt.” SZÁMADÁSOK 73. „Item a reformatione sedilis wychodowi per manus Ozarowski dedi V ge.” RACHUNKI KRÓLEWSKIE SYGN. JEDN. 33. 129 v.

5. Higiénia

Az udvartartás higiéniájára vonatkozó adatok ugyancsak nagy számban találhatók. Ezekből megtudjuk, hogy a herceg szállását heti rendszerességgel takarították, vagy legalábbis megvették a takarításhoz szükséges seprűket, olykor új korszókat a vízhordáshoz.³² Ahogy már korábban volt róla szó, a dohos szobákat füstölőszerezrel füstölték. A rágcsálók elszaporodása ellen egérfogót használtak.³³ Az étkezésnél használt eszközöket ugyancsak rendszeresen tisztították, elmosták.³⁴

A herceg ruháit mosónő mosta,³⁵ az udvari bolond ingének mosatását heti fürdői alkalmával bonyolítja. Zsigmond kedvenc kutyája is heti rendszerességgel járt fürdőbe, ahol általában egy Schidor nevű szolga gondjaira bízta, aki szappannal fürdette meg.³⁶

Összegzés: A számadáskönyvet olvasva, hihetetlenül gazdag tárházára találunk a középkori kultúrtörténetnek. A számadások egészének áttekintésével bepillantást nyerhetünk a korabeli Köztes-Európa vezető hatalmainak számító Habsburg és Jagelló család uralta területek mindennapjaiba. Nemcsak a magyar, de a lengyel történészek számára is nagy jelentőségű lenne a hercegi évek eddig még kiadatlan részeinek megjelentetése, hiszen ezzel betölthető lenne az űr, ami a Jagelló-dinasztia számadásainak kiadása terén jellemzi a lengyel forráskiadást.³⁷ Az így teljessé és elérhetővé váló számadások pedig a történettudomány több területén felhasználhatóvá válnának.

³² „*Item feria II oroshom ad scopas pro purganda aula domini principis dedi I den. ung.*” SZÁMADÁSOK 23., 30., 107., 173., stb. „*Item horosom pro cantharo ligneo pro portanda aqua dum purgatur aula, dedi VIII den. ung.*” SZÁMADÁSOK 177.

³³ „*Item pro duabus lapycze ad thesaurum ad capiendos mures dedi VI den. ung.*” SZÁMADÁSOK 78.

³⁴ „*Item... pro calidari ad lavanda talaria argentea et coclearia ... dedi...*” SZÁMADÁSOK 72., 172., stb.

³⁵ „*Item eodem die paraczce, que abluebat semel vestes domino principi, mensalia, manutergia et facileta, que poluta fuerunt in via, antequam alia conventa est, dedi per manus Karuatt LX den. ung.*” SZÁMADÁSOK 72.

³⁶ „*Item ibidem in balneo dedi Schidor pro smigmate ad lavandum canem Byeliyczek et blasno II den. ung.*” SZÁMADÁSOK 22., 24., 28., stb.

³⁷ Dicséretre méltó az utóbbi évtizedek lengyel forráskiadó sorozata, melyben több év számadásai láttak napvilágot (ŻRÓDŁA DO DZIEJÓW WAWELU). Zsigmond hercegi éveinek számadásaival, azok kiadásával azonban még nem foglalkozott érdemben lengyel kutató, ők is a Divéky által kiadott szövegrészeket ismerik és használják.

A keleti keresztény temetkezési rítus X. századi sírleleteinkben

A bizánci, keleti kereszténység már a honfoglalás előtt szerepet játszott a magyar nép életében, egyrészt megismerték a keresztény vallás tanait, másrészt feltételezhető, hogy a térítők eredményeket is érthettek el, történtek keresztelések, melyekről azonban nincsenek biztos adataink.¹

Az első keresztelésekről csak a honfoglalás utáni időszakból, a X. század közepéről van biztos információnk, mikor a 943-ban kötött, majd későbbiekben meghosszabbított bizánci-magyar béke ideje alatt több törzsfő, törzsszövetségi méltóság is megkeresztelkedett Konstantinápolyban. Előbb Bulcsú karkha (horka) és vélhetően Termacsu, az Árpád-fi 945–946-ban, majd Gyula 950 táján, akivel együtt érkezett magyar földre Hierotheosz, a konstantinápolyi partiarcha, Theophylaktos által Turkia püspökévé szentelt szerzetes. Ezzel megindult, megindulhatott a megkeresztelkedett méltóságok területein a térítés, melyről mind VII. Bíborbanszületett Konstantin császár műve,² mind Ioannés Skylitzés krónikája,³ valamint Skylitzés nyomán Ioannés Zonaras is tudósít.⁴

Ezeneken felül természetesen számolni lehet a korábban megkeresztelkedettekkel,⁵ a kavarok (kabarok) közt is nagyobb számban feltételeznek keleti rítusú keresztényeket, és számolni kell a kontinuitással is, azaz a régebben itt élő és honfoglalást megért népek – szlávok, avarok, bolgárok – közt a keresztény népességgel,⁶ valamint a keleti és nyugati kalandozások következtében behurcolt keresztény hadifoglyok.⁷

¹ MORAVCSIK GYULA: A honfoglalás előtti magyarság és a kereszténység. In: *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján*. I. Szerk. SERÉDI JUSZTINIÁN. MTA: Budapest 1938. (továbbiakban: MORAVCSIK 1938.) 171–212.; VÁCZY PÉTER: Magyarország kereszténysége a honfoglalás korában. In: *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján*. I. Szerk. SERÉDI JUSZTINIÁN. MTA: Budapest 1938. 213–265.; SZEGFÜ LÁSZLÓ: Gondolatok a Kárpát-medence IX–XI. századi kereszténységéről. In: *Honfoglalási emlénapok. Belvedere Meridionale kiskönyvtár* 9. Szerk. JANCÁS CSABA – KÓSA KINGA – NAGY TAMÁS – NYULASSY ÁGNES. Szeged 1996. 40–45.; H. TÓTH IMRE: Adalékok a korai magyar-szláv egyházi és kulturális kapcsolatok kérdéséhez. In: *Fejezetek a régebbi magyar történelemből* I. Szerk. MAKK FERENC. Budapest 1981. (továbbiakban: H. TÓTH 1981.) 55–71.; H. TÓTH IMRE: A magyarság korai kapcsolatai az orthodox szlávokkal. In: *Az orthodoxia története Magyarországon a XVIII. századig*. Szerk. H. TÓTH IMRE. Szeged 1995. (továbbiakban: H. TÓTH 1995.) 27–35.; H. TÓTH IMRE: Magyar-szláv kapcsolatok a 9–11. században. In: *Partes Populorum Minores Alienigenae* 6 (2000) (továbbiakban: H. TÓTH 2000.) 11–41.

² MORAVCSIK GYULA: Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. Budapest 1984. (továbbiakban: MORAVCSIK 1984.) 49.; A honfoglalás korának írott forrásai. Szerk. KRISTÓ GYULA. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 7. Szeged 1995. (továbbiakban: HKÍF) 132.; A magyarok elődeiről és a honfoglalásról: kortársak és krónikások híradásai. Szerk. GYÖRFFY GYÖRGY. Budapest 1958. 122.

³ MORAVCSIK 1984. 85–86.; HKÍF 152–153.

⁴ MORAVCSIK 1984. 100.

⁵ MORAVCSIK 1938. 210–211.

⁶ ALFÖLDI ANDRÁS: A kereszténység nyomai Pannóniában a népvándorlás korában. In: *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján*. I. Szerk. SERÉDI JUSZTINIÁN. MTA: Budapest 1938. 149–170.; OLAJOS TERÉZIA: A Kárpát-medence népei a honfoglalás előtt. In: *Árpád*

A keleti rítusú kereszténység jelenléte a Kárpát-medencében a források alapján ismert, földrajzi lokalizálása azonban problémát okoz. Az írott források alapján nem lehet meghatározni, hol terültek el Bulcsú, Gyula törzsének területei, ahol a térítés megindult, s ugyanígy nem ismert a kavar törzs(ek) területe sem. Számos teóriát fogalmaztak mag a kutatók, melyek ismertetésétől most eltekintünk. A vélemények közötti nagy különbségeket illusztrálандó két történész nézetét ismertetem az alábbiakban. **Kristó Gyula** szerint az írott forrásokból ismert kalandozások adataiból levonható orientációt is felhasználva a gyulák törzsterülete Északnyugat-Erdélyben – Szatmár, Közép- és Belső-Szolnok, Kraszna, Kolozs és Doboka megyékben – volt, a horkák (kharkha, harka) törzs, azaz Bulcsú territórium a szerémi-alkói Dunaszakas és a Dráva vidékén, esetleg a mai Bánát egy részében volt, a kavaroakat Mátra hegység környékére – Heves és Nógrád megyék területére – lokalizálta, a bolgár származású Glad és utódja, Ajtony területeit a Maros-Körös köze, az Al-Duna és az Erdélyi Középhegység által közrezárt területre helyezte.⁸ **Györffy György** a törzsfők neveinek és a településneveknek az egyeztetése alapján a gyulákat Erdélybe és a Tisza-vidékre, a horkák törzsét ugyancsak a Tisza-vidékre, míg a kavar törzseket a Nyitra és a Bihar környékére, a Nyírségbe helyezte el.⁹

E két szakember igen eltérő véleménye mutatja, hogy az írott források adatai lehetőségek nem tudnak kellő információt szolgáltatni a lokalizáláshoz, így segítségükkel nehéz megállapítani, mely területek jöhetnek szóba a keleti kereszténység vizsgálata szempontjából.

A X. században a források alapján tudjuk, hogy a magyarok mind a bizánciakkal, mind a bolgárokkal intenzív politikai-diplomáciai és kereskedelmi kapcsolatban is álltak.¹⁰

A DAI 13. és 40. caputja alapján ismert, hogy a teljes magyar törzsszövetség szállásföldje a Dunától keletre elhelyezkedő síkvidékeken terült el, így a magyarok között korai keresztény térítések is csak itt feltételezhetők, a többi, a magyarság ha-

előtt és után. Szerk. KRISTÓ GYULA–MAKK FERENC. Szeged 1996. 9–20.; H. TÓTH 1981. 55–71.; H. TÓTH 1995. 27–35.; H. TÓTH 2000. 15–16., 25–26.; ERDÉLYI ISTVÁN: A Kárpát-medence népei a honfoglalás előtt. Budapest 1980. 25–31.; ERDÉLYI ISTVÁN: A Bajkáltól a Balatonig: Régészeti adatok a töröknyelvű népek történetéhez. Budapest 1997. 29–35., 61–70., 95–96.

⁷ MORAVCSIK 1984. 85–86.; Az államalapítás korának írott forrásai. Szerk. KRISTÓ GYULA. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 15. Szeged 1999. 25.

⁸ KRISTÓ GYULA: Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig. Budapest 1980. (továbbiakban: KRISTÓ 1980.) 448–464.

⁹ GYÖRFFY GYÖRGY: István király és műve. Budapest 1983.² 34.

¹⁰ A *De administrando imperio* (=DAI) és a *Povest vremeny'h let* (azaz Orosz évkönyvek, =PVL) leírásai. Mesterházy Károly a bizánci és balkáni leletanyag alapján határozta meg a politikai-diplomáciai és kereskedelmi útvonalat, a vezéri szállásterületet pedig tarsolylemezes, vezéri sírok és leletanyagai alapján lokalizálta Révész László. MESTERHÁZY KÁROLY: Régészeti adatok Magyarországon 10–11. századi kereskedelméhez. In: *Századok* 127 (1993) 450–468.; RÉVÉSZ LÁSZLÓ: Vezéri sírok a Felső-Tisza-vidéken. In: *Honfoglalás és régészet.* Szerk. Kovács László. Budapest 1994. 139–150. p.; MAKK FERENC: Turkia egész szállásterülete. In: *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica* 117 (2003) (továbbiakban: MAKK 2003.) 13.

talmi territóriumát képező területeken csupán a más népesség kereszténységének nyomai találhatók meg.¹¹ A X. század közepétől megváltozik, a szállásterület és a hatalmi szféra fokozatosan egybeesik, így Hierotheosz tevékenységi területe már a Kárpát-medence teljes területén belül keresendő.

A keleti rítusú kereszténység jelenlétének, szerepének közelebbi meghatározásához a fentebbiek következtében a régészeti leletekhez fordulni, ezzel kapcsolatban a temetkezések rítusa nyújthat lehetőséget. A Kárpát-medencén belüli temetkezésekben a biztosan keleti keresztény rítus meghatározásához az egykor az ortodoxiához tartozó egyházi intézmények (monostorok, templomok) temetőiben tett megfigyelések nyújthatnának támpontot, mint pl. a szávaszentdemeteri,¹² a veszprémvölgyi, a dunapentelei, a Tihany-oroszkői és a visegrádi monostorok szerzeteseinek temetkezései. Azonban épp ezen intézmények esetében a régészet nem tud forrást szolgáltatni számunkra, mivel e helyek feltárásai részlegesek, így nincs támpontként szolgáló adatunk.

A keleti rítusú kereszténységnél az ókeresztény kortól napjainkig megfigyelhető a szigorú, hagyományokhoz való ragaszkodás, azoknak tisztelete. Ez a hagyománytisztelet, a szokások megtartása megnyilvánul a temetkezések rítusában is: abban, ahogy az elhunytat elhelyezik örök nyugvóhelyére. Ez a rítus a karok bizonyos helyzetét, néhány kéztartási formát jelent. A temetkezés ezen módját, ahogy elhelyezik nyugalomra halottaikat, mind korabeli forrás, mind a görög-keletiek temetkezéséről szóló néprajzi adatok megemlíti. Egy XIII. századi kútfő a római egyháztól való szembetűnő megkülönböztető jellegként tartja számon a kar(ok) helyzetét: „40. Amikor a rómaiak eltemetnek egy halottat, nem teszik a kezeit kereszt alakban, hanem kinyújtják a test hosszában és betömik viasszal az érzékszerveit...”¹³

Živka Važarova a bolgár temetők vizsgálata alapján¹⁴ azon megállapításra jutott, miszerint minden, a pogány-kori bolgár temetkezésekben megfigyelt kéztartástól eltérő kéztartás a (keleti) kereszténységgel hozható kapcsolatba, úgymint: a.) mellre helyezett egyik vagy mindkét kéz; az utóbbinál általában a kezek keresztezik egymást, ritkábban az alkarok (*1.b kép*); b.) a mell alsó szélén összefont karok, azaz karba tett kéz (*1.c kép*); az alkarcsontokat az ágyékcsigolyák felett szoros párhuzamban találjuk; c.) ágyékcsigolyák vagy a keresztcsont felett kereszt alakban fektetett kezek; ritkán a kezeket egymás mellett vagy félig egymáson találjuk (*1.d kép*); d.) felemelt kezek, másként vállhoz visszahajlított alkarok és a kezek kitérve helyezkednek el, ún. orans

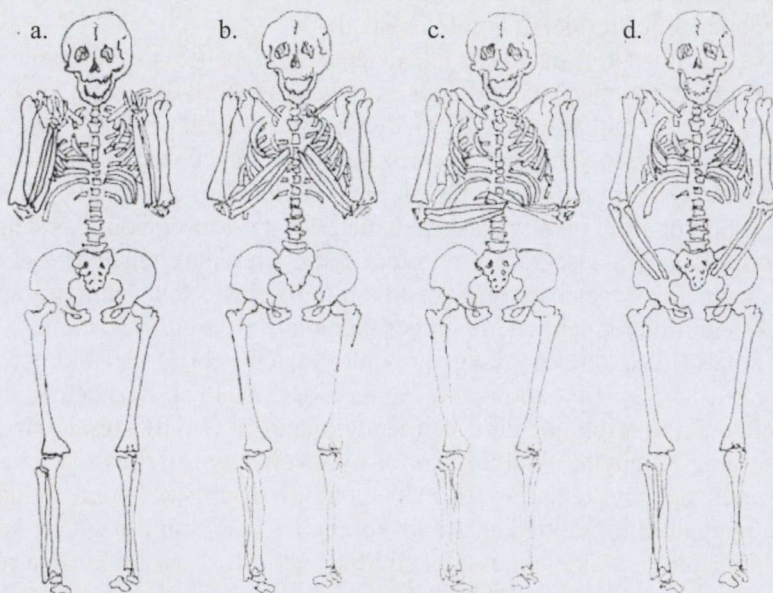
¹¹ Makk Ferenc vezette le, hogy a X. század első felében a magyar törzsszövetség szállásterülete és hatalmi zónája nem esett egybe. MAKK 2003. 3–14.; KESZI TAMÁS: Hozzászólás a korai magyar fejlődési központ kérdéséhez. In: *Századok* 135 (2001) 489–491.

¹² Régen: Sirmium, ma: Sremska Mitrovica, Szerbia.

¹³ DARROUZES, JEAN: Le mémoire de Constantin Stilbès contre les Latins. In: *Revue Études Byzantines* 21 (1963) 71.; SZABÓ JÁNOS GYÖZÖ: A keleti kereszténység egyik ismertetőjegye temetkezéseinkben. In: *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 23 (1983) (továbbiakban: SZABÓ 1983.) 84.

¹⁴ IX–XI. századi bulgáriai temetkezésekből származnak a megfigyelések, melyeket Ž. N. Važarova és D. I. Dimitrov tettek. A XI–XIII. századi keleti szláv és oszét temetkezések kéztartásai is megegyeznek a fenti négy kéztartással. VAŽAROVA, ŽIVKA: Slavjani i prabalgari po danni na nekropolite ot I–XI. v. na teritorijata na Balgarija. Szofia 1976.; SZABÓ 1983. 84.

kéztartás (1.a kép),¹⁵ illetve ennek változata a vállhoz visszahajlított egyik kar, míg a másik nyújtott, mellkasra hajlítva vagy derékszögben behajlítva található meg.

1. kép: kéztartások

Takács Miklós a fentebbi tézis hitelesítésére a IX–XI. századi bolgár ural-
kodói központok – Pliska és Preslav – 14 temetőjének, 8 vidéki bolgár temetőnek,
keleti keresztény térítés alatt álló terület – Macedónia és Dél-Szerbia – 8 temetőjé-

¹⁵ A magyar temetkezések vonatkozásában elsőként Török Gyula vetette fel a kéztartások jelentő-
ségét, majd az ő felvetése nyomán kezdett el behatóbban foglalkozni e témával Szabó János Győző. Ő
előbb az orans kéztartás kizárólagosságát hangsúlyozta, majd nézetét felülvizsgálva utóbb a többi
kéztartással együtt vizsgálta a kora Árpád-kori temetkezésekben. Miután vele kapcsolatosan az orans
kéztartás kizárólagos hangsúlyozása rögzült a köztudatban, így mai napig a magyar kutatók – tévesen –
ezt tartják Szabó János Győző nézeteként, munkahipotéziseként számon. TÖRÖK GYULA: Die Bewohner
von Halimba im 10. und 11. Jahrhundert. AH XXXIX. Budapest 1962.; SZABÓ JÁNOS GYŐZŐ: Árpád-
kori telep és temetője Sarud határában III. A temető leírása és rendellenes temetkezéseink párhuzamai.
In: *Egri Múzeum Évkönyve* 14 (1976) 17–89.; SZABÓ 1983. 83–97.

A legtöbb problémát az orans kéztartás jelenti, hiszen egyszerűen a keresztbe tett kéztartás bármely váll-
faja azonosítható az írott forrással, emellett az összekulcsolt, azaz imára kulcsolt kéznek is megfeleltethet-
tő. Az orans kéztartás hagyományosan a szétárt, még az Őszövétségben is megőrzött, imádkozó kéztartás.
Ezzel azonban a temetkezésekben vállhoz visszahajlított karok nem azonosíthatók. Adódhat egyszer a karok
elmozdulásából, ebben az esetben vagy mellen keresztbe tett karokról van szó és nem beszélhetünk orans
tartásról, vagy nem köthetők – értelemszerűen – a kereszténységhez. Mindazonáltal számos képi ábrázolása
ismert: hasonló, visszahajtott karokkal való ábrázolás megtalálható több Közép-Kelet-Európában előkerült
ereklyetartó- és zárándokkeresztben, melyek analógiának tekinthetők. РАДМИЛУ ПЕТРОВИЋ: Речник
византијских крстова. Београд 2001.; RÉVÉSZ ÉVA: A keleti kereszténység emlékei a 10–11. századi kár-
pát-medencei sírletelekben. Szakdolgozat. Szeged 2006. Kézirat. 46–71., I–IX. tábla

nek, valamint 5 horvát temetőnek¹⁶ a vizsgálatát végezte el, igen részletesen elemezve azon sírokat, ahol ismert volt az elhunytak karhelyzete. A két központ 3 temetőjében 100 %, 9 temetőjében 85 % fölötti e sírok aránya, a további kettőben 40 %, illetve 60 % az arányuk. A vidéki temetők esetében, ahol később indult meg a térítés, az arány 50–100 % közötti, a macedóniai és szerbiai temetőknel az arány 75–100 % közötti, míg a horvát temetők esetében ez az arány 28 %, 60 %, 78 % és kettő esetében 100%.¹⁷

Mivel a fentebb idézett írott forrásadat egy hosszabb életű szokásról tanúskodik, így 5 középkori, hosszú időn keresztül használatban lévő nagyobb sírszámú temetőt vizsgáltam meg¹⁸: a Pliska nyugati erődfalának déli szektor-beli IX–XII. századi temetőjét,¹⁹ Debnevo-Kaleto XII–XVII. századi temetőjét,²⁰ Preslav X–XIV. századi temetőjét,²¹ a hotnicai templom körüli XII–XIII. századi temetőt,²² a kokaljanei Urvič erőd-beli templom körüli XIII–XIV. századi temetőt²³ és Skravena

¹⁶ A horvát temetők esetében a keleti rítus jelenléte magyarázható avval, hogy Cirill és Metód folytattak – rövid ideig – térítő tevékenységet a területen, mivel a Pribina és Kocel szláv hercegsége kiterjedt az ő területükre is. Formális függőségük a frankoktól 878-ban szűnt meg, ekkor Zdeslav, a horvátok fejedelme a bizánci fennhatóságot választotta, akit hamarosan meggyilkoltak. Őt Branimir (879-892) követte, aki Szvetopolkkal együtt államát és magát a pápa védelme alá helyezte. Šišić, FERDINAND VON: *Geschichte der Kroaten*. I. Zagreb 1917. 97–100.; BOBA IMRE: *Morávia története új megvilágításban*. In: *Kijevtől Kalocsáig. Emlékkönyv Boba Imre tiszteletére*. Szerk. PETROVICS ISTVÁN. METEM: Budapest 2005. 114–123. p.; BOBA IMRE: *Egyháztörténeti vázlatok a középkorból*. In: *Kijevtől Kalocsáig. Emlékkönyv Boba Imre tiszteletére*. Szerk. PETROVICS ISTVÁN. METEM: Budapest 2005. 154–155.; H. TÓTH IMRE: *Cirill-Konstantin és Metód élete, működése*. (Bevezetés a szláv kultúrtörténetbe.) Szeged 1991. 2 118–119.

¹⁷ Az összes temetkezésre vetítve a rezidenciák esetében az arány 11,29 %, a vidéki temetők esetében 15,02 %, a macedón és szerbiai temetők esetében 1,57 %, míg a horvát temetőknel 4,52 %.

TAKÁCS MIKLÓS: *Az ún. orans kéztartásról*. In: „*A halál árnyékának völgyében járok...*” *A középkori templom körüli temetők kutatása*. MNM 2003. május 13–16. Budapest 2003. 9–10., TAKÁCS MIKLÓS: *Egy vitatott kéztartásról*. In: „*A halál árnyékának völgyében járok...*” *A középkori templom körüli temetők kutatása*. *Opuscula Hungarica VI*. Budapest 2005. (továbbiakban: TAKÁCS 2005.) 85–101.

¹⁸ A anyaggyűjtésemhez és vizsgálataim befejezéséhez a 2005-ben a Szegedi Tudományegyetem Szláv Intézete és a Шуменски Университет „Епископ Константин Преславски” egyetemközi PhD kutatási ösztöndíj teremtett lehetőséget, melyet Bulgáriában – Shumenben – folytattam.

¹⁹ DONCEVA-PETKOVA, LJUDMILA: *Nekropol pri Juzsnija Sektor na Zapadnata Krepost Stena na Pliska*. In: *Сборник в памет на проф. Станчо Ваклинов*. Sofia 1984. 181–191.

²⁰ ZAHAREV, IVAN: *Necropole médiévale au lieu Kaléto près du village Debnevo, département de Loveč*. In: *Археология* 1978/1. 37–47.

²¹ NEŠEVA, VALEVA: *Nécropole médiévale dans la ville intérieure de Preslav*. In: *Археология* 1979/2. 48–60.

²² ALEKSIEV, JORDAN: *Srednovekovna crkva u nekropol pri s. Hotnica, Velikotmovski okr.* In: *Археология* 1980/1. 44–56.

²³ Az erőd temetőjénél csak általános leírás található a temetkezésekben előforduló rítusokról, szokásokról. OVČAROV, DIMITAR: *L'église dans la forteresse „Uvrič” près du village Kokaljane, département Sofia*. In: *Археология* 1981/4. 50–60.

XII–XIII. századi temetőjét.²⁴ A vizsgált temetők esetében a keleti rítusú sírok aránya 85–100 % között mozog.²⁵

Mind Takács Miklós részletes vizsgálata, mind saját vizsgálataim Važarova nézetét igazolták. Takács Miklós így az alábbi következtetést vonta le: „Adataim megerősítik Važarova azon megfigyelését, miszerint a Kelet-Balkánon a felsőtesten különböző módon elhelyezett alkarok... az elhunyt kereszténységére utalnak”,²⁶ így kiindulópontjául, alapjául szolgálnak a kárpát-medencei korai magyar kereszténység vizsgálatához, melyet a X. századi temetők vonatkozásában nézek át az alábbiakban.

A temetőket – a teljesség igényével a mai magyar területek temetőit, de érintőlegesen a délvidéki, felvidéki és erdélyi temetőket is, – korszak szerinti bontásban vizsgáltam. Az első csoportot a már honfoglalás előtt is használatban lévő temetők alkotják, melyeket a X. században is használtak; a másodikban a biztosan X. század első felére datált temetők; a harmadik csoportot a X. század második felében használt temetők alkotják; a negyediket a X. század folyamán végig használatban lévő, illetve a közelebről meg nem határozott datálású X. századi temetők képezik; az ötödik csoportba a X. századtól kezdve, de azon túl is használatban lévő temetők képezik.

Ezen belül további két szempont szerint elemeztem még a leleteket. Az egyik szempont a Takács Miklós által felállított kéztartás-típusok szerinti csoportosítás és vizsgálat, megkülönböztetve a szimmetrikus és aszimmetrikus kéztartással való temetkezéseket. A másik szempont a nemek szerinti megoszlás vizsgálata volt a keleti rítusú temetkezések esetében.

A megvizsgált temetők közül 83 temetőben fordult elő a különböző keleti rítus szerinti kéztartással eltemetett halottak, ezek közül 39 temető teljesen feltárt, tehát számolhatunk a teljes sírszámmal. A 83 temető 622 sírjában fordult elő a keleti rítus: *176 férfi, 195 női, 11 fiatal (ebből: 1 fiatal lány), 75 gyermek (ebből: 4 fiúgyermek és 11 lánygyermek) és 165 ismeretlen nemű temetkezésnél, azaz az összes temetkezés 6,94 %-ában.*

²⁴ AGRE, DANIELA: Tumulus No 1 de la nécropole près du village Skravena, région de Botevgrad. In: *Археология* 1990/3. 20–31.

²⁵ A pliskai IX–XII. századi temető 35 síros, ebből 10 temetkezésben nem értékelhető a karhelyzet, a többiben mind a rítus szerint helyezkedik el (100 %). Debevo-Kaleto XII–XVII. századi temetője 142 síros, melyből 98 nem értékelhető karhelyzetű, a többi rítus szerint van elhelyezve (100 %). Preslavi X–XIV. századi temető 56 síros, ebből értékelhetetlen 34 temetkezés, 2 nem rítus szerinti, 20 pedig rítus szerint van elhelyezve (90,91 %). Hotnica XII–XIII. századi temetője 27 síros, melyek közül 4 temetkezésben értékelhetetlen a kéztartás, 3 sírban nem rítus szerinti, a többi 23 sírban azonban a rítus szerinti karhelyzet figyelhető meg (86,96 %). Kokaljane-Urvič erőd XIII–XIV. századi temetőjében a rítus és nem rítus szerinti temetkezések pontos adata nem ismert, mindössze a publikáció képanyaga mutatja a temetkezésekben a rítus jelenlétét. A skravenai XII–XIII. századi temető 56 síros, temetkezései közül 16 esetében értékelhetetlen a kéztartás, 1 sírban nem rítus szerinti, 39 sírban rítus szerinti kéztartás figyelhető meg (97,50 %).

²⁶ TAKÁCS 2005. 91.

A már X. század előtől használt temetők közül öt esetben lehet a keleti rítusú temetkezést megfigyelni. Közülük kettő teljesen feltárt temető. Kivételt Tornóc [Tornovec nad Vahom, Slo] képez, melyet még a XI. században is használtak. Ezek két csoportra oszlanak: kettő nyugat-dunántúli – Zalavár, Szombathely – és három felvidéki – Ondrohó [Ondrochov, Slo], Tardoskedd [Tvrdošovce, Slo], Tornóc – temető (2. térkép). Az összes temetkezés 4,89 %-ában, azaz 32 temetkezés esetében figyelhető meg. Jellemző a mellre hajlított karokkal vagy karral való temetkezés, de megtalálható a derékszögben behajlított karral és medencére hajlított karral temetkezés is. A női temetkezések száma jelentősen nagyobb.²⁷

A X. század első felére datált temetők közül mindössze három temető – Algyő, Bodrogszerdahely és Halimba I. periódusa – 59 temetkezése esetében fordul elő, azaz az összes temetkezés 22,87 %-ában. A háromból kettő temető teljesen feltárt. Domináns a derékszögben behajlított karokkal vagy karral temetkezés, emellett mellre hajlított karral temetkeztek, illetve itt jelenik meg a kárpát-medencei temetkezésekben először az orans kéztartással való temetkezés. A nemek tekintetében megfordul az arány, a férfisírok száma a női sírokénak többszöröse, de megnő a gyereksírok száma. Területileg nagy szóródást mutatnak, hiszen egy felvidéki, egy dunántúli és egy dél-alföldi temető tartozik ide (2. térkép).²⁸

A X. század 2. feléből származó hét temető 14 temetkezésénél fordul elő, azaz 4,76 %-ában. Közülük egyik temető sem teljesen feltárt. Jellemző a mellre és a derékszögben hajlított karokkal temetkezés, de megtalálható a vállhoz és medencére hajlított karokkal temetkezés is. A nemek szerinti megoszlás kiegyenlített. Területileg váltás történik, mindegyik temető az Alföldön található (2. térkép).²⁹

A X. század folyamán használt 44 temetőnek 160 temetkezésében található meg a rítus, azaz az összes temetkezés 8,72 %-ában. Ezen temetők közül 19 teljesen feltárt. A kéztartások tekintetében megfigyelhető, hogy a legjelentősebb számban a szimmetrikus kéztartások találhatók meg, de az aszimmetrikus kéztartás is jelen van. A női temetkezések másfélszer gyakoribbak mint a férfiak, emellett azonban jelentősen megnőtt a fiatal és gyermeksírok száma is. Területileg az egész Kárpát-medencében megtalálhatók az ezen típusú temetkezések (2. térkép). Azonban csak négy temető van pontosan datálva a honfoglalástól a század végéig terjedően.³⁰

²⁷ A kéztartások szerint: mellre hajlított karok 11, illetve egyik kar 12, derékszögben behajlított karok 4, illetve kar 2, medencére hajlított karok 3 temetkezésben voltak megfigyelhetők. Nemek megoszlása szerint: férfi 5, nő 13, gyermek 1 és ismeretlen nemű felnőtt 13 sírban fordult elő.

²⁸ A kéztartások szerint: orans kéztartás 6, mellre hajlított karok 5, illetve egyik kar 15, derékszögben behajlított karok 19, illetve kar 14 sírban voltak megfigyelhetők. Nemek megoszlása szerint: férfi 32, nő 17, gyermek 9 és ismeretlen nemű felnőtt 1 sírban fordult elő.

²⁹ A kéztartások szerint: vállhoz hajlított kar 2, mellre hajlított karok 4, illetve egyik kar 3, derékszögben behajlított karok 3, medencére hajlított karok 2 sírban voltak megfigyelhetők. Nemek megoszlása szerint: férfi 2, nő 2 és ismeretlen nemű felnőtt 10 sírban fordult elő.

³⁰ A kéztartások szerint: orans kéztartás 9, illetve vállhoz hajlított kar 16, mellre hajlított karok 24, illetve egyik kar 17, derékszögben behajlított karok 33, illetve kar 29, medencére hajlított karok 24

A X. századtól és azon túl is használt temetők közül 32 temető 357 sírjában fordul elő, a temetkezések 6,46 %-ában. Ebből 18 temető van teljesen feltárva. A temetők az egész Kárpát-medence területén megtalálhatók (2. térkép). Miként az előző csoportnál, itt is jellemző a szimmetrikus kéztartások nagyobb száma az aszimmetrikussal szemben. A nemek aránya kiegyenlített, a női sírok száma csekély mértékben magasabb, ugyanakkor a gyermeksírok aránya jelentősen növekedett.³¹

Összegzés

A legelső csoport temetői, azaz a IX–X. században használt temetők megléte a kontinuitást mutatja, a Cirill és Metód nevével fémjelzett térítések hatása vélelmezhető mögöttük.³²

A X. század 1. felében használt temetők kisebb hányada található a magyarok szállásterületén belül (Karos, Algyő, Eger). Ez arra utalhat, hogy a diplomáciai és kereskedelmi kapcsolatok mellett folyt keleti térítő tevékenység eredményeképpen vagy a már őshazában folyó térítések következtében megkeresztelkedettek temetkezéseivel állunk szemben. A szállásterületen kívül tovább terjedt a kereszténység, vagy folytak térítések, hiszen a hatalmi szféra újabb pontjain is megjelenik a rítus.

A X. század 2. felében újonnan megjelenő keleti rítusú temetkezések a Tisza mentén találhatók, Miskolc és Bakonyszeg kivételével. A X. századi temetkezések nagyobb számban a Tiszántúlon, elsősorban a Dél-Alföldön (Csongrád, Békés és Hajdú-Bihar megye) sűrűsödnek. Ez a X. század után használatban maradt temetőkre is jellemző, ami arra utal, hogy a keleti térítés tevékenységi szférája itt helyezkedett el.

sírban voltak megfigyelhetők, míg a rítus szerinti kéztartás ténye 8 sírból ismert. Nemek megoszlása szerint: férfi 44, nő 61, fiatal 6, gyermek 18 és ismeretlen nemű felnőtt 31 sírban fordult elő.

³¹ A kéztartások szerint: orans kéztartás 11, illetve vállhoz hajlított kar 40, mellre hajlított karok 53, illetve egyik kar 54, derékszőgben behajlított karok 47, illetve kar 52, medencére hajlított karok 38 sírban voltak megfigyelhetők, míg a rítus szerinti kéztartás ténye 62 sírból ismert. Nemek megoszlása szerint: férfi 93, nő 102, fiatal 5, gyermek 47 és ismeretlen nemű felnőtt 110 sírban fordult elő.

³² Bár Metód, mielőtt megkapta volna érseki kinevezését Rómában a pápától, hittanok (dogmatikai) szempontból megvizsgálták hithűségét. Erről a legendája is beszámol. Ez a nyugati kereszténység tanainak terjesztését jelenti tehát. Azonban Metód egy keleti rítusú szerzetes volt, aki hittétellel szempontjából Róma számára is elfogadható volt, de szokásaiban keleti, bizánci. És e szempontból, amit terjesztett, hitelesen terjeszthetett, azok csak a keleti szokások lehettek. Mindemellett nem szabad megfeledkezni arról, hogy ebben a korszakban még kevéssé a tanokban (Filioque), inkább a szokásokban, a rítusban (nagybőjt kezdete, szentkultusz, szerzetesség, ikonok tisztelete, liturgikus szokások, temetkezési szokások) fogható meg a kelet és nyugat közti különbség, hiszen még megvolt az egység, ha ingatagon is (pl. Fótiusz-féle skizma). F. KOVÁCS PIROSKA: Pannóniai legendák: Cirill és Metód szláv apostolok élete. Bratislava 1978. 91–95.; JEDIN, HERBERT: Handbuch der Kirchengeschichte. 3. Band: Die mittelalterliche Kirche. 1. Halbband: Vom kirchlichen Frühmittelalter bis zum gregorianischen Reform. Herder: Freiburg – Basel – Wien 1966. 198–218.; ADRIÁNYI GÁBOR: Az egyháztörténet kézikönyve. Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae IV. München 1975. 108–110.; TÖRÖK JÓZSEF: A egyház története a korai középkorban (590–1073). Budapest 1984. 207–216.; FARKAS ZOLTÁN: Az 1054-es egyházszakadás bizánci háttere. In: *Vigilia* 65 (2000) 814–823.

A X. században használt temetők, – melyekben előfordul a keleti rítusú temetkezési szokás –, együttes elhelyezkedését figyelembe véve Hierotheosz püspök által megkezdett és utódai³³ által a XI. században is tovább folyó bizánci térítés erre a területre lokalizálható, azaz a keleti térítés tevékenységi szférája itt helyezkedett el. Emellett ehelyütt feltételezhetők azon törzsek szállásterületei, melyeknél a X. század közepétől a keleti térítés folyt.

A temetkezések jelzik mind a kontinuitást, mind a század első felében folyó eseti térítéseket vagy kisszámú, már keresztény népesség meglétét mutatják, illetve a század második felében meginduló térítésekre is utalnak. Természetesen nem lehet egyértelműen keleti kereszténynek minősíteni az összes e rítust mutató temetkezéseket, számolnunk kell egyéb esetekkel, mint pl. a rítus, a szokás átvétele a honfoglalást megért népektől vagy a behurcolt hadifoglyoktól.³⁴

Ezt a képet a X. századi délvidéki, erdélyi és felvidéki temetőkre, valamint a XI. századi temetkezésekre irányuló további vizsgálatok feltehetően árnyalni fogják, pontosabbá teszik.

³³ Ennek bizonyítékai: 1) a *bizánci püspöki pecsétek* – Antonios, Theophylaktos és Demetrios, Turkia püspökei (LAURENT, VITALIEN: Le corpus des sceaux de l'Empire Byzantin. V. L'église. Paris 1963. 346–347., 472–473. sz. pecsétek; LAURENT, VITALIEN: Le corpus des sceaux de l'Empire Byzantin. V.2. L'église. Paris 1965. 441., 1611. sz. pecsét); 2) egy *metropólia jegyzék*, melyen Johannes, Turkia metropolitája szerepel, aki 1028. januárjában részt vett az Alexiosz Sztuditész patriarcha elnöklete alatt lezajlott konstantinápolyi zsinaton: a) athosi Dionisziu-monostor 120. számú kódexe [701–703^v], b) codex Parisinus graecus 78. számú manuscriptuma [f. 255^v–263] (BAÁN ISTVÁN: „Turkia metropolitája”. In: *Századok* 129 (1995) (továbbiakban: BAÁN 1995.) 1167–1170.); 3) egy *püspöklista-kiegészítés*, melyben a konstantinápolyi patriarcha alá tartozó metropoliták jegyzékében 60. helyen Turkia metropolitája szerepel: Athos-hegyi Esphigmenu-monostor 131. kódexe 61. lapjának rectóján és versóján olvasható (DARROUZES, JEAN: Notitiae Episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae. Texte critique, introduction et notes. Géographie Ecclésiastique de l'Empire Byzantin. Tome I. Paris 1981.; BAÁN 1995. 1167–1170.); 4) sövényházi – ópusztaszeri – bizánci típusú *Tau pásztorbot* is feltételezen ide sorolható (TROGMAYER OTTÓ: Szer monostorától Ópusztaszerig. Budapest 1980. 35–37.; TROGMAYER OTTÓ: „...ott ejték meg a szerét az ország egész dolgának...” In: *Ópusztaszer*. Szerk. KONCZ JÁNOS – SIMON ISTVÁN – BEREZC JÁNOS. Budapest 1988. 44–46.; TROGMAYER OTTÓ: „Messze látó hegy gyanánt szolgált...”: Szer monostor templomának építéstörténete. Szeged 1998. 62–67.; PIRIGYI ISTVÁN: A görögkatolikus magyarság története. Nyíregyháza 1982. 20.)

³⁴ Itt kell megjegyezni, hogy bár nagymértékben elősegítené a kereszténység honfoglalás kori kutatását az etnikum meghatározása, azonban a rendelkezésre álló források ezt nem teszik lehetővé, nem szolgálnak hozzá elegendő adatokkal. Pl. kabarokkal kapcsolatban: „régészeti emlékményeik éppen azt példázza, hogy amikor a bizánci császár nevezetes sorait írta, a két népesség anyagi műveltségét bizonyára már a jószemű idegen sem tudta volna csálhatatlanul felismerni”. Fodor István: Néhány régészeti észrevétel a kabar-kérdésről. In: *Régészeti tanulmányok Kelet-Magyarországról. Folklor és Etnográfia* 24. Szerk. NÉMETH PÉTER. Debrecen 1986. 110.

„Árpád-házi” „szent” királyunk Aba Sámuel

E lőre bocsátom, szándékoltan választottam ezt a vitatható címet, mivel az egyformán igaz mind a két, egymással ellentétes jelentésében.¹ Hiszen Aba Sámuel király (1041–1044) sem az Árpádok fiági leszármazottai közé, sem a kanonizált uralkodók sorába nem tartozott, ilyenformán erősen indokolt az idézőjel használata; másfelől viszont kétségekívül rokonságban állt az első magyar dinasztiával, valamint letagadhatatlanul létezett egyfajta vallásos kultusza a nép körében, ezért valami létjogosultsága mégis akad az idézőjelbe foglalt két minősítésnek. Már középkori kútfőink is ellentmondásokkal terhelt királyképmást tükröznek; az egymásnak feszülő vélekedések a kritikai történettudományban sem békéltek meg, sőt a régről örökölt, egyre árnyaltabban kifejtett vitapontok mellé újabbak zárkóztak fel. Ezek közül a címben jelzett két kérdéskörben – vagyis az uralkodóházzal fennállt rokonsági viszony és az emléket övező sajátos tisztelet tekintetében – foglalok állást.

Kézai Simon *Gesta Hungarorum*a és a XIV. századi krónikaszerkesztmény úgy tartja, hogy Aba Sámuel Szent István *sororius*a volt.² Historiográfiánk a XIX. század folyamán vált jellemzően anyanyelvűvé, tehát ettől az időtől fogva kénytelen a rokonsági viszonyt magyarul értelmezni. Aba kapcsán rendre a „nőtestvér férje” jelentéssel fordítják ezt a kifejezést, vagyis őt Szent István sógoraként szokás számon tartani.³ A szakmai közvélekedés egyhangúságát Györffy György törte meg. Ő vetette fel azt, hogy a *sororius* itt a „nőtestvér fia” értelemben veendő, ilyenformán Aba Sámuel Szent István leányági unokaöccse lehetett. Nézete mellett további érveket állított csatasorba, amelyeket az alábbiak szerint lehet összefoglalni. Mivel Aba ugyanazon korszak, az 1040-es évek politikai szereplője volt, mint István vitán felül álló unokaöccsei, Orseolo Péter és Delján Péter, ezért ő is közéjük sorolandó. Ráadásul kizárólag ezen a valós vérségi kapcsolaton keresztül támaszthatott jogigényt az Árpádok trónjára (lévén Árpád leszármazottja, akárcsak ellensége, a velencei

¹ Természetesen nem kívántam versenyre kelni János esztergomi érsek Albericusnál fennmaradt utolérhetetlenül diplomatikus állásfoglalásával, amely az utólag tetszőlegesen beiktatott központozás függvényében szól Gertrúd királyné meggyilkoltatása mellett, avagy ellene. „A királynét megölnötk nem kell félni jó lesz, ha mindenki egyetért én nem ellenzem.” (*„Reginam interficere nolite timere bonum est, et si omnes consenserint ego solus non contradico.”*) GOMBOS, ALBINUS FRANCISCUS: *Catalogus Fontium Historiae Hungaricae*. I. Budapestini 1937. (továbbiakban: GOMBOS, CFHH.) 31.

² SZENTPÉTERY, EMERICUS: *Scriptores Rerum Hungaricarum* I. Budapestini 1937. (továbbiakban: SZENTPÉTERY, SS. Rer. Hung.) 174., 325.

³ SZALAY LÁSZLÓ: Magyarország' története. I. Lipcse 1852. 131.; HORVÁTH MIHÁLY: Magyarország történelme. I. Pest 1871. 259.; SZABÓ KÁROLY: Péter és Aba. Értekezések a történeti tudományok köréből. Pest 1872. 12.; KANDRA KABOS: Aba Samu király. Budapest 1891. (továbbiakban: KANDRA 1891.) 32.; PAULER GYULA: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt I. Budapest 1899. 79.; HÓMAN BÁLINT: Magyar történet I. Budapest 1935. 247.

unokatestvér, Orseolo Péter). A Sámuel névadást az 1010 tájáig fennálló magyar-bolgár szövetség lenyomataként értékeli Györffy, és ezzel megint csak István életkorától távolítja, 1000–1010 közé helyezve születését. Erre mutat szerinte az is, hogy 1044-es csatavesztése után, úgymond, fiatalosan végignyargalta a Ménfő és Heves közötti távolságot, felesége pedig gyermekeivel együtt menekült orosz földre, mivel a bukott király növendék fiai nem voltak még olyan korban, hogy apjuk mellett harcolhattak volna. Továbbá azt is feltételezi, hogy Aba apja, Ceba („Csaba”?) nádorispánságát örökölte.⁴ Györffy György fenti gondolatmenetének átfogó bírálatát közölte Kristó Gyula. Elöljáróban elismeri, hogy a *Mediae latinitatis lexicon* minus adatai valóban megengedik a *sororius* szó unokaöccsként való értelmezését, ugyanakkor több helyen is rámutat az elmélet sebezhetőségére. Így például sem a XIV. századi krónikaszerkesztmény, sem az Altaichi Évkönyvek szövegéből nem derül ki, milyen „fiatalos” menetteljesítménnyel nyargalt a király Kelet-Magyarországra, mivel a kútfők csak a menekülés pusztá tényét rögzítik. Aba fiainak nem-emléke pedig lévén *argumentum e silentio*, nem komoly érv. Györffyvel ellentétben úgy véli, Aba Sámuel nem vérségi alapon jutott trónra, hanem mivel a magyar urak a királyi nemzetségből senkit nem találtak alkalmasnak az ország kormányzására és Péter elűzésére, maguk közül választottak egy bizonyos Aba comest, akit maguk fölé, királlyá emeltek. Kristó Gyula értelmezése szerint a választók nem tekintették Abát a király nemzetségből származónak, ezért nem volt vérségi összeköttetése az Árpádokkal. A *sororius* „sógor” jelentését a magyar krónikaszerkesztmény más példáival szemlélteti, I. Géza és Zvonimir horvát uralkodó illetve Szent László és Ottó morva herceg sógorsági viszonyával (Géza húgai közül Zvonimir Ilonát, Ottó Eufémiát vette nőül); e későbbi, egyértelmű esetek krónikás szóhasználatbeli analógiájára Aba Sámuelben változatlanul István nőtestvérének férjét látja.⁵ Okfejtése az eddigi közmegegyezés irányába fordítja vissza a sororiusi kötelék meghatározását, bár újabban is akad példa a másik nézet elfogadására. Makk Ferenc külpolitikai monográfiájának főszövegében csupán annyit mond, hogy Aba Péterhez hasonlóan ugyancsak István rokona volt, ám a genealógiai táblán István unokaöccseként tünteti fel.⁶ Bár Györffy György érvelésének több gyenge pontját fedte fel Kristó Gyula, akadnak olyan megfontolások, amelyek szerint Aba Sámuel mégis inkább Szent István király unokaöccsének tekintendő.

Előbb a bizonytalan, jelen forrásadottságaink szerint eldönthetetlen tényezőket vegyük sorra. Az 1001-ben kelt, „pannonhalmi alapítólevél” néven elhíresült

⁴ GYÖRFFY GYÖRGY: István király és műve. Budapest 1977. 100., 241., 286., 380.; GYÖRFFY GYÖRGY: Az új társadalmi rend válsága. In: *Magyarország története. I/1. Előzmények és magyar történet 1242-ig*. Főszerk. SZÉKELY GYÖRGY. Budapest 1984. 838–839.

⁵ KRISTÓ GYULA: Aba Sámuel és Károly Róbert családi kapcsolatairól. In: *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica*. Tomus XCVI. Szeged 1992. 25–27. V. ö. SZENTPÉTERY, SS. Rer. Hung. I. 324–325., 363., 381–382., 385.

⁶ MAKK FERENC: Magyar külpolitika (896–1196). Szeged 1996. (továbbiakban: MAKK 1996.) 72., 227.

privilegium méltóságai között találjuk a már említett Ceba ispánt.⁷ A XIV. század végi nagyobbik Gellért-legenda egyértelműen a királlyá lett Abáról jegyzi meg, hogy korábban „comes pallacii” volt, vagyis ő bizonyosan viselte a palotaispáni (nádori) méltóságot.⁸ Azt viszont nem tudjuk, hogy István négy évtizedes – majd két emberöltőre rúgó – országlásának hányadik esztendejében alakult ki a nádorispáni méltóság, Cebát ugyanis csupán comesként említi az alapítólevél. Azon kívül a kétségkívül egybecsengő Ceba ~ Csaba ~ Aba névhármasra nem lehet szilárd és történetileg értékelhető elméletet építeni. Többek között azért sem, mivel az Aba „apa” jelentésű tiszteleti név; nem biztos, hogy Ceba Csabának ejtendő, továbbá hogy Ceba és Aba egyazon személy volt-e, avagy ellenkezőleg: Ceba tekinthető-e Aba apjának. Hasonlóképpen bizonytalan, miért kaphatta a Sámuel nevet. A szakirodalomban elterjedt nézet szerint viselőjének zsidó vallási gyökereire utal.⁹ Mindezt azon körülmények lehetséges füzére hivatott igazolni, hogy a Mátra vidékén honos, királlyá lett előkelő kabar eredetű volt; a kabarok köztudomásúlag a Kazár Kaganátusból váltak ki, és csatlakoztak a magyar törzsszövetséghez; a kazár uralkodó réteg meg korábban zsidó hitre tért.¹⁰ Csakhogy a fenti okfejtés nyomvonalán nem jutunk messzire. Az Abával korosztályos I. András későbbi magyar király két törvényes fia, Salamon és Dávid ugyanis szintén zsidó eredetű nevet viselt. Avagy mit kezdünk a Salamonhoz feleségül adott Judit német császárlány szintén ószövetségi ihletésű nevével? Világos, a magyar és a német uralkodóház biblikus nevei ugyanazt a vallási-kulturális közösséget tükrözik, véletlen időbeli egybesűrűsődéssel. Megfontolandó ezért H. Tóth Imre véleménye, aki a keleti kereszténység hatásának tartja a bolgár-szláv eredetű közszavakon túl a bolgárok körében olyannyira kedvelt Sámuel, Salamon és Dávid személyneveit.¹¹ Ebbéli nézetét a XI. századi Árpádok keresztény eredetű neveinek elősorolása határozottan támogatja. Szár László és fia Bonuszló, Vazul és középső fia András, végül András törvénytelen fiának György keresztnéve mind bizánci-szláv irányba mutat.¹² E sorba szépen illik a Sámuel név, ám ez önmagában még kevés ahhoz, hogy Abát István unokaöccsének nyilvánítsuk.

⁷ GYÖRFFY, GEORGIUS: *Diplomata Hungariae Antiquissima*. Volumen I. 1000–1131. Budapestini 1992. 41.

⁸ SZENTPÉTERY, SS. *Rer. Hung.* II. Budapestini 1938. 500. V. ö. Az államalapítás korának írott forrásai. Szerk. KRISTÓ GYULA. Szeged 1999. (továbbiakban: ÁKÍF.) 408., 424.

⁹ L. pl. KRISTÓ GYULA – MAKK FERENC: *Az Árpád-ház uralkodói*. Budapest 1995. 61–62. (A vonatkozó rész KRISTÓ GYULA munkája.)

¹⁰ A honfoglalás korának írott forrásai. Szerk. KRISTÓ GYULA. Szeged 1995. 126–127. A kazárok körében a zsidó vallás csak a IX–X. századra vált viszonylag tömegessé. L. GOLDEN, PETER B.: A kazárok megtérése a zsidó hitre. In: *Csodaszarvas. Őstörténet, vallás és néphagyomány* II. (2006) 39–76. Ám ekkorra a kabarok már rég kiváltak közülük, akikről amúgy azt sem tudjuk, hogy a kazár birodalom mely vallási, etnikai csoportjait képviselték.

¹¹ H. TÓTH IMRE: A magyarok és a szlávok a 9–11. században. In: *Árpád előtt és után. Tanulmányok a magyarság és hazája korai történetéről*. Szerk. KRISTÓ GYULA – MAKK FERENC. Szeged 1996. 81.

¹² SZENTPÉTERY, SS. *Rer. Hung.* I. 206., 345.

A hagyományos elmélet perdöntőnek szánt érve viszont éppen ahhoz elégtelen, hogy Aba unokaöcs-mivoltát cáfolja. A 72. krónikafejezet azon kitételét, miszerint a Péter ellen fellázadt urak azért választották maguk közül Abát, mert nem találtak a királyi nemzetségből uralkodásra való személyt, Kristó Gyula, amint láttuk, úgy értékelte, hogy a választók nem tekintették Abát a király nemzetségből származónak, ezért nem volt vérségi összeköttetése az Árpádokkal. Csakhogy az uralkodóház szabályosan fiágon számítódik, vagyis Aba Sámuel, mint leányági unokaöcs attól még állhatott vérrokonságban Istvánnal, hogy nyilvánvalóan nem a királyi nemzetségből („*de regali progenie*”) eredt!¹³ Az összefüggések ilyen formában történő értelmezése egyszerűsített magyarázatot adhat arra, hogy „jobb híján” miért pont Aba ispánt választották királlyá. A tényleges Árpád-háziak közül Szár László és fia, Bonuszló sorsáról nincs tudomásunk, a megcsonkított Vazul, illetve három száműzött fia, Levente, András és Béla nem jöhetett szóba sem 1038-ban, sem 1041-ben, Péter trónfoglalásának analógiájára így csakis egy újabb nőági vérrokon következhetett; abban a korban, amikor a dinasztikus szemléletben a vérségi kötelékek kizárólagos erővel érvényesültek.¹⁴

A mégannyira életszerű párhuzamnál mindenestre többet ér egy pozitív forrásadat. Ezt a magyar középkorkutatásban egy eddig kevésbé ismert és használt kései elbeszélő kútfő, a Tarih-i Üngürüşz hagyományozta ránk. „*Tehát a király eltávozott a világból. Volt neki egy fia, Petrusznak hívták. Közös megegyezéssel Petruszt királlyá választották, és a trónra ültették. De Isztefán királynak volt egy nővére, annak is volt egy fia, akit Abának hívtak. Ebben az időben Aba Erdel tartományának volt a bánja. Amikor Petrusz király lett, az ország népe felett annyira zsarnokoskodott, hogy az ország összes bégjei és a többi alattvalók is nagyon panaszkodtak rá, és sokan közülük elmenekültek. Mivel mindnyájan megunták zsarnokoskodását, egy helyen összejöttek, és elmondták Petrusz király elleni panaszait. Így szóltak: mi mostantól megszakítjuk a vele való [kapcsolatainkat]. Úgy beszéltek meg, hogy Isztefán király nővérének a fiát Abát, aki Erdel tartományának a bánja, meghívják, és királlyá választják.*”¹⁵

¹³ SZENTPÉTERY, SS. Rer. Hung. I. 325.

¹⁴ Találó megfogalmazással írt DEÉR JÓZSEF, amikor István utódjelölését elemezte. Szerinte még ő sem tudta a keresztényi alkalmasság elve alapján maradéktalanul mellőzni a vérségi jogot, hanem a dinasztikus elvhez színel ragaszkodva választotta utódául Orseolo Pétert. DEÉR JÓZSEF: Pogány magyarság – keresztény magyarság. Budapest, 1938. 110.

¹⁵ A magyarok története. Tarih-i Üngürüşz – Madzsar Tarihi. Fordította BLASKOVICS JÓZSEF. Budapest 1982. 185. A Tarih-i Üngürüşz újabb magyarítása lényegét tekintve ugyanúgy közli a vonatkozó szöveghelyet. „A hírek elbeszélői és a titkok elmondói úgy mesélik, hogy amikor a király eltávozott a világból, volt neki egy fia, akit Petrusznak hívtak. Petruszt közmegegyezéssel trónra ültették és megtették királynak. Isztefán király lánytestvérenek azonban volt egy fia. Abának hívták. Aba pedig abban az időben Erdel tartományának bánja volt. Amikor Petrusz király lett, zsarnoki módon olyannyira sanyargatta a tartomány népét, hogy az ország összes bégje és az összes rája is kétségbeejtő helyzetbe került. Annyira tele voltak panasszal, hogy mindnyájan torkig voltak vele. Összegyűltek, és Petrusz király ellen zúgolódva így szóltak: mostantól kezdve elfordulunk tőle. Úgy beszéltek meg, hogy Abát, Isztefán király lánytestvére fiát – aki Erdel tartományának bánja volt – elhozzák, és megválasztják királynak.” Nagy

A XVI. század derekán keletkezett munkának sajnos mindmáig nem készült kritikai kiadása. Ez a körülmény, valamint az, hogy a Tarih-i Üngürüşz egy (vagy több) latinul írott magyar krónikaszerkesztmény török nyelvű átdolgozása, némi óvatosságra int. Mert elvileg nem lehet kizárni, hogy a török krónika latin kútfője a rokonsági viszonyt a *sororius* szóval fejezte ki, s ezt fordította Mahmud Terdzsümán a nővér fiaként. A tágabb szövegösszefüggést tekintve azonban látszik, hogy Péter és Aba általa kínált genealógiája független középkori latin nyelvű történeti irodalmunk ismert, önálló forrásértékű emlékeitől. Kézai Simon gestája, a Zágrábi és Váradi Krónika kettőse, valamint a XIV. századi krónikaszerkesztmény ritka egyezésre jut Péter származása felől: mindegyik Gizella testvérének mondja.¹⁶ Szándékos torzításukkal szemben a német Altaichi Évkönyv szól helyesen, amikor Pétert István leányági unokaöccseként, egyszersmind fogadott fiaként tünteti fel. „*A jó emlékü István király, ennek [Péter] anyai nagybátyja, miután az ő fia még az atyja életében meghalt, s mivel másik fia nem volt, ezt örökre fogadta, és őt a királyság örökösévé megtette. Rokonának fiát, noha az méltóbb volt a királyságra, minthogy ebben nem értett vele egyet, megvakította, s kicsiny fiait száműzetésbe küldte.*”¹⁷ Tény, hogy ez a szemlélet a fiági öröklés előbbre valóságát hirdeti, de közvetetten arra is rávilágít, hogy István csak részlegesen szakíthatott a hagyománnyal, amint a nemzetségéhez ugyan nem tartozó, ám mégis a nemzetségalapító őstől származó vérrokont jelölte trónra. Ez szolgálhatott mintaként később Aba megválasztásához. A Tarih-i Üngürüşz Péter és Aba családi viszonyairól minden korábbihoz képest újat mond, ráadásul az altaichi annalista tényközléséhez Péter tekintetében az ő változata közelebb áll, mint a hivatalos hazai emlékezet, amely a rokonvért ontó szent király alakjának tisztára mosása végett szenvedett el ily fegyelmezetten egységes torzítást. Aba esetében nem volt politikai indíték a leszármazás átrajzolására. Az eddigiek alapján tehát a *sororius* szó többes jelentése megengedi,¹⁸ a logikai és genealógiai összefüggések láncolata valószínűsíti, a Tarih-i Üngürüşz pedig egyenesen állítja, hogy Aba Sámuel Szent István unokaöccse volt.

A harmadik magyar király megítélését más szempontok alakították. Kandra Kabos, Aba Sámuel XIX. század végi és máig egyetlen monográfusa szenvedélyes szavakkal kereste az emlékformáló erőket. „*A magyar történetírás csakugyan adós a felelettel azon kérdésekre: ha a német krónikásokat, daczára szerzetesi kegyes ruhájoknak, nem a fajgyűlölet tüzei-e, hogy őt, Jornandestől eltanult vonásokkal rajzolják; vajjon ezek az erkölcsi szörnyeteget gyűlölik-e benne oly kegyetlenül, vagy*

Szülejmán udvari emberének magyar krónikája. A Tarih-i Ungurus és kritikája. Fordította és a bevezető tanulmányt írta HAZAI GYÖRGY. Budapest 1996. 93.

¹⁶ SZENTPÉTER, SS. Rer. Hung. I. 173., 207., 322.

¹⁷ ÁKÍF. 240. (MAKK FERENC fordítása.)

¹⁸ Itt jegyzem meg, hogy a kései szerkesztésű Knauz-krónika „*Aba, sive Abanus sororius Sancti Stephani regis*” kifejezésében olvasható rokonsági viszonyt KULCSÁR PÉTER szintén a „nőági unokaöcs” értelemben fordítja. SZENTPÉTER, SS. Rer. Hung. II. 330. V. ő. Krónikáink magyarul. Válogatta és fordította KULCSÁR PÉTER. III/2. Budapest 2007. 62.

a német hódítás hősi akadályát; ha vajjon nem egyik félreértett tragikai hőse ő, ki elesett ugyan, de a nemzetének szánt csapás alatt?” Igaza van, amikor hangsúlyozza: a német kútfők kevés magyar király ellen oly elfogultak, mint Abával szemben, ámde túlzottan leegyszerűsíti a magyarázatot, amikor a hazai elmarasztalás mögött kizárólag „zárdai történetírásunk korának hiszékeny szellemét” véli felfedezni.¹⁹ Bár tény, hogy az Altaichi Évkönyvek szövege erősen hatott egy korai magyar historiára, de az 1040-es évek előadása ékesen bizonyítja, hogy a szerző nem másolta szolgálai a német kútfőt, hanem a hazai szó hagyomány elemeivel kiegészítve, nem egy ponton felfogásbeli ellenvéleményre jutott. Amint azt a magyar krónikakutatás kimutatta, a XIV. századi krónikaszerkesztményben több Árpád-kori időreteg különíthető el, a legkorábbi közülük a XI. század második feléből származik.²⁰ Emiatt a német és a magyar álláspontnak egyenlő forrásértéket kell tulajdonítanunk. Ez döntő körülmény, mivel Aba eltérően elbeszélte végidejéhez fűződik az a népi szentkultusz, amely a német évkönyvből magától értetődően hiányzik, de a magyar krónikában nem is oly magától értetődően benne foglaltatik.

Az Altaichi Évkönyvek szerint a vesztes ménfői csata után bujkáló királyt elfogták, és egy közös német–magyar halálos ítélettel kivégezték.²¹ A hazai hagyomány egészen másként emlékezik. „A legyőzött Aba király a Tisza felé futott; és egy faluban, egy régi veremben azok a magyarok, akiknek uralkodása alatt ártott, kegyetlenül meggyilkolták őt. Testét abban az egyházban temették el, amely e falu mellett volt. Néhány év múltán, amikor kiásták a sírból, szemszedőjét és ruháit épek, sebhelyeit pedig begyógyulva találták.”²² Örök rejtély marad, hogy a jellemzően sötét színekkel festett krónikás királyképmásra mikor került rá ez a világos, mi több, dicsfényt sugárzó árnyalat. Ha csak azt vesszük, mikor volt időszerű Abáról akár egy jó szót is a monarchikus-dinasztikus szemléletű írásműbe jegyezni, akkor azt

¹⁹ KANDRA 1891. 5., 10.

²⁰ A magyar krónikakutatás gazdag szakirodalmi terméséből az alábbi műveket érdemes itt megemlíteni. DOMANOVSKY SÁNDOR: Kézai Simon mester krónikája. Budapest 1906. 129–130.; HÓMAN BÁLINT: A Szent László-kori Gesta Ungarorum és XII–XIII. századi leszármazói. Budapest 1925. 86., 105–106.; SZENTPÉTERY IMRE: A Zágrábi és a Váradai Krónika egymáshoz való viszonya. In: *Századok* 1934. 410–425.; GYÖRFFY GYÖRGY: Krónikáink és a magyar őstörténet. Budapest 1948. 147–150.; HORVÁTH JÁNOS: Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái. Budapest 1954. 305–315.; GERICS JÓZSEF: Legkorábbi gestaszerkesztéseink keletkezésrendjének problémái. Budapest 1961.; 46–84. MÁLYUSZ ELEMÉR: A Thuróczy-krónika és forrásai. Budapest 1967. 35.; CSÓKA J. LAJOS: A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon a XI–XV. században. Budapest 1967. 344–356., 361–364.; KRISTÓ GYULA: A magyar történeti irodalom a kezdetektől 1241-ig. Budapest 1994. 114., 123–130.; SZOVÁK KORNÉL: Szent László alakja a korai elbeszélő forrásokban. In: *Századok* 2000. 117–145.; VESZPRÉMY LÁSZLÓ: Megjegyzések korai elbeszélő forrásaink történetéhez. In: *Századok* 2004. 325–347.; SZOVÁK KORNÉL: Utószó. In: *Képes Krónika*. Fordította BOLLÓK JÁNOS. Budapest 2004. 233–254.; GERICS JÓZSEF – LADÁNYI ERZSÉBET: 11. századi magyar történeti csemények középkori történetírásunkban. In: *Századok* 2006. 349–360. Magam azon kutatók véleményéhez csatlakozom, akik az I. András-kori *Ósgesta* meglétével, illetve Miklós püspök lehetséges szerzőségével számolnak.

²¹ ÁKÍF 255. Reichenau Hermann úgy tudja, a fejét vették. ÁKÍF 224.

²² ÁKÍF 389–390. (KRISTÓ GYULA fordítása.)

láthatjuk, hogy voltaképpen semmikor, hiszen Abától nem származott egyetlen királyunk sem. Mindazonáltal a kor köztörténeti fejleményei megengednek némi óvatos következtetést. Vazul fiai István rendelkezéséből ekkortájt száműzetésben éltek. Csak-hogy ezen intézkedés igazi haszonélvezője Orseolo Péter és nem Aba Sámuel volt. Aba a Vazul-fiak távollétekor, tehát nem közvetlenül azok ellenében lett magyar király. Személyes összetűzése csupán egyetlen, meg nem nevezett Árpád-házi herceggel volt: Amikor III. Henrik 1042 júniusában birodalmi hadjáratot vezetett Magyarországra, akkor kilenc vár rövid időre egy Árpád-házi herceg kezére került. Őt azért lehet Bélával azonosítani, mert róla tudjuk, hogy két bátyjától sokáig különváltan élt. Aba Sámuel viszont a német hadak távozta után könnyűszerrel kiűzte a herceget.²³ Tehát a Béla-fiak hatalomra kerülése (1074) után merő illetlenség lett volna Abát szenthez hasonlítva dicsérni, ilyenformán vagy egy András-ági Ősgesta vehette fel ezt az értesülést, vagy egy jóval később alkotó, XII–XIII. századi krónikaszerkesztő, egy biztonságosabb időtávlatból visszatekintve. Anonymustól biztosan nem eredhet, mert ő a pozitív kép egy ettől független vonását ecsetelte, mondván: „*Sámuel király, akit kegyessége miatt Abának hívtak.*”²⁴ Azért az elgondolkodtató, hogy az atyaiságát kifejező jelző a magyar és a német kútfőkben oly kizárólagos érvényre jutott,²⁵ amely feledtette a valódi keresztnévet! Biztosak lehetünk benne, hogy a dinasztikus elvárásokat tükröző krónika és a monarchikus-arisztokratikus szemléletű Gesta Hungarorum között – e tekintetben – semmifajta szövegkapcsolat sincs, hiszen Aba Sámuelnek más és más erényét hirdetik. Joggal hangsúlyozza Kandra Kabos, hogy Béla király Jegyzője a magyarok bejövételének Eger-vidéki fejezeteit írta meg részletesen, vagyis megfordulhatott Mátrában és Abasáron, és meríthetett a helyi népi szóhasználatból.²⁶

De mindez csak feltételezés. Ráadásul középkori történeti irodalmunk más-kor is okoz olyan megfelfejthetetlen meglepetéseket, mint például az Álmos-ági történetírás által elátkozott emlékü Könyves Kálmán szent királyok közé sorolása Rogeriusnál.²⁷ Nem tudni tehát, mikor kerülhetett Aba Sámuel kegyes emléke a krónikaszövegbe. Annyi bizonyos, hogy elemi erejű kultuszt bizonyít. És mivel ez nem egyszerűen politikai érdek nélkül, hanem kifejezetten mindenfajta politikai érdek, sőt vallási tekintély ellenére érvényesült (gondoljunk az Abát megfeddő Szent Gellért püspök irányadó véleményére!), ezért Aba halálának hazai lejegyzésű változata hiteles (nem pedig a legyőzött király kivégzésével dicsekvő német álláspont). E

²³ ÁKÍF. 248. Szent István fiági rokonai közül legvalószínűbben Béla jöhetett szóba, aki hazajöveteléig két bátyjától, Leventétől és Andrástól különváltan élt. A Bélával számoló véleményt l. pl. MAKK 1996. 74.

²⁴ SZENTPÉTERY, SS. Rer. Hung. I. 73. A Névtelen Jegyzőnek hálás lehet a középkorkutatás, amiért Aba és Sámuel azonosságának egyedüli hirdetőjeként hosszas fejtöréstől kímélte meg az utókort.

²⁵ L. pl. SZENTPÉTERY, SS. Rer. Hung. I. 174–177., 208., 324–332.; GOMBOS, CFHH. I. 94–98., 141., II. 869., 1143.

²⁶ KANDRA 1891. 20.

²⁷ SZENTPÉTERY, SS. Rer. Hung. II. 552.

rendhagyó „Árpád-házi” „szent” királyunk tiszteletét pedig tudatlanul tudja minden olyan forrás, amely nem a Sámuel keresztnéven, hanem az atyaiságot megszemélyesítő Aba formában emlékezett a harmadik magyar királyról.

Környezeti változások Európában a 14. század első évtizedeiben

Az éghajlat- és ökológiatörténeti kutatások szerint a IX. századtól a XIII. századig Európában enyhe telű és meleg nyarú periódus volt. Ez a középkori kis klímaoptimum a XIII. század második felében és a XIV. század első éveiben lezárult. Hideg és csapadékos időszak kezdődött, amely a XV. századba is átnyúlt.¹

A hidegperiódus mélypontja az 1315–17 közötti évekre tehető.² Ennek európai és magyarországi vonatkozásait korábbi munkáimban tárgyaltam. Arra a megállapításra jutottam, hogy az Európa északi és nyugati területeit súlyosan érintő lehülés és hatalmas mennyiségű csapadék, valamint a nyomában járó élelmiszerhiány és tömeges halálozást okozó éhínség, nem mutatható ki a hazai forrásokból. Ezek a Skandináviát, Brit-szigeteket, francia, német, lengyel és balti területeket érő csapások elkerülték a Kárpát-medencét.³

Ezt a jelenséget érdekesnek, és további kutatásra érdemesnek gondoltam, és kibővíttem a vizsgált időszakot az 1300-as évek elejétől az 1320-as évek közepéig, arra a kérdésre keresve a választ, hogy az európai éghajlati és környezeti változásokhoz hasonló jelenségek vajon tapasztalhatók-e Magyarországon.

A kérdés kutatásához elbeszélő forrásokból, krónikákból, évkönyvekből szerkesztett forrásgyűjteményeket és az Anjou-kori oklevéltár 1323-ig terjedő köteit vettem alapul.⁴

¹ H. H. LAMB: *Climate, History and the Modern World*. London 1995.² (továbbiakban: LAMB 1995.) 171–198.; EMMANUEL LE ROY LADURIE: *Times of Feast Times of Famine: A History of Climate since the year 1000*. London 1974.

² PIERRE ALEXANDRE: *Les Variations Climatiques au Moyen Age*. In: *Annales* 32 (1977/2) 183–197.; H. S. LUCAS: *The Great European Famine of 1315, 1316 and 1317*. In: *Speculum* V. (1930) (továbbiakban: LUCAS 1930.) 343–377.

³ SZÁNTÓ RICHÁRD: Az 1315–17. évi európai éhínség. In: *Medievalisztikai tanulmányok. A IV. medievalisztikai PhD konferencia előadásai*. Szerk. MARTON SZABOLCS – TEISZLER ÉVA. Szeged 2005. 135–142.; SZÁNTÓ RICHÁRD: Természeti katasztrófa és éhínség 1315–17-ben. In: *Világtörténet* 27. évf. (2005. tavasz/nyár) 50–64.

⁴ C. E. BRITTON (ed.): *A meteorological Chronology to A. D. 1450*. London 1937. (továbbiakban: BRITTON 1937.); RÉTHLY ANTAL (szerk.): *Időjárási események és elemi csapások Magyarországon 1700-ig*. Budapest 1962. (továbbiakban: RÉTHLY 1962.); COURT WEIKINN: *Quellentexte zur Witterungsgeschichte Europas von der Zeitwende bis zum Jahre 1850*. Berlin 1958.; KRISTÓ GYULA (szerk.): *Anjou-kori oklevéltár I. 1301–1306*. Budapest–Szeged 1991.; KRISTÓ GYULA (szerk.): *Anjou-kori oklevéltár II. 1306–1310*. Budapest–Szeged 1992. (továbbiakban: AO II.); KRISTÓ GYULA (szerk.): *Anjou-kori oklevéltár III. 1311–1314*. Budapest–Szeged 1994. (továbbiakban: AO III.); KRISTÓ GYULA (szerk.): *Anjou-kori oklevéltár IV. 1315–1317*. Budapest–Szeged 1996. (továbbiakban: AO IV.); KRISTÓ GYULA (szerk.): *Anjou-kori oklevéltár V. 1318–1320*. Budapest–Szeged 1998. (továbbiakban: AO V.); KRISTÓ GYULA (szerk.): *Anjou-kori oklevéltár VI. 1321–1322*. Budapest–Szeged 2000.; BLAZOVICH LÁSZLÓ–GÉCZI LAJOS (szerk.): *Anjou-kori oklevéltár VII. 1323*. Budapest–Szeged 1991.

Milyen események is voltak azok, amelyek az 1300-as évek elejétől egyre gyakrabban fordultak elő Nyugat- és Észak Európában súlyos gazdasági és demográfiai veszteségeket okozva.

A XIV. század első évtizedében viharos évek követték egymást az Északi-tenger és a Csatorna alacsonyabban fekvő partjait gyakran elöntötte a kiáradó tenger.⁵

Az angliai melsai krónika 1307. évi feljegyzése szerint a tenger kiáradt. A londoni krónikában az 1309–10-es évek teléről az olvasható, hogy kemény hideg volt, és a Temzét vastag jég borította. Thomas Walsingham szerint az 1311. évben heves viharok súlyos károkat okoztak.⁶

Franciaországban Narbonne területén 1316-ban 300 lakóház rongálódott meg egy heves áradás miatt.⁷ A lehülés gyors volt, az 1314 és 1317 közötti időszakban szokatlanul hűvös és csapadékos évek követték egymást, amelyek a szőlőnek és a gabonának sem kedveztek.⁸ Az időjárás a további években is hűvös maradt, csak egy-egy kedvezőbb nyár enyhítette a hideg csapadékos időszakot.

A Brit-szigetek területén szokatlanul hideg volt a XIV. század elején, Írországbán a connaughti évkönyvek szerint hevesen havazott 1318 telén. Néhány évvel később 1321-ben Skóciában okozott éhínséget a kemény hideg tél.⁹

Ekkoriban a nématalföldi Zuyder Zee területe növekedni kezdett, partjai módosultak. Több kisebb szigetet elmosott a tenger a fríz és dán partok mentén. Például az északi-tengeri német partok mentén fekvő Heligoland-sziget 1300 körül 25 km volt, de ebben az évben a felét elmosta egy tengeri vihar.¹⁰

Az Alpok gleccserei mélyebbre nyomultak a völgyekben, a magashegységi hó- és erdőhatár 100–200 méterrel lejjebb nyomult.¹¹

Dél-Anglia és Észak-Franciaország szőlőtermő vidékein hanyatlott, majd eltűnt a szőlő és bortermelés. A szőlőtermelés határa az 50. szélességi kör alá húzódott vissza, és a német területeken, például Baden vidékén 220 méterrel alacsonyabbra szorult vissza a domboldalakon a szőlők határa a lehülés miatt.¹²

A messzi északon a norvég Trondheim és Malangen vidékén felhagytak a gabonatermeléssel a XIV–XV. században, és számos kisebb település pusztta lett, területüket elfoglalták az erdők.¹³

A gazdasági visszaesés számos európai régióban élelmiszerhiányhoz, éhínséghez vezetett, amely nyomán demográfiai hanyatlás következett.¹⁴ A korábbi év-

⁵ LAMB 1995. 172–173.

⁶ BRITTON 1937. 132–133.

⁷ J.-P. LEGUAY: Urban Life. In: *The Cambridge Medieval History*. Vol. IV. c. 1300–c. 1415. Edited by MICHAEL JONES. Cambridge 2000. 109.

⁸ LAMB 1995. 187.

⁹ BRITTON 1937. 134–135.

¹⁰ LAMB 1995. 191.

¹¹ LAMB 1995. 181–182.

¹² LAMB 1995. 195.

¹³ RÁCZ LAJOS: Magyarország éghajlattörténete az újkor idején. Szeged 2001. 56. LAMB 1995. 202–203.

századokban Európában tömeges volt az új falvak és városok alapítása, a telepések pedig új területeket vontak művelésbe. Ez a folyamat az 1300-as évek kezdete körül jelentősen lassult, szinte teljesen megállt.¹⁵ Jelentős területek váltak pusztákká, a népesség elhagyta a korábbi kedvező viszonyok közepette még művelhető gyengébb talajú és magasabban fekvő területeket.¹⁶

Felmerül a kérdés, hogy ezek a kedvezőtlen és sorozatosan jelentkező időjárási események kimutathatók-e a Kárpát-medencében. Az Anjou-kori oklevéltár, bár sok forrást tartalmaz nem ad hírt a nyugat-európaihoz hasonló súlyosságú időjárási eseményekről.

Néhány más, rendszerint külföldi forrás említ ugyan Magyarországra vonatkozóan árvizeket, kemény teleket és viharokat, de ezek rendszerint lokális jellegűek voltak, és nem okoztak olyan pusztítást, mint a nyugat- és észak-európai szélsőséges időjárás és viharok.¹⁷

Nyugat-Európában, Skandináviában, a lengyel és balti területeken a kedvezőtlen időjárás következtében kialakuló élelmiszerhiány és éhínség jelentős népességvesztést okozott 1315–17-ben. Ehhez hasonló élelmiszerhiány és éhínség nyomait Magyarországon nem lehet kimutatni, csak néhány forrás tudósít élelmiszerhiányról és éhínségről a XIV. század első évtizedeire vonatkozóan.

Hain Gáspár lőcsei krónikájában olvasható utalás éhínségre: az 1312. évhez kapcsolódó feljegyzés szerint súlyos éhínség volt abban az időben.¹⁸ Ám ebből nem lehet országos méretű éhínségre következtetni, mivel Lőcse és a Szepesség az ország északi vidékén helyezkedett el, más vidékekhez kapcsolódó források pedig nem említene éhínséget az 1312 körüli évekre vonatkozóan.

Az 1310-es évek második felében van egy adat éhínségről. A váradi káptalan által 1318. április 20-án keltezett oklevél megemlíti, hogy Benedek lánya Margit, Lukács keserői nemes özvegye birtokot adott el fivérének, aki őt és három gyermekét a nagy éhség idején táplálta és fenntartott.¹⁹ Ám ez az oklevél sem adott hírt tömeges éhhalálról, és ebből az egy forrásból nem lehet országos méretű éhínségre következtetni. Ilyen következtetés akkor lehetne megalapozott, ha számos, egymástól távoli területen keletkezett forrás egybehangzóan adna hírt éhínségről az 1318 körüli időszakra vonatkozóan.

¹⁴ LUCAS 1930. 343–357.

¹⁵ P FREEDMAN.: Rural Society. In: *Cambridge Medieval History*. Vol. IV. c. 1300–c. 1415. Edited by MICHAEL JONES. Cambridge 2000. 89–101.; IAN KERSHAW: The Great Famine and Agrarian Crisis in England 1315–1322. P&P 1973 May No. 59. 3–4.

¹⁶ A késő középkori puszták kialakulásában számos tényező játszott szerepet, a folyamat összetett és bonyolult, nem lehet csak éghajlati okokkal magyarázni, de az időjárás módosulásának kétségtelenül jelentős szerepe volt abban, hogy a népesség bizonyos területekről elköltözött. WILHELM ABEL: *Die Wüstungen des Ausgehenden Mittelalters*. Stuttgart 1955. 5–39.

¹⁷ RÉTHLY 1962. 40–41.

¹⁸ Szepességi avagy lőcsei krónika és évkönyv a kedves utókor számára. Összcállította HAIN GÁSPÁR. Szerk. VÉBER KÁROLY. Budapest 1988. 17.

¹⁹ AO V. 105.

Ám az 1300 és 1323 közötti időszakra vonatkozó hazai források, még élelmiszerhiányt is csak ritkán említenek, éhínségről pedig csak néhány esetben adnak hírt.

Magyarországot talán elkerülték vagy kevésbé érintették a természeti csapások és a nyomukban járó gazdasági és társadalmi megrázkódtatások. A régebbi hazai kutatók, például Fügedi Erik is felfigyelt erre, szerinte Magyarországon nem előzte meg a pestist élelemhiány, a források nem beszéltek éhínségről.²⁰ A gabonatermelés, állattenyésztés és halászat egyensúlyban állt.²¹ A XIV. században is számos bányát nyitottak és települést alapítottak az országban, amelynek népsűrűsége alacsonyabb volt, mint a nyugati országoké.²²

Kézenfekvő lenne, a hazai viszonyok fejletlenségével, a kisebb városi népességgel, az alacsony népsűrűséggel, magyarázni azt, hogy az országot elkerülte az éhínség, de ez önmagában nem helytálló magyarázat, mivel a hasonló fejlettségű és népsűrűségű lengyel, balti, sziléziai és skandináv területek természeti katasztrófákat és éhínséget voltak kénytelenek elviselni a XIV. század első évtizedeiben. Ezzel szemben Magyarországon a természeti katasztrófákra való utalások alig-alig fordulnak elő a forrásokban, és a következményeikről is alig található adat. Ennek magyarázata sokrétű kutatást igényel, a jelenséget nem lehet egyetlen okra visszavezetni. Számos tényező szerencsés egybeesése adhat csak megalapozott magyarázatot arra, hogy Magyarországot elkerülték azok a válságok, amelyek a XIV. század első évtizedeiben Európa számos régiójában súlyos gondokat okoztak.

Az okok között biztosan fontos szerepe volt az ország viszonylag alacsony népsűrűségének, és annak, hogy még bőven volt lakatlan, de jó adottságú terület, amelyet az adott technikai és éghajlati viszonyok közepette is még érdemes volt művelés alá vonni, mert az éghajlat lehűlése ellenére is biztosította a letelepedő népesség megélhetését. Ennek bizonyítéka, hogy a XIII. század végén és a XIV. század első évtizedeiben intenzív telepítés zajlott az ország több területén, amelyre számos eset említhető. A teljesség igénye nélkül álljon itt néhány példa. Hildebrandus a szepesi egyház apátjától és konventjétől földet kapott *Stoyanus* faluban 1307-ben, amelyre embereket is telepíthetett.²³ János mester 1308-ban kelt oklevelében Helbrandus soltészra bízta a Liblow folyó menti telepítést.²⁴ Herke mester a Szépmező melletti patak mindkét partján fekvő erdőt adta Heynricusnak és Henricusnak, mint soltészeknek, hogy betelepítsék a területet 1311-ben, amelyen Zipryt falu épült fel.²⁵ Kosycz-i Loránd comes megbízta Henricus várnagyot Henrikfalva betelepítésének feladatával 1312-ben, a telepítés a német jog szerint, Zsolna város jogának megfelelő feltételekkel történt.²⁶

²⁰ FÜGEDI ERIK: Kolduló barátok, polgárok nemesek. Budapest 1981. 394.

²¹ Fügedi Erik: A középkori Magyarország történeti demográfiája. „Orozva csinált kölkök”. KSH Történeti Demográfiai Füzetek 10. Budapest 1992/1. 30.

²² FÜGEDI ERIK: A középkori magyar királyság. In: *Történelmi Szemle* 1979/2 (355–376.) 373–374.

²³ AO. II. 289.

²⁴ AO. II. 307.

²⁵ AO. III. 125.

²⁶ AO. III. 248.

István veszprémi püspök a Tolna megyei Zyl püspöki földet adományozta István dombovári várnagynak 1313-ban, hogy benépesítse a birtokot.²⁷ A telepítések és népek gyűjtése birtokok benépesítésére az 1310-es évek második felében és az 1320-as években is megfigyelhetők.²⁸ Az új falvak és városok jelentős részét Észak-Magyarország, a Szepesség és a Kárpátok magasabban fekvő vidékein alapították olyan területeken, amelyek a Kárpát-medence hűvösebb és csapadékosabb tájai közé tartoznak.²⁹ Ez azt jelzi, hogy még ezeken a területeken is kedveztek a körülmények a népesség számára, és ahhoz, hogy jelentős területeket vonjanak művelésbe.

A népesség nemhogy felhagyott a marginális földek művelésével, mint Nyugaton, hanem éppen ellenkezőleg, a XIII. század végén és a XIV. század első évtizedeiben kezdte kiaknázni természeti erőforrásait, és telepedett le rajtuk. Ez a nyugat-európaival ellentétes folyamat, azt jelezheti, hogy a Kárpát-medence területén az éghajlat változása nem járt olyan súlyos következményekkel, természeti katasztrófákkal, mint nyugatabbra és északabbra. Ha a Kárpát-medencében az európaihoz hasonló intenzitású lehűlés és csapadéktöbblet lett volna jellemző a XIV. század első évtizedeiben, amelyeket sorozatos áradások, és tartós élelmiszerhiány követ, az északi vidékeket nem lehetett volna sikeresen benépesíteni.

Természetesen nem állítható, hogy a XIII. század végén, XIV. század elején bekövetkező éghajlatváltozás elkerülte a Kárpát-medencét, de a források alapján annyi bizonyos, hogy a lehűlési folyamat nem érte el azt a kritikus szintet, amelynél már tönkretette volna a helyi gazdálkodás és élelmiszertermelés éppen kialakuló rendszerét, mint ahogyan Nyugat- és Észak-Európa jelentős területein ez bekövetkezett.

Összegzés

Az Anjou-kori oklevéltár forrásbázisa alapján megállapítható, hogy a XIV. század eleji Magyarország nem szenvedett súlyos természeti csapások sorozatától és éhínségtől.

Ha a XIV. század elején bekövetkező éghajlatváltozás érintette is az országot, annak hatása nem volt olyan súlyos, mint Nyugat- és Észak-Európa jelentős területein. Az éghajlatváltozás kedvezőtlen hatásai nem érték el azt a kritikus pontot, amelynél a mezőgazdasági termelés már elégtelen lett volna a népesség megélhetésének biztosításához.

Az országban zajló telepítések, új falvak és városok alapítása intenzíven zajlott, ami pedig éppen ellentétes az Európa más vidékein ekkor tapasztalható folyamatokkal.

²⁷ AO. III. 488.

²⁸ AO IV. 499., 520., 772.

²⁹ Magyarország éghajlati atlasza. Budapest 1960.; Magyarország éghajlati atlasza. II. kötet: adattár. Budapest 1967.; Climatic atlas of Europe I.; H.-E., LANDSBERG: World survey of Climatology. Amsterdam – London – New York 1970.

A XIV. századi éghajlatváltozás bizonyára érintette Magyarországot, hiszen az ilyen folyamatok globális jellegűek, de hatása nem lehetett olyan erőteljes, hogy képes lett volna megrendíteni az ország gazdasági és demográfiai stabilitását.

*A Pacta Conventa és a középkori horvát nemesi társadalom
(Historiográfiai áttekintés)**

A magyar történetírásban „Pacta conventa” néven elhíresült textus (a továbbiakban: PC) egyike a Magyar Királyság és Horvátország közti perszonálunió korai történetére vonatkozó azon forrásoknak, mely tartalmánál fogva – mint az 1918-ig fennálló horvát-magyar államközösség egyik, úgymond, „alapkőve” – kezdettől mind a hazai, mind a horvát historiográfia érdeklődésének homlokterében állt. Mi több, a horvát-magyar közös múlt középkori története iránt valamelyes fogékonysággal viseltető történészek számára jószerivel a mai napig ható érvénnyel kötelező penzum, hogy a PC szövegével, forráskritikájával, tartalmi hitelességével kapcsolatban valamilyen formában állást foglaljanak (noha, érthető okokból, ebben a magyar, illetve a horvát történetírást szükségszerű „egyensúlytalanság” jellemzi). Ennek megfelelően a textusra rendkívül vastag historiográfiai anyag rakódott le Iohannes Luciustól máig, ráadásul magyar perspektívából nézve az ismeretlennek koránt sem nevezhető forrás történeti szerepének, jelentőségének, és hitelének kérdésköre lényegében megoldottnak tűnhet.¹ Jelen tanulmány – túl azon, hogy a Függelékben első ízben kínálja a szöveg magyar kritikai fordítását – arra vállalkozik, hogy a hazai történetírás számára a PC-ra vonatkozó, a XX. század eleje óta tulajdonképpen ismeretlen (vagy alig ismert) horvát nézőpontok alakulásáról adjon áttekintést. Ennek létjogosultságát elsősorban az adja, hogy a mindenkori horvát történetírás PC-értelmezései – a közkeletű (magyar) vélekedéssel ellentétben – nem

* A tanulmány elkészítését az OTKA támogatta (TSZ 049775).

¹ Jelen írás kereteit meghaladja a PC-ra vonatkozó – a XX. század eleje után egyébként túlzottan terjedelmesnek nem mondható – magyar állásfoglalások részletes elemzése, így csupán felsorolásszerűen jelzem ezek jelenleg konszenzusosan elfogadottnak tekinthető tartalmi elemeit: 1.) A PC „királyválasztásról” szól: a magyar táborban megjelenő tizenkét horvát clókelő, jogaik biztosítása ellenében Kálmánt királyuknak ismeri el; 2.) A szöveg ugyanakkor, *amint azt a horvát szövegkritika megállapította*, XIV. század közepi *hamisítvány*, tehát 1102-re vonatkoztatva nincs semmiféle „közjogi” jelentősége – utóbbi álláspontot a horvát történetírás (egy része) is magáévá tette; 3.) A szűkebben vett Horvátország 1102 után tényszerűen meglehetősen lazán kapcsolódott a Magyar Királysághoz, így nem zárható ki, hogy a koronázás kapcsán sor kerülhetett valamiféle „párbeszédre” – ha nem is efféle paktum formájában – a „horvát urak” és a magyar király között; utóbbi garantálta előbbieket „szabadságait”. Összegezve, a PC körüli vita egy historiográfiai rekvizitum a XIX–XX. század fordulójáról, kurrens jelentősége pedig, a szöveg hamis voltának megállapítása után nincs. A kérdés újabb magyar irodalmából (a tejjesség igénye nélkül, további szakirodalommal): FONT Márta: Megjegyzések a horvát-magyar perszonálunió középkori történetéhez. In: *Híd a századok felett. Tanulmányok Katus László 70. születésnapjára*. Főszerk. HANÁK PÉTER. Szerk. NAGY MARIANN. Pécs 1997. 11–25.; ZSOLDOS ATTILA: Egész Szlavónia bánja. In: *Analecta mediaevalia I. Tanulmányok a középkorról*. Szerk. NEUMANN TIBOR. [Piliscsaba] 2001. 269–281.; KRISTÓ GYULA: A magyar-horvát perszonálunió kialakulása. In: *Tiszatáj* 2002. október. 39–44.

redukálhatók le egyszerűen a „közjogi” (államjogi) viszony (vélt vagy valós) alapvetésének újra és újra feleleveníthető, nemzeti szempontokat nem nélkülöző bizonyítására. A szöveg a horvát medievisztikában ennél lényegesen tágabb kontextusban kap szerepet, mégpedig a középkori horvát (nemesi) társadalom rekonstrukciójának egyik sarokkövéként.

Szövegkritika és historiográfiai hagyomány

Mivel a PC szövegének mindenkori értelmezésében megkerülhetetlen szövegkritikai mozzanatok is szerepet kaptak, így előljáróban röviden át kell tekintelnünk a szöveghagyománnyal kapcsolatos állásfoglalások alakulását.

Közismert, hogy a PC szövege nem önálló textusként, hanem minden ismert esetben, a XIII. században alkotó Tamás, spalatói főesperes krónikájának (*Historia Salonitana*, a továbbiakban: HS) „függelékeként”, pontosabban a HS különféle változatait ránk örökítő kódexek végéhez „csatolva” maradt az utókorra. Ebből kifolyólag a PC és a HS legkorábbi szövegváltozatainak, illetve az azokat megőrző kódexeknek, ezek egymáshoz való viszonyának és a kézirati hagyománynak az értékelése kezdettől fogva kijelölt egyfajta értelmezési keretet a PC szorosan vett szövege számára is.

A HS-nak a PC textusát is fenntartó három legrégebbi kódexe, az ún. vatikáni kódex, a *Codex Spalatensis*, és a ma Budapesten őrzött ún. trogiri kódex közül² – Iohannes Lucius nyomán – a XIX. század végéig az elsőt tekintették a legkorábbi szövegváltozato(ka)t megőrző kötetnek. Ez a PC szövegét egyazon kéz írásával, a HS utolsó sora után folytatólagosan közli, *Memoriale bone memorie domini Thome quondam archidiaconi ecclesie Spalatensis* „cím” alatt. A spalatói kódex ezzel szemben a PC textusát egyazon „címmel”, de nem folyamatosan adja, mivel a HS szövege a 122 folio-s corpus 120v-ján végződik, a PC szövege azonban, néhány közbeiktatott bekezdést követően csak a fol. 121v-n következik (fiatalabb kéz írásával). A trogiri kódex ugyanakkor egy harmadik variáns hagyományozott ránk, mely – szemben az előbbi két verzióval, melyek jelentéktelen különbségeket leszámítva nem tartalmaznak szövegszerű eltéréseket – egy markáns jellemzőjében eltér a többi kódex által hozott változattól: a HS-textus az *Explicit memoriale bone memorie domini Thomae quondam archidiaconi ecclesie maioris ac metropolitane Spalatensis* szavakkal végződik, amit a pactum szövege a következő oldalon követ,

² Biblioteca Apostolica Vaticana, Róma, MS Vat. Lat. 7019.; Nadbiskupski arhiv, Split, KAS 623B; Országos Széchényi Könyvtár, Codices Latini medii aevi 440. Tamás főesperes művének a XV–XVIII. század között készült több későbbi másolata is tartalmazza a PC szövegét, ám ezek mindegyike e három legrégebbi kézirat valamelyikére megy vissza. ANTOLJAK, STJEPAN: *Pacta ili concordia od 1102. godine*. Zagreb 1980. (továbbiakban: ANTOLJAK 1980.) 94–100. A HS kézirataira és filiációjára legújabban: *Toma Arhidakon, Historia Salonitana. Povijest salonitanskih i splitskih prvosvećenika. Predgovor, latinski tekst, kritički aparat i prijevod na hrvatski jezik*: OLGA PERIĆ. Split 2003. (továbbiakban: PERIĆ, HS) v–xxi.

immár önálló címmel: *Qualiter et cum quo pacto dederunt se Chroates regi Hungariae*.³

A XIX. század második felében a magyarral párhuzamosan professzionizálódó horvát történetírás nagyjai a fenti szövegállományt úgy értékelték, hogy a HS legrégebbinek vélt vatikáni textusával együtt közölt PC-szöveg tekinthető a legkorábbi „szerződésszövegnek” is, alkalmasint Spalatói Tamás alkotásának, amire a vatikáni kézirat „folytatólagos” szövegközlése és a *Memoriale* „cím” látszott utalni.⁴ Másfelől a tudomány számára (a spliti kódexszel együtt) csak a XIX. században ismertté vált trogiri kézirat,⁵ a magyar történetírással a horvát-magyar perszonálunió létrejöttéről folytatott „közjogi” vita számára erősebb muníciót kínált: noha a király és a horvát előkelők szerződésére utaló kifejezések (pacta, concordia) természetszerűleg az összes szövegváltozatban olvashatóak voltak, a meghódolást egyezséghez, a horvátok hozzájárulásához *explicite* kötő mozzanat csak a trogiri variáns „címében” szerepelt. Másként fogalmazva, a *Qualiter*-kezdetű szöveg *a cím felől olvasva* félreérthetetlenül értelmezte a szöveg corpusában található *pactum/ concordia*-kifejezéseket is – mégpedig a horvát „közjogi” álláspontnak megfelelőbb módon. A szöveg – magyar részről kezdettől vitatott⁶ – hitelének igazolása szempontjából ugyanakkor a PC textusát „célszerű” volt a HS legrégebbi változatához kötni, ez pedig Lucius óta a vatikáni kéziratot jelentette, amely viszont nélkülözte a *Qualiter*-kezdetű mondatot. Hogy e kettősségnek historiográfiai jelentőséget tulajdoníthatunk – végig tekintve a PC különböző szövegkiadásainak történetén⁷ – jól mutatja a Rački-féle „kritikai” HS-edíció sajátosnak (de meghatározónak) mondható szövegközlése,⁸ és

³ ANTOLJAK 1980. 94–100.

⁴ Franjo Rački a PC vatikáni kódexben található kéziratát a XIII. század végére, legkésőbb a XIV. század első felére datálta. RAČKI, FRANJO: Ocjena starijih izvora za hrvatsku poviest srednjega veka. In: *Književnik* 1. (1864) 358–388. (továbbiakban: RAČKI 1864.) 369., 376–377.

⁵ PERIĆ, HS xi.

⁶ Például: PAULER GYULA: Horvát-Dalmátország elfoglalásáról (1091–1111). In: *Századok* 1888. 197–215., 320–333.; MARCZALI HENRIK: *Az Árpádok és Dalmácia*. Budapest 1898. 73.; KARÁCSONYI JÁNOS: Tomašić könyve a horvát királyság államjogáról. In: *Századok* 1910., 641–652.; KARÁCSONYI JÁNOS: A horvát történetírás zátonyai. In: *Századok* 1912. 1–31.

⁷ Lucius (1666), majd az ő nyomán Schwandtner (1748), illetve Farlati (1765) a vatikáni kézirat alapján adták ki a szöveget. Ivan Kukuljević a vatikáni és a trogiri kéziratot is közölte (1861, 1875), míg Franjo Rački mindvégig (1864, 1877, 1894) a vatikáni szöveget vette alapul, de a többi változatot is használta az emendálás során. A századfordulótól kezdve az újabb kiadások (Isidor Kršnjavié 1900-ban, Nikola Tomašić-é 1910-ben, Ferdo Šišić-é 1907-ben, majd 1914-ben) már alapvetően az „Appendicula Traguriensis” alapján készültek. Összefoglalóan: ANTOLJAK 1980. 91–93.

⁸ Rački posztumusz megjelent HS-kiadása a PC szövegét sajátosan emendált formában közölte: a horvát historikus a „függeléket” tipográfiaiilag ugyan elkülönítve, de a HS szövegtörzsébe, a 17. caput középre illesztette, ezzel egyszersmind értelmezve is a szövegben foglaltakat, mivel az így, egyetlen történeti sorba került Kálmán szlavóniai foglalásának, ill. a dalmát városok (Spalato) hódoltatásának tárgyalásával. (Egy efféle eljárás jogos voltának Rački már 1864-es tanulmányában elvi indoklását adta: RAČKI 1864. 358–388.) Mi több, az „appendicula” közölt szövege a vatikáni és spalatói kéziratban olvasható *Memoriale*-kezdetű mondatból indul (amit a jegyzetapparátus bővebb kommentárral is

az a tény, hogy a „paktum” leginkább bevett „címe” a horvát történetírásban az első világháború előtt „Tamás *Memoriale*-ja” volt.⁹ A századfordulótól kezdve azonban mind határozottabbá vált az a meggyőződés, hogy valójában az „Appendicula Traguriensis” szövege tekinthető a legkorábbi változatnak.¹⁰ Végül Miho Barada 1943-as kiadása után – mely újabb szövegkritikai vizsgálatok elvégzésével a függelék textusát végleg leválasztotta a vele közös kódexekben közölt krónikaváltozatokról, a PC legrégebbi *fennmaradt* verziójaként pedig a trogiri kéziratban található

ellát a spalatói változat írásképeire vonatkozólag), de ezt minden további nélkül követi a trogiri függelék *Qualiter*-kezdetű mondata, csupán annyi megjegyzéssel, miszerint az „*Deest in cod. vat.*”. RAČKI, FR. (ed.): Thomas Archidiaconus. Historia Salonitana. Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium 26. Scriptores 3. Zagreb 1894. 58–59. Megjegyzendő azonban, hogy a Rački-féle krónika kiadás már szerkesztője halála után jelent meg (T. Smičiklas rendezte sajtó alá), így kritikai apparátusa is csonka maradt (Vö. *Thomae archidiaconi Spalatensis, Historia Salonitanorum atque Spalatinarum pontificum*. Archdeacon Thomas of Split, History of the Bishops of Salona and Split. Latin text by OLGA PERIĆ. Edited, translated and annotated by D. KARBIĆ – M. MATIJEVIĆ SOKOL – J. R. SWEENEY. (Central European Medieval Texts 4.) Budapest – New York 2006.); mindazonáltal a legutóbbi időkig Spalatói Tamás műve kvázi-kritikai kiadásának volt tekinthető – benne egy, ebben a formában tulajdonképpen nem létező PC-szöveg sajtós közlésével.

⁹ Olykor más terminusokkal is illeték a szöveget. Vjekoslav Klaić „Acta pactorum”-ként hivatkozott rá (KLAJĆ, VJ.: Hrvatska plemena od XII. do XVI. stoljeća. In: *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti* 130. (1897) 1–85. (továbbiakban: KLAJĆ 1897.) 8–9.; Nikola Tomašić a 'Pacta Conventa' műszót használta (TOMAŠIĆ, N.: Temelji državna prava hrvatskoga kraljevstva (Fundamenta juris publici regni Croatiae). Najstarije doba: Pacta conventa. Zagreb 1910.), míg Ferdo Šišić legtöbbször csak 'appendikula'-ként emlegeti. Pl. ŠIŠIĆ, FERDO: Enchiridion fontium historiae croaticae. Priručnik izvora hrvatske historije. Vol. I. Zagreb 1914. (továbbiakban: ŠIŠIĆ 1914.) 516., 526. stb.; ANTOLJAK 1980. 7–8.

¹⁰ Isidor Kršnjavi, aki a szöveget mindhárom változatában kiadta már a trogiri–spalatói–vatikáni kézirati leszármazás mellett érvelt. KRŠNJAVI, ISIDOR: Prilozi Historiji salonitanskoj Tome arcidakona spljetskoga. In: *Vjesnik kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog zemaljskog arkiva* 2. Zagreb 1900. 129–169. Tadija Smičiklas „oklevélkiadásának” horvát címe ugyan még utal a *Memoriale*-ra, de már a trogiri verziót hozza: SMIČIKLAS, TADIJA et al. (ed.): Codex Diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. Vol. I–XVIII. Zagreb 1904–1990. (továbbiakban: CD) II. 8–9.; Ferdo Šišić szintén a trogiri függelékot tekintette a PC legrégebbi változatának, azt a 13. század végére, legkésőbb a XIV. század elejére datálva (Spalatói Tamás esetleges „szerzőségét” azonban elvetve). ŠIŠIĆ 1914. 464.

jelölte meg¹¹ – egyértelműen a *Qualiter* lett a textusra való hivatkozás hívószava a horvát történetírásban.¹²

A PC történeti hitele megítélésének kérdése ugyanakkor nyilvánvalóan nem kapcsolódhatott teljességgel a fennmaradt szövegváltozat(ok) korához: a benne foglalt esemény 1102-re datált, míg a szöveg utókorra maradt egyik változata sem lehetett semmiképp sem korábbi a XIII. század végénél. Ennél fogva a PC tartalmi hitelességének megítélése az eredeti oklevélre visszamenő, autentikusnak tekinthető *másolattól*, a XIV. században lejegyzett, de tartalmi szempontból az 1100 körüli állapotokat hitelesen bemutató *szerkesztményen* át, a Kálmán korára nézve minden realitást nélkülöző, de valós, bár XIV. századi viszonyokat tükröző *hamisítvány* értelmezési spektrumán belül számos variációban hangot kapott.¹³ Ezek főképpen azonban már elsősorban nem a „közjogi viszony” történetének – az első világháború után amúgy is némiképp aktualitását veszített – problematikája, mint inkább a horvát nemesi társadalom, még pontosabban a szövegben szerepelő „12 nemzetség” nemeseinek históriája állt.

A *Qualiter* mint társadalomtörténeti forrás

A PC szövegében szereplő „12 bölcsőbb nemes Horvátország tizenkét törzséből”¹⁴ természetesen kezdettől fogva a horvát nemességre vonatkozó kutatás érdeklődési körébe tartozott, mivel kulcsszerepe volt a dinasztiaaváltással, valamint a perszo-

¹¹ Barada a PC szövegének trogiri kéziratban megőrződött változatát 1387/88-ra datálta (Rački nyomán, aki még magát a kódexet helyezte a XIV. század végére), de azt egy korábban készült, azóta elveszett eredetire vezette vissza; a horvát történetírás zöme, egészen Stjepan Antoljak újabb kritikai kiadásáig – aki a trogiri függelékét a XIV. század első felére helyezte „vissza” – elfogadta Barada nézetét. BARADA, MIHO: Postanak hrvatskog plemstva. In: *Časopis za hrvatsku povijest* I. br. 3. (1943) 193–218. (továbbiakban: BARADA 1943.) 203–205.; ANTOLJAK 1980. 115. A HS kéziratainak a legutóbb Olga Perić által a kritikai kiadás számára elvégzett vizsgálatai alapján megerősítést nyert a XX. század második felében már közkeletűnek mondható nézet, miszerint Tamás főesperes krónikájának legrégebbi, a XIII. század végére datálható szövegét a Codex Spalatensis őrizi. PERIĆ, HS v-vii. A krónika és a függelék legrégebbi kéziratainak viszonya tehát a paleográfiai kutatás jelenlegi állása szerint: a HS legkorábbi verzióját a spliti kódex őrizi a XIII. század végétől, míg a függelék legrégebbi változata (a trogiri kódexben) a XIV. század első feléből/ középeről való.

¹² ANTOLJAK 1980. 91.; KLAJČ, NADA: Plemstvo dvanaestero plemena kraljevine hrvatske. (Nobiles duodecim generationum regni Croatiae). In: *Historijski zbornik* 9. (1956) 83–100. (továbbiakban: KLAJČ 1956.) 83. 2. jz.; KLAJČ, NADA: *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*. Zagreb 1971. (továbbiakban: KLAJČ 1971.) 73. A „Pacta conventa” kifejezés az 1950–60-as évek nemesség-vitája kapcsán terjedt majd el a horvát szakirodalomban, általában a „Pacta conventa ili Qualiter” összefüggésben.

¹³ Ivan Beuc a PC közel harmincféle magyar és horvát kritikai értékelését vette számba Luciustól a XX. század végéig. BEUC, IVAN: *Povijest institucija države vlasti Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije. Pravnopovijesne studije*. Zagreb 1985. 83–84.

¹⁴ A „tizenkét törzs” szereplése kapcsán felvethető a biblikus párhuzam Izrael 12 törzsével (Vö. KARÁCSONYI 1900. 1123.), annál is inkább, mivel a *tribus* kifejezés kizárólag a PC-ban szerepel, a tizenkét horvát nemzetségre vonatkozó összes későbbi forrás (mintahogy maga a *Qualiter* is) minden más esetben a *generatio* kifejezést használja; a Vulgata több helyütt hivatkozik (ApCsel 26,7; Jak 1,1; Jel 21,12) a 12 *tribus*-ra.

nálunió létrejötte révén „államjogi” értelemben folytonosságát veszített horvát elit 1102 utáni kontinuitásának kidomborításában.¹⁵ E kontinuitáselmélet teljesen kifejlett formáját Ferdo Šišićnél érte el, aki *társadalomtörténeti szempontból* a XII. század elejére általa is hitelesnek elfogadott forrást¹⁶ vízvázalstónak tekintette a horvát nemesség történetében: a *nobiles Chroatae*-n belül a X–XI. századi kútfőkben megjelenő *proceres/ principes/ barones* szereplése arra vall, hogy eddigre a korábbi egységes nemességből egyes családok kezdtek kiemelkedni, a PC lajstroma pedig első ízben sorolja fel együtt azt a tizenkét nemzetséget, melyek közül egyesek már 1102 előtt is megtalálhatók a kútfőkben.¹⁷ A XII–XIII. századi forrásokban ugyan külön-külön bukkannak fel,¹⁸ de 1273-ban egy IV. László-féle oklevél rájuk hivatkozik mint „*veri, primi et naturales regni Croatiae nobiles*”-re,¹⁹ a XIV–XV. században pedig az ő utódaik alkotják – immár afféle „kasztként” – a „Horvátország tizenkét nemzetsége nemesei”-nek intézményét.²⁰ Historiográfiai szempontból fontos mozzanat azonban, hogy Šišić a PC hitelességét már nem a „közjogi viszony” szempontjából, hanem társadalomtörténeti mozzanatok alapján ítélte meg pozitívan.²¹

¹⁵ A horvát középkori nemesség korai történetéről a XIX. század végén egy Franjo Rački és Vjekoslav Klaić nevével fémjelezhető, meglehetősen sematikus kép volt forgalomban, melynek lényege szerint a horvát törzsi-nemzetségi társadalom „eredeti” nemességén (ez Račkinál a legrégebbi nemzetségek elitjét, míg Klaićnál a szlávokra a VII. században rátelepült horvátság mint elit egészét jelentette, az ún. „ős-nemességet” – *praplemstvo*) belül a belső differenciálódás eredményeként a XI. századra már határozott kontúrokat öltött az ún. felsőbb (bánokat, županokat, udvari méltóságokat adó – *proceres*, 'više plemstvo') és alsóbb (efféle tisztségeket nem viselő, 'niže plemstvo') nemesség – ezt pedig lényegében kontinuosnak tekintették a XII–XV. század horvát nemességével. RAČKI, FARNJO: Nutarnje stanje Hrvatske prije XII. stoljeća. Vrhovna državana vlast. Odnosaj među crkvom i državom. In: *Rad JAZU* 91. (1888) 125–180.; KLAJĆ 1897. 1–85. Vö. RAUKAR, TOMISLAV: Seljak i plemić hrvatskoga srednjovjekovlja. Zagreb 2002. (továbbiakban: RAUKAR 2002.) 13. Mind Rački, mind Klaić a legkorábbi időktől fogva számolt a „12 törzs” mint ősi intézmény létével. [A szövegben a horvát terminológia jobb érzékeltetése végett a továbbiakban a magyar fül számára némileg furcsán hangzó „alsó(bb)/ kis-/ kisebb nemesség” fogalmát fogom alkalmazni arra a társadalmi kategóriára, amire magyarul leginkább a *közneves* kifejezés szolgál. – Sz.G.]

¹⁶ ŠIŠIĆ 1914. 518–521.

¹⁷ A régi horvát historiográfia a PC-ban szereplő 12 nemzetségből a Tugomiríčeket, Kukarokat, Snačićokat, Mogorovićokat, Lapčanokat és Gusićokat vezette vissza forrásosan a XI. század vége előtti időkhöz. KLAJĆ 1897. 35–36., 44–59., 70–71.

¹⁸ KARÁCSONYI János: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. Budapest 1900. (továbbiakban: KARÁCSONYI 1900.) 1124., 1126–1127., 1128–1136.

¹⁹ László király oklevele (mely nem eredetiben, hanem egy 1361. évi okiratban maradt ránk) szerint a Glamočan-nemzetség (*de generatione Glamechani*) tagjait a király „*ad numerum, cetum et consortium Croatorum nobilium*” emeli, hogy eztán olyan szabadságokkal bíri, mint „Horvátország valódi, első és született nemesei”. CD XIII. 185–190. (Az adatot utóbb Nada Klaić XIV. századi hamisítványnak minősítette: KLAJĆ 1956. 95.)

²⁰ ŠIŠIĆ 1914. 409–423., 459–528.; ŠIŠIĆ, FERDO: Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara. Zagreb 1925. 637–641., 655–658.; KLAJĆ 1956. 84–85.; RAUKAR 2002. 25–28.

²¹ ŠIŠIĆ szerint a PC szerkesztője egy vélhetőleg spalatói egyházi lehetett, aki a „trogiri függelék” megalkotásakor – legkésőbb a XIV. század kezdetén – egyaránt felhasználta Spalatói Tamás krónikájának 17. fejezetét, és egyéb, XII. századra visszamenő feljegyzéseket, melyek Kálmánnak a tizenkét

A kontinuitáselmélet Šišić-féle verziójával szemben – mely tehát a tizenkét nemzetség 1102-re hitelesnek gondolt lajstromát minden további nélkül összekötötte az 1350–1459 között adatolható *nobiles duodecim generationum regni Croacie*-val²² – Milan Šufflay fejtett ki először kritikát.²³ A kiváló horvát történetíró a PC-t a XIV. század közepén készült hamisítványnak tekintette, melyet összeállítója a HS 17. fejezete és Kálmán 1102. évi, a zárai apácázárdának adott oklevele²⁴ alapján szerkesztett. Šufflay rámutatott arra is, hogy 1350 előtt kétségtelen hitelű adat nem szól a „12 nemzetség nemeseinek szövetségéről”. Ami a nemesi társadalmat illeti, Šufflay az Árpád-korban fokozatosan differenciálódó horvát *praplemstvo*-val számolt, amiből a királyi támogatás eredményeként emelkedtek ki bizonyos, utóbb jelentős hatalomra szert tevő nemesi családok (Šubićok, Nelipčiček, Kurjakovićok stb.), melyek veszélyt jelentettek a nemzetségek leszakadó tagjaira, az alsó nemességre. Ez a körülmény hívhatta életre, mintegy a horvát oligarchákkal szembeni önvédelmi céllal a „tizenkét nemzetség szövetségét” (ami, mint a nemesség önreprezentációs formája, előzményként a már a nemzeti dinasztia időszakában is létező nemesi gyűlésekre, a magyar uralom időszakában pedig a bán melletti tanács funkcióját ellátó „congregatio generalis”-okra tekinthetett), és ami ekként a XIV. század első felében már létezett. Funkciója azonban Nagy Lajos dalmáciai hadjáratai után – mikor a magyar jogrend átültetése megkezdődött a szűkebben vett horvát területeke is – módosult: szerepe ekkortól a „*consuetudo Croatorum*” védelme lett. A *Qualiter* 1102-

nemzetség fejei számára adott oklevelén alapultak; azaz nem államjogi szerződésről, hanem „közönséges királyi diplomáról” van szó. Šišić 1914. 464., 518–525. Később Šišić már egyenesen úgy fogalmazott, hogy az államjogi szerződésre vonatkozó XIX. századi hazafias teóriák bátran elvethetők, mivel azokat egyetlen forrás sem bizonyítja (ugyanakkor a magyar történétírás fegyveres hódításra vonatkozó tételét továbbra sem tartotta elfogadhatónak). Šišić, FERDO: *Pregled povijesti hrvatskoga naroda*. Prir.: T. MACAN. Zagreb 1975. 142. (A mű első kiadása *Pregled povijesti hrvatskoga naroda od najstarijih dana do godine 1873* címmel 1916-ban, míg második, bővített – a horvát történelmet 1918-ig tárgyaló – kiadása 1920-ban jelent meg Zágrábban.) A horvát historikus nézeteinek alakulásán világosan nyomot hagyott az 1918-cal megváltozott államjogi viszonyok hatása. Vö. SOKCSEVITS DÉNES: Magyar múlt horvát szemmel. Budapest [2004.] 185–188.

²² A „12 nemzetség” először István bán 1350/51-re datált (csonka) oklevelében szerepel mint „*duodecim generationum Croatorum*” (CD XI. 631.), utóljára pedig Mihajil Živković vicebán 1459. évi oklevele szól a „*nobilium duodecim generationum regni Croatiae*” birtokairól. LJUBIĆ, ŠIME: *Listine o odnošajih izmedju južnoga slavenstva i Mletačke Republike*. X. (Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium Vol. 22.) Zagreb 1891. 146.; Šišić 1914. 494–495.; KLAJČ 1956. 90.

²³ ŠUFFLAY, MILAN: *Zu den ältesten kroatisch-ungarischen Beziehungen*. In: *Ungarische Rundschau für historische und soziale Wissenschaften* 4. (1915) (továbbiakban: ŠUFFLAY 1915.) 883–896.; ŠUFFLAY, MILAN: *Srbi i Arbanasi. Njihova simbioza u srednjem vijeku*. Beograd 1925. 54–58.

²⁴ ŠUFFLAY 1915. 889. az oklevelet 1106-ra datálta.; CD II. 9–10.; Magyarul: Kálmán király szabadságot ad a zárai Szűz Mária-kolostornak (1102). In: *Írott források az 1050-1116 közötti magyar történelemről*. Az előszót írta, a szövegeket válogatta, a kötetet szerkesztette: MAKK FERENC – THOROCZKAY GÁBOR. Szeged 2006. 209–211. (Ford. KÖRMENDI TAMÁS)

re datált összeállítás is ennek történeti igazolását szolgálta: egy Kálmánig visszavezethető megállapodást Nagy Lajosnak is respektálnia kellett.²⁵

Milan Šufflay véleménye azonban – mely tehát a „12 nemzetség nemeseinek szövetségét” a XII. század elejéről a XIV. század első felébe/ közepére helyezte át, egyben a *Qualitert* is hamisítványnak minősítve, megszerkesztését pedig az alsó nemesség érdekkörébe utalva – a XX. század második feléig gyakorlatilag teljesen elsikkadt a PC-ra vonatkozó újabb horvát historiográfiában (Ljudmil Hauptmann, Miho Barada, Antun Dabinović),²⁶ mely a régebbi történetírás által megkezdett nyomvonalon folytatta tovább a PC értelmezését.

A szlovén Hauptmann a tizenkét nemzetség eredetét, Vj. Klaić-ot követve a Trpimirović-korba vezette vissza, az 1102. évet pedig (Šišić-hez hasonlóan) fontos társadalomtörténeti vízvonalnak tekintette,²⁷ noha magát a *Qualitert* hamisítványnak tartotta, ami szerinte a XIV. századi horvát oligarchák érdekeit szolgálta.²⁸

Miho Barada – a már említett szövegkritikai vizsgálatokon túl – egy Hauptmannéval, és a társadalmi kontinuitást valló korábbi nézetekkel szemben gyökeresen ellentétes koncepciót fejtett ki.²⁹ Barada a XI. század végéig a források *nobiles/ proceres/ primates/ barones* stb.-emléteinek áttekintése után arra a következtetésre jutott, hogy a horvát nemzeti dinasztia időszakában a szorosan vett nemesség mint rend nem létezett, és különösképpen nem a 12 nemzetség nemeseinek intézménye, azaz lényegében tagadta a régebbi horvát történetírás *praplemstvo*-fogalmának létjogosultságát.³⁰ A *Qualitert*tel kapcsolatban – melyet együtt elemzett a „12 nemzetségre” vonatkozó későbbi forrásokkal – arra a következtetésre jutott, hogy mivel az ott felsorolt tizenkét nemzetség a XII. században ténylegesen a lukai

²⁵ ŠUFFLAY 1915. 883–896.; KLAJĆ 1956. 85–87.; BEUC 1985. 78–79.; RAUKAR, TOMISLAV: Hrvatsko srednjovjekovje. Prostor, ljudi, ideje. Zagreb 1997. 59. 70. jz.; RAUKAR 2002. 28–29.

²⁶ KLAJĆ 1956. 87.; RAUKAR 2002. 29.

²⁷ HAUPTMANN, LJUDMIL: Podrijetlo hrvatskoga plemstva. In: *Rad HAZU* 273. (1942) 78–112. Hauptmann (Vj. Klaić-hoz hasonlóan) a horvát etnogenezis „felülrétegződési elméletét” vallotta, miszerint a nemzetségekbe szervezett horvátság a VII. században a szlávokra rátelepülő uralkodó elitet alkotott – rájuk hivatkozik a DAI 29. fejezete mint a „szlávok uraira” (Σκλαβάρχοντες), Vö. *Biborban-született Konstantin: A birodalom kormányzása*. A görög szöveget kiadta és magyarra fordította: MORAVCSIK Gyula. Budapest 1950. 128–129. (A szöveghelyet már Moravcsik, majd később Ferjančić is másként értelmezte: a kifejezés nem a horvátokra, mint „szlávok arkhónjaira”, hanem általában véve horvát és más szláv vezérekre utal. Ld. *Vizantiski izvori za istoriju naroda Jugoslavije*. II. Ured.: B. FERJANČIĆ. Beograd 1959. 19.) – ezzel egyszersmind a horvát *praplemstvo* („ős nemesség”) alapjait is megvetve.

²⁸ A hamisítás alapjának Hauptmann későbbi művében viszont egy valamikor 1235 előtt készült (ismeretlen) hamis oklevelet jelölt meg, melyet az Aranybulla körüli harcok végett szerkesztettek volna a horvát nemzetségek érdekében megfelelően. HAUPTMANN, LJUDMIL: Hrvatsko praplemstvo. In: *Razprave razreda za zgodovinske i društvene vede Slovenske akademije znanosti i umetnosti* 1. Ljubljana 1950. (továbbiakban: HAUPTMANN 1950.) 83–115.; ANTOLJAK 1980. 26–27.

²⁹ BARADA 1943.

³⁰ BARADA 1943. 197–200. A XI. század vége előtti *proceres* stb. említések Barada szerint tiszteleti címek voltak, melyek az uralkodó körüli notabilitások (župánok, udvari tisztségek betöltői) kapcsán bukkannak fel, társadalmi csoportra utaló jelentésük nincs.

zsupánia területén, a királyi Horvátország magjában birtokolt (egyes családok közül pedig nagy hatalomra tettek szert később a Gvozdtól a Neretváig), lajstromuk nem tekinthető fikciónak. Mivel a Trpimirović-ok idején a birtokállomány az uralkodó és a nemzetségek között oszlott meg, így az Árpádok mint örökösök birtokadományokkal látták el horvátországi híveiket – mindenekelőtt a tizenkét nemzetség tagjait. A PC valójában pont ezen adományok feltételeit tartalmazza: szabad birtokbírhatast, adómentességet és katonáskodási kötelezettséget. „Ennél fogva a *Qualitet* felesleges XIV. századi koholmánynak tekinteni, mintsem inkább egy jó, megbízható és hitelt érdemlő szerkesztménynek, melynek alapvető elemei a XII. századból erednek”, mi több, „Kálman adományleveleiben kell keresni a nyitányát, a valódi kezdetét a horvát nemesség jogainak, és nem a megletelepedés időszakában”, miként az vélték Vj. Klaićtól Hauptmannig.³¹ Barada tehát a horvát nemesség mint „rend” (és benne a tizenkét nemzetség) létrejöttében katalizátor szerepet tulajdonított a magyar királyoknak, a PC-t pedig, nem mint államjogi szerződést, hanem mint királyi privilégiumok kései lenyomatát hitelesnek fogadta el.

Baradánál lényegesen tradicionálisabb álláspontot képviselt a jogtörténész Antun Dabinović, aki a PC-t részben Kálmán-kori privilégiumokra, részben VII-IX. századi okiratokra (Bizánc és a horvát nemzetségek közti szerződésekre) visszamenő, tartalmilag a XII. század elejére nézve azonban hiteles iratnak tekintette.³² 1940-es jogtörténeti monográfiájában utóbb úgy foglalt állást, hogy az irat eredetije a Kálmán mint jövőendő király és a horvát nemzetségek által életre hívott gyűlés (*sabor*) közti megállapodás szövegére mehet vissza, mellyel a tizenkét nemzetség az egész horvátság nevében meghódolt és királyának fogadta el a magyar uralkodót.³³ A jogtörténet tehát visszakanyarodott a PC értelmezésének a századelőn dívó „közjogias” tárgyalásához.

A második világháború után – a titói Jugoszlávia sajátosságaiból fakadóan a marxista ideológia által viszonylag kevésbé megterhelt formában – megdöbbenően élénk vita bontakozott ki az 1950-es és '70-es évek között a PC és a középkori horvát nemesség kérdései körül. Mivel a „nemesség-vita” lényegében a kor horvát medievisztikájának majd' minden jeles képviselőjét (Ljudmil Hauptmann, Miho Barada, Marko Kostrenčić, Bogo Grafenauer, Stjepan Antoljak, Josip Lučić, Oleg Mandić, Nada Klaić) megszólalásra készítette,³⁴ a vélemények pedig (melyek első-

³¹ BARADA 1943. 215.; VÖ. KLAJČ 1956. 87.; RAUKAR 2002. 30.

³² DABINOVIĆ, ANTUN: Prilozi za proučavanje postanka ugovora godine 1102 (pacta conventa) i trogirске apendikule. In: *Mjesečnik pravnčkog društva u Zagrebu* 63. (1937) br. 1–3., 38–58.; ANTOLJAK 1980, 25.

³³ DABINOVIĆ, ANTUN: Hrvatska državna i pravna povijest. Zagreb 1940. 99–103. Vö. DABINOVIĆ, ANTUN: Horvátország és az Árpádok. In: *Sorsunk 1944–1945.* (Különnyomat). Pécs 1944.

³⁴ HAUPTMANN 1950.; GRAFENAUER, BOGO: Ljudmil Hauptmann, Hrvatsko praplemstvo, Slovenska akademija znanosti i umetnosti. Razred za zgodovino in društvene vede. Razprave I. Ljunljana 1950. str. 83–115. In: *Zgodovinski časopis* 5. (1951) 374.; BARADA, M.: Lapčani. In: *Rad JAZU* 300. (1954) 473–535.; KOSTRENCIĆ, MARKO: Nacrt historije hrvatske države i hrvatskog prava. I.

sorban a *Historijski zbornik* hasábjain láttak napvilágot) a tradicionális „közjogias” szemlélettől, a marxizáló „szociális” perspektíván át az újabb filológiai vizsgálódásokig széles ív mentén szóródtak, jelen írásban el kell tekintünk az olykor személyeskedő hangvételtől sem mentes, mindazonáltal igen magas színvonalú vita részletes tárgyalásától. Így a továbbiakban csupán a XX. század második felének talán legjelentősebb horvát medievistája, Nada Klaić, úgyis mint a vita egyik legaktívabb, és egyben legnagyobb hatású résztvevője véleményével foglalkozunk.³⁵

A horvát történész nő lényegében kezdettől visszatért arra a nyomvonalra, melyet Milan Šufflay kezdett meg, de amit a XX. század első felének historiográfiája elhagyott: a „tizenkét nemzetség” intézményét visszahelyezte a XIV. század közepére a PC-val együtt. Az 1350–1459 közti időszak idevonható okleveleit elemezve³⁶ arra a következtetésre jutott, hogy ekkor „a horvát királyságban fennállt a

Zagreb 1956. 149–152.; KLAJĆ, NADA: Ljudmil Hauptmann, Hrvatsko praplemstvo. Rasprave SAZU I. Ljubljana 1950. In: *Historijski zbornik* 9. (1956) 209–220. KLAJĆ 1956.; KLAJĆ, N.: Postanak plemstva „dvanaestero plemena kraljevine Hrvatske”. In: *Historijski zbornik* 11–12. (1958–1959) 121–163. (továbbiakban: KLAJĆ 1958–59.); MANDIĆ, OLEG: „Pacta conventa” i „dvanaest” hrvatskih bratstava. In: *Historijski zbornik* 11–12. (1958–1959) 165–206.; KLAJĆ, N.: Noviji radovi na društvenoj problematici srednjovjekovne Hrvatske. In: *Godišnjak Istoriskog društva Bosne i Hercegovine* 10. (1959) 333–354.; KLAJĆ, N.: Tzv. „Pacta conventa” ili tobožnji ugovor između plemića dvanaestoro plemena i kralja Kolomana 1102. godine. In: *Historijski pregled* 6. (1960) (továbbiakban: KLAJĆ 1960.) 107–120.; KLAJĆ, N.: O Mandić, „Pacta conventa” i „dvanaest” hrvatskih bratstava. *Historijski zbornik* XI–XII. 1958–59. str. 165–206. In: *Historijski zbornik* 13. (1960) 303–318.; MANDIĆ, OLEG: O jednoj „recenziji”. In: *Historijski zbornik* 13. (1960) 318–320.; KLAJĆ, N.: O jednoj „naučnoj” diskusiji. In: *Historijski zbornik* 14. (1961) 259–267.; KLAJĆ, N.: Problem Zvonimirove smrti u novijoj literaturi. In: *Historijski zbornik* 15. (1962) 271–288.; ANTOLJAK, STJEPAN: Izumiranje i nestanak hrvatskog plemstva u okolici Zadra. In: *Radovi Instituta JAZU u Zadru* 9. (1962) 55–115.; LUČIĆ, JOSIP: Stj. Antoljak, Izumiranje i nestanak hrvatskog plemstva u okolici Zadra, Radovi Instituta JAZU IX. Zadar 1962. str. 55–115. In: *Historijski zbornik* 16. (1963) 315–319.; MANDIĆ, OLEG: Uz problem Qualitera i Pacta conventa. In: *Historijski zbornik* 17. (1964); LUČIĆ, JOSIP: Dva torza o srednjovjekovnoj hrvatskoj povijesti. In: *Historijski zbornik* 18. (1965) 285–300.; GRAFENAUER, B. [– KLAJĆ, N.]: Pripombe k „dvema torzoma” (= nedokončanima deloma) o srednjeveški hrvatski zgodovini. In: *Historijski zbornik* 19–20. (1966–1967) 517–535.; MANDIĆ, OLEG: Odgovor prof. B. Grafenauer. In: *Historijski zbornik* 21–22. (1968–1969) 690–692.; LUČIĆ, JOSIP: Ponovo o „Dva torza o srednjovjekovnoj hrvatskoj povijesti”. In: *Historijski zbornik* 21–22. (1968–1969) 557–571.; GRAFENAUER, BOGO: Bilješke uz dvije diskusije u HZ XXI–XXII. In: *Historijski zbornik* 23–24. (1970–1971) 443–449.; KLAJĆ 1971. 31–33., 73–84.; LUČIĆ, JOSIP: Na kraju razgovora o Qualiteru. In: *Historijski zbornik* 25–26. (1972–1973) 481–490.; KLAJĆ, NADA: Povijest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku. Zagreb 1976. (továbbiakban: KLAJĆ 1976.) 602–605.; Legjobb (noha korántsem teljes) összefoglalása: ANTOLJAK 1980. 27–43.

³⁵ Nada Klaić aktív az 1950-es évek közepétől 1976-os monográfiájáig foglalkozott a PC és a horvát (kis)nemesség problematikájával. Ld. a 34. jz.-ben megadott irodalmakat, továbbá összefoglalóan: KLAJĆ, N.: Tzv. Pacta conventa ili tobožnji ugovor između kralja Kolomana i Hrvata 1102. godine. In: *Zadarska revija* 6. (1983) 671–676., ill. KLAJĆ, N.: Povijest Hrvata u srednjem vijeku. Zagreb 1990. 385–386.

³⁶ Ebben az okleveles anyagban mind Klaić-nál, mind a „nemesség-vita” egészében kulcsszerepet játszó adatok: 1.) István, egész Szlavónia és Horvátország bánjának 1350/51-es oklevele, mely szerint a lukai župánia nemeseinek „apud villam Podbursana” tartott gyűlése (*congregatio*) előtt a Virević-nemzetség tagjai (*de progenie Virovnygh*) megjelenvén nemességüket akarták igazolni (*semper nobiles*

tizenkét nemzetség intézménye”, létrejötté pedig az 1347–1350 közti időre tehető.³⁷ A *nobiles duodecim generationum regni Croatiae* az Anjou királyi hatalom horvátországi megszilárdulásának köszönhetné létét, mivel „a horvát oligarchák leverése után állt be változás a horvát nemesség státuszában abban az értelemben, hogy mindannyian adófizetésre lettek kötelezve”.³⁸ Minthogy a XIV. században a nemesi státusz (a *titulus nobilitatis*) legfontosabb alapköve az adómentesség volt, így e *libertas* visszaszerzésére a horvát nemeseknek két módjuk volt: vagy személyükben szerezték meg e kiváltságot, vagy „a tizenkét nemzetséghez” való tartozással „igazolták”, hogy adómentességük Kálmán koráig visszavezethető.³⁹ E törekvés pedig alkalmassint a királyi érdekekkel is találkozott, mivel Nagy Lajosnak Horvátországban „hozzá hűséges nemesi rétegre” volt szüksége – ekként a „tizenkét nemzetség” megszületé-

fuissent), amiről is a gyűlés megállapította, hogy a nemzetség ugyan nem tartozik a horvátok tizenkét nemzetségének egyikehez sem (*licet de nulla generatione duodecim generationum Croatorum*), de házassági kötelékek (*matrimoniali copula*) révén a nemesek közé tartoznak (*et sic ipsa progenies Virounygh in numero nobilium permansissent et nunc permanere*). CD XI. 631.; 2.) Nagy Lajos 1360. dec. 28-i oklevele, mely szerint három cetinei nemes Zarában megjelentek Erzsébet királyné előtt, kijelentvén, hogy ők mindig is nemesek voltak, és a nemesség minden olyan jegyével bírtak, amivel Horvátország tizenkét nemzetségének nemesei, a cetinei kerületben pedig örökbirtokkal rendelkeznek (*ipsi in districtu de Chetyne ab auo et prothauo semper nobiles et omni eo nobilitatis titulo, quo nobiles duodecim generationum regni Croacie potirentur, vsi semper extitissent et hereditatem in dicto districtu Chetyne habuissent et habere deberent*), melyről Iván comes (*Iwan filium condam comitis Nelepuch*) jogtalanul elűzte őket. Iwan comes tagadta, hogy ezek akár nemességgel, akár örökséggel bírnának, továbbá adójukat sem fizették meg, és szolgálataikat sem teljesítették (*pro ipsorum census non slucione et seruicii obmisiione*), amiért is fogságba vetette őket. Az ítélszék a 22 esküdtel végül kimondta, hogysem a 3 cetinei nemes, sem elődeik Horvátország tizenkét nemzetségének nemeseitől ugyan nem származnak, de Horvátország nemesi egyetemének személyükben, ott ahol tartózkodnak mindig is tagjai voltak és maradnak (*quod iidem Iwan, Lachko et Tuerko, ac eorum predecessores de nobilibus duodecim generationum regni Croacie ortum et originem non habuissent, nec haberent; sed bene verum foret, vt ipsi et vniversitas nobilium regni Croacie sepefatos Iwan, Latko et Tuerko in eo loco, quo residenciam fecissent personalem, semper numero et nomine nobilium conseruassent et reputassent*), Iván comest pedig a jogtalanságok megszüntetésére kötelezték. CD XIII. 86–90. (Megjegyzendő, hogy a Nelipčić-nemzetséget, melyhez Iván comes tartozott, a horvát historiográfia hagyományosan a PC-ban szereplő Snačić-nemtől eredezteti.); 3.) László nyitrai püspök, Horvátország és Dalmácia visitatora 1370. június 10-i vránai oklevele szerint a lukai nemesi gyűlés előtt (*in congregacione nostra generali inter ceteros vniuersitati nobilium comitatus de Luka in villa Podgradya*) megjelent zárai nemes (*nobilis vir dominus Philippus Francisci de Jadra in sua et suorum nepotum... personis exhibuit*; később: *nobilium de Dragynigy*) Bychkouci nevű földre vonatkozó királyi oklevelét megerősítetteti, mely szerint ők és örököseik a birtokot akként élvezik, mint Horvátország tizenkét nemzetségének más nemesei (*vt ipsi in omnibus possessionibus ipsorum extra districtum Jadre existentibus in eisdem libertatibus fruuntur, quibus ceteri nobiles regni Croacie duodecim generationum possessiones ipsorum tenent et conseruant*). CD XIV. 268–269.

³⁷ A *terminus post quem* meghatározásakor Klaić a Šubić-okra Nagy Lajos által rákényszerített Ostrovica-Zrin-birtokcserére gondolt, míg felső határnak a Virević-ekre utaló 1350-es oklevelet tekintette. KLAJĆ 1958–59. 160.

³⁸ KLAJĆ 1956. 96.

³⁹ KLAJĆ 1956. 96.

sében a király hatalom aktív szerepet játszott.⁴⁰ Ebben az értelmezési keretben Klaić a PC-t úgy helyezi el, mint a „*titulus nobilitatis*”-t (adómentesség, korlátozott katonáskodási kötelezettség) alkotó *libertas*-ok XIV. század közepére aktuális, fiktíve azonban (a történeti jog igazolása érdekében) a XII. század elejére visszavezetett foglatát.⁴¹ Mivel a „tizenkét nemzetséggel” kapcsolatos oklevelek területileg egyértelműen a régi „királyi Horvátország” (a lukai, likai és knini župánia) térségébe mutatnak, így a PC-ba foglalt lajstromból Klaić szerint „törlendő” mindazon nemzetségnevek, melyek a XIV. század közepén részint másutt birtokoltak, részben nem tartoztak a *kisnemességhez* (pl. az omiši Kačić-ok, a bribiri Šubić-ok, a krbavai Gusić-ok vagy a krk-i Tugomerić-ek).⁴² Ezen a ponton Nada Klaić egy jelentős ponton (részben Šufflay által inspirálva) megváltoztatta a horvát történetírás addigi optikáját, mellyel az a „tizenkét nemzetségre” tekintett, ti. az intézmény társadalmi bázisát a PC-ban a horvátok összességét *pars sanior* módjára képviselő nemesi elit-ről, áthelyezte a nemesi státuszáért a XIV. században küzdeni kénytelen alsóbb nemesség kategóriájára.⁴³ Magának a PC-nak a forrásértékével kapcsolatosan Klaić véleménye fokozatos módosuláson ment keresztül: noha mindvégig a *kisnemesség* érdekében összeállított XIV. század közepi szerkesztménynek/ hamisítványnak tekintette,⁴⁴ végül a szöveget a „szépirodalom” kategóriájába sorolta, mint ami semmilyen hatással nem volt a horvát társadalmi valóságra.⁴⁵

A 1970-es évek közepe után a horvát historiográfia meglehetősen szűkszavú maradt a PC, ill. a „12 nemzetség” kérdésében. Stjepan Antoljak új kritikai kiadását és historiográfiai áttekintését leszámítva,⁴⁶ alig bukkanunk a korábbi nézeteken alapjaiban módosító koncepcióra.⁴⁷ Jószerivel szinte csak Lujo Margetić álláspontja érdemel figyelmet, aki – Nada Klaić-csal ellentétben – elvetette a „tizenkét nemzetség” mint önálló intézmény létezésének koncepcióját. A horvát jogtörténész a XIV. század közepének idevonható oklevelei – különösen a cetinei nemesek és Ivan Nelipčić 1360. évi peréről szóló diploma⁴⁸ – terminológiai vizsgálata után arra a következtetésre jutott, hogy „a *nobiles duodecim generationum regni Chroaciae* fogalma a XIV. század közepén nem volt hivatalos elnevezése a horvát nemesség egyetlen sajátos szerveződésének sem, nem volt valamiféle 'intézmény', pusztán

⁴⁰ KLAJĆ 1976. 602–604.

⁴¹ KLAJĆ 1956. 94.

⁴² KLAJĆ 1956. 98.

⁴³ RAUKAR 2002. 32.

⁴⁴ KLAJĆ 1960. 118.; KLAJĆ 1971. 73–74.

⁴⁵ KLAJĆ 1976. 605.

⁴⁶ Antoljak lényegében a régi historiográfiai álláspontot követve a PC-t Kálmánnal kötött feudális szerződésnek tekintette, mely előkészítette horvát királya koronázását. ANTOLJAK 1980. 239–242.

⁴⁷ RAUKAR 2002. 32–33.

⁴⁸ CD XIII. 86–90.

egyike volt a horvát nemesség általános elnevezéseinek”.⁴⁹ Legutóbb Tomislav Raukar foglalkozott hosszabb tanulmányban a horvát nemesség kialakulása kapcsán a PC és a 12 nemzetség problematikájával,⁵⁰ mely – azzal, hogy rövidített formában az általa és Neven Budak által jegyzett legfrissebb zágrábi egyetemi tankönyvbe is átkerült⁵¹ – egyben a historiográfia jelenlegi záróakkordjának is tekinthető.

Raukar a PC hitelességének kérdését tekintve sajátos egyeztető álláspontra helyezkedik. Véleménye szerint határozottan el kell végre választani egymástól a *Qualiter* két tartalmi rétegét – a.) a megállapodást a horvát előkelők (a *regni proceres* a HS 17. fejezetében), ill. Kálmán között; valamint b.) a „tizenkét horvát nemzetség nemességé”-nek fogalmát – mely minden további értelmezés elengedhetetlen feltétele (és elmaradása vezette többször a korábbi historiográfiát vakvágányra). Az előbbi tekintetében a *Qualiter* beszámolója a horvát nagyurak és a király közti megegyezésről elfogadható, mivel, tágan értelmezve támaszkodik Kálmán és a dalmát városok 1105 körüli, forrásosan is igazolható viszonyára, melynek szintén a megegyezés volt az alapja:⁵² nincs ok kétségbe vonni Kálmán okleveleinek „azon kifejezéseit, melyek 'sabor'-ra vagy 'vijeće'-re (*consilium*) utalnak, tehát megállapodásra, ami a nyilvánvalóan a koronázási szertartásra érkező király és a horvát előkelők (*proceres*) között” zajlott. „És pontosan a megállapodás a *Qualiter* alapvető értelme, ez a tartalmi kulcsa a szerkesztménynek, és nincs ok az elutasítására, mondván, hogy az kizárólag a horvát-magyar dinasztikus viszony kezdeteiről szól.”⁵³ Ettől azonban lényegileg elválasztandó a „tizenkét nemzetség” története, mely a XIV. század történetjének része. Ezzel kapcsolatban Raukar megállapítja, hogy az oklevelek az 1350. évi első adattól kezdve különbséget tesznek az általában vett *nobiles* és a *nobiles duodecim generationum regni Croatiae* kategóriái között, ami arra utal, hogy utóbbi szűkebb – és az e körből kimaradók számára kívánatos – speciális jogállapotot jelenthetett.⁵⁴ A cetinei nemesek perével kapcsolatos 1360-as oklevél alapján e jog három tényezőn alapult: az örökbirtokon, az adómentességen és a katonai *servicium*-on. Ezek pedig közvetlenül a *Qualiter*-ben foglalt, ott Kálmánnak tulajdonított privilégiumokhoz utalnak.⁵⁵ A horvát nemzetségi társadalom rétegződése a XII–XIV. században alapvetően megváltozott, differenciálódott. Ezek elitjét képezték azok a nemzetségek, melyek a XIV. század közepe előtt már tagjai voltak a „tizenkét nemzetségnek” (őket sorolja fel név szerint a PC), de amelyek a XII. század második felétől kezdve már határozottan két csoportra oszlottak: a főúri hatalomra szert tevő Kačićok, Šubićok, Gusićok (és kezdetben a Lapčan-Karinjanok) mögött

⁴⁹ MARGETIĆ, LUJO: Srednjovjekovno hrvatsko pravo – stvarana prava. Zagreb – Rijeka – Čakovec 1983. 114.

⁵⁰ RAUKAR 2002.

⁵¹ BUDAK, NEVEN – RAUKAR, TOMISLAV: Hrvatsko povijest srednjeg vijeka. Zagreb 2006. 224–266.

⁵² CD II. 9–10., 24.

⁵³ RAUKAR 2002. 56–57. 83a. jz.

⁵⁴ RAUKAR 2002. 34.

⁵⁵ RAUKAR 2002. 35.

messze lemaradva kullogott a többi „nevesített” *genus*.⁵⁶ Ugyanakkor a PC lajstromában szereplő egyes nemzetségek sem tekinthetők egységesnek. A XIV. század elejére a (vagyonilag és területileg is) leszakadó ágak lényegében azt a kisenemességet gyarapították, melynek egy része eleve kimaradt a „tizenkét nemzetség” intézményéből, a XIV. század közepi adatok alapján viszont be kívánt kerülni a védett jogállapot bástyái mögé (mint a Virevicek, a cetinei nemesek, vagy a Draginiček). Az alsóbb nemesség közelebbi meghatározása céljából Raukar Mladen bán 1322. évi oklevelét vizsgálva, és az abban szereplő Prkalj nemzetségre (*de generacione Perkal*) vonatkozó későbbi adatok elemzésével egy olyan nemzetség karrier-történetét rekonstruálta, mely végül kimaradt e sajátos státuszú csoportból, ugyanakkor az ad hoc uralkodói védelem révén sikerrel tartotta meg nemesi státuszát a XV. századig.⁵⁷ Ez pedig arra vall – egybevetve a többi, a nemesi státusz elnyerésére vagy megőrzésére irányuló esettel –, hogy döntően a királyi hatalom támogatása volt meghatározó a „szabadság” azon fokának elérésében (vagy épp e törekvések kudarcában), aminek birtoklása a *nobiles duodecim generationum*-ot megkülönböztette az általában vett *nobilestől*.⁵⁸ Maga a *Qualiter* végeredményben tehát a XIV. századi társadalomtörténet forrása: a Velebittől délre fekvő Horvátország kisebb nemességének nézőpontját és problémáit tükrözi a XIV. század közepén és második felében, és nem a főúri családok társadalmi viszonylataira reflektál. Tartalmi kulsgondolata, a *plemenština* (*hereditas*) és az adómentesség kérdése a feudális elit fejlődésében ugyanis nem bírt jelentőséggel.⁵⁹

Összefoglalva elmondható, hogy a horvát historiográfia PC-értelmezései nem egyszerűsíthetők le a magyar-horvát közjogi/államjogi viszony taglalására; a kérdés jószerivel kezdettől fogva kibővült a társadalmi struktúráról levonható következtetésekkel, melyeknek a PC a mai napig egyik sarokkövét képezi, ha másként nem, az által, hogy újabb és újabb történészgenerációk szocializálódnak a *Qualiter* körül folyó, immár társadalomtörténeti vitafolyam éppen aktuális állásán. E viták pedig magyar részről azért érdemelnek figyelmet, mert ismeretük nélkül sem a PC-ra vonatkozó forráskritikai irodalom értéktételei, sem a horvát történetírás „nemeség”-fogalma nem érthető.

⁵⁶ RAUKAR 2002. 39–42.

⁵⁷ RAUKAR 2002. 43–47.

⁵⁸ RAUKAR 2002. 47–48.

⁵⁹ RAUKAR 2002. 49–50.

FÜGGELÉK

A Pacta Conventa szövege az ún. trogiri kézirat alapján⁶⁰

Miként és milyen egyezséggel hódoltak meg a horvátok Magyarország királyának

Kálmán, Isten kegyelméből <király>, Lászlónak, Magyarország királyának fia, országában apja helyén állván, és mert felettébb erős volt, elhatározta, hogy egész Horvátországot egészen a dalmát tengerig saját uralma alá veti. Hadseregével a Dráva folyóig vonult. A horvátok pedig hallván a király érkezését, összegyűjtötték seregüket, és felkészültek a harcra. A király pedig hallván gyülekezésükről elküldte követeit, azt akarva, hogy velük szívélyesen bánjanak, és megegyezésre⁶¹ jussanak velük, akaratuk szerint. A horvátok hallva a király úr követségéről, tanácskozásba fogtak mind együtt, és elfogadtak és elküldtek 12 bölcsebb nemest Horvátország 12 törzséből,⁶² tudniillik Goran comest a Kačićok,⁶³ Ugrin comest a Kukarok,⁶⁴ Marmognia comest a Šubićok,⁶⁵ Pribislav comest a Čudomirićok,⁶⁶ György comest a Snačićok,⁶⁷ Péter comest a Mogorovićok,⁶⁸ Pál comest a Gusićok,⁶⁹ Márton comest a Karinjanok és Lapčanok,⁷⁰ Pribislav comest a Polečićek,⁷¹ Obrad comest a Lačinićek,⁷² János comest a Jamometićek,⁷³ Mirognus comest a Tugomirićek⁷⁴ nemzetségéből. Ezek a király úrhoz menvén, neki az illő tiszteletet megadták, miután pedig a király úr békecsókkal fogadta őket, és tisztelettel bánt velük, ilyen egyezségre⁷⁵ jutottak: hogy ti. az előbb említettek mindegyike saját birtokaikat, minden javaikkal egyetemben békésen és nyugalommal tartsa; és hogy senki az említett nemzetségekből, sem az ő embereik az említett királyi fenségnek adót fizetni ne tartozzanak, a király úrnak csupán annyiival tartozzanak, hogy midőn mások az ő királyi határaitra törnek, ha és amennyiben a király úr értük küld, akkor legfeljebb tíz fegyveres lovassal a fent nevezett nemzetségek mindegyikéből saját költségükön legyenek kötelesek felvonulni a Dráva folyóhoz, innen pedig Magyarország felé a király úr költségén, ameddig a hadjárat tart, maradni tartozzanak. És ez így lett elrendezve az Úr 1102. évében, stb.

⁶⁰ A fordítás alapjául szolgáló kiadás: ANTOLJAK 1980. 101–104.

⁶¹ *pacta*

⁶² *XII nobiles sapientes de XII tribubus Chroacie*

⁶³ *de genere Chaćictorum*

⁶⁴ *de genere Chuchacorum*

⁶⁵ *de genere Subichorum*

⁶⁶ *de genere Cuddomirithorum*

⁶⁷ *de genere Snaćithorum*

⁶⁸ *de genere Murithorum*

⁶⁹ *de genere Gussithorum*

⁷⁰ *de genere Karinensium, et de genere Lapčanorum*

⁷¹ *de genere Polithchorum*

⁷² *de genere Laćnicithorum*

⁷³ *de genere Jamometroum*

⁷⁴ *de genere Tugomirorum*

⁷⁵ *ad talem concordiam*

Nők a soproni bírósági könyvben

A Sopronra is vonatkozó végrendelet-kutatások eredményei¹ alapján úgy tűnik, a késő középkori városainkban lakó nők gazdasági szerepe családjuk számára – és közvetlenül vagy közvetve a város számára is – jelentős volt, ez pedig növelte erkölcsi megbecsülésüket és tekintélyüket. Szende Katalin szavaival élve: a nők voltak „a város másik fele”.²

Létszámukat illetően Karl Büchner 1910-ben megjelent *Die Frauenfrage im Mittelalter* című könyve óta³ – amely elsőként veti fel ezt a kérdést – számos történész jutott arra az eredményre, hogy a késő középkori városokban több vagy közel annyi nő élt, mint férfi.⁴ Ez részben magyarázható a könnyen mobilizálható női munkaerő városba áramlásával,⁵ de a tehetősebb özvegyek is szívesen költöztek oda, s a nők jelenléte – akár munkaadóként, akár munkavállalóként – komoly erőforrást jelentett a város gazdasága számára. A nők munkavégzésére, gazdasági és társadalmi státuszára, jogi helyzetére vonatkozó adatok így jelentős mértékben hozzájárulhatnak ahhoz, hogy pontosabb képet kapjunk a városban zajló társadalmi és gazdasági folyamatokról.

Sopron esetében ez a munka a polgárok végrendeleteinek kutatásával már számos eredményt hozott, ám a kirajzolódó képet tovább árnyalhatja vagy pontosíthatja a *Gerichtsbuch*⁶ – bírósági könyv – cikkelyeinek vizsgálata. A könyv az 1423 és 1531 közötti évekből tartalmaz bejegyzéseket, összesen 581 cikkelyt. Ezek egy kis része csak egy-két soros bejegyzés, de találhatók közöttük részletes eseteírások, a leggyakoribb pedig az, hogy egy-egy alkalommal egyszerre több ügyet is bejegyeztek. Bár bírósági könyvről van szó, nem kizárólag olyan ügyek kerültek bele, amelyek a bírói szék elé tartoztak. A polgárok közötti egyezségek, vagy akár a családon belüli megállapodások gyakorisága a *Gerichtsbuch*ot városkönyvi funkcióval bővíti, és egyben jelzi, milyen fontos szabályozó, hitelesítő szerepet játszott a város lakóinak ügyleteiben.⁷

¹ SZENDE KATALIN: *Otthon a városban. Társadalom és anyagi kultúra a középkori Sopronban, Pozsonyban és Eperjesen*. Budapest 2004. (továbbiakban: SZENDE 2004.)

² SZENDE 2004. 115.

³ PUKÁNSZKY BÉLA: *A nőnevelés évezredei: fejezetek a lányok nevelésének történetéből*. Budapest 2006. 33.

⁴ Vö. SZENDE 2004. 115.

⁵ SZENDE 2004. 127.

⁶ *Gerichtsbuch: 1423–1531*. Közreadja: HÁZI JENŐ – NÉMETH JÁNOS. Sopron 2005. (továbbiakban: GB.)

⁷ Vö.: ECKHART FERENC: *Magyar alkotmány- és jogtörténet*. Budapest 2000. 65. SZENDE KATALIN: *Gyermekek, testvérek, házastársak*. In: *Bátfától Pozsonyig. Városok a 13–17. században*. 312–313.

Közel háromszáz bejegyzésben – az összes több mint felében – történik említés nőkről, számos esetben azonban csak mint birtokszomszédot, még többször mint alperest ill. felperest említik őket, sajnos az esetek bővebb taglalása nélkül. Igen nagy számban fordulnak elő hagyatéki ügyek, végrendeletekkel kapcsolatos bejegyzések és különféle ingatlanokkal összefüggő esetek.

Nők önállóan is megjelenhettek a bírói szék előtt,⁸ gyakori azonban, hogy nem ezt tették, hanem egy jogban jártas személyt vagy egy családtagot – apát, férjet, fivért, fiút vagy esetleg sógort – bíztak meg képviseletükkel, hiszen a nők – bár kétségtelenül nagyobb szabadsággal, mint a nemesi társadalomban – a városban is apai vagy férji hatalom, gyámság alatt álltak. Így történt például abban az 1454-1460 között húzódó esetben, amikor Lienhart tímár a lánya, Elspet, Lienhart Wegenhut pedig a felesége, Kätthrei nevében tartott igényt egy bizonyos házra – egyébként sikertelenül.⁹ Hanns Weiss Soprontól távolélő lánya anyja utáni fivérét, Hanns Vinket bízta meg ügyei intézésével, hogy annak idején el ne veszítse majd a csak őt illető apai örökségét.¹⁰

A fordítottjára, vagyis hogy egy nő képviselte volna valamely férfirokonát, nincs példa a *Gerichtsbuch*-ban; apával vagy férjjel kapcsolatban az esetek tanúsága szerint csak akkor kellett önállóan fellépniük, ha az illető után maradt adósságról intézkedtek. 1465-ben például egy Radegund nevű asszony és hajadon testvére, Margreth azért járultak a bírói szék elé, hogy kijelentsék: néhai apjuk, Andre adósságai fejében kénytelenek lemondani annak lekötött ingatlanairól.¹¹

Ha tekintetbe vesszük, hogy akár al- akár felperesként a nők számos esetben önállóan jelentek meg a bíróság színe előtt, akkor a családtag általi képviseletben nem valamiféle csökkent jogképességet kell látnunk, hanem talán annak jelét, hogy a nő munkája révén is helyhez kötöttebb volt, valamint a háztartás és az esetleges egyéb kiegészítő gazdasági tevékenységek mellett kevésbé mozgott a városban, mint az üzleti ügyekkel foglalkozó férfiak.¹² A fordított esetre – vagyis hogy férfi nem képviseltette magát nő által – az lehet a magyarázat, hogy egyszerűen nem volt rá szükség: Sopron kereskedelmére a bírósági könyv által átfogott időszakban nem az

⁸ A GB: bővelkedik az efféle esetekben, ezért csak egy-egy példa tanúként történő meghallgatásukra: „*Vierd zeugen sag Rotnerin das Ziriackh Schutzner der ii gemellten frawen rechte brueder gewesen,...*” GB. 296. 483. sz.; felperesként ill. alperesként: „*Margret Hannsen des Zenigk hausfraw rugt hincz Kathrein der Hanns Vngerin die weilennt Hannsen dem Mülner auch eeleichen gehabt hat...*” GB. 139. 97. sz.

⁹ GB. 148. 119. sz., 150. 127. sz., 156. 140. sz., 161. 155. sz., 169. 177. sz., 175. 200. sz.

¹⁰ GB. 264. 451. sz.

¹¹ GB. 197. 285. sz.

¹² SZENDE 2004. 127.

volt a jellemző, hogy a családfőnek egy-egy út miatt hosszabb ideig távol kellett volna maradnia, így az ügyeit is intézhette maga.¹³

A bíróság szükség esetén a nőket is esküre kötelezte egy-egy peres ügyben,¹⁴ a bejegyzésekből azonban nem derül ki, hogy a nőkre vonatkozóan volt-e az eskünek olyan külön formája, mint amelyet a budai jogkönyv említ.¹⁵ Tanúként, egy-egy állítás igazolására is hallgattak meg asszonyokat: 1449-ben például két nő rokonságának bizonyítása kapcsán,¹⁶ 1457-ben két szülő tulajdonjogának kérdésében,¹⁷ 1526-ban pedig 26 font dénár adósság igazolására.¹⁸ Európában nem mindegyik tekintették egyenértékűnek a férfiak illetve nők által tett tanúvallomásokat: míg Amszterdamban például csak az előbbieket tanúskodása számított teljes értékűnek, Kölnben vagy Sopronban egy nő szava is ugyanannyit ért a bíróság előtt, mint egy férfié.¹⁹ Bár a soproni forrásanyag e szempontból még nincs teljesen feltárva, azt azonban már most ki lehet jelenteni, hogy a nők jogképessége az európai szinten is rendkívüli költséggel járhat, hasonlóan magas volt.

A soproni bírói szék által tárgyalta, kifejezetten nőkre vonatkozó, őket érintő esetek közül a legtöbb a házassági vagyoni jog kategóriájába tartozik.

A jegyajándékkal, hozománnyal kapcsolatos bejegyzések száma elenyésző, egyrészt valószínűleg azért, mert különösen a jegyajándék inkább ingóságokat jelentett,²⁰ amelyek nem képviseltek akkora értéket, hogy érdemes lett volna a bírósági könyvben is rögzíteni, másrészt pedig ezeket az ügyeket a családok feltehetőleg maguk között intézték, és csak akkor fordultak a város képviselőihez, ha nagyobb értékkel, elsősorban ingatlannal kapcsolatban támadt nézeteltérésük. Így például 1467-ben két tanú igazolta, hogy a néhai anya a lányával együtt hozományként a Mészáros utcában lévő háza felét is odaigérete leendő vejének.²¹ A következő évből származó egyik bejegyzés nagyon hasonlóan fogalmaz: az özvegy igazolja, hogy

¹³ Erről bővebben: SZENDE KATALIN: Sopron kapcsolatai közeli és távoli városokkal a késő-középkorban. In: *Sopron térben és időben. Sopron kapcsolatrendszerének változásai*. Sopron 2002. 55–80.

¹⁴ Pl.: „*Fraw Vrsula stet an dem ayd gegen Niklasen von Schadendorff darauf sy gedingt hat in die gehaim des rats der stt zu Ödenburg*” GB. 126. 63. sz.

¹⁵ „*Az eskü letételekor az asszonyok sem téveszthetnek. Ha az asszony vagyonos és jóhírű, akkor esküdjön a saját házában, széken ülve egy polgár jelenlétében. Ahányszor eltéveszti az eskü szövegét, annyiszor tolják odébb a székét, és kezdje újból az esküt mindaddig, míg eredményesen le nem teszi. De ha az asszony kofa, akkor a városházán esküdjön, és egyszer sem szabad elvétenie az eskü szövegét.*” Buda város jogkönyve I–II. Közreadja: BLAZOVICH LÁSZLÓ – SCHMIDT JÓZSEF. Szeged 2001. (A továbbiakban BJ.) II. köt. 481. 315.sz.

¹⁶ GB. 131. 77.sz.

¹⁷ GB. 161. 156.sz.

¹⁸ GB. 299kk. 488.sz.

¹⁹ Vö.: ENNEN, EDITH: *Frauen im Mittelalter*. München 1985. 154–155.

²⁰ A jegyajándékról és a hozományról ld.: MEZEY BARNA (szerk.): *Magyar jogtörténet*. Budapest 2007. (továbbiakban: MEZEY 2007.) 139–140.

²¹ GB. 212. 323.sz.

„als sie ihm zu der Ehe versprochen worden ist” – vagyis amikor későbbi férjének ígérték – az neki szőlőt adott hozományként.²² Kivételesnek nevezhető ebben az esetben, hogy a férfi a házasság megkötése előtt nem ingóságot, hanem ingatlant ajándékozott, illetve, hogy ezt az ingatlant nem az esküvő után, hitbérként, hanem hozományként adta, miáltal az azonnal a nő rendelkezésére állt, és nem csak a férj halála után vált esedékessé birtoklása.²³ Ez ugyan nem volt általános, de hozományt bárki – még a férj is – adhatott a házasság terheinek megkönnyítése céljából,²⁴ és a szövegben használt „zu Heiratgut gegeben hat” kifejezés is erre a formára utal.

Sok bejegyzés foglalkozik a hitbérrel, mivel az özvegyekről való gondoskodás a társadalom minden szintjén fontos feladat volt, ezen formája pedig a városok polgárai számára is megfelelő megoldást jelentett a túlélő házastárs megélhetésének biztosítására. A Gerichtsbuchban két kifejezés található hitbérré utaló kontextusban: a *Morgengabe* - vagy igei alakja²⁵ - egyértelműen hitbért jelöl.²⁶ Nem ennyire tiszta a kép a *Leibgeding*²⁷ kifejezés használatával kapcsolatban. Egyes vélemények szerint ez is egyértelműen hitbért jelöl,²⁸ mások úgy vélik, a *Leibgeding* olyan örökletes birtok, amely az egyik házastárs felmenőitől származik, s a másik fél csak újraházasodásáig használhatta.²⁹ A 166., 403. és 460. cikkelyben³⁰ teljesen világosan hitbér értelemben szerepel, a 419. cikkely azonban már nem ennyire egyértelmű. Az 1476-ból származó bejegyzés szerint Hans tímár és néhai feleségének rokonsága között egyezség jött létre, melynek értelmében az özvegy tartozik egy oltárterítőt venni, és felesége üdvéért 30 misét mondani, viszont *Leibgeding*ként élete végéig használhat egy bizonyos szőlőt.³¹ A dologban nem az az elgondolkodtató, hogy ebben az esetben férfi kapott volna hitbért, hiszen az ellenhitbér ugyan ritkább volt, de nem ismeretlen.³² Ha azonban a *Leibgeding* valóban örökletes birtokot jelölt, az megmagyarázná, hogy miért kellett

²² GB. 219. 346.sz.

²³ MEZEY 2007. 139.

²⁴ Uo.

²⁵ Ld. pl.: GB. 114. 38. sz. *gemorgengegabt*, 235. 395. sz. *gemorgengabt*.

²⁶ Így pl.: GB. 114. 38. sz., 174. 197. sz., 234. 395. sz., és a 239. 404. sz.

²⁷ Jelentése: életfogytig tartó ellátás, kikötmény.

²⁸ Ld.: BLAZOVICH LÁSZLÓ: A városkönyvek és a soproni Gerichtsbuch. In: GB. 44.

²⁹ SZENDE 2004. 120.

³⁰ „Desselben tags hat Anna des Schönhansen seligen wittibe mit recht erlanngt das sy ir leibgeding so ir von desselben Schonhansen wegen zuegepürt, sol innhaben nach statrecht” GB. 164. 166.; „Vermerkt das nach abgang Hannsen Mueleichs seligen durch die herren gesprochen ist worden von erst das die Mueleichin das weingarttail beym Velberprunn gancz vnd das weingarttail vnderm Mandelpem halbs innhaben sol ir lebtag als leibgedings recht dann nach irem tod sullen dieselben taitel gefallen auf das Mueleichs nagst erben...” GB. 238. 403.; „... als die frau geweist hat, das die wenanten güter mit gesambter hannd erkhaufft seien, so seien hie nach stat recht, die wenanten eribstuckh, halber tail ir freye erib, damit handln thün vnd lassen wie sy verlusst, vnnd der ander halb tail der gemelten güter ir leibgeding, den selbm tail sy auch also, ir lebteig innhaben prauchen nützen vnd nyessen sol vnd mag...” GB. 270-271. 460.sz.

³¹ GB. 246. 419.sz.

³² MEZEY 2007. 140.

erről – esetünkben a férjnek - néhai felesége családjával egyezkednie, és kvázi a használat fejében kötelezettséget vállalnia. A két kifejezés közötti különbséget feltételezi a 498. cikkely szóhasználata is: az 1527-ből származó bejegyzés szerint a férj úgy végrendelezett, hogy két ingatlant felesége élete végéig *„leibgedingsweise als ihr Morgengab’* birtokoljon.³³ A kérdés eldöntéséhez tehát érdemes más típusú források szóhasználatát is megvizsgálni, annál is inkább, mert ez segítséget jelenthet számos eset elemzésében.

A házassági vagyonjog területéről a városok tekintetében különösen fontos a közszerzemény. Míg nemeseknél ilyenről csak akkor beszélünk, ha a szerzőlevélbe a szokásostól eltérően a feleség nevét is belefoglalták, addig a polgárok körében ez volt az általános. A vagyonnak ez a fajtája fele-fele arányban illette meg a házastársakat, és a kölcsönös hitvesi öröklés szabályai vonatkoztak rá.³⁴ A Gerichtsbuchba sok esetben éppen közszerzemény miatt, házastársukkal együtt említve kerültek be asszonyok: vagy úgy, hogy a szerzés tényét a könyvben is rögzítették, vagy pedig úgy, hogy már a hagyatéki ügyek tárgyalása során hivatkoztak arra, hogy az adott ingatlant együtt, közös munkával szereztek. Az 1474. augusztus 1-én kelt bejegyzés szerint, amit a házaspár közösen vásárolt, az kizárólag az özvegyet illeti.³⁵ Más megítélés alá esik azonban az, ami a néhai férj családjától vagy rokonságától származik, az ő részéről örökségként került a házastársak birtokába. Egy 1474. májusára datált bejegyzés szerint a közösen szerzett javak fele ugyan a feleséget illeti, a másik feléből azonban a férj rokonsága számára is járna egy rész, melyről ebben az esetben lemondanak az özvegy javára.³⁶

A Gerichtsbuchba bejegyzett közszerzemények kivétel nélkül ingatlanok, ezek közül is elsősorban a városban található ház és a szőlő tűnik a legkeresettebbnek és a legnagyobb értékkel bírónak. Az előbbi – vagyis a telek és a rajta lévő ház – volt a polgárok javainak alapja, míg utóbbi mindenkor kiváló befektetésnek számított, és az özvegyekről történő gondoskodás alapját is képezte.³⁷

A polgári öröklésre vonatkozó szabályok ugyan nem hagyták figyelmen kívül az örökhagyó családjának és rokonságának érdekeit, a nemesi örökléshez képest azonban tágabb teret kapott a szabad akarat, és főként az atyafisággal szemben a hitvesről való gondoskodás eszméje.³⁸ A Gerichtsbuch jellegénél fogva elsősorban nem végrendeleteket tartalmazott, illetve csak akkor készült ezekre vonatkozó bejegyzés, ha valami gond támadt a hagyaték körül, ezek alapján azonban úgy tűnik, a soproni öröklési rend jogi vonatkozásai átfogóbb elemzést érdemelnek. Az örök-

³³ GB. 314. 498.sz.

³⁴ MEZEY 2007. 141.

³⁵ GB. 239. 404.sz.

³⁶ GB. 238. 402.sz.

³⁷ SZENDE 2004. 120.

³⁸ Erről tanúskodik a tárnoki városok számára a vitás esetekben irányadó jogot tartalmazó budai jogkönyv 313. artikulusa is, amely szerint végrendelet hiányában az elhunyt vagyonát házastársa és gyermekei között kell felosztani, mégpedig egyenlő arányban. Ld. BJ. II. 479. 313. sz.

léssel, végrendelkezéssel és hagyatékkal kapcsolatos bejegyzései alapján az már most világosan látszik, hogy a polgárok nagyon is tudatában voltak családjuk nőtagjai, elsősorban feleségük iránti kötelezettségüknek, ezért nemcsak végrendeletükben, hanem már a hitbér biztosításával és a közszerzeményekkel is gondoskodtak arról, hogy haláluk után özvegyük anyagilag ne kerüljön nehéz helyzetbe.

Ennek köszönhetően az asszonyok – és elsősorban az özvegyek – jelentős gazdasági erőt képviseltek a késő középkori Sopronban. A polgárjog elengedhetetlen feltétele volt a városi ház,³⁹ így nem véletlen, hogy a feljegyzett esetek közül sokban éppen ez képezte a vita vagy az egyezkedés tárgyát. Még ennél is fontosabb lehetett azonban a szőlő, mint megbízható és állandó jövedelemforrás. A XV. századra a soproni polgárok fő bevételi forrásává a bortermelés és -kereskedelem vált, olyannyira, hogy a városi polgárok legnépesebb csoportját éppen a szőlőbirtokosok adták.⁴⁰ A szőlő ideálisnak bizonyult a női vagyon gyarapítására is, hiszen bármikor eladható, értékálló ingatlantípusként közszerzeménynek is népszerű volt, de a hitbérre vonatkozó eseteknek is ez a legtöbbet említett tárgya. A *Gerichtsbuch* cikkelyei alapján úgy tűnik, Sopronban a mégoly értékes ingóságokkal – például ékszerekkel – szemben is a folyamatosan jövedelmező, ugyanakkor könnyen mobilizálható szőlő képezte a női vagyon javát.⁴¹ Számos olyan bejegyzéssel találkozhatunk, amelyek épp csak említést tesznek egy női birtokszomszédról,⁴² ám mindent egybevetve ez arról árulkodik, hogy a nők – és birtokosként elsősorban az özvegyek – nélkülözhetetlen részét képezték a város gazdasági életének.

A nők a kereskedelem minden fajtájában részt vettek, bizonyos területeken számuk meghaladta a férfiakét.⁴³ A kofák között például szinte kizárólag nőkkel találkozhatunk, mivel ez a tevékenység nem igényelt kifejezetten nagy tőkeerőt, és a házimunkával is összeegyeztethető volt, így tehát a szegényebb asszonyok számára is

³⁹ Erről és a nők szerepéről a polgárjog közvetítésében bővebben: SZENDE KATALIN: Polgárnak lenni. A polgárjog megszerzésének elvei és gyakorlata a késő-középkori Sopronban. In: *Urbs. Magyar várostörténeti évkönyv* I. 2006. 85–107.

⁴⁰ SZENDE 2004. 28–29.

⁴¹ Pl.: „... *Magdalena weilent des Jacob Früwirt witib, das achttail weingartens vnderm Kreüz des nachper stathalben ist Hanns Grefel innhaben sol ir lebtege* ...” GB. 174. 197. sz.; „*Margreth des Wolfgang Zodel wittibe rügt hincz Niclasen hafner, auf ain achtel weingartens auff der erdpurkh, zenachst der Perchtold Hannsyn, vnd auf i achtail weingartens im durlos, des nachper stathalben ist die Zwandurrinn,...*” GB. 186. 247. sz.; „...*ist kömen... fraw Dorothea Sigmund Sewberlichs seligen wittibe vnd hat da gnugsam gweist das ir derselb Sigmund Sewberlich zu den zeiten als sy im zu der ee versprochen worden ist zu heyratgut gegeben hat fünff achtail weingartens im Renüsch domit nach allem irem wolgefallen zetun vnd ze lassen*” GB. 219. 346. sz.

⁴² Pl.: „...*auf ein virtail weingartens halbs gelegen an dem Kolbenperg zenechst der Reyhesdorfferynn...*” GB. 120. 49. sz.; „...*auf einen halben weingarten gelegen auf den Staynn zenachst der Waldnerin... auf ein virtail weingartens gelegen im Stainhauffen zenachst der Judingin...*” GB. 129. 72. sz.; „...*auf ain achtail weingartens am newnperg zenachst der Frankynn...*” GB. 158. 144. sz.

⁴³ SZENDE 2004. 42.

megélhetési lehetőséget kínált. A Gerichtsbuch cikkelyei közül kettő is tartalmaz a kenyérárusítókra vonatkozó bejegyzéseket: a 107. név szerint felsorolja a saját sütésű kenyér árusítására jogosult személyeket, akik mindegyike nő,⁴⁴ az 573. mindössze egy asszony nevét említi, utána a feljegyzés félbeszakad,⁴⁵ a foglalkozás megjelölésére használt főnév (*mutelpekhynn*) azonban nőnemű. A budai jogkönyvben is előfordul hasonló kifejezés, ám ott még nem derül ki, hogy férfiakról vagy nőkről van-e szó. A müttelpékek valószínűleg mindkét városban kenyereskofák voltak: nem tartoztak a pékmesterek közé – akik kizárólag férfiak lehettek –, péksüteményeket sem árusíthattak, de az általuk sütött és árusított kenyér is jobbfajtának számított.⁴⁶

Nem voltak egyszerű helyzetben azok az özvegyek, akik férjük mesterségét kívánták folytatni. Mivel ők maguk nem képezhettek tanoncokat, ám a céh érdekeit szem előtt kellett tartaniuk, a működés zavartalan folytatása érdekében általában vállalniuk kellett, hogy egy megfelelően képzett legényre bizzák az irányítást. Ez – mindkét fél érdekeinek megfelelően – gyakran vezetett házassághoz az özvegy és a legény között.⁴⁷ Sopron esetében azonban épp egy ellenkező törekvés olvasható ki a Gerichtsbuchból: Mager Peter mészáros özvegyének 1474-ben megengedték, hogy folytassa a húskimérést, kikötötték azonban számára, hogy újraraházasodása esetén neki vagy férjének ismételtelen kérvényeznie kell a mesterség folytatását, ellenkező esetben sem ő, sem a gyermekei nem vihetik tovább az üzletet.⁴⁸ A forrás nyelvhasználatja sajnos nem egyértelmű:⁴⁹ nem derül ki, hogy az említett gyermekek Magertől származnak-e, mert ebben az esetben a rendelkezés az ő vagyonuk védelmét szolgálhatja – egyúttal pedig rámutat a nők családok közötti vagyontörzsviták szerepére. Amennyiben viszont az új házasságból esetlegesen származó utódokra vonatkozik – és talán ez a valószínűbb, mert az özvegynek tett engedmény kapcsán nem említenek gyermekeket, akik egy idő után várhatóan apjuk örökébe lépnének a mesterségben –, akkor inkább a mészáros céh érdekeit tartja szem előtt.

A végrendeletek vizsgálata már kimutatta, milyen nagy jelentősége volt a nők hagyatékainak családtagjaik, rokonaik vagy épp háznépük házasságkötésének

⁴⁴ „Vermerkt die mütelpeken die vermerkt vnd aufgeschriben sind worden an freitag nach erasmi anno domini etc liii^o Kolman scererin Hanns Stubenfolin Clement Perchtoldin Michel gartnerin Augustin Kürbisin Paul Redlerin hanns Klausinn Ratnerin Murrin Mathesin bey der Hanuschkinn Wölfler fürerin Tulmetschin Rötel Simonyinn Flesierin Steffel ledrerin” GB. 143. 107. sz.

⁴⁵ „Vermerkt an vnser lieben frawen tag assumptionis sind zu mutelpekhynn aufgeschriben anno etc lxxvi^o Item Pleswetrynn” GB. 360. 573. sz.

⁴⁶ A müttelpékekkel Buda kapcsán BLAZOVICH LÁSZLÓ is foglalkozik, ld.: BJ. I. 86. A kofákról: SZENDE 2004. 123.

⁴⁷ SZENDE 2004. 121–122.

⁴⁸ GB. 238. 403. sz.

⁴⁹ „Tut sy aber iren witiben stand verkeren, so solt sy nicht mer fleischakhen, Es wer dann, das sy oder ir hauswirt, das mit pete, vnd nicht mit gwalt, von den maistern möcht erlangen, Möchten sy aber des nicht erlangen, so solten weder sy noch ire kinder, die gerechtigkeit nicht haben, noch fleischakhen, ...”

anyagi megalapozásában.⁵⁰ A Gerichtsbuch erre vonatkozóan szűkölködik a bejegyzésekben, de akad egy-két eset, amelynek kapcsán ilyesmiről is említés esik. 1477-ben a Hans Schücz özvegye és rokonsága között létrejött megállapodás például említ egy Orsolya nevű cselédet, akit szolgálataiért ágy- és ruhaneművel jutalmaztak,⁵¹ 1525-ben pedig hasonlóan intézkedtek egy hajadonnal kapcsolatban, aki egész életében hűségesen szolgálta, és betegségében odaadón ápolta asszonyát.⁵² Jól szemlélteti, hogyan járult hozzá jelentős mértékben egy nő egy másik asszonynak és családjának anyagi gyarapodásához, az 1460. május 23-án kelt bejegyzés, amely tanúsítja, hogy egy Margreth nevű özvegy még életében több ingatlant adott át a lányának, s ezzel nem csekély vagyonhoz jutatta, cserébe pedig kikötötte a maga számára, hogy élete végéig ellátásban részesüljön, tehát mintegy eltartási szerződést kötött vele.⁵³ Ez egyszerre példázza a női vagyonnal kapcsolatban azt, hogyan járulnak hozzá az idősebb generációk a fiatalabbak házasságának vagyoni megalapozásához, másrészt példát szolgáltat arra is, miként nyújthat az ingatlanvagyon biztonságot az özvegynek élete végéig.

Nőkkel kapcsolatban a Gerichtsbuch igen kevés olyan esetet tartalmaz, amelyet – akárcsak távolról is – bűncselekménynek lehetne tekinteni.⁵⁴ 1528-ban négy cikkely szól bűbájossággal illetve boszorkánysággal vádolt asszonyok börtönbüntetéséről.⁵⁵ 1481-ben egy polgár kötelezte magát a bírói szék előtt, hogy feleségével a továbbiakban rendesen viselkedik, itt tehát a nő mint szenvedő fél jelenik meg.⁵⁶ Ezen kívül még két lopási eset érdemel figyelmet: az elsőben a fürdős alkalmazzottjaként dolgozó asszonyt a vendég kárának megtérítésére kötelezték,⁵⁷ a második esetben a vendégnek nem sikerült gazdaasszonyával és annak fiával szemben érvényesítenie követelését.⁵⁸

⁵⁰ SZENDE 2004. 127.

⁵¹ GB. 248. 424. sz.

⁵² GB. 298. 486. sz.

⁵³ GB. 176. 205. sz.

⁵⁴ Ez különösen annak fényében meglepő, hogy a budai jogkönyv számos és különféle, nőkkel kapcsolatos bűntény esetére tartalmaz artikulusokat, és semmi sem valószínűsíti, hogy Sopronban ennyivel jobb lett volna a helyzet. Vö.: BJ. II. 448. 257. cikkely: Az erőszakról, amelyet valaki asszonyok ellen követ el; 463. 283.: Egy szüz elleni erőszakról; 464. 285.: Az istenfélő és erényes asszonyok elleni erőszakról; 465. 286.: Ha egy hajadon beleegyezését adja; uo. 287.: A kerítőnőkről és lélekkufárokról; 466. 288.: Az együttálló asszonyokról, akik házassággal élnek együtt; uo. 289.: A titokban szerelmet űző nőkről, ha rajtakapják őket; 467. 290.: A házasságtörő férfiakról és nőkről; 468. 291.: Aki felszentelt apácát erőszakol meg; uo. 292.: Az anyákról, akik a gyerekeiket erkölcsatlanságra bírják; 489. 331.: A varázslónőkről, a bűbajosokról vagy boszorkányokról.

⁵⁵ A bejegyzések mind a négy esetben már nem a vádakról, az eljárásról vagy az egyéb részletekről, hanem a kiengedés feltételül szabott óvadékról és a kezesekről szólnak. GB. 322k. 500–503. sz.

⁵⁶ GB. 357. 568. sz.

⁵⁷ GB. GB. 156k. 141. sz.

⁵⁸ GB. 275k. 467.

Összegzésként megállapíthatjuk, hogy a soproni bírósági könyv nőket érintő bejegyzései számos ponton alátámasztják a végrendeletek vizsgálatának eredményeit, máshol viszont – például vagyoni jogi kérdésekkel összefüggő fogalmak esetében – óvatosságra intenek, vagy új kérdéseket vetnek fel. Az azonban bizonyos, hogy a Gerichtsbuch társadalmi, gazdasági és jogi szempontból is egyértelműen a városban élő nők szerepének fontosságát tükrözi, és további értékes adatokat szolgáltat a középkor végi városi társadalomban élő nők helyzetén túl az egész várost meghatározó folyamatokról is.

A Gerichtsbuch alátámasztani látszik, hogy a késő középkori Sopronban a nők voltak a város másik fele, ezért érdemes lesz helyzetüket, a polgárok házassági stratégiáit, a házasságkötés és az öröklés vagyoni jogi vonatkozásait, valamint az özvegyi állapotot más források bevonása mellett részletesen is tanulmányozni.

Adattár a Károly Róbert korban alapított felvidéki településekről

Az 1301 és 1342 közötti időben a Felvidéken, elsősorban magánbirtokokon¹ új települések jöttek létre. Fekete Nagy Antal² és Körmendy Beatrix³ a XIV. században kialakult Szepes megyei településeket szisztematikusan összegyűjtötte, más felvidéki megyéinkkel kapcsolatban azonban hasonló munka nem született.⁴ Az Anjou-kori oklevéltárnak⁵ köszönhetően könnyebben kutathatóvá váltak Károly Róbert kori okleveleink, így nem egyszer új adatra bukkanunk.

Az alábbiakban azokat a Károly Róbert korban alapított településeket veszem sorra, amelyek telepítésére vonatkozóan közvetlen adattal rendelkezünk. Így – főként terjedelmi okokból – kimarad számos olyan település, amelynek első említése ebből az időszakból ismert, vagy csak közvetett adatokból lehetne megállapítani kialakulásuk idejét.⁶ A tanulmány a települések kialakulásáról megyék szerint haladva tartalmazza a források jegyzékét, melyek nélkülözhetetlenek a lakók kiváltságaival és a települések kialakulásával kapcsolatos következtetések levonásához. Ezek ismertetésére egy önálló tanulmány keretében kerül majd sor.⁷

Sáros megye

Dobó (ma Dubovica). A Roskoványi család birtokán, a Letenye folyó mellett létrejött település. 1323-ban Harumcharral és Fazekasréttel együtt említik, mint

¹ A telepítésekben és falualapításokban az Abák, Bebeckek, Berzeviczyek, Görgeyek, Jászurmegyciek, Mersék, Máriássyak, Semseiek és Zsigrayak vettek részt.

² FEKETE NAGY ANTAL: A Szepesség területi és társadalmi kialakulása. Budapest 1934. (továbbiakban: FEKETE NAGY 1934.)

³ KÖRMENDY BEATRIX: A soltész („more scultetorum”) telepítette falvak a Szepességben (XIII–XIV. sz.). In: *Agrártörténeti Szemle* 16 (1974) (továbbiakban: KÖRMENDY 1974.) 305–348.

⁴ Egyes munkák csak közvetve szolgáltatnak adatokat a településekről (pl. FRIVALDSZKY JÁNOS: Egy felvidéki község és soltészcsaládja. In: *Turul* 71 (1998) 3–4. 90–106., KRISTÓ GYULA: Nem magyar népek a középkori Magyarországon. Budapest 2003.; FÜGEDI ERIK: Nyitra megye betelepülése I–II. In: *Századok* 1938. 273–319., 488–509., FÜGEDI ERIK: Vár és társadalom a 13–14. században. Budapest 1977., stb.).

⁵ Anjou-kori oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia I–. Presidie JULIO KRISTÓ. Budapest – Szeged 1990–. (továbbiakban: AOklt.)

⁶ Elsősorban soltészfalvak alapításáról maradtak adataink. Az alapítók gyakran egy korábban már létező település szabadságait adják az újnak (pl. Szepesvéghely és Hernádfalva szabadságát kapja Hencfalva, Zsolna szabadságát kapja Kiszucaújhely, Csetnekét Aranyas, Hanusfalvát Agyagospataka, Lublóét Giermp, stb.). Olykor a népeknek adott tipikus szász jogra utaló kiváltságok (szabad költözés, szabad végrendelkezés, szabad bíró- és papválasztás, szabad egyház, szabad tized) az új település szász szabadságára engednek következtetni.

⁷ L. TEISZLER ÉVA: Felvidéki soltészfalvainkról. In: *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica*. Szeged 2007. Sajtó alatt.

Chana mester és testvérei irtással létrejött új faluját.⁸ A falut valamikor az Anjou-kor elején telepíthették.

Lucska (Fazekasrét, ma Lúčka). A Roskoványi család birtokán, feltehetően az 1300-as évek elején keletkezett falu. Először Harumcharral és Dobóval együtt említik 1323-ban, mint Chana mester és testvérei újonnan irtott faluját a Letenye folyó mellett.⁹ A későbbiekben csak I. Lajos korában találkozunk vele.¹⁰

Harumchar. A Roskoványi család Tarca folyó melletti birtoka. A falut először 1323-ban említik, mint irtásföldön létrejött új, kiváltságai alapján valószínűleg szász jogot használó települést.¹¹ A falu legközelebbi említése már I. Lajos kori.¹²

Jakabfalva (Vörösalma, Újfalú). A település történetének rekonstruálását nehezíti, hogy emléke összefolyik az Árpád-korban már lakott, Jakabfalva közvetlen szomszédságában, a Tarca folyó mellett lévő Vörösalmaéval. 1306-ban a Berzeviczi család tagjai felosztották egymás között birtokaikat, s ekkor Rikolf fia Rikolf megkapta a családhoz örökjogon tartozó Vörösalma birtokot, amely a Tarca folyó mellett, a család szepesi birtokain kívül feküdt.¹³ Új falut vagy telepítvényt Vörösalma közelében ekkor még nem említenek. Rikolf 1312-ben királyi adományként megkapta a királlyal szemben hűtlen nemesek itteni birtokait is,¹⁴ majd 1315-ben egy birtokper után szomszédai által is megerősítést nyert Vörösalma, illetve a mellette lévő Újfalú, vagy – amint az oklevél mondja – újabb nevén Jakabfalva határainak tekintetében is.¹⁵ Itt tűnik fel tehát a még ingadozó elnevezésű település, amelyről ezután egy rövid időre hallgatnak a források. Vörösalma neve is csak határjárások kapcsán fordul elő.¹⁶ 1325-ben bukkan fel ismét, amikor Rikolf eltiltja Vörösalma, és az attól délre, a Tarca túloldalán fekvő Jakabfalva nevű birtokainak használatától és az erdők kivágásától szomszédját, Polyan fia András fia Jánost.¹⁷ A területen két rokonságban lévő család végzett irtást. Egy évvel később meg is egyeznek az újonnan birtokba vett területek határaitól.¹⁸ Rikolf 1327-ben a királlyal is megerősíteti magát birtokaiban. Károly 1327-es oklevele elmondja, hogy Rikolf Vörösalmat az

⁸ Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Levéltár (továbbiakban: DI.) 68 792., AOkt. VII. 513.

⁹ DI. 68 792., AOkt. VII. 513.

¹⁰ DI. 68 845; DI. 68 849; DI. 68 851; DI. 40 972; DI. 68 855.

¹¹ DI. 68 792., AOkt. VII. 513.

¹² DI. 68 845; DI. 68 849; DI. 68 851; DI. 40 972.

¹³ Vincent Sedlák. *Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae*. I-II. Bratislava 1980–1987. (továbbiakban: REG. SLOV.) I. 188.; AOkt. II. 20. Korábbi határjárása 1302-ben történt. GEORGIUS FEJÉR: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. I-XI. Budae 1829–1844. (továbbiakban: F.) VIII/1. 107–110.; AOkt. I. 208.

¹⁴ WAGNER 318.; AOkt. III. 317.; KRISTÓ GYULA – MAKK FERENC: Károly Róbert emlékezete. Budapest 1988. 103–104.

¹⁵ DI. 64 649., AOkt. IV. 60.; DI. 68 776., AOkt. IV. 13.

¹⁶ 1322. [Szinye]Újfalú határjárása: AOkt. VI. 538. Vörösalma határjárása: uo. 550.; REG. SLOV. II. 249.

¹⁷ DI. 64 651., AOkt. IX. 272.

¹⁸ F. VIII/3. 153., AOkt. X. 495.

egri káptalan oklevele szerint részint vétellel, részint cserével szerezte meg,¹⁹ s annak az erdőnek a birtokában is megerősíti a király Rikolfot, amit korábban tőle kapott adományba,²⁰ s amelyen a megadományozott egy szintén Vörösalma, vagy más néven Jakabfalva falut telepített.²¹ Úgy tűnik tehát, hogy a soltészéről elnevezett Jakabfalva az Árpád-kori alapítású Vörösalma mellett volt, s telepítését Rikolf valamikor 1306 és 1315 között kezdhette meg.²²

Kohak. A Berzeviczy család Sáros megyei birtokán, a Tarca és a Szalók folyók, valamint Magas helység (Vizoca, ma Vysoká) mellett alapított település, melynek soltésztségét Domokos fia József vásárolta meg Rikolf fia Henriktől.²³ A falu közelében egy másik települést is alapítottak a Berzeviczyk, Kakas birtokán, a Szalók folyó mellett lévő Hamburggal szemben. A falut Ábrahám fia Fülöp telepítette irtással, 1322 előtt.²⁴

Pétermezeje. A Roskoványi család 1278-ban kapta IV. Béla királytól a falu helyén lévő birtokot.²⁵ A Károly Róbert korban először egy 1301-re datált hamis oklevélben,²⁶ később, 1302-ben Vörösalma határjárásakor egy hiteles diplomában fordul elő.²⁷ 1323-ban Ruzkával és Dobóval együtt említik a Tarca folyó mellett. Az oklevél újonnan létrejött falunak mondja, amely irtással jött létre.²⁸ A településről azonban korábbi adatunk is van. Eszerint a falu alapítása az Árpád-kor végén történhetett, telepítése viszont átnyúlt az Anjou-kor elejére. Ezt követően korszakunkban már csak 1333-ban²⁹ és 1335-ben³⁰ említik.

Ruzka. A Roskoványi család birtoka, Harumcharral, Fazekasréttel, Pétermezejével és Dobóval egy oklevélben említik, mint újonnan létrejött irtványfalut.³¹ A Károly Róbert korból nincs több adat a településre.

¹⁹ Az egri káptalannak ilyen tartalmú oklevelét nem találtam.

²⁰ 1312. évi kelettel maradt ránk oklevél, amelyben Károly király három erdőt adományoz Rikolfnak, ezek egyike a Vörösalma körül elterülő. Kristó Gyula ezt az oklevelet hamisnak tekintette (vö. AOKlt. III. 308.). Más Károlytól származó oklevél nem tanúskodik Rikolf számára történt erdőadományról a Tarca folyó mellett. Tarca földjét IV. László 1288. évi oklevele révén bírták. (Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica. Szerk. SZENTPÉTERY IMRE – BORSA IVÁN. Budapest 1923–1987. 3480.) Károly később 1322-ben, 1323-ban és 1336-ban is átírja ezt az oklevelet.

²¹ Dl. 64 654., AOKlt. XI. 212.

²² Vörösalma a továbbiakban: is gyakran szerepel a forrásokban, s többször említene mellett Jakabfalu/falva vagy Újfalu nevű települést, de nem dönthető el egyértelműen, hogy ezekben az esetekben melyik településtől lehet szó.

²³ F. VIII. I. 585–587., AOKlt. IV. 592.

²⁴ Rikolf ekkor szavá teszi, hogy az ő erdőinek egy részét is kivágták, s a telepítés az ő részére is átnyúlt. REG. SLOV. II. 369., AOKlt. VI. 700.

²⁵ CAROLUS WAGNER: Diplomatarium comitatus Sarosiensis. Posonii–Cassoviae 1780. 291.

²⁶ AOKlt. I. 138.

²⁷ F. VIII/1. 109–110., AOKlt. 208.

²⁸ Dl. 68 792., AOKlt. VII. 513.

²⁹ AOKlt. XVII. 265.

³⁰ AOKlt. XIX. 223.

³¹ Dl. 68 792., AOKlt. VII. 513.

Sevnvalt. A Berzeviczyek Sáros megyei birtoka. Rikolf fiai 1317-ben adták át a területet mint műveletlen és lakatlan földet Leusták fia: Balázs soltésznak, hogy ott új falvakat telepítsen a szepesi németek szabadságával. A birtok ekkor 40 telket foglalt magában.³² Eszerint az irtást és a telekalakítást már korábban megkezdték, de a birtok benépesítése csak ezután történt. A kialakult településre vonatkozóan csak jóval későbbi adataink vannak.³³

Szalók melletti település. 1322-ben Rikolf fia Henrik lánya: Anna a Berzeviczyektől leánynegyedként kap egy Szalók nevű birtokot.³⁴ A Szalók néven előforduló települések közül itt a Sáros megyében fekvő Szalókra kell gondolnunk, hiszen még ugyanebben az évben a király hetivásár tartását engedélyezi Anna férje, Semsei Frank (vagy Ferenc) fia Tamás szepesi várnagy³⁵ Sáros megyei Szalók falujában.³⁶ Semsei Tamás újabb telepítvényeket hozott létre a birtokon. 1322-ben a falu mellett lévő erdőt a Szalók faluban lakó Herman fia Konrád soltésznek adta, hogy oda 12 évi mentességgel a szászok joga és szabadsága szerint népeket gyűjtsön és telepítsen.³⁷

Nem lokalizálható települések.

Benedek fia Merse 1331-ben örökölt erdejében, a nem azonosítható Stessa falu és a hegyek között szász szokás és jog szerint falut akart létrehozni, aminek telepítésével Schindler Miklós soltést bízta meg. A letelepülő népeknek 16 évi adómentességet ad, ennek lejártá után járandóságait Szinyében kell fizetniük.³⁸ A település neve ismeretlen.

³² Anjoukori Okmánytár. Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis I–VII. Szerk. NAGY IMRE – TASNÁDI NAGY GYULA. Budapest, 1878–1920. (továbbiakban: AO.) I. 418–419.; AOkt. IV. 429.

³³ 1440, 1476: Dl. 17 110; 1524: Dl. 67 533.

³⁴ AOkt. VI. 226, 279; TÖRTÉNELMI TÁR. XLIV (1902) 595–586.; AOkt. VI. 277.; 278., 279.

³⁵ Nagy Iván a Berzeviczy család taglalásánál Anna férjének nyilván elírás miatt Ferenc szepesi várnagyot teszi meg, de a Semsey családfánál már helyesen Frank (vagy Ferenc) fia Tamás feleségének mondja. NAGY IVÁN: Magyarország családai. Címerekkel és nemzedékrendi táblákkal. Arcanum CD-Rom.

³⁶ AOkt. VI. 646., a tárnokmester ugyanezen évben átírja az oklevelet. AOkt. 669. Későbbi megerősítése AOkt. VII. 326. 1323-ban a király visszaadja Tamásnak a települést, melybe Fülöp nádor beiktatta magát (REG. SLOV. II. 468., 471–472.; AOkt. VII. 574., 594.). 1330-ban Semsei Tamás megvásárolja (vagy inkább visszavásárolja) Szalók soltészségét Vilmos soltészről (AO. II. 467–468., AOkt. XIV. 97.). A későbbiek során Szalók birtok egy része Anna és Tamás lányának, Katalinnak jutott anyja leánynegyede címén (AOkt. XIX. 81., 86.), a birtok többi része pedig fiútestvérei kezén maradt. A Semseiek birtokában – leszámítva a később szintén leánynegyed útján megszerzett Zemplén megyei Szalókot – ezután is csak a Sáros megyében található Szalók birtokról van adat. (AOkt. VII. 477.; Dl. 85 188; Dl. 15 427.)

³⁷ F. VIII/2. 391–394.; AOkt. VI. 784. A szászok jogával kapcsolatban összefoglalóan l. Blazovich László: A Szepesség joga és a szász tükör. In: Bártfától Pozsonyig. Városok a 3–17. században. Szerk. CSUKOVITS ENIKŐ – LENGYEL TÜNDE. Budapest 2005. (továbbiakban: CSUKOVITS–LENGYEL) 159–186.; A Szász tükör és a Szepesség joga. In: EIKE VON REPGOW: *A Szász tükör*. Közreadja: BLAZOVICH LÁSZLÓ – SCHMIDT JÓZSEF. Szeged 2005. 43–70., A budai jogkönyv és a magyarországi jogkönyvek. Uo. 71–81.

³⁸ AOkt. XV. 49.

Szepes megye

Bátfa (ma Derevci). A településről egyetlen adatunk van. 1310-ben Aba fia Aba comes hét évre adómentességet biztosít minden ide települő szabad állapotú embernek, akik a határidő letelte után az itteni hospeseket megillető szabadságot élvezhetik.³⁹ Az oklevél nem részletezi a hospesek szabadságát, így a településről nem tudunk többet. 1310-ben a korábban létrehozott falu bővítéséről lehet szó.

Bény (ma Biňa). Az Árpád-korban létrejött települést⁴⁰ 1312-ben bővítették. Ekkor Aba fia Miklós hatévi mentességet adott a birtokra települő szabadoknak, akik ennek lejárta után az ottani népek szabadságával élhettek.⁴¹

Csorba (ma Štrba) és környéke. Csorba falut 1286-ban kapja a Pongrácz család IV. László királytól. A falu és környéke betelepítésére csak közvetlen adatokkal rendelkezünk. A lipcsei nemesek 1306-ban kérik Pál szepesi prépostot, hogy Csorba környéki birtokaikon, különösen Vyrtyus és Vazsec (Vasuenz) területén engedélyezze kápolna építését.⁴² Az oklevélből tudjuk, hogy Csorbán ekkor már állt a Szent András tiszteletére épült kápolna, amit Muthmér szepesi prépost engedélyével építettek. Mivel Muthmér prépost tevékenysége 1270 és 1281 között adatolható,⁴³ a falu betelepítésének kezdetét erre az időszakra kellene tennünk. Pál prépost azonban 1306-ban nemcsak azt engedi meg, hogy Vyrtyusban és Vazsecen kápolnát építhetnek, hanem ennek elősegítésére a falvak népeinek adómentessége idejéig elengedi a prépostnak járó katedrátkumot is. Megjegyzi viszont, hogy Csorbának akkor már fizetnie kell, ha a falu lakossága felének mentessége lejár.⁴⁴ Csorbát tehát mindenképpen az Árpád-korban alapították, a környező falvakat viszont 1306 körül.

Frankvágása (ma Malá és Vel'ka Franková). Rikolf fia Kakas 1301-ben testvéreinek hozzájárulásával rokonának, Farkasfalvai Franknak adott egy akkor 64 telket magában foglaló erdőt (Dunajec forrása, Nedec folyó, Hanusfalva, hegy között) szolgálataért, amit korábban Károly király adományozott neki.⁴⁵ A területen tehát már az Árpád-kor végén megkezdődött az irtás és a telekalakítás. Valószínű, hogy Frank az erdőirtásban nyújtott segítséget Kakasnak, s ezért a rokonságra való tekintettel megkapta az irtvány egy részét. A későbbiekben két azonos nevű falu is kialakult itt. Az egyik a Berzeviczyké, a másik Frank családjáé lett: 1320-ban Kakas mester a Nedec két partján lévő falut, ami 60 telket (hub) foglalt magában, más birtokaival együtt

³⁹ AOkt. II. 1035.

⁴⁰ L. Korai magyar történeti lexikon. Főszerk. KRISTÓ GYULA. Akadémiai Kiadó: Budapest 1994. 97. és az ott idézett irodalom.

⁴¹ AOkt. III. 432.

⁴² Historický Sborník. Bratislava, 1943-. V. 93–94., AOkt. II. 75.

⁴³ Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Fényképgyűjtemény (továbbiakban: Df.) 272 801; Df. 263 025; Df. 272 353; Df. 272 263; Df. 264 122; Df. 264 616; Df. 264 121.

⁴⁴ L. 42. lj.

⁴⁵ Dl. 31 061; AOkt. I. 59. Az oklevél későbbi hátlati feljegyzése szerint az adomány Frankvágásáról szól. Károly adománylevele (vagy megerősítő oklevele? – ha 1301 júliusában már 64 telekhely volt a birtokon, az irtást jóval korábban el kellett kezdeni) nem ismert.

eladta János nevű testvérének és fiának;⁴⁶ jóval később, 1340-ben Frank fiai unoka-testvéreikkel megosztottnak birtokaikon, többek között Frankvágásán is.⁴⁷

Fridmanvágása (Frigyesvágása, ma Frydman). A falut a Berzeviczy család birtokán telepítette Hunfalvai (Kutyafalui) Markolf fia: Thidericus soltész, akinek 1308-ban Kakas adott soltészlevelet.⁴⁸ Kakas 16 évi mentességet adott a leteleplőknek. Legközelebb 1320-ban találkozunk a Bela folyó két partján 60 telekből (hub) álló birtokkal,⁴⁹ majd 1326-ban, mikor a Rikolf-fiak elhatárolják birtokaikat Polyan fiainak birtokaitól. Ekkor Fridmanvágása a folyó mindkét oldalán már 40–40 telket (mansio, hwb) tett ki.⁵⁰ Kakas 1328-ban Rikolf nevű testvérének adja a birtokot,⁵¹ de egy hónappal később el is zálogosítja,⁵² amiből később vita keletkezett.⁵³

Gerlahfalva (ma Gerlachov). A Máriássy család Csetenye nevű birtokán jött létre a Poprád felső folyásánál, Batizfalvától északra. Csetenye birtokot 1264-ben kapta a család IV. Béla királytól lakatlanul és műveletlenül. Az első falu, amely Batiz és testvérei telepítő szándékának köszönhetette létét a területen, a Frolingus soltész által 1279-ben alapított Batizfalva volt.⁵⁴ A falu egy részét Batiz nem sokkal később eladta Menardus comesnek, a sztojánfalvi Hilbrandus fiának, aki azt ezután az országos nemesek szabadságával bírta. 1342-ben a család visszavásárolta a birtokot akkori tulajdonosaitól, szentgyörgyhegyi Gerlah fiaitól, Miklóstól és Jánostól.⁵⁵ 1313-ban Csetenye birtokban Batiz fia és testvérei feltehetően Batiz halála miatt osztályt tesznek,⁵⁶ amit 1326-ban Csetenye birtok második felosztása kapcsán megerősítenek.⁵⁷ Ebben az osztálylevélben tűnik fel Csetenye területen Gerlahfalva falu, aminek fele részét az említett oklevél alapján Gerlah fiai kapják, a másik felén pedig Batiz fia és testvérei osztoznak az 1313-as felosztás alapján. Hogyan került a birtok Menardus comes kezéről Gerlahhoz és fiaihoz? Körmendy Adrienne Menardus és Gerlah comesek között egy fenn nem maradt adás-vételt feltételez.⁵⁸ 1319-ben már biztosan Gerlah és fiai a terület birtokosai, hiszen 300 hold földet és erdőt adnak a Csetenye (Cathena) erdőben őket illető részből a jövedelmeikben szűkölködő stólai egyháznak, akinek kérésére elhatárolják a köves, sziklával teli erdőt és földet

⁴⁶ F. VIII/5. 113–114.; AOKlt. V. 905.

⁴⁷ Dl. 63 664; AOKlt. XIV. 609.; Dl. 31 090; AOKlt. XIV. 665. A birtok határaitól tájékoztat még Dl. 31 062.

⁴⁸ F. VIII/1. 259–260.; AOKlt. II. 414. Körmendy szerint a soltészlevél Ófalu alapítására is utalhat, a telepítőlevélben meghatározott terület azonban egyértelműen azonosítható Fridmanvágása határaival és elhelyezkedésével. Vö. KÖRMENDY 1974. 332. és az ott idézett irodalommal.

⁴⁹ F. VIII/5. 113–114.; AOKlt. V. 905.

⁵⁰ F. VIII/3. 153.; AOKlt. X. 495.

⁵¹ AOKlt. XII. 12.

⁵² AOKlt. XII. 75.

⁵³ AOKlt. 341.; Dl. 68 877; Dl. 68 876.

⁵⁴ KÖRMENDY 1974. 311–312.

⁵⁵ KÖRMENDY 1974. 313.; FEKETE NAGY 1934. 204–205.

⁵⁶ AOKlt. III. 601.

⁵⁷ AOKlt. X. 221. vö. Dl. 63 683.

⁵⁸ KÖRMENDY 1974. 313. Fekete Nagy Gerlahot soltésznek tartja. FEKETE NAGY 1934. 204.

Batizfalvától.⁵⁹ Gerlahfalvát és népeit ekkor még nem említik. Egy 1317-ben kelt oklevél szemben Körmeny előbb említett feltételezésével arra enged következtetni, hogy Gerlah az említett Menardus fia volt. 1317-ben ugyanis egy bizonyos néhai szentgyörgyhegyi Menardus (Meynhardus) fia, Gerlah (Gerlacus) comes, aki kétségtelenül azonos a Gerlahfalvát is birtokló Gerlah személyével, a szentlászlói⁶⁰ polgároknak Tamásiban⁶¹ lévő birtokrészét eladja.⁶² A család és a szentlászlóiak közötti kapcsolat továbbra sem szakad meg. Tudjuk, hogy Gerlachfeulde birtokot még 1336 előtt megvásárolta Szentlászló város Gerlah királyi bérlőtől, s azt területéhez csatolta.⁶³ Ez a szerződés valószínűleg már Gerlah fia Gerlahhal jöhetett létre, mert Gerlahfalva 1326-os felosztásakor és 1328-ban is, amikor Gerlah János nevű fia éppen Sztojánfaluban vesz birtokot, apját már néhainak nevezik.⁶⁴ Gerlahfalva alapítását mindenesetre neve miatt mindenképpen az idősebb Gerlah személyéhez kell kötnünk, aki 1326-ban, a már kiteljesedett⁶⁵ falu kettéosztásakor nem élt. Miután Gerlahfalva egy korábban teljesen lakatlan, erdős birtokon jött létre, alapítását az 1310 körüli időszakra tehetjük.

Henningpataka folyó környéke. Vak Mihály és családja 1340-ben Kázmér-falvi Márton fia Mihálynak eladja a folyó melletti terület soltészságát, akinek irtással kellett itt falut létrehozni. Ennek támogatására a birtokos 10 évre elengedte a leteleplők által fizetendő adókat.⁶⁶ A területen nem sokkal később három település is kimutatható,⁶⁷ így nem tudni, pontosan melyiket telepítette Mihály soltész. Csak annyi bizonyos, hogy a kérdéses falu Jaszurmegye keleti határa közelében volt.⁶⁸

Komlóskert (Hophengart, ma Chmel'nica). Telepítéséről csupán egy 1315-ből származó, hamisnak tartott oklevél áll rendelkezésünkre. Eszerint Miklós lublini comes pétervágásai Miklósnak ad soltészséget, hogy szász jogot használó falut telepítsen irtott földön, 60 vagy több telekkel. A telepesek 16 évre kaptak adómentességet.⁶⁹

Kuncfalva (ma Helcmanovce). Semsei Tamás szepesi várnagy Szepes megyei műveletlen birtokán egy kis patak forrásától a Gölnic folyóig terjedő területen

⁵⁹ AOkl. V. 450. A kolostornak adott föld határait 1335-ben is bejárták, de a határoknál itt is csak Batizfalvát említik. AOkl. XIX. 254., 247.

⁶⁰ Csütörtökhely.

⁶¹ Szepestamásfalva.

⁶² F. VIII/2. 95–97., AOkl. IV. 461. Gerlah itt említett fiai: János, István, Hencmannus, Gerlacus, Miklós és Peturmannus. 1315-ben Gerlah comes János és Hencmannus nevű fiait (AOkl. IV. 146.), 1326-ban pedig János, István, Gerlacus, Miklós és Péter nevű fiait említik (vö. AOkl. X. 221.).

⁶³ AOkl. XX. 153.; F. VIII/4. 168–170.; vö. DI. 57 317; DI. 39 453. Feltehetően csak a birtok egy részének eladásáról lehetett szó.

⁶⁴ AOkl. XII. 254.; SAMUEL WEBER: Supplementum III. analectorum terrae Scepusiensis. Lőcse 1908. (továbbiakban: WEBER) 6–7.

⁶⁵ KÖRMENDY 1974. 314–315.

⁶⁶ Df. 263 060., AOkl. XXIV. 256.

⁶⁷ Vö. FEKETE NAGY 1934. 154. Körmeny úgy véli, az oklevél Henningpataka újratelepítésére utal. KÖRMENDY 1974. 329.

⁶⁸ DI. 83 237.

⁶⁹ F. VIII/5. 101–103.; AOkl. IV. 219.

falut akart alapítani Kuncfalva néven, s ehhez 1326-ban a Szalókból való Kuncmannt fogadta soltésszé, 16 év adómentességet ígérve a letelepedőknek.⁷⁰ Több Károly Róbert kori oklevél nem szól a településről.

Lazonpatak (ma Prodboč). A Zsigray család birtoka. Zsigray Danus 1314-ben vásárolta meg a Székiek Zsaluzsán falujától elhatárolt Lazonpatak nevű erdőt vagy erdős földet Olsavicával együtt.⁷¹ 1316-ban már említik az újonnan telepített, szabad tizeddel rendelkező falut.⁷² A település helyén lévő erdők kivágása a század elején kezdődhetett, ahol két település jött létre: Lazonpatak és Olsavica.

Lipnik. Lipnik erdösségéből 1314-ben görgői Hannus fia Gyula (Jula) comes a Lipnik folyó forrásánál, a Dunajec folyó mellett fekvő erdőt kéri adományba Károly királytól, hogy azt betelepíthesse.⁷³ Az adományról egy évvel később állítottak ki privilégiumot, ami lakatlan királyi erdőnek nevezi a területet.⁷⁴ Az adományt 1322-ben átíró szepesi káptalani oklevél,⁷⁵ illetve a Károly király által 1323-ban kiadott megerősítő és átíró királyi oklevél⁷⁶ nem utal új település létrejöttére, hiszen erdőnek nevezi a területet. 1330-ban viszont már Lipnik faluval találkozunk egy határjárás során Szentpéterfalva, Lehnice és Toporc falvak közelében.⁷⁷ A terjeszkedő településnek 1338-ban már két részét is említik: Alsó- és Felsőlipniket.⁷⁸ Figyelembe véve, hogy egy irtással létrejött új település kialakulásához átlagosan 15–16 évre volt szükség, a falu telepítése közvetlenül az adománytétel környékén megkezdődhetett.

Lublópataka (Újlubló, ma Nová L'ublovňa). 1308-ban Omode nádor fia, János soltésszéget ad Adiptis fia Helbrandusnak, hogy a Lubló folyó melletti birtokára szabadokat költöztessen, s ehhez 16 évi adómentességet ígér.⁷⁹ A Károly Róbert korból nincs több adatunk a településre.

Olsavica (Nagyolsva, ma Ol'savica). Olsavica először 1300-ban tűnik fel a Zsigray család birtokai között erdős területként.⁸⁰ A Szentmargitától északra fekvő település helyén lévő erdőben 1308 körül kezdhették az irtást. Pál szepesi prépost ugyanis ekkor engedélyezi a birtokos Zsigray Miklósnak, hogy kápolnát építhessen a telepítendő faluban, aminek papja a szepesi prépostnak tartozott engedelmességgel.⁸¹ 1314-ben Olsavica egy részét, amit Zsigray Danus vásárolt rokonaitól, még

⁷⁰ F. VIII/3. 140–143.; AOkt. X. 455.

⁷¹ AO. I. 332–333., AOkt. III. 681.; REG. SLOV. I. 497., AOkt. III. 680.; REG. SLOV. I. 498–499., AOkt. III. 679.

⁷² F. VIII/1. 605–606.; AOkt. IV. 238.

⁷³ AOkt. III. 840.

⁷⁴ AOkt. IV. 171.

⁷⁵ AOkt. VI. 653.

⁷⁶ AOkt. VII. 647. Az oklevél a szepesi káptalan 1327. évi átírásában maradt fenn (l. AOkt. 510.).

⁷⁷ AOkt. XIV. 405.

⁷⁸ F. VIII/4. 352. Vö. FEKETE NAGY 1934. 235–236.

⁷⁹ REG. SLOV. I. 247.; AOkt. II. 307.

⁸⁰ Hazai Okmánytár. Codex diplomaticus patrius. I–VIII. Győr–Budapest 1865–1891. (továbbiakban: HO.) VI. 456.

⁸¹ AO. I. 148–149.; AOkt. II. 358.

mindig erdős földnek mondják.⁸² 1319-ben is erdős földnek mondják még a birtokot,⁸³ tehát itt még folyt a telepítés. A falut biztosan soltész telepítette,⁸⁴ de a telepítés pontos körülményeit nem ismerjük.⁸⁵

Stephanicou. 1322-ben Fülöp szepesi és újvári comes az Újlubló melletti erdőt Kislomnici Péter fia Istvánnak adja, hogy ott németek szokása és joga (more ac iure theutonicorum) szerint irtással annyi telket hozzon létre, amennyi erdőt szántófölddé tud tenni. A majdan létrejövő falut Stephanicou-nak nevezi, s a népeknek 16 év adómentességet ad.⁸⁶ Legközelebb 1408-ban tűnik elő, amikor Lubló vára tartozékai között sorolják fel. A középkor végén újratelepítették.⁸⁷

Szentmargita. A Podolintól és Toporcától észak-nyugatra található falu először 1323-ban fordul elő, amikor Fülöp nádor az általa elfoglalt birtokokat, többek között Szentmargitát visszaadja a Görgeyeknek. Károly király még ugyanebben az évben átírja az oklevelet.⁸⁸ Nem sokkal később, 1329-ben Fülöp fiával, Vilmos szepesi és újvári comes-szel szemben kellett esküvel bizonyítania a Görgeyeknek, hogy a birtok hozzájuk tartozik.⁸⁹ Egy évvel később Vilmos Szentmargitát a Görgeyek örökjögű birtokának ismeri el.⁹⁰ A településsel a Károly Róbert korban később nem találkozunk.⁹¹ A falu telepítésére és lakosságára vonatkozóan nincs adat,⁹² bár a Görgey birtokok észak felé irányuló terjeszkedésébe jól beleillene a közvetlen Schönwald mellett található település 1310 körüli alapítása.⁹³

Szentpéter(falva). 1323-ban a Görgey család birtokai (Tótgörgő, Kétrépás, Toporc, Schönwald, Szentmargita, Richwald, Meldur, Kistoporc) között említene egy Szentpéter (Scenpetur) nevű települést,⁹⁴ amely a korábbi oklevelekben nem fordul elő.⁹⁵ Később, 1330-ban tűnik fel a Görgey család birtokai között a Lipniktől északra elhelyezkedő, azzal határos Szentpéterfalva (villa Sancti Petri) falu,⁹⁶ amely feltehetően

⁸² REG. SLOV. I. 497.; AOkl. III. 680.; REG. SLOV. I. 498–499.; AOkl. III. 679.

⁸³ AOkl. V. 403.

⁸⁴ KÖRMENDY 1974. 329., aki egyetért Fekete Nagy Antallal abban, hogy a falut ekkor újratelepítik (FEKETE NAGY 1934. 159.).

⁸⁵ A falu további említései a korszakban: AOkl. IV. 552.; AOkl. VI. 199. (határjárással); DI. 41 308. (1317. március 21. AOkl.-ból kimaradt).

⁸⁶ F. VIII/2. 389–391., AOkl. VI. 473. Az oklevél eredetije nem maradt fenn.

⁸⁷ FEKETE NAGY 1934. 250–251. Lehetséges, hogy azonos az 1330-ban Jakabfalva néven említett településsel. AOkl. XIV. 176, 587.

⁸⁸ F. VIII/5. 133–137.; AOkl. VII. 33., 361. Károly király egy évvel később ismételtén átírja az oklevelet és megerősíti a Görgeyeket a birtokban. AOkl. VIII. 579.

⁸⁹ AO. II. 423–424.; AOkl. XIII. 430., 432.

⁹⁰ AOkl. XIV. 405.

⁹¹ Fekete Nagy Antal szerint nem lehetett nagy település, mert a 14. sz. végén eltűnt (FEKETE NAGY 1934. 230.). Okleveles adatok azonban azt bizonyítják, hogy a falu később is biztosan fennállt (DI. 83 664; DI. 83 670; DI. 83 670; DI. 63 828; DI. 63 834; DI. 24 957; DI. 39 993; DI. 75 480).

⁹² Fekete Nagy német telepítésnek tartja. (FEKETE NAGY 1934. 230.)

⁹³ Vö. KÖRMENDY 1974. 318–328.

⁹⁴ F. VIII/5. 134–135., AOkl. VII. 33.; F. VIII/5. 133–137., AOkl. VII. 361.

⁹⁵ Vö. FEKETE NAGY 1934. 235.

⁹⁶ AOkl. XIV. 405.

a korábban említett Péterfalvával azonos. A falu környezete az 1300-as évek elején még erdőség volt, hiszen amikor a Görgey család 1314-ben adományba kéri a Lipnik folyó melletti erdőt, egyetlen közeli települést sem említene. Eszerint az egymással határos Lipnik és Szentpéter(falva) telepítése nagyjából egy időben, vagyis 1315 körül történhetett.

Szentgyörgy (Szepesszentgyörgy, ma Jurské). A Poprád folyótól keletre eső település 1329-ben tűnik fel a Görgey család birtokai között.⁹⁷ A Károly Róbert korban ezt követően csak egyszer említik a falut.⁹⁸ A következő adatunk már 1354-ből származik, amikor újratelepítik.⁹⁹

Nem lokalizálható települések.

Prinicz erdőt, amely a Dunajec mellett volt, Henrik miechówi prépost 1313-ban a kismárki Heydenricusnak adta, hogy ott települést hozzon létre.¹⁰⁰ Az itteni telepítésről csak ez az egy adatunk van, így nem tudjuk, lezárult-e a telepítés, illetve milyen falu alakult itt.¹⁰¹

Szépmező, Ziprytfalu. A Berzeviczy család szepesi birtokain pontosan be nem határolható helyen kialakult település. A Szépmező (Pulchrum pratum) mellett, egy meg nem nevezett patak partján alapítandó, szepesi szászok szabadságát használó település létrehozására adott soltságjogot Rikolf fia Herke 1311-ben Henrik őr-noknak és Henrik kereskedőnek. A falut Herke Ziprytnak nevezi.¹⁰² Egy évvel később Henrikfalva telepítőlevelében tanúként szerepel Szépmező plébánosa: Konrád, és az itteni bíró: Henrik.¹⁰³ A településről több adatunk nincs.

Trencsén megye

Henrikfalva (Kolaróc, ma Kolárovice). 1312-ben Kaszai (Kosyczi) Loránd várnagy németek joga szerinti telepítésre Henriknek adta Henrikfalva soltságát (villicatio, iudicium), s meghagyta, hogy a létrejövő új település Zsolna város jogával éljen.¹⁰⁴ Az oklevél 18 évre ad mentességet az adófizetés alól minden letelepülőnek.¹⁰⁵ A falu Károly Róbert korában később nem szerepel az oklevelekben.

Lednic várnagya, Chokaday 1336-ban soltságzlevelet ad Haynos falunagynak és örököseinek, hogy a hozzá tartozó területen népének bármely helyzetű embereit

⁹⁷ AO. II. 423–424.; AOkt. XIII. 430., 432.

⁹⁸ AOkt. XIV. 405.

⁹⁹ KÖRMENDY 1974. 326–327.

¹⁰⁰ REG. SLOV. I. 468.; AOkt. 493.

¹⁰¹ A falu később a Szent Sír Kanonokrend birtokai közé tartozott. KURECSKÓ MIHÁLY – STOSSEK BALÁZS: A Szent Sír Kanonokrend története Magyarországon. In: *Capitulum I. Tanulmányok a középkori magyar egyház történetéből.* Szerk. KOSZTA LÁSZLÓ. Szeged 1998. 109., 120.

¹⁰² AOkt. III. 125.

¹⁰³ REG. SLOV. I. 417–418.; AOkt. III. 248.

¹⁰⁴ Zsolna jogáról I. MICHAL BADA: A zsolnai városi könyv. In: CSUKOVITS – LENGYEL 187–197.

¹⁰⁵ REG. SLOV. I. 417–418.; AOkt. III. 248.

letelepítse.¹⁰⁶ Mivel a birtok határaitól és az itt létrejött településről más adat nem maradt fenn, az itt alapított településről mást nem tudunk.

Roszina (ma Rosina). A település Zsolna mellett található. 1341-ben Pál országbíró a falu soltészségét (iudicium) Walternek adta azzal a feltétellel, hogy öt évig gyűjtsön ide népeket, akiknek az itteni falvak módjára kellett adózniuk. Az országbíró ugyanekkor elrendelte, hogy a települést Zsolna város joga szerint kell alapítani, s telket adott templomépítésre is.¹⁰⁷ Mivel Roszina korábbi oklevelekben nem fordul elő, a telepítési időszak rövidege arra utalhat, hogy a terület művelés alatt állt, így a falu alapítását 1341-re kell tenni.

Zemplén megye

Agyagospataka. Demeter királyi tárnokmester 1333-ban Péternek, hanusfalvai bírója és officialisa testvérének adja soltészségbe a Lipóc várához tartozó, egy nagy erdőben lévő Agyagospataka nevű öröklött birtokát, ami még teljesen lakatlan. A falu erdőirtással történő létrehozására 16 évet hagy, ezt követően a lakosságnak Hanusfalva szabadsága szerint kell élnie, s a collectát a lipóci várnagynak kell fizetnie.¹⁰⁸

Kiszucaújhely (ma Kysucké Nové Mesto). Sándor országbíró királyi parancsra cselekedve a Lethezyn nevű telepítvényt Henrik hornici bírónak adja, hogy ott Zsolna város joga szerint alapítson települést, amit Congesbergh-nek akar nevezni. A szántók után 3, a kivágandó erdők után 18 év adómentességet engedélyez, s elrendeli, hogy a várost (civitas), amely vámmentességet élvez, s keddenként vásárt tarthat, sövényvel és árokkal erősítsék meg.¹⁰⁹

Gömör megye

Az Aranyas-folyó mellett fekvő erdejét Bebek Miklós, Benedek fia 1331-ben Mártonnak adta soltészségbe, hogy ott - a szintén birtokai közé tartozó - Csetnek város polgárainak szabadságával élő falut alapítson. Az ide települőknek 14 évre ad adómentességet.¹¹⁰

Murány mellett, a várhoz tartozó birtokukat Dezső, Leusták, Roland és István, a Ratholth nembeli Roland nádor fiai 1321-ben, betelepítésre átadják a Sztoján nembeli Helbrandus fiainak, Helbrandusnak és Elyasnak. A soltészeknek állított Elyasnak és Helbrandusnak falvanként legalább 40 családot kellett letelepíteniük, Greniz (Szepesvéghely) nevű birtokuk szabadságainak megfelelően.¹¹¹

¹⁰⁶ AOkl. XX. 509.

¹⁰⁷ AOkl. XXV. 867.

¹⁰⁸ AO. III. 42–43., AOkl. XVII. 485.

¹⁰⁹ F. XI. 510–512., AOkl. IX. 571.

¹¹⁰ AO. II. 517–518., AOkl. XV. 2. A településsel és környezetével kapcsolatos további megállapításokat I. KOLLMANN ÖRS LÁSZLÓ: Az észak-gömöri központi helyek középkori és kora újkori fejlődése (továbbiakban: KOLLMANN). In: CSUKOVITS – LENGUEL 51.

¹¹¹ AO. I. 643–645.; AOkl. VI. 391., KOLLMANN 59.

Adalékok Jánki László kalocsai érsek életrajzához

Jánki László kalocsai érsek I. Károly egyik leghűségesebb főpapja volt, 1317-től 20 éven keresztül, haláláig állt a kalocsai főegyházmegye élén, s közben a királyi kancellár tisztét is birtokolta. Jelen dolgozat nem kívánja az érsek teljes életrajzát felvázolni, hiszen azt Katona István,¹ illetve az elmúlt évtizedekben Udvardy József² már megtették. E tanulmány Jánki László érsekségének csupán első éveit kívánja felvillantani és értelmezni, azokat az éveket, mikor az egyházfők tevőlegesen részt kívántak venni a belpolitikai élet irányításában, és ez többé-kevésbe sikerült is nekik.

Nagyon jellemző I. Károly egész uralkodói mentalitására, a kormányzatról alkotott elképzeléseire az a kép, ahogy ő először Magyarországra lépett. 1300 augusztusában apja, II. Károly elindította 12 éves fiát viszonylag csekély kísérettel, a magyarországi hátország bármiféle birtoklása nélkül, csupán firenzei bankároktól felvett pénzzel – aminek az volt a rendeltetése, hogy azzal magyar urakat nyerjen meg magának. Mikor hajói befutottak Spalato kikötőjébe, az Anjou-párt hívei fogadták a tengerparton, délvidéki főurak, Šubic Pál, majd Zágrábtól Csák Ugrin vezették az ország belseje felé. Támogatásra valóban szüksége volt, mivel maga III. András király sem törődött vele, hiszen a világi és egyházi elit (az Anjou-párti Bicskei Gergely esztergomi érsek kivételével) a törvényes uralkodó oldalán állt.³ Ez a kiindulási helyzet, hogy szüksége van uralma elismertetéséhez emberekre, a további események tükrében úgy módosult, hogy nagy szüksége van uralma megtartásához megbízható emberekre.

Hiszen VIII. Bonifác, majd V. Kelemen pápa ugyan a tőlük hűbéresként függő nápolyi Anjoukat támogatta, de a tényleges magyarországi helyzetben Károlynak kellett felvennie a versenyt először a trónkövetelőkkel, majd az ő távozásukkal a nagyhatalmú tartományurakkal szemben.

Hiába sikerült ugyanis 1309 folyamán végre Gentilis pápai legátus segítségével a tartományurakat Anjou Károly mellé állítani, s így 1310 augusztusában immár harmadszorra, de végre a Kán Lászlótól visszaszerzett Szent Koronával is megkoronáztathatta magát, a tartományurak és a király közötti egyezség csak rövid ideig tartott. Már 1311 folyamán Csák Máté pusztítva Buda kapujáig jutott előre, és ezzel utat nyitott Károly Róbert uralkodásának második szakaszához, amely 1311-től 1323-ig tartott, és a tartományurak elleni háborúk jegyében telt. 1315-ben I. Károly

¹ KATONA, STEPHANUS: *Historia metropolitanae Colocensis ecclesie* I–II. Colocae 1800. 534.; KATONA ISTVÁN: *A kalocsai érseki egyház története*. I. Ford. TAKÁCS JÓZSEF. Kalocsa 2001. 303.

² UDVARDY JÓZSEF: *A kalocsai érsekek életrajza* (1000–1526). Köln 1991. (továbbiakban: UDVARDY 1991.) 500.

³ *Magyarország vegyesházi királyai*. Szerk. KRISTÓ GYULA. Budapest 2003. 25–26. (A vonatkozó rész KRISTÓ GYULA munkája.)

arra kényszerült, hogy a királyi székhelyet a kevésbé biztonságos Budáról a nehezen megközelíthető Temesvárra helyezze át.⁴

Jánki László kalocsai érsekségének kezdete is erre az időszakra tehető, nevezetesen az 1317-es évre. Jánki László ferences szerzetes volt, a király őt szemelte ki a már évek óta üresedésben lévő kalocsai érsekségre. Csák Vince kalocsai érsek 1311-ben bekövetkezett halála után ugyan a kalocsai és bácsi káptalan érvényesen választott érseket Vicsadoli Demeter kalocsai káptalani prépost személyében, aki 1311 és 1317 között az akkori szokás szerint mint megválasztott, de meg nem erősített érsek igazgatta az egyházmegyét, ezen idő közben a pápai megerősítést azonban nem tudta megszerezni.⁵

A korszaknak ez egy általános problémája, hiszen az utolsó Árpádok uralkodása alatt a káptalanok választási joga érvényben volt, ugyanakkor Károly Róbert uralkodása alatt ezt a káptalani választási jogot pusztán formalitássá próbálta lefokozni. Ezt a törekvését segítette, hogy a pápaság szintén a választási rendszer ellen volt, a maga hatalmából akarta a főpapi székeket betölteni. A közös érdeknek az lett a következménye, hogy a pápák V. Kelemtől XII. Benedekig, ha a király és káptalan között ellentét volt a megválasztandó személye körül, a káptalanok jelöltjeivel szemben mindig a király jelöltjei mellett döntöttek, ugyanakkor a káptalani választásokat, ha arra mód kínálkozott, formai okokból megsemmisítették.⁶

I. Károly választását befolyásolta, hogy a királyi család vonzódott a koldulórendi szerzetesekhez. A király nagybátyja, az 1317-ben kanonizált Szent Lajos toulouse-i püspök tiszteletére ferences kolostort építtetett a Maros menti Lippán. Későbbi felesége, Erzsébet királyné gyóntatója szintén ferences rendi szerzetes volt. Károly Róbert általában tartózkodott az arisztokraták főpapi kinevezésétől, több esetben is koldulórendi szerzetesekre bízta egy-egy egyházmegye kormányzását.⁷

Nem sokkal XXII. János pápa megválasztása után, 1317 tavaszán követet küldött Károly Avignonba, hogy az új pápát üdvözlje. A levelet saját gyóntatója, Péter székesfehérvári domokos perjel vitte. Péter priort erre az útra elkísérte Jánki László ferences szerzetes is. I. Károlynak az volt a szándéka, hogy a pápa őket ne-

⁴ Erdélyben kiűjtultak a zavargások, északkelet Magyarország a Borsák és az Amadé fiak révén, a Dunántúl és a Felvidék északnyugati része pedig a Kőszegiek és Csák Máté révén okozott gondot az uralkodónak. KRISTÓ GYULA – BARTA JÁNOS – GERGELY JENŐ: Magyarország története. Előidőktől 2000-ig. Budapest 2002. 120–121. (A vonatkozó rész KRISTÓ GYULA munkája.)

⁵ Demeter és a káptalanok képviselői Gentilis bíborshoz járultak megerősítés végett, aki már akkor megkapta visszahívását, és erre hivatkozva a választás törvényességével már nem törődött. Demeternek személyesen kellett volna a pápai udvarba mennie, de az egyházmegyéje déli végcsein garázdálkodó II. Uros István szerb király elleni védekezés miatt nem hagyhatta el az érsekség területét. Maga helyett képviselőt küldött a káptalan tanú társaságában, azonban a pápai udvar nem foglalkozott érdeken velük. UDVARDY 1991. 188.; TÖRÖK JÓZSEF: A tizennegyedik század magyar egyháztörténete. Budapest 2004. (továbbiakban: TÖRÖK 2004.) 50.

⁶ HERMANN EGYED: A katolikus egyház története Magyarországon. München 1973. 126.

⁷ ENGEL PÁL – KRISTÓ GYULA – KUBINYI ANDRÁS: Magyarország története 1301–1526. Budapest 1998. (továbbiakban: KRISTÓ 1998.) 65. (A vonatkozó rész KRISTÓ GYULA munkája.)

vezze ki az üresedésben lévő főpapi székekre. A szerzetesek egészen a nyár végéig Avignonban tartózkodtak. Péter boszniai püspök lett július 15-én, László pedig kalocsai érsek augusztus 15-én.⁸

A kinevezési okirat világosan mondja, hogy a király többszörösen ajánlotta Lászlót, amiből kitűnik, hogy kedvelte őt, feddhetetlen életűnek és tudományokban jártasnak mondja. A kinevező bullában a pápa ismerteti a korábbi választott kalocsai érsek, Vicsadoli Demeter káptalani választásának és ügyének a történetét, valamint azt, hogy bizonyos okok miatt azt megsemmisítette, és a következő érsek kinevezését magának tartotta fenn.⁹

Ezen tények alapján, s mivel Jáнки László majd húsz éven keresztül, haláláig töltötte be az érseki hivatalt, végig hűséges híve maradv a I. Károlynak, felmerültek olyan feltételezések, miszerint magának Károly királynak a rokona lett volna, vagy legalábbis itáliai eredetű családból származott.¹⁰

A Jáнки családról Engel Pál kutatásai alapján elmondható, hogy ismeretlen eredetű 14–15. századi főnemesi család, alapítója Oldruh fia Dénes fia Tamás beregi (1314–20) és ugocsai (1314–24) ispán, aki testvéreivel, Pál tolnai ispánnal (1319–20), óbudai, szegedi és dombói várnaggyal, Miklós krassófi és érdsomlyói várnaggyal (1323) együtt jelentős szerepet játszott az 1310-es évek második felében, illetve az 1320-as évek elején I. Károly király uralmának megalapozásában. Fő birtokaik Szatmár, Ugocsa, illetve Csanád és Krassó megyékben feküdtek. A családhoz tartozott, (feltehetően szintén Tamás testvére volt) László ferences szerzetes, a későbbi kalocsai érsek is.¹¹ Nem zárható ki, hogy Jáнки László azonos azzal a László minorita rendi testvérrel, akit egy 1316. január 7-én Nápolyban kelt oklevél a magyar király káplánjának és gyóntatójának nevez.¹² Ebben az esetben még bizalmasabbnak tűnik az a kapcsolat, ami I. Károlyt és Jáнки Lászlót egymáshoz fűzte, hiszen nem csak egy őt támogató főúri család egyik tagjáról van szó, hanem egy olyan emberről, akiben feltételezhetően lelkileg is megbízott, így még érthetőbb, miért ajánlotta őt annyira a pápának.

Az érsek kinevezéséről a pápa értesítette a királyt és a kalocsai káptalant. László tehát mint teljes jogú érsek jött haza székvárosába, 1317. október 23-án már

⁸ UDVARDY, 1991. 190.

⁹ FEJÉR, GEORGIUS: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. VIII. 2–4. Budae 1832. (továbbiakban: F VIII. 2.) 85–88.; THEINER, AUGUSTINUS: Vetera monumenta historica Hungariae sacrae illustrantia I. Romae 1859. (továbbiakban: THEINER) I. 459–460.; Anjou-kori oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia. III–V., XVII. Szerk.: KRISTÓ GYULA. Budapest – Szeged 1996. (továbbiakban: ANJOU-OKLT.) IV. 544. sz.; Hogy nem Vicsadoli Demeter személyével volt probléma, azt mi sem bizonyítja jobban, minthogy elég sokáig, 1351-ig viselte a kalocsai káptalanban a préposti tisztet. UDVARDY 1991. 188.

¹⁰ UDVARDY 1991. 190.

¹¹ ENGEL PÁL: Jáнки. In: Korai magyar történeti lexikon (9–14. század). Főszerk. KRISTÓ GYULA. Szerk. ENGEL PÁL – MAKK FERENC. Budapest 1994. 300.

¹² WENZEL GUSZTÁV: Magyar diplomáciai emlékek az Anjou-korból. Acta extera Andegavensia. Budapest 1874. I. 205.; ANJOU-OKLT. IV. 223. sz.

ithon volt,¹³ részt vett a Komárom alatti hadjáratban.¹⁴ Alig pár hónap múlva azonban a király háta mögött döntő lépésre szánta el magát. Megelégedte az egyházi javak romlását, világiak kezére való jutását, ami többek között a kalocsai főegyház-megyét is sújtotta, ugyanis az évek óta tartó széküresedés miatt is az érseki javak egy részét István szerb király, valamint más nemesek foglalták el. Minthogy a királytól hiába vártak orvoslást, a püspökök testülete döntő lépésre szánta el magát, és Kalocsára nemzeti zsinatot hívtak össze, hogy a védelem és az együttműködés módját megállapítsák.¹⁵

Nem volt ez a püspöki gyűlés előzmények nélküli, hiszen 1313. november 1-jén Budán más sor került egy ilyen egységes püspöki véleményre. Akkor a jelenlévő püspökök, Imre váradi, János nyitrai, Ágoston zágrábi, István veszprémi, Miklós győri és György szerémi püspökök V. Kelemen pápától azt kérték, hogy Károly Róbert gondoskodjék a Csák Máté miatt sok kárt szenvedett esztergomi egyházzal, és a neki alávetett egyházakat is kártalanítsa.¹⁶

Az 1318 elejére a kalocsai főszékesegyházba hirdetett zsinaton mindkét érseki tartomány püspökei megjelentek és határozatokat hoztak többek között arról, hogy egymást a sérelmek orvoslásában segíteni fogják, minden rendű és rangú személy ellen, aki az egyház szabadságát sérti, mindkét hatalommal, lelkivel és világgal egyaránt küzdeni fognak. Egyházi hírnökök intézményét állítják fel, akik az egyik püspök üzenetét megviszik a többinek. A szövetséget megszegő püspököt esküszegőnek és becstelennek nyilváníthatják, és lépéseket tehetnek a Szentszéknél, hogy hivatalától megfosszák. Püspöknél alacsonyabb rendű egyházi ember pedig, ha az egyház kárára az üldözők mellé állna, ki kell közösiíteni az egyházból és javadalmától meg kell fosztani. (A végzések ki nem mondva, de a király ellen is irányultak.)¹⁷

Mielőtt a püspökök a zsinatról eltávoztak, megbízták László pécsi és Ivánka váradi püspököt, hogy menjenek Temesvárra a királyhoz, és közöljék vele a határozatokat. László érseket pedig megbízták, hogy a követek értesítéseit közölje majd velük. I. Károly nem akarta maga ellen hangolni a püspököket, ezért gyors intézkedéseket tett. 1318. március 14-i rendelete értelmében az ország rendjeit július 1-jére

¹³ Hazai Okmánytár. Codex diplomaticus patrius. II. Budapest 1865. 28–30.; Anjou-oklt. IV. 604. sz.

¹⁴ DL. 50 657.; ANJOU-OKLT. IV. 608. sz.

¹⁵ UDVARDY, 1991. 191.; TÖRÖK 2004. 56.

¹⁶ FERDINANDUS KNAUZ – LUDOVICUS CRESCENS DEDEK: Monumenta ecclesie Strigoniensis. II. Strigonia 1882. (továbbiakban: STR. II.) 688–689.; ANJOU-OKLT. III. 623. sz.; KRISTÓ, 1998. 63.; BEKE MARGIT: II. Tamás. In: *Esztergomi érsekek, 1001–2003*. Szerk. BEKE MARGIT. Budapest 2003.) (továbbiakban: BEKE 2003.) 147.

¹⁷ STR. II. 747–746.; ANJOU-OKLT. IV. 46. sz.; Mindjárt a zsinat után sor került arra, hogy annak határozatait sajátos módon foganatosítsák. Trencsényi Csák Máté, az ország északnyugati részének oligarchája, megtámadta a király hívét, a nyitrai püspököt, a püspöknek mérhetetlen károkat okozva. Nyitra várát felgyújtotta, leégett a székesegyház, a kanonokok házai, lefoglalta a püspök birtokait, és jobbágynak számtalan dologi és személyi kárt okozott. Ezért János nyitrai püspök őt és cinkostársait kiközösítette. E fenytéket László kalocsai érsekkel és a többi püspökkel egyetértve mondta ki Kalocsán a székesegyházban 1318. március 3-án, és a fenyték kimondásának megtörténtéről bizónyságlevelet adott ki. F. VIII. 2. 169–183.; ANJOU-OKLT. IV. 50. sz.; UDVARDY 1991. 192.

Rákosra *generalis congregatio*ra hívta össze, hogy a jogsérelmek ügyét megtárgyalják. A másik rendeletben, ami március 15-én kelt, meghagyta az ispánoknak, bírának és várnagyoknak, hogy az egyház elvett javait vegyék vissza, az ellenszegülőket büntessék meg.¹⁸

Miután a két püspök a királyi rendeletekkel Kalocsára visszaérkezett, László érsek mindjárt március 22-én közölte azokat a többi püspökkel. Felajánlotta, hogy a rendeleteket lemásoltatja, és nagyobb hitelesség kedvéért a királyi kúriában lepecsételteti. Ezen kívül meghagyta, hogy a királyi leveleket az elkövetkező nagycsütörtökön olvassák fel a papságnak és a népnek. Végül úgy intézkedett, hogy azok a főpapok, akik az országgyűlésre jönnek, előbb nála, Apostagon gyülekezzenek és jelentkezzenek, s már megbeszélt tervvel és állásfoglalással vonuljanak Rákosra.¹⁹

Bár az 1318 július eleji országgyűlés lefolyásáról nem maradt fenn adat, az biztos, hogy 1318 és 1320 között több oklevélben is maradt nyoma annak, hogy a püspökök testületileg közösen léptek fel országgyűléseken, illetve ha arról volt szó, akár a pápához is közösen folyamodtak Károly Róbert egyházi javakat sértő túlkapásai ellen.

Így 1318 novemberében az esztergomi és kalocsai érsek és *suffraganeus*aik közösen tájékoztatták XXII. János pápát azokról a sérelmekről, amelyeket I. Károly király okozott Miklós győri püspöknek és a győri egyháznak.²⁰ 1320 augusztusában Temesváron Tamás és László érsekek, valamint néven nem nevezett püspökök egy leánynegyed ügyében döntöttek.²¹

1320 novemberében Székesfehérváron gyűltek össze az ország püspökei és nemesei országgyűlésre, ahol az ítélezések mellett a király távollétében az érsekek és a püspökök az ország súlyos ügyeiről is tárgyaltak.²² 1320 november 12-én kelt oklevél név szerint is felsorolja az akkor Székesfehérváron ítélező püspököket, így Tamás esztergomi és László kalocsai érsek mellett jelen voltak János nyitrai, Benedek csanádi, István veszprémi, György szerémi, Miklós győri, László pécsi, Ivánka váradi és Péter boszniai püspökök.

Kétségtelen, hogy a püspökök közös fellépése elsősorban a kaotikus belpolitikai helyzettel volt magyarázható. A király számára azért lehetett ez félelmetes és pozíciójára nézve veszélyes, mert a korszakban egyedülálló módon a két érsek láthatóan elég jól megértette egymást, és *suffraganeus* püspökeiket is mozgósítani tudták akár a király ellenében is. Ez különösen az 1318-as kalocsai találkozón látszott, amikor (minthogy a váci püspöki szék éppen üresedésben volt) gyakorlatilag a teljes püspöki kar megjelent.

Nyilván a kezdeményezés Tamás esztergomi érsektől származhatott, aki 1305 óta töltötte be hivatalát, és bár következetesen Károly Róbert páriján állt, de

¹⁸ F. VIII. 2. 163–165.; ANJOU-OKLT. IV. 65., 67. sz.

¹⁹ F. VIII. 2. 168–169.; ANJOU-OKLT. IV. 76. sz.; KRISTÓ 1998. 63.

²⁰ THEINER I. 463.; ANJOU-OKLT. V. 306. sz.

²¹ STR. II. 712–713.; ANJOU-OKLT. V. 888. sz.

²² STR. II. 784–785.; ANJOU-OKLT. V. 924. sz.

Csák Máté pusztításai miatt az ő egyháztartománya szenvedett leginkább.²³ A politikai életben is otthonosabb volt, mint az alig pár hónapja érseki kinevezést kapott Jánki László. Ami talán megdöbbenhetette a királyt, hogy a kezes báránynak tűnő ferences gyóntató milyen gyorsan és milyen határozottan lép fel akár ellene is, megnyitva a szervezkedők előtt saját székesegyházát, sőt a korábbi jó kapcsolatukat felhasználva akár gyors eredmények elérésére is képes.

Az érsekek és püspökeik együttes fellépése a belpolitikai életben 1320 novembere után megszakad. Az elsődleges oka ennek az lehetett, hogy 1321 elején meghalt Tamás esztergomi érsek.²⁴ Aki pedig őt az érseki székből nem csekély királyi nyomásra követte, az Piast Boleszló volt, aki kétszeresen is rokonságban állt I. Károlylyal annak feleségei révén. Boleszló nővére, Mária a király második felesége volt, negyedik felesége, Lokietek Erzsébet pedig a főpap unokatestvére. 1321 márciusában Csák Máté is meghalt. A főpapi szervezkedés leállásában azonban a döntő tényező Tamás esztergomi érsek halála, illetve az új érseki rokon kinevezése lehetett.²⁵

1322-ben, amikor a szegénységi vita újra föllángolt a ferences rendben, a pápa többek között Jánki László kalocsai érseket is meghívta Avignonba tanácskozásra. XXII. János pápa tudós férfiak véleményét is meghallgatva a ferences nagykáptalan 1322-es döntése kapcsán kiadott két konstitúciót, ezekben a pápa elítélte azt az állítást, hogy az apostolok és Jézus nem birtokoltak semmit. A tanácskozás jegyzőkönyve megmaradt, és eszerint az érsek azzal érvelt, hogy Jézus és az apostolok közösen birtokoltak, amint ez a Szentírás több helyéből (Jn 13, 27–8; Jn, 4,8; Lk, 22, 36) is kitűnik.²⁶ Az 1318-as és a most felvillantott események tükrében úgy tűnik, mintha a király ferences kegyeltje új tisztségébe lépve rövid időn belül mintha éppen a királyt, és éppen a ferences rendet hagyná cserben.

A király és Jánki László viszonya azonban hosszú évek múlva is bizalmi maradt. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint ahogy a király fia, Lajos számára a trónt biztosítani kívánta. Károly élete vége felé visszaemlékezett, milyen zűrzavar támadhat abból, ha az országnak egyszerre több koronázott királya is van. Ezért még életében a pápához folyamodott, hogy a koronázást illetően a következő intézkedést tegye. A király koronázása a király az esztergomi érsek feladata és joga. Ha azonban a koronázás idején ez a szék üresedésben lenne, vagy pedig az esztergomi érsek betegség, esetleg távollét miatt nem tudna koronázni, vagy vonakodnék Lajost megkoronázni, akkor a koronázandó király megkérhesse László kalocsai érseket, vagy a váradi vagy a zágrábi püspököt, mint az uralkodóház hű embereit, hogy a koronázást elvégezhessék. XXII. János pápa 1333. július 31-én hozzájárult e kéréshez azzal a feltétellel, hogy ebből a tényből a jövőre nézve semmi jogot nem formálhatnak maguknak.²⁷

²³ BEKE 2003. 146–147.

²⁴ BEKE 2003. 150.

²⁵ BARCS ESZTER: Piast Boleszó. In: *Esztergomi érsekek, 1001–2003*. Szerk. BEKE MARGIT. Budapest 2003. 151–153.

²⁶ UDVARDY 1991. 192–193.

²⁷ F. VIII. 3. 697–699.; ANJOU-OKLT. XVII. 380. sz.

A király bizalma tehát évtizedek múlva is töretlen maradt. Talán közelebb juthatunk Jáнки Lászlónak az 1318-as kalocsai zsinat körüli motivációinak megértéséhez, ha azt az 1322-es avignoni látogatással párhuzamosan nézzük. Ami mindkét szituációban új, az hivatalának megváltozása. Nem egyszerű ferences szerzetes, akinek a hivatása és ellátása jórészt önmagára korlátozódik. Metropolitaként már egy jóval nagyobb, vertikálisan és horizontálisan is tagolt egyháztartományért felelős.

A király által ellenőrzött terület az 1310-es évek közepén, második felében döntően az Alföldet jelentette, vagyis éppen Jáнки László egyháztartományát. Az 1310-es évek második felében tehát Jáнки László territóriumra egy viszonylagosan konszolidált terület volt, ezért is adhatott helyet a kalocsai székesegyház a zsinatnak, ugyanakkor a főegyházmegye egyes részei a hosszú harcok, ellenségeskedések miatt is elnéptelenedtek, javadalmaik világiak kezére jutottak. Míg egy ferences szerzetes jórészt önmagára és mások könyörületére utalva el lehet javadalom nélkül, addig egy többekért felelős metropolita nem. A megváltozott hivatal, és annak jellege az, ami akár 1318-ban, akár pár év múlva, az avignoni udvarban tett látogatásakor indokolhatja „pálfordulásait”.

I. Károly és az egyházi vezetők viszonya később sem volt felhőtlen. Ez az 1338-as évben is kiderült, mikor sértett, felelős pozícióban ülő egyháziak memorandumot intéztek a pápához, tiltakozva I. Károly túlkapásai ellen, amelyek a főpapi javadalmak betöltésének, kezelésének, illetve magának a káptalani választás folyamatának menetét érintették.²⁸ Az 1310-es és az 1330-as évek között azonban volt két nagy különbség. Egyrészt ekkorra konszolidálódtak a belpolitikai viszonyok, másrészt I. Károly közben nagyon megtanulta, akár Jáнки László példáján keresztül is, hogy kit, mikor és milyen vezető pozícióba érdemes helyezni ahhoz, hogy az elégedetlenség ne csaphasson át konkrét cselekvésekbe. Ugyanakkor mind az 1310-es, mind az 1330-as évekre jellemző I. Károly politikájában, hogy még az őt támogató egyházi személyekkel sem kívánta hatalmát megosztani.

²⁸ F. VIII. 4. 321–324.; KRISTÓ 1998. 64–65.; TÖRÖK 2004. 63.

Újabb adatok Árpád-kori vízimalmainkról

Jelen dolgozat a 2005-ben 4 okmánytár 185 diplomája alapján készített *Okleveles adatok Árpád-kori vízimalmainkról* című dolgozatom kiegészítése.¹ Az eltelt két esztendőben 12 okmánytárból és 30, kisebb-nagyobb terjedelmű oklevél-, illetve regesztakiadványból gyűjtöttem ki újabb 400 diplomát, melyeket ezúttal is egy táblázatban csatolok dolgozatomhoz.² Mára a vízimalmokkal és malomhelyekkel kap-

¹ VAJDA TAMÁS: *Okleveles adatok Árpád-kori vízimalmainkról*. In: *Medievalisztikai tanulmányok. A IV. Medievalisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2005. június 9–10.) előadásai*. Szerk. MARTON SZABOLCS – TEISZLER ÉVA. Szeged 2005. 193–220.

² A felhasznált okmánytárak: FEJÉR, GEORGIUS: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. I–XI. Budae 1829–1844. (továbbiakban: F.); Hazai okmánytár. *Codex diplomaticus patrius* (a 4. kötettől még) *Hungaricus*. I–V. Kiadják: NAGY IVÁN – PÁUR IVÁN – RÁTH KÁROLY – VÉGHÉLY DEZSŐ. Győr 1865–1873. VI–VIII. Kiadják: IPOLY ARNOLD – NAGY IMRE – VÉGHÉLY DEZSŐ. Budapest 1876–1891. (továbbiakban: H.); NAGY IMRE – NAGY IVÁN – VÉGHÉLY DEZSŐ – KAMMERER ERNŐ – LUKCSICS PÁL: *A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára*. *Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vászonkeő*. I. 1871. (továbbiakban: Z.); KNAUZ, FERDINANDUS: *Monumenta ecclesiae Strigoniensis*. I–II. Strigonii 1874–1882. (továbbiakban: MS.); NAGY IMRE – VÉGHÉLY DEZSŐ – NAGY GYULA: *Zala vármegye története*. *Oklevéltár I. (1024–1363)*. Budapest 1886. (továbbiakban: Za.); NAGY IMRE: *Sopron vármegye története I. (1156–1411)*. Sopron 1889. (továbbiakban: S.); FRANKÓI VILMOS: *Monumenta Romana episcopatus Vespriensis*. *A veszprémi püspökség római oklevéltára*. I–II. Budapest 1896. (továbbiakban: MV.); ERDÉLYI LÁSZLÓ – SÖRÖS PONGRÁCZ: *A pannonthalmi Szent Benedek-rend története*. I–XII/B. Budapest 1902–1916. (továbbiakban: P.); SMIČIKLAS, T.: *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae ac Slavoniae*. *Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*. II–XII. Zagrabiae 1904–1914. (továbbiakban: SM.); CSÁNKY DEZSŐ – GÁRDONYI ALBERT: *Budapest történetének okleveles emlékei*. *Monumenta diplomatica civitatis Budapest*. I. Budapest 1936. (továbbiakban: BP.); WAGNER, HANS: *Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg*. I–II. Graz – Köln, 1955–1965. (továbbiakban: UB.); MARSINA, RICHARD: *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae*. I–II. Bratislava 1971–1987. (továbbiakban: CS.);

Felhasznált oklevél-kiadványok: GÉRESI KÁLMÁN (szerk.): *A nagy-károlyi gróf Károlyi család oklevéltára*. I. Budapest 1882. (továbbiakban: KÁROLYI); SZÉPLAKI BOTKA TIVADAR: *Barsmegye monographiája I/1*. Budapest–Aranyosmarót 1880–1884. (továbbiakban: BOTKA); FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ: *A Gutkeled-biblia*. In: *Magyar Könyvszemle* I. (1892) 5–22. (továbbiakban: FL.); THALLÓCZY LAJOS – BARABÁS SAMU (ed.): *A Blagay-család oklevéltára*. Budapest 1897. (továbbiakban: BLAGAY); FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ: *Függelék*. In: FORSTER GYULA (szerk.): *III. Béla magyar király emlékezete*. Budapest 1900. 343–352. (továbbiakban: FEJÉRPATAKY); KARÁCSONYI, JOANNIS – BOROVSKY, SAMUELIS: *Az időrendbe szedett váradi tüzesvaspróba-lajstrom az 1550-iki kiadás hű hasonmásával együtt*. Budapest 1903. (továbbiakban: VR.); FRISS ÁRMIN (szerk.): *Magyar-zsidó oklevéltár*. I. Budapest 1903. (továbbiakban: FRISS); VARJÚ ELEMÉR (szerk.): *Oklevéltár a Tomaj nemzetségbeli Losonczy Bánffy család történetéhez*. I. Budapest 1908. (továbbiakban: LB); ALAPI GYULA: *Komárom vármegye levéltárának középkori oklevelei*. Komárom 1917. (továbbiakban: KOMÁROM); BARTFAI SZABÓ LÁSZLÓ: *A körösszegi és adorjáni gróf Csáky család története*. I. Budapest 1919. (továbbiakban: CSÁKY); *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke*. *Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica*. I–II/1. Szerk. SZENTPÉTERY IMRE. Budapest 1923–1943. II/2–4. Szentpétery Imre kéziratának felhasználásával szerkesztette Borsa Iván. Budapest 1961–1987. (továbbiakban: RA.);

csolatos kiadott Árpád-kori emléanyag legnagyobb részét összegyűjtöttem, s előadásomban az együttesen közel 600 oklevél alapján az Árpád-kori Magyarország víz-erő-hasznosítási gyakorlatának két kérdését vizsgálom meg: a locus molendini fogalom értelmezését, valamint az udvar- és várszervezet malomellátottságát.

A locus molendini értelmezése

Vízimalmokkal foglalkozó okleveleink jelentős részében szerepel a locus molendini kifejezés, ezért a források felhasználása szempontjából megkerülhetetlen kérdés e terminus pontos és megbízható értelmezése. Ezzel kapcsolatban a szakirodalomban két, egymásnak ellentmondó nézet található.

Ihrig Dénes 1973-ban jegyezte meg, hogy a középkorban „a malomcsatornák építésére alkalmas terepviszonyokat is gazdasági értéként tartották számon”.³ 1995-ben Vajkai Zsófia a locus molendini kifejezést már az Árpád-korra vonatkozó-

JAKUBOVICH EMIL: Miske ispán fia István végrendelete 1164–ből. In: *Levéltári Közlemények* II. (1924) 156–157. (továbbiakban: JAKUBOVICH); JAKUBOVICH EMIL – PAIS DEZSŐ: Ó-magyar olvasókönyv. Pécs 1929. (továbbiakban: ÓMO.); FEKETE NAGY ANTAL: A Petróczy levéltár középkori oklevelei. In: *Levéltári Közlemények* VIII. (1930) (továbbiakban: PETRÓCZY); SZABÓ DÉNES: A dömösi prépostság adománylevele (1138/1329). In: *Magyar Nyelv* XXXII. (1936) 54–57., 130–135., 203–206. (továbbiakban: SZABÓ 1936); ION IONAȘCU – L. LĂZĂRESCU-IONESCU – BARBU CĂMPINA – EUGEN STĂNESCU – D. PRODAN – MIHAIL ROLLER (red.): Documente privind istoria României. C. Transilvania I–II. București 1951–1952. (továbbiakban: DT); BORSA IVÁN: III. Béla 1177. évi könyvalakú privilégiuma az aradi káptalan számára. In: *Levéltári Közlemények* XXXIII. (1962) 205–217. (továbbiakban: BORSA); GUTHEIL JENŐ: Az Árpád-kori Veszprém. Veszprém 1979.² (továbbiakban: G.); BOLLA ILONA: A középkori magyarországi hidak történetéhez. In: BERTÉNYI IVÁN (szerk.): *Ünnepi tanulmányok Sinkovics István 70. születésnapjára*. Budapest 1980. 33–43. (továbbiakban: BOLLA); MÁLYUSZ ELEMÉR – BORSA IVÁN: A Szent-Iványi család levéltára. Budapest 1988. (továbbiakban: SZENT-IVÁNYI); BORSA IVÁN: A Mérey család levéltára 1265–1525. In: *Somogy Megye Múltjából* XXIII. (1992) 3–28. (továbbiakban: MÉREY); BORSA IVÁN: A somogyi konvent oklevelei az országos levéltárban. In: *Somogy Megye Múltjából* XXVI. (1995) 3–18. (továbbiakban: SK.); KONDORNÉ LÁTKÓCZKY ERZSÉBET: Diplomata aetatis Arpadiana in Archivo Comitatus Hevesiensis conservata. Árpád-kori oklevelek a Heves Megyei Levéltárban. Eger 1997. (továbbiakban: LÁTKÓCZKY); KÓTA PÉTER: Középkori oklevelek Vas megyei levéltárakban. I. Regeszták a vasvári káptalan levéltárának okleveleiről (1130) 1212–1526. Szombathely 1997. (továbbiakban: KÓTA); KÖBLÖS JÓZSEF: A Dunántúli Református Egyházkerület Levéltárának magyar vonatkozású középkori oklevelei 1265–1525. Pápa 1997. (továbbiakban: KÖBLÖS); GYÖRFFY GYÖRGY (főszerk.): Árpád-kori oklevelek 1001–1196. Chartae antiquissimae Hungariae. Budapest 1997. (továbbiakban: CAH.); SOLYMOSI LÁSZLÓ: A földesúri járadékok új rendszere a 13. századi Magyarországon. Budapest 1998. (továbbiakban: SO.); FENYVESI LÁSZLÓ: Tolna megye középkori történetéhez kapcsolódó oklevelek regesztái. Szekszárd 2000. (továbbiakban: FENYVESI); SOLYMOSI LÁSZLÓ: Transfixum – oklevélritkaság a XIII. századból. In: NEUMANN TIBOR (szerk.): *Tanulmányok a középkorról. Analecta medievalia*. I. Budapest 2001. 229–245. (vagy In: SOLYMOSI LÁSZLÓ: *Írásbeliség és társadalom az Árpád-korban. Diplomatikai és pecséttani tanulmányok*. Budapest 2006.) (továbbiakban: SOLYMOSI); KIS PÉTER: Kiadatlan oklevelek az Erdődy család Bécsben őrzött levéltárából (1251–1297). In: *Levéltári Közlemények* LXXV. (2004) 1:67–81. (továbbiakban: KISS); C. TÓTH NORBERT: Kiadatlan Árpád-kori királyi oklevelek a Zsigmondkori oklevéltárban. In: *Századok* CXL. (2006) 465–475. (továbbiakban: TÓTH). Amelyik kiadványban sorszámozva vannak az oklevelek vagy regeszták, azok szerint, egyéb esetekben az oklevél vagy regeszta kezdő lapszáma szerint szerepeltetem.

³ IHRIG DÉNES (szerk.): A magyar vízszabályozás története. Budapest 1973. 32.

an is malomépítésre alkalmas, s az oklevél kiállítását követően megépülő helyként értelmezte.⁴ 2005-ben Kőfalvi Tamás a pécsváradi konvent középkori hiteleshelyi okleveleiből gyűjtött ki 64, malmokra, illetve malomhelyekre vonatkozó adatot. Az 1469. július 8-i oklevél szerint a konvent kiküldött embere a Baranya megyei Gyűrűs birtokon egy „három vagy négy kerekas malom helyének (*locus molendini trium vel quatuor rotarum*) iktatásában vett részt”. Az említett textus és két XIV. századi oklevél⁵ alapján azt a következtetést vonta le, hogy a fenti esetben „már az üres malomhely esetében is egyértelmű volt, hogy oda egy három vagy négy kerekas malom építhető”.⁶ A *locus molendini* terminusnak ez az értelmezése azt jelenti, hogy az oklevelekben említésre kerülő helyszíneken a diploma keltét követően és csak feltételesen számolhatunk a vízimalom megépítésével. Az okleveles említés tehát a malom post quemjét jelentheti, de számolni kell azzal a lehetőséggel is, hogy a kedvező környezeti adottságokat végül nem minden esetben sikerült kihasználni.

Az előző értelmezéstől lényegesen eltér Tringli István 2001-ben, szintén XV. századi oklevelek vizsgálata alapján megfogalmazott felismerése: „az oklevelekben igen gyakran előforduló malomhely (*locus molendini*) olyan helyet jelentett, ahol egykoron malom állt és az épület újjáépítésével vagy helyrehozatalával újra malmot lehetett üzemeltetni. Sok minden függött az előző malom állapotától, egy malomhelyen malmot emelni mégis sokkal kisebb költséggel járt, mint ott, ahol mindent előről kellett kezdeni”.⁷ Ebben az esetben a *locus molendini* okleveles említését megelőzően és minden esetben számolhatunk vízimalom működésével a szóban forgó helyszínen, a terminus tehát ante quemként értelmezendő.

A két elgondolás közötti különbség grammatikailag is megfogalmazható: a *locus molendini* kifejezés genitivusa vajon – a főnevet közelebből meghatározó, minőségjelzővel, esetleg értelmezős szó szerkezettel fordítható – genitivus explicativus ('malommal kapcsolatos hely') vagy – az eset alapjelentésének megfelelően birtokviszonyt kifejező, s magyarra birtokos személyjellel fordítható – genitivus possessivus ('malom helye').

A kérdés eldöntését, a *locus molendini* kifejezés pontos értelmezését megnehezíti, hogy mindkét álláspont alátámasztására bőséggel találhatók XV. századi ok-

⁴ VAJKAJ ZSÓFIA: Középkori malmaink. In: *Műszaki innovációk sorsa Magyarországon. (Malomipar – vaskohászat – textilipar.)* Szerk. ENDREI WALTER. Budapest 1995. 37.

⁵ A pécsváradi konvent oklevelei közül különösen az 1349. március 16-i és az 1352. január 11-i diploma támasztja alá ezt az értelmezést. KŐFALVI TAMÁS: A pécsváradi konvent hiteleshelyi oklevéltára 1254–1526. Szeged 2006. nr. 202. és nr. 219.

⁶ A malomhely terminus értelmezése kapcsán megjegyzi: „Analógiaként talán a mai építési telek fogalma szolgálhat, amelynek értékét nem pusztán fekvése és nagysága, hanem például beépíthetőségének mértéke is befolyásolja”. KŐFALVI TAMÁS: Malmok és malomhelyek a pécsváradi konvent hiteleshelyi gyakorlatában (1254–1526). In: *Studia professoris – professor studiorum. Tanulmányok Érszegi Géza hatvanadik születésnapjára.* Szerk. ALMÁSI TIBOR – DRASKÓCZY ISTVÁN – JANCsó ÉVA. Budapest 2005. 158.

⁷ TRINGLI ISTVÁN: A magyar szokásjog a malomépítésről. In: *Analecta Mediaevalia I. (Tanulmányok a középkorról.)* Szerk. NEUMANN TIBOR. Budapest 2001. 252.

leveles adatok.⁸ A látványos bizonytalanság lehetetlenné teszi a pontos válaszadást. Nem jelent segítséget a késő középkori magyar nyelvű terminológia elemzése sem. A Magyar oklevél-szótárból kigyűjthető esetek rövidségük miatt csak arra elegendők, hogy érzékeltessék az 1268-tól már magyarul is kimutatható terminus megjelenését és folyamatos használatát.⁹ Ezért talán célszerűbb a kérdést egy korábbi időszak, az Árpád-kor okleveles anyagán is megvizsgálni. Az eddig összegyűjtött, közel 600, vízimalmokkal, illetve malomhelyekkel kapcsolatos oklevél alapján ugyanis több fontos, a locus molendini kifejezés eredeti értelmének feltárását megkönnyítő észrevétel tehető.

Elsőként leszögezhető, hogy – néhány XIV–XV. századi diplomával ellentétben – a locus molendini kifejezést az Árpád-kori oklevelek nem alkalmazzák jövőbeli malom építésével kapcsolatban, s nem rendelkeznek malomhelyen később megépítendő malom jövőbeli hasznának megosztásáról sem.¹⁰ Ha az oklevél keltét követően felépítésre kerülő malomról írnak, akkor a diplomák minden esetben a molendinum kifejezést használják. Talán legszembeötlőbb ez a szóhasználat a soltészeknek adott kiváltságokat összefoglaló telepítési szerződések esetében, melyeknek visszatérő eleme a szabad malom- és sörfőzési kiváltság emlegetése.¹¹ Megszövegezésük mégis látványosan nélkülözi a locus molendini kifejezést. A nemzetségen belüli birtokosztások során is gyakorta kapott az egyik fél szabad lehetőséget malom- vagy malmok megépítésére és örökül hagyására. Miként a Bárcai család 1299. évi birtokosztása fogalmaz: „*facere molendinum seu molendina liberam tradiderunt*

⁸ A malomhelyekre vonatkozó, jobbára XV. századi oklevelek nagy része megtalálható a Magyar Országos Levéltár Mohács előtti gyűjteményeihez készült levéltári segédletekben. Malomhely régi malom helyének értelmében: 1421. 02. 13. (DL 11034); 1425. 03. 31. (DL 43628); 1450. 07. 29. (DL 14392); 1453. 04. 24. (DL 66926); 1453. 04. 24. (DL 67226); 1455. 01. 25. (DL 36407); 1455. 06. 17. (DL 66944); 1457. 06. 25. (DL 30838); 1457. 07. 19. (DL 74139); 1505. (DL 62977); 1518. 02. 06. (DL 36405); 1524. 06. 11. (DL 71179). Malomhely malom építésére alkalmas hely értelmében: 1438. 04. 25. (DL 95361); 1439. 01. 31. (DL 13299); 1445. 11. 10. (DL 66911); 1454. 06. 16. (DL 14843); 1459. 06. 07. (DL 15366); 1473. 02. 18. (DL 17428); 1478. 03. 12. (DL 18035); 1490. 12. 31. (DL 46153). RÁCZ GYÖRGY (szerk.): A középkori Magyarország levéltári forrásainak adatbázisa. (CD-ROM) (továbbiakban: RÁCZ 2000.) Budapest 2000.

⁹ SZAMOTA ISTVÁN – ZOLNAY GYULA: Magyar oklevél-szótár. Régi oklevelekben és egyéb iratokban előforduló magyar szók gyűjteménye. (továbbiakban: OKLSz.) Budapest 1902–1906. 614.

¹⁰ Egyetlen kivételként említhető a veszprémi püspökség 1082. április 29-re keltezett, valójában azonban a XIII. század második felében kiállított birtokösszeírása. Az inventárium Veszprém esetében „*VI molendina et IIII loca vacua*”-t, Soly esetében pedig „*III molendina et unum vacuum locum molendini*”-t említ. Ezeket csak úgy értelmezhetjük, hogy a malomépítésre alkalmas, de az oklevél kiállításakor még üres, kihasználatlan helyeket jelölték. Feltűnő azonban, hogy az oklevél írója mindkét esetben feltüntet a malomhelyek üres voltát. Feltehetően pont azért, mert önmagában a locus molendini kifejezés mást, többet jelentett, mint malomépítésre alkalmas, üres területet.

¹¹ A soltészek vagy soltészségek malmait: 1243: WENZEL GUSZTÁV: Árpád-kori új okmánytár. Codex diplomaticus Arpadianus continuatus I–XII. Pest–Budapest 1860–1874. (továbbiakban: W) VII. 99.; 1279: F. V/2. 598.; 1290: H. VII. 172.; 1295: F. VI/1. 373. 1295: F. VII/5. 530. A soltészek kiváltságait utánozva a Szepes megyei Ör lakói számára 1298-ra keltezett hamis oklevél is „*molendyna construere liberam habebunt facultatem*”-et említ a jogok felsorolásakor. RA. nr. 4183.

facultatem”.¹² Mindkét oklevéltípus tehát a molendinum kifejezést alkalmazza jövőbeli malom értelemben. Árpád-kori okleveles emléanyagunkban egyetlen olyan példa található, amikor a locus főnév jövőbeli malom építésével kapcsolatban fordul elő. A tihanyi apátság 1211. évi inventáriumában Lusta prédiüm határának egyik pontja „*facitque loca molendinis apta*” (vagyis „malmoknak megfelelő helyeket alkot”).¹³ A malomépítésre és -üzemeltetésre alkalmas helyet tehát – az antik nyelvtani szabályoknak megfelelően – az Árpád-korban is dativus commodival fejezték ki.

Néhány esetben kifejezetten arra utalnak az oklevelek, hogy a locus molendini egy korábban már működő malom elhagyott helyét jelentette. A leleszi prépostság 1214-re keltezett, hamis oklevelének határleírása megjegyezte, hogy „*ubi olim fuit molendinum, inferiusque a molendini loco transeuntes tendunt ad metas*”.¹⁴ Az Abaúj vármegyei Koksó birtok 1262. évi határjárása egy malomhelyről megjegyzi, hogy „*in qua meta pro signo est fracta pars lapidis molaris*” (vagyis „amely határon jelként egy malomkő törött darabja van”).¹⁵ 1279-ben pedig a Haraszi családbeliek osztozásakor egy malomhelyről jegyezte meg az oklevél, hogy „*ubi due rote molebant*”.¹⁶ Az a locus molendini, ahol egy használatból kivont malomkő törött darabja található határjelként, illetve amelyben korábban két kerékkel őröltek, egyértelműen az oklevél kiállításánál korábbi malom elhagyott helyét jelentette.

Az Árpád-kori oklevelek alapján tehát – amennyiben felállítható kronológiai törvényszerűség – valószínűbbnek tűnik az az értelmezés, hogy a locus molendini az esetek nagyobb részében eredetileg egy korábban már létező, az oklevél kiállításának idejében malomként meghatározott létesítmény elhagyott, körülhatárolt helyét, önálló tulajdonjogi egységet jelentett. A Tolna megyei János 1256. évi határleírása alapján a locus molendinik „természeti” képe is megismerhető. A határ „*descendit ad paludem super qua est vetus locus molendini*”¹⁷ (vagyis „leereszkedik egy mocsárhoz, amelyen egy malom régi helye van”). A malom elpusztulásával – a rendszeres és tervszerű vízgazdálkodás elmaradásával – a gátak mögött elvizenyősödött területen gyakran mocsarak, lápok alakultak ki.

A locus molendinikre vonatkozó okleveles emlékek számbavétele azonban felkínál egy harmadik, az előzőektől alapjaiban eltérő értelmezést is. Ha nem a létesítmény készültési fokára utaló jelnek, hanem a helyszín tulajdonjogi helyzetére való utalásnak értelmezzük a locus molendini kifejezést, akkor igen érdekes és szabályszerű megoszlás figyelhető meg. A középkori oklevelek szinte kivétel nélkül akkor használják e kifejezést, ha érzékeltetni kívánják, hogy a malom helyszínének tágabb környezete és a malom tulajdonosa eltér egymástól, vagyis a malom tulajdonosa kizárólag a malom és az ahhoz tartozó infrastruktúra helyének tulajdonosa, illetve

¹² H. VI. 334.

¹³ P. X. 8.

¹⁴ F. III/1. 471. (VII/5. 204.); CS. I. 190.

¹⁵ W. VIII. 26.

¹⁶ H. VIII. 160.; UB. II. 189.

¹⁷ Z. I. 12.

bérlője.¹⁸ Ezekben az esetekben – feltehetően a földtulajdonos beleegyezésével – birtokának természetileg alkalmas pontján egy vállalkozó személy vagy intézmény jelentős beruházással építhetett és üzemeltethetett saját előnyére vízimalmot. Ilyenkor költségei elismeréseként a malomhoz és a kiegészítő infrastruktúrához (például a molnár háza, a malomút, a gát, a csatorna, valamint a ki- és berakodáshoz) szükséges terület a malmot építtető birtokába került.

Ha ilyen, vagyis tulajdonjogi szempontból vizsgáljuk meg a locus molendinik használatát, akkor sokkal kevesebb, az értelmezést nem támogató oklevél okoz problémát, mint a két előző megközelítés esetében. Építendő és már működő, valamint saját tulajdonú földeken és mások birtokán lévő malmokról szól – tehát kiváló lehetőséget nyújt a molendinum és a locus molendini kifejezések elemzésére – az egri káptalan 1275. évi inventáriuma. Az összeírás a birtokok és haszonvételi lehetőségek között megjegyzi: „*Item super fluvium Agrie dictum capitulum habet tria loca molendinorum in terra episcopali, et quartum molendinum preparant, quod vocatur molendinum sancti Barnabe apostoli, preter alia molendina, que habent in propria terra*” (vagyis „Az említett káptalan birtokol három malomhelyet is az Eger folyón a püspökség földjén, és egy negyedik malmot készítenek, amelyet Szent Barnabás apostolról neveztek el, a többi malmon kívül, amelyeket a saját földjeiken birtokolnak”).¹⁹ E mondat el-
lentmond a kronológiai értelmezésnek, hiszen a locus molendini és a molendinum kifejezéseket nem a készültségi fok, hanem a tulajdonjogi helyzet szerint különbözteti meg az oklevél írója: amelyik létesítmény a káptalan birtokán található, az molendinum, amelyik a püspökség birtokán, az locus molendini megjelölést kap.

Összegezve a locus molendinikkel kapcsolatos adatokat, azok földrajzi megoszlása alapján megállapítható, hogy a kifejezéssel jelölt létesítmények a természetileg alkalmas területeken kisebb-nagyobb megszakításokkal évszázadokon át használatban voltak. Ez az oka annak, hogy a XIV–XV. századra mindkét fenti értelmezési, illetve megközelítési mód elterjedt, s a forrásokból kellő számú oklevél idézésével igazolható: hiszen a természetileg alkalmas helyeket ekkor már valóban számon tartották, s ha ezeken hosszabb-rövidebb ideig kihasználatlanul is maradt a kínálkozó energetikai potenciál, általában rövid időn belül ismét elkészült az oklevelekben emlegetett malom. Így a XIV–XV. századi malmok igen ritkán lehetnek zöld mezős beruházások, leggyakrabban egy korábban már működő, de felújításra és jelentős kibővítésre szoruló korábbi létesítmény helyén épültek fel. Az ingatlan- és gabonaárak,²⁰ valamint az

¹⁸ A kései középkorból példaként hozhatók fel az alábbi oklevelek: 1345. 03. 19. (DL 96258); 1356. 03. 16. (DL 83277); 1356. 12. 13. (DL 73801); 1358. 03. 09. (DL 15116); 1360. 10. 12. (DL 66149); 1360. 10. 18. (DL 66148); 1437. (DL 88129); 1438. 04. 25. (DL 95361); 1439. 01. 31. (DL 13299); 1445. 12. 15. (DL 44405); 1450. 06. 23. (DL 65416); 1452. 06. 10. (DL 36403); 1455. 01. 25. (DL 36407); 1457. 02. 14. (DL 27524); 1457. 07. 14. (DL 39957); 1458. 01. 04. (DL 102537); 1459. 06. 07. (DL 15366); 1465. 07. 21. (DL 16242); 1467. 09. 01. (DL 66292); 1469. 07. 02. (DL 86406); 1469. 08. 28. (DL 49337); 1470. 05. 09. (DL 107007); 1473. 02. 18. (DL 17428); 1478. 03. 12. (DL 18035); 1495. 09. 01. (DL 105964); 1498. 07. 23. (DL 36403); 1505. 04. 30. (DL 67873) RÁCZ 2000.

¹⁹ F. V/3. 305.; LÁTKÓCZKY nr. 17.

²⁰ SZÜCS JENŐ: A gabona árforradalma a 13. században. In: *Történelmi Szemle* XXVII. (1984) 30.

örlési bevételek növekedése a XIII. század végétől egyre inkább a kedvező és kihasználásra váró természeti adottságok számbavételére sarkallta a földtulajdonosokat, így egészült ki a locus molendini eredeti jelentése a 'malomépítésre alkalmas hely' tartalommal. A két – egymással bizonyos mértékig ellentétes – mellékjelentést pedig egyetlen közös értelmezési mód, a tulajdonjogi szemlélet kötötte össze.

Nem mondanak ellent a malomhely tulajdonjogi értelmezésének azok az oklevelek sem, amelyekben az egyes birtokok tartozékainak és haszonvételeinek felsorolásában malmok mellett malomhelyek is szerepelnek. A locus molendinik ilyen használatára két magyarázat adható. Vagy kívül estek a birtok területén, de a tulajdonos és a szomszédok tudták, hogy melyik birtokkal vannak közös tulajdonban, s ezt a tulajdonjogi helyzetet fejezték ki a birtokhoz való tartozás érzékeltetésével. Vagy jogbiztosító formulaként garanciát jelentettek arra, hogy a szóban forgó birtok maradéktalanul és csorbitatlanul került tulajdonosa birtokába. Ez esetben a későbbiekben csak az ő engedélyével formálhatott valaki jogot arra, hogy malmot építhesen magának a birtok arra alkalmas pontján. Ha pedig a malomépítő nem tudott felmutatni ilyen engedélyt, akkor építkezését jogtalanának ítélték. Ezekben az esetekben feltételezhető, hogy a formulás tartozékfelsorolásokban szereplő malomhelyek – legalábbis az oklevél kiállításakor – nem léteztek a szóban forgó birtokon.

A vár- és udvari szervezet vízimalom-ellátottsága

A királyi udvar élelemellátását biztosító szolgálónépek külön ispánok (comites curiales) alatt állottak, központjaik az ország területén sokfelé található királyi udvarházak voltak.²¹ Sajnos a királyi udvarnok szervezet működéséről nem maradtak fenn részletes források, de az egyházi adományba jutott udvarnokok szolgálatairól viszonylag széles körű ismeretek meríthetők az oklevelekből. Az udvarházak liszt- és kenyérellátását nagyrészt az önállóan termelő udvarnokok, kistrészt az uradalom ekéjével és ökreivel dolgozó szántó-vető aratorok szolgáltatták.²² Ennek megfelelően az udvarnokok legfőbb és legjellemzőbb terményadója a gabonaliszt volt, robot-kötelezettségeik között pedig a közös liszt elkészítése (facere communem farinam) és szállítása is szerepelt. Így nem is csoda, hogy hamarosan a kenyéradó (panisdatores) elnevezés szállott rájuk.²³ Az udvarnokok liszt- és kenyéradási kötelezettségei alapján a szakirodalom arra a következtetésre jutott, hogy hazánkban a feudális nagybirtok nem volt malommonopólium,²⁴ a szolgálak feltehetően csak úgy tudtak eleget tenni említett kötelezettségeiknek, ha a gabonát saját gazdaságuk keretén

²¹ GYÖRFFY GYÖRGY: Tanulmányok a magyar állam eredetéről. Budapest 1959. 18. MAKKAJ, LÁSZLÓ: Les caractères originaux de l'histoire économique et sociale de l'Europe orientale pendant le Moyen Age. In: *Acta Historica* Tom. XVI. (1970) 281.

²² GYÖRFFY GYÖRGY: István király és műve. Budapest 1977. 239.

²³ GYÖRFFY GYÖRGY: Az Árpád-kori szolgálónépek kérdéséhez. In: *Történelmi Szemle* XV. (1972) 268.

²⁴ MAKKAJ, LÁSZLÓ: Östliches Erbe und Westliche Leihe in der ungarischen Landwirtschaft der frühfeudalen Zeit (10-13. Jahrhundert). In: *Agrártörténeli Szemle* 1974. Supplementum 45.

belül, kézimalmokkal örölték meg.²⁵ Így az Árpád-kori gabonatermelő parasztgazdaságok megfelelően termelékeny kézi őrlőeszköz birtoklására és használatára kényszerültek, s elképzelhető, hogy ez időben csaknem minden háztartás felszereléséhez hozzátartozott a kézimalom.²⁶ Ilyen összefüggések feltételezése esetén nem mellékes megvizsgálni, hogy az Árpád-kori források alapján vajon milyen kapcsolat állt fenn az udvarnokok és az oklevelekben kimutatható vízimalmok között.

Az első észrevétel a pannonhalmi udvarnokok 1226. évi ítéletlevelének 11. pontjára vonatkozik. Ez ugyanis a többi megjegyzéssel szemben nem az udvarnokokra, hanem az apátságra ró kötelezettséget. A 11. pont szerint „*Ad omnem vero farinam faciendam ecclesia tenetur dare udwormicis molendina*” (vagyis „Az egyház pedig köteles minden liszt elkészítéséhez átengedni malmait az udvarnokoknak”).²⁷ Eszerint tehát az udvarnokok liszt- és kenyéradási kötelezettségeiknek nem saját (kézi)malmaikat használva, hanem az egyházi földesúr vízimalmjai segítségével tettek eleget.

A második észrevétel az udvarnokok és tulajdonosaik uradalmi vízimalmainak földrajzi megoszlásával kapcsolatos. Az egyházi intézményeknek adományozott udvarnokok – a nyugat-európai gyakorlatnak megfelelően – az uradalom őrlési központjainak 15–30 km-es körzetében éltek. A földrajzi megoszlás ilyen fokú egyezése esetén pedig feltételezhető, hogy kötelezettségeiknek az uradalmi vízimalmok használatával tettek eleget.²⁸

A harmadik észrevétel a korai udvarházak helyén a XIII. századtól oklevelekkel is igazolható vízimalmokkal kapcsolatos. A korai udvari központok pontos gazdasági szerepéről igen kevés tudható, hiszen az adománylevelek az udvari szervezetnek csak egy-egy eleméről közölnek adatokat.²⁹ Néhány kedvező esetben azonban fel-felvillannak beszédes részletek. A XI–XIII. században az udvarszervezet egyik központjaként³⁰ működő Pápán például a Tapolca folyó kiváló lehetőséget biztosított télen is működő vízimalmok üzemeltetésére. Ennek megfelelően a szorosan vett Pápa területén 4, a szomszédos falvakat is figyelembe véve 17 középkori

²⁵ KRISTÓ GYULA: A korai feudalizmus (1116–1231). In: Székely György (főszerk.): *Magyarország története I. Előzmények és magyar történet 1242-ig*. Budapest 1984. 1024–1025.

²⁶ SELMECZI KOVÁCS ATTILA: Kézimalmok a Kárpát-medencében. Tipológiai vizsgálat. In: *Népi Kultúra – Népi Társadalom XIV.* (1987) 205.; SELMECZI KOVÁCS ATTILA: Őrlés vagy darálás. (Eszköz és nyersanyag történeti kapcsolata a kézimalom-használatban). In: *Agrártörténeti Szemle XXXV.* (1993) 9.; SELMECZI KOVÁCS ATTILA: A nyersanyag és eszközhasználat kapcsolata a kézimalmoknál. In: *Határjáró. Tanulmányok Juhász Antal köszöntésére*. Szeged 2005. 336.

²⁷ P. I. 89.

²⁸ VAJDA, TAMÁS: Včasné cirkevne vodné mlyny v Karpatskej kotline. In: *Studia Archaeologica Slovaca Medievalia VI.* (2007) 196–197.

²⁹ A királyi udvarhelyek régészeti kutatásáról: IRÁSNÉ MELIS KATALIN: Régészeti adatok a budapesti 11–13. századi királyi udvarhelyek kutatásához. In: *Budapest Régiségei XXXIII.* (1999) 291–311.

³⁰ SOLYMOSI LÁSZLÓ: Adatok Pápa város középkori történetéhez. In: *Tanulmányok Pápa város történetéből 2.* Szerk. HERMANN ISTVÁN. Pápa 1996. 33.

vízimalmot lehet kimutatni.³¹ Pápa példája mutatja, hogy kedvező természeti feltételek esetén az udvari szervezet központjaiból hamarosan komoly energetikai centrumok váltak, feltehetően nem előzmények nélkül.

Megvizsgálva az udvarnokokkal kapcsolatban említett malmokat, további összefüggések villannak fel. Udvarnokok birtokában lévő vízimalomról elsőként 1226-ból maradt fenn hiteles oklevél. Ekkor Miklós nádor bizonyította, hogy Uros pannonhalmi apát és a somogyi királyi udvarnokok, akik előtte egy malom miatt pereskedtek, végül megegyeztek, s két-két malmukat kölcsönösen elcserélték.³² 1236-ban Dénes nádor ítélkezett az Ecsér falubeli udvarnokok felett, akik a közeli Szántó birtokot – malmával együtt – elfoglalták.³³ Hiába ítélte azonban vissza a birtokot a nádor 1236-ban, közel két évtizeddel később, 1255-ben ismét oklevél született a visszaadás szükségességéről.³⁴ 1245-ben a Pápához közeli Ozorsukán lakó udvarnokok kényszerültek arra, hogy a bakonybéli apát agyaglikai földjét és két ottani malmát az apát birtokának ismerjék el.³⁵ Tartós béke azonban ezúttal sem született, mert az ítéletet Miklós királyi tálnokmester 1255-ben megismételte.³⁶ E két eset azt mutatja, hogy a jogellenesen elfoglalt malmokat az udvarnokok legalább 10, illetve 19 esztendőn át használták. 1261-ben IV. Béla király visszaadott egy fehérvári malmot az ottani udvarnokoknak, akik egyúttal a szomszédos malomra is kizárólagos elővásárlási jogot kaptak.³⁷ 1266-ban szintén IV. Béla király a turóci monostornak adományozott Győr megyei Kulcsod falu udvarnokainak – egyéb kiváltságok mellett – megengedte, hogy „*in Danubio iuxta terram ipsorum molendina parare valeant*” (vagyis „a Duna folyón, földjük mellett malmokat építsenek”).³⁸ 1275-ben IV. László király a Somogy megyei Zarány malmát a veszprémvölgyi apácáknak adományozta. A malomról pedig megjegyezte, „*in quo udwarnici de comitatu Simigiensi farinam simile pro nobis molare cansueverant*” (vagyis „amelyben a Somogy megyei udvarnokok zsemlelisztet szoktak nekünk őrölni”).³⁹ A tovább sorolható oklevelek alapján kijelenthető, hogy az udvarrendszer általában rendelkezett a szükséges malomkapacitással ahhoz, hogy az udvarnokok – szolgálati kötelezettségeiknek eleget téve – elláthassák lisztet és kenyérrel gazdáikat. Az uradalmi vízimalmok – természetesen az őrlési illeték lerovása fejében – elkészítették az udvarnokok által megtermelt gabonából a szükséges mennyiségű lisztet. A XIII. században az uralkodói birtokadományozások következtében megfogyatkozó udvari birtokállomány né-

³¹ KUBINYI ANDRÁS: A középkori Pápa. In: *Tanulmányok Pápa város történetéből. A kezdetektől 1970-ig.* Szerk. KUBINYI ANDRÁS. Pápa 1994. 75.; WÖLLER ISTVÁN: A Tapolca vízimalmai Pápán és környékén. (továbbiakban: WÖLLER) Pápa 1994. 26–28.

³² P. I. 88.

³³ H. VI. 21.

³⁴ H. V. 20.

³⁵ P. VIII. 17.

³⁶ P. VIII. 23.

³⁷ RA. 1272.

³⁸ F. VII/5. 345.

³⁹ H. VIII. 133.; F. V/2. 256. Ezt az adománylevelet III. András király 1291-ben átíratatta. RA. 3758.

pei, különösen előkelőbbjeik önállósodni próbáltak az udvari szervezettől. A század középső harmadában az udvarnokok – liszt- és kenyéradási kötelezettségeik minél könnyebb teljesítése érdekében – több alkalommal is kísérletet tettek az uradalmi malmok birtokbavételére, de törekvésüket csak ritkán s többnyire átmeneti siker koronázta. Kivételes volt a zalai Nivegy udvarnokainak esete, akik 1285-ben vízimalommal rendelkező birtokaikkal együtt nemességet kaptak.⁴⁰ Ezért nem meglepő, hogy a XII. században udvarnoki birtokokkal megadományozott madocsaai apátság 1145-re keltezett, de hamis alapítólevelében arról olvashatunk, hogy az udvarnokok a vízimalom önálló használatért adót (*molendinorumque tributis*), tulajdonképpen bérletet fizettek volna. Ez a gyakorlat nem a XII. század első felének, inkább csak a XIII. század második felének állapotai között képzelhető el. Akkorra jutottak el ugyanis az udvarnokok az önállósodásnak erre a fokára.

Az udvari szervezettel egyidejűleg megszervezésre kerülő várispánságok rendszere szintén kiterjedt birtokállománnyal és népes szolgakapacitással rendelkezett. A várakhoz tartozó földek és szolgák rendeltetése a várbeliek ellátása volt. Ennek következtében a vár – az udvari központokhoz hasonló gazdaságirányítási szerepet játszva – a hozzá tartozó birtok központja, ura anyagi erejének összpontosítója volt.⁴¹ Selmeczi Kovács Attila 1993-ban hívta fel a figyelmet a középkori várak malomkapacitás-vizsgálatának fontosságára. Mivel 1553-ban az egri várkapitány Sajóvárkonyban 35 kézimalmot konfiskáltatott el a lakosságtól – s ezidőben aligha lehetett több háztartás a faluban – Selmeczi szerint a parasztszaládok kézimalom-használata még a kései középkorban is általános lehetett.⁴² E felvetés tükrében nem tanulság nélküli megvizsgálni az Árpád-kori várbirtokok malomellátottságát.

Elsőként a várakhoz tartozó malmos birtokok mennyisége szembeötlő. Noha a XI–XIII. századi várbirtokokról nagyobb mennyiségű forrás csak a birtokrendszer összeomlásakor készült – így csak mozaikos elemekből lehet megkísérlni a korábbi rendszer rekonstrukcióját – mégis tucatjával sorolhatók fel a várbirtokok vízimalmait, illetve malomhelyeit említő oklevelek.⁴³

⁴⁰ RA. 3354.

⁴¹ FÜGEDI ERIK: Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon. Budapest 1977. 46.

⁴² SELMECZI 1993. 9.; SELMECZI KOVÁCS ATTILA: Kézimalmok a Kárpát-medencében. (Eszköztörténeti monográfia). Budapest 1999. 47.

⁴³ Zalai vár alól kivett malom 1211. ZA. I. 3. (1231. ZA. I. 5.); Hont várához tartozó sági malomhely 1237. MS. I. 400. (1239. MS. I. 410.); Szolgyóri vár malma 1237. RA. 620.; Praudaviz birtok 1244-ben még Somogy várának tartozéka, majd 1267-ben már 27 vízimalmot említ az oklevél a birtokon W. VIII. 189. (1270: SM.V. 16.); Podgoria várhoz tartozó malom 1249. W. VII. 206. (SM. IV. 356.); Pozsonyi várhoz tartozó malom 1252. MS. I. 515. (1253. MS. I. 527.); Izdenci vár malma SM. IV. 422.; Kanizsa várához tartozó malom 1257. W. VII. 331.; Marócsa várhoz tartozó malmok 1260. W. VII. 371.; Sóvárhoz tartozó malom 1261. W. VIII. 7.; Turóc királyi birtokához tartozó malom 1262. H. VII. 62.; Vasvárhoz tartozó rumi malom 1263. H. VII. 63.; Garigi várföld malma 1263. SM. 777.; Szolgyóri várához tartozó malom 1264. RA. 1405.; Zágrábi vár malma 1277. SM. VI. 194.; Lendva várának malma 1278. SM. VI. 206.; Haragissa várföld malma 1280–1283. H. VIII. 150.; Lipóc várának malma 1283. SM. VI. 379.; Pozsonyi vár erőreinek malomhelyei 1288. W. IV. 200.; Szepes várának királyi engedéllyel eladott malma 1291. H. VI. 265.

Másodsorban figyelembe kell venni, hogy ezek az oklevelek a várbirtokoknak csak töredékét említik, hiszen azoknak jelentős része – hadi érdemek vagy politikai hűség jutalmaként – eddigre már a várjobbágyság, várnépek, királyi serviensek, városi polgárok vagy pénzügyi szakemberek birtokába jutott. Várbirtokok vízimalmainak ilyen eladományozásáról 1162-ből maradt fenn az első adat: III. István király Farkas soproni várszolgát hűségéért Kapuvár környékén 4 malommal jutalmazta.⁴⁴ A XIII. században azután egyre gyakoribbá váltak a várjobbágyság javára tett földadományok – köztük természetesen vízimalmokkal és malomhelyekkel rendelkező várbirtokok. Ennek köszönhetően a XIII. századból több tucat olyan oklevél sorolható fel, amelyekben várjobbágyság tulajdonában lévő malom vagy malomhely szerepel.⁴⁵ A várbirtokoknak a XIII. századi adománylevelekben leírt állapotából a várszervezet korábbi gazdasági és társadalmi viszonyaira is következtethetünk. Az adományok, mint az oklevelek esetenként meg is fogalmazták, azt a célt szolgálták, hogy a várjobbágyság szolgálatukat megfelelőbben és könnyebben teljesíthessék („*commodius et expedius valeant sua servicia exhibere*”) a király felé.⁴⁶ Ezért képet alkothatunk belőlük arról is, hogyan törekedtek a várjobbágyság a várszervezettől való függetlenedésre, s a királyi serviensekből kialakuló nemességgé való felemelkedésre. A király eseti adományainak különös jelentőséget tulajdonított, hogy azokat a nemesi földbirtokokhoz hasonlóan a rokonok egymás között feloszthatták, sőt el is adhatták. E birtokok – a király jóváhagyásával – áttörték a hagyományos uralkodói főhatalom rendszerét, s a megjutalmazott várjobbágyság számára úri életvitelt (prédium és servusok tulajdonlását) tettek lehetővé.⁴⁷ Így a várjobbágyság-családok felemelkedésének alapjává váltak.⁴⁸ Ha összevetjük az udvarnokok előkelőinek és a várjobbágyság a vízimalom-birtoklási lehetőségeit, akkor azt tapasztaljuk, hogy a várjobbágyság sokkal gyakrabban szereztek maguk számára malmos földbirtokot, mint az udvarnokok vezetői. Ez összefügg Bolla Ilonának azzal a megfigyelésével, hogy az udvari népek és előljáróik – még abban az esetben is, ha időnként katonáskodtak – sokkal szorosabban függtek uruktól, mint a várszervezet emberei. Így az udvarnokok legelőkelőbbjeinek rangja és befolyása sem

⁴⁴ F. II. 164.; S. I. 2.; UB. I. 45.

⁴⁵ 1231. F. III/2. 225. (UB. I. 182.); 1237. F. IV/1. 75. (W. XI. 209.; UB. I. 237.); 1239. W. XI. 217.; 1248. H. IV. 14. (W. VII. 189. UB. I. 316. 1255: H. V. 18.; UB. I. 348.); 1251. SM. IV. 411.; 1255. H. VI. 53.; 1256. H. VII. 47. (SM. V. 561.); 1257. H. VII. 55. (SM. V. 591.); 1259. H. VI. 63.; 1263. H. VII. 63.; 1272. H. VI. 132. (SM. VI. 17.); 1274. ZA. I. 54.; 1276. SM. VI. 161. (1277: SM. VI. 170.; 1277: SM. VI. 173.); 1277. SM. VI. 167.; 1277. SM. VI. 168. (1277: SM. VI. 171.); 1284. SM. VI. 398.; 1300. H. VIII. 342.

⁴⁶ W. X. 32. A várjobbágyság pozíciójának erősítését szolgálta birtoklásuk védelme is: az uralkodó birtokadományozásai során a várjobbágyság és azok földjeinek elidegenítésétől általában tartózkodtak. ZSOLDOS ATTILA: A szent király szabadjai. Fejezetek a várjobbágyság történetéből. Budapest 1999. 85.

⁴⁷ BOLLA ILONA: A jogilag egységes jobbágyságról Magyarországon. (továbbiakban: BOLLA 1998.) Budapest 1998. 179–180., 163.

⁴⁸ WALDAPFEL ESZTER: Nemesi birtokjogunk kialakulása a középkorban. In: Századok LXV. (1931) 161.

vetekedhetett a várjobbágyokéval, helyzetüket pedig tovább rontotta, hogy azoknál sokkal szegényebbek is voltak.⁴⁹

A XIII. században a várbirtokok szinte teljesen elfogytak, s a korábbi földvárak új típusú kőváraknak adták át a helyüket. Néhány szempontból azonban alig változott a várak gazdaságirányítási szerepe, hiszen a vár fenntartásához továbbra is birtokokra volt szükség,⁵⁰ így a magánbirtokosok kővárjaihoz is tartozott alávetett népesség, amely járadékával tartotta fenn a várat.⁵¹ A várak gazdasági alapjában döntő változást csak a XVI. századra folyamatossá váló török háborúk okoztak. A hadviselő felek számára ugyanis a vízimalmoknak kiemelt jelentősége volt, s elsőként általában egymás védtelen vízmalmait semmisítették meg, hogy csekély áldozattal egész vidékek élelemellátását tegyék lehetetlenné. Mivel az ország három részre szakadása korábban a kölcsönös portyázás még békesség idején is napirenden volt, a malmok örökös veszélyben forogtak.⁵² Ez azt jelenti, hogy a XVI. század háborús állapotai által okozott technikai és gazdasági visszaesés nem teszi lehetővé, hogy az Árpád- és Anjou-kori várak és várbirtokok malomellátottságát Sajóvárkony 1553. évi adata alapján ítéljük meg.

A fenti okleveles adatok meggyőzően mutatják, hogy az udvari és várszervezet egyaránt rendelkezett a szükséges malomkapacitással, s az alájuk rendelt szolgák liszt- és kenyéradási kötelezettségéből, valamint egy kései, 1553. évi konfiskálási esetből hiba a szolgál-, illetve jobbágytársadalom jelentős kézimalom-hasz-

⁴⁹ BOLLA ILONA: Az Aranybulla-kori társadalmi mozgalmak a Várad Regestrum megvilágításában. In: *Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis Sect. Hist.* Tom. I. (1957) 91.; BOLLA 1998. 164. Az uralkodó bőkezű birtokadományozásainak fő mozgatórugója a katonáskodó népelemek lojalitásának biztosítása volt. A várjobbágyok ugyanis a várszervezet keretein belül a királytól csak a comeseken keresztül függtek, közvetlen személyes függésbe csupán jelentős birtokadományok, a várszervezetből való kiemelés, és a királyi serviensek közé való jutás útján kerülhettek. WALDAFFEL 1931. 164.

⁵⁰ FÜGEDI ERIK: Ispánok, bárók, kiskirályok. A középkori magyar arisztokrácia fejlődése. Budapest 1986. 129. Engel Pál szavaival: „A vár jelentősége nem „katonai”, vagyis nem abban áll, hogy külső támadás ellen védelmet nyújt (ez legfőleg a határvárakra érvényes), hanem abban, hogy – békében éppúgy, mint háborúban – az „uralom magjaként” szolgál. Ebben a szerepében elválaszthatatlan tartozékrendszerétől, vagyis uradalmától, amely éppen ezért szintén nem „gazdasági”, hanem politikai intézmény.” ENGEL PÁL: Vár és hatalom. Az uralom területi alapjai a középkori Magyarországon. In: *Világosság* XXV. (1984) 293. vagy ENGEL PÁL: *Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok.* Budapest 2003. 172.

⁵¹ FÜGEDI 1977. 15.

⁵² TAKÁTS SÁNDOR: A magyar malom. In: *Századok* XLI. (1907) 144. A török háborúk csúcspontján, 1584–1644 között Bogdán István által a Királyi Magyarországon megszámlált 217 malom ötöde (20,6 %), azaz 45 db nem működött. BODÁN ISTVÁN: Gabonamalmaink a XVI–XVII. században. In: *Agrártörténeti Szemle* IX. (1967) 315. Ez az adat jól szemlélteti azt az általános jelenséget, hogy háborús körülmények között a lakosság körében megnő a könnyen menekíthető, elrejtendő, s az ellátást biztosító kézimalmok szerepe. ENDREI WALTER: A kézi malom. In: ENDREI 1995. 66. A XVI. század háborús pusztításoktól mentes időszakának malomhasználati szokásairól átfogóbb és hitelesebb képet nyújt Nógrády Árpád vizsgálata: a gyulai uradalom 1525. évi malomvám-adataiból 36,5–40 kg/fő/nap kenyérfogyasztást mutatott ki. Ez a magas érték szükségtelenné teszi, hogy számottevő mennyiséget feltételezzünk a jobbágyok kézi malmai kapacitására. NÓGRÁDY ÁRPÁD: A középkor végi Magyarország kenyere. Beregszász lakosságának gabonavásárlásai 1530-ban és a Jagelló-kori malomvámok. In: *Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve* XLII. (2000) 166–167.

nálátára következtetni, hiszen uruk vízimalmának illeték fejében történő használata – a nyugat-európai modellhez hasonlóan – hozzátartozott a feudális gazdasági és társadalmi berendezkedéshez.⁵³

Sz á m	Dátum	Oklevél	Település	Megjegyzés	Segédkönyv
1	<u>1082.</u> <u>04.29.</u> [XIII. sz. másod- dik fele]	DHA.I.81.	Besprem/Veszprém/Veszprém (Veszprém m.)	8 malom + 4 üres hely	Cs.III.212. H.524. G.205.
2			Premortun/Peremarton/Peremarton (Veszprém m.)	2 malom	Cs.III.246. L.474.
3			Soyl/Sóly/Sóly (Veszprém m.)	3 malom + 1 üres hely	Cs.III.250. L.527.
4			Kezwy/Keszi/Gyulakeszi (Zala m.)	3 malom	Cs.III.71. L.244.
5			Chopok/Csopak/Csopak (Zala m.)	3 malom	Cs.III.44. H.164. L.161.
6			Vaschul/Vászoly/Vászoly (Zala m.)	3 malom + 1 malomhely	Cs.III.122. H.520. L.635.
7			Kapulch/Kapolcs/Kapolcs (Zala m.)	malom	Cs.III.67. H.281. L.290.

⁵³ A táblázatban rövidítve idézett munkák: Cs = CSÁNKI DEZSŐ: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I–III., V. Budapest 1890–1913.; CSÁNKI = CSÁNKI DEZSŐ: Körömszék a XV–ik században. Budapest 1893.; STES. = STESEL JÓZSEF: Régi föld- és vízrajzi adatok. In: *Századok* XXXVIII. (1904) 240–258.; ST = STESEL JÓZSEF: Adalékok Sopron vármegye történeti földrajzához. In: *Századok* XL. (1906) 239–252.; VÁCZY = VÁCZY PÉTER: A bakonybéli összeírás kora és hitelessége. In: *Levéltári Közlemények* VIII. (1930) 314–331.; SZ = SZABÓ DÉNES: A dömösi adománylevél hely- és vízrajza. Budapest 1954.; GY = GYÖRFFY GYÖRGY: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV. Budapest 1963–1998.; P-V = PAPP LÁSZLÓ – VÉGH JÓZSEF (szerk.) Somogy megye földrajzi nevei. Budapest 1974.; V-Ö-P. = VÉGH JÓZSEF – ÖRDÖGH FERENC – PAPP LÁSZLÓ (szerk.): Tolna megye földrajzi nevei. Budapest 1981.; FN = FEKETE NAGY ANTAL: Trencsén megye. (Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában IV. kötet) Budapest 1985. GYÖRFFY = GYÖRFFY GYÖRGY: Dömös falu prépostsága és népei az Árpád-korban. In: Halász Péter (szerk.): *A Duna menti népek hagyományos műveltsége. Tanulmányok Andrásfalvy Bertalan tiszteletére*. Budapest 1991. 291–295.; FÁBIÁN = K. FÁBIÁN ILONA: A Váradi Regestrum helynevei. Szeged 1997.; GYÖRFFY '97 = GYÖRFFY GYÖRGY: Pest-Buda kialakulása. Budapest története a honfoglalástól az Árpád-kor végi székvárossá alakulásig. Budapest 1997.; L = LELKES GYÖRGY: Magyar helységnevé-azonosító szótár. Baja 1998².; KOSZTA = KOSZTA LÁSZLÓ: A pozsegi káptalan hiteleshelyi tevékenysége 1353–ig. In: *Századok* CXXXIII. (1998) 3–45.; H = HERÉNYI ISTVÁN: Helytörténeti lexikon, 800–1400. Nyugat-Magyarország az Árpádok és Anjouk korában. Velem 2000.; HÁZI = HÁZI JENŐ: Pozsony vármegye középkori földrajza. Pozsony 2000.; KÖRM. = KÖRMENDI TAMÁS: A premontrei rend megtelepedése Magyarországon. A rend korai hazai története a kezdetektől az 1235-i Catalogus Ninivensisig I–II. In: *Turul* LXXIV. (2001) 103–111., LXXV. (2002) 45–55.; FEHÉRTÓI = FEHÉRTÓI KATALIN: Onomasticon Hungaricum. Nomina propria personarum aetatis Arpadianae (1000–1301). Árpád-kori személynévtár (1000–1301). Budapest 2004.; Zs = ZSOLDOS ATTILA: Az Árpádok és asszonyaik. A királynéi intézmény az Árpádok korában. Budapest 2005.

8			Peyt/Pét/Várpalota része (Veszprém m.)	2 malom	Cs.III.247. L.477.
9			Luos/	malom	
10	<u>1086</u> [1195-1140]	DHA.I.84/I.	Brezprem/Veszprém/Veszprém (Veszprém m.)	malom	Cs.III.215. VÁCZY 326. Zs.33. H.524.
11	<u>1092</u> [1389-1390 k.]	P.X.4. DHA.I.96.	Zeulus/Szőllős/Balatonszőlős (Zala m.)	malmok	Cs.III.113. P.X.263. L.95.
12			Capulch/Kapols/Kapols (Zala m.)	malmok	Cs.III.67. H.281. L.290.
13			Berend/Berend/Tósokberénd (Veszprém m.)	2 malom	Cs.III.222. P.X.335. H.115. L.601.
14			Chour/Csór/Csór (Fejér m.)	malmok	Cs.III.323. P.X.426. Gy.II.357. L.161.
15			Lusta/Losta/ Siófok határában (Somogy m.)	malmok	P.X.344.
16			Turuk/Török/ psz. Endréd és Kiliti k. (Somogy m.)	malmok	Cs.II.653.
17			Tetes/Tétes/ Igal és Kisbár k. (Somogy m.)	malom	Cs.II.652. P.X.410.
18			Fiden/?/ Fadd k. (Tolna m.)	malom	P.X.420.
19			Keueaza/Keveaszó/ Kajászószentpéter (Fejér m.)	malmok	Cs.III.349. P.X.425. Gy.II.389. L.286.
20	1135	F.VII/5.98.	Pauli/Páld/Hronský Pald (Hont m.) SK	malomhely	RA.59. Gy.III.230. L.225. KÖRM. 105.
21	1138. 09.03.	SZABÓ 1936.	Hurch/Horhi/psz. Ozorától Ny-ra (Tolna m.)	2 malom + 2 molnár	Cs.III.430. Sz.42.
22			Subram/Soprony /psz. Békéscsabától Ny-ra (Békés m.)	4 molnár + 1 malom	Sz.43.
23			M...udi/Mecsőd/ Ács és Nagyigmánd között (Komárom m.)	2 molnár	Sz.44. Gy.III.439.
24			Vten/Ecsény/Öcsény (Tolna m.)	malom + 2 malomhely	Cs.III.445. Sz.45. GYÖRFFY 294.
25	<u>1145</u>	F.II.120.	Kwrthwel/Körtvély/ Madocsa k. ÉK-re (Tolna m.)	malmok	RA.71. Cs.III.336. V-Ö-P. 182.
26	[1141-1161]	F.II.88. FL.1.	Chitary/Csatár/Csatár (Zala m.)	2 malom	Cs.III.41. H.154.
27		SM.II.45.	Hon/Han/Hany (Zala m.)	malom	Cs.III.59. H.82.
28	1158	MS.I.89.CS. I.82. CAH 28.	Zamto/Szántó/Levice mellett Ny-DNy-ra (Bars m.) SK	malomhely	Gy.I. 474. L.364.

ÚJABB ADATOK ÁRPÁD-KORI VIZIMALMAINKRÓL

29	1162	F.II.164. S.I.2. UB.I.45. CAH 29.	Kacil/Kecöl/Rábakecöl (Sopron m.)	malom	Cs.III.613. H.288. L.459.
30			Vidza/Vicza/Vica (Sopron m.)	malom	Cs.III.635. H.209.
31			Welen/Beled/Beled (Sopron m.)	2 malom	Cs.III.590. H.111. L.109.
32	1164	JAKUBOVICH 156-7. CAH 36.	Almad/Almád/Monostorapáti k. (Zala m.)	2 malom	Cs.III.18. H.32.
33			Vascul/Vászoly/Vászoly (Veszprém m.)	3 malom	Cs.III.122. H.520. L.635.
34			Gungus/	malom molnárral	
35	[1169. k.]	F.VII/1.161. DT.I.10.	Sanctissimam Dexteram /Szentjobb/Šaniob (Bihar m.) R	4 malom + 2 molnár	RA.124. Cs.I.423. GY.I.668. L.558.
36	1171	F.IX/7.632. ÓM.X. CAH 37.	Kaluzd/Kálózd/Peremarton k. (Veszprém m.)	2 malom	Cs.III.236. H.286.
37	<u>1171</u>	P.VIII.5.	Quiar/Kajár/Kajárpéc (Győr m.)	malom	Cs.III.550. GY.II.603. H.278. L.286.
38	1177	BORSA 214.	Hodos/? (Aradtól É-ra fekvő birtokcsoport) R	malom	
	[1202-1203 k.]	RA.202. DT.I.41.			
39	1181	F.II.198. CAH 40. FEJÉRPATAK y IV.	Zeles/Udvard/Pécsudvard (Baranya m.)	malom	Cs.II.532. L.473. GY.I.397-8.
40	1181	RA.133. DT.I.13.	Tur/Túr/ Nábrád és Panyola k. (Szatmár m.)	malom	Cs.I.481.,487.
41	1193	F.II.283, MS.I.127.Ó M.XII. CAH 47.	Borriz/?	malom	
42	[1198]	MS.143.			
43	1199	H.V.1.		malom	RA.183.
44	[1200]	F.VII/1.185.	Ziritva/Szeretva/Stretavka (Ung m.) SK	malom	Cs.I.398. L.324.427.
45	1201	H.V.2.	Samtov/Szántó/Fehérvárcsurgó k. (Fejér m.)	malmok	RA.195. GY.II.404.
46	1201	SM.III.8.	Zagrabia/Zágráb/Zagreb (Zágráb m.) CR	malom	L.649.

47	1204. 04.19.	UB.I.71.	Vkacs/Malomháza/Minihoff (Sopron m.) A	malmok	Cs.III.619. H.346. L.384.
48	1208	F.III/1.58.U B.I.82.	Sason/Sásony/Winden am See (Moson m.) A	malom	Cs.III.686. RA.236. Gy.IV.177-8. L.520.
49			Sar/Sár/psz. Vilonya, és Berhida Kiskovácsi nevű része között (Veszprém m.)	2 malom 2 mol- nárral	Cs.III.249-50. L.317. RA.236.
50	[1208- 1209]	H.VII.4.	Ryzoi/Hricsó/Hričovské Podhradie mellett D-re (Trencsén m.) SK	malomhely	FN.121. L.267.
51	1211. [05.29. után]	P.X.8.	Lusta/Losta/ Siófok határában (Somogy m.)	malmoknak alkalmas helyek	P.X.344.
52			Poposca/Papsoka/ Balatonfü- red k. (Zala m.)	Monos nevű személy	Cs.III.92. P.X.309. H.391. FEJÉRTÓI 571.
53			Belen/Berend/Tósokberénd (Veszprém m.)	Monos nevű személy	Cs.III.222. P.X.335. H.115. L.601. FEJÉRTÓI 571.
54			Mortus/Martos/ Bikács k. D- re (Tolna m.)	Monios nevű személy	P.X.420. L.120. FEJÉRTÓI 571.
55			Gamas/Gamás/Balatonlelle és Balatonboglár k. (Somogy m.)	Monos nevű személy	Cs.II.607. P.X.376. FEJÉRTÓI 571.
56	1211	ZA.I.3.	Gebarth/Gebart/Zalaegerszeg határában (Zala m.)	malmok	Cs.III.55. H.217.
	1231. 08.09.	ZA.I.5.			
57	1212	H.VI.7. So.197.	Bodokt/Bodajk/Bodajk (Fejér m.)	malom és molnár	Cs.III.320. L.288. Gy.II.351.
58	1213	VR.19.	Baluc/Bályok/Balc (Bihar m.) R	malom	Gy.I.597. Cs.I.603. F.28. L.97.
59	<u>1214</u>	F.III/1.153. és 471. (VII/5.204.) CS.I.190.	Lelesz/Lelesz/Leles (Zemplén m.) SK	malomhely	RA.295. Cs.I.337. Gy.I.336. L.362. KÖRMENDI 46.
60			Scleoholmi/	malom	
61			Mager/	2 malom	
62			Vadazou/	2 malomhely	
63			Golosa/	malmok	
64	1216	H.VI.8.	Tumoy/Tomaj/Lesencetomaj (Zala m.)	malomhely	RA.310. Cs.III.116. L.363.
65	1220	F.VII/5.231.	Puzandok/Pazándok/Budapest III. ker. ÉK-i része (Pilis m.)	3 malom	Cs.I.14. Gy.IV.689.

66	1221	H.VI.190. UB.I.118.	Keuruselv/Köröselő/- Körispatak mentén Nick és Jákfa között (Vas m.)	2 malomhely	Cs.II.768. H.318.
67			Egurzeg/Egerszeg/Vasegerszeg (Vas m.)	malomhelyek	Cs.II.745. H.188. L.633.275.299.
68	1221	F.III/1.325.	Verestou/Verestő/Vöröstő (Veszprém m.)	malom	Cs.III.260. H.523. L.646. RA.371.
69			Almad/Almád/Monostorapáti k. (Zala m.)	10 malom	Cs.III.18. H.32. RA.371.
70			Szent-Ivan/Szentiván/Zalaszentiván (Zala m.)	malom	Cs.III.106.L.651.
71			Dezlu/Diszel/Diszel (Zala m.)	malom	Cs.III.46. L.172.
72	1224. 01.23.	H.VII.8.	Sarlous/Sarlós/Magyarsarlós (Baranya m.)	malmok	Cs.II.520. Gy.I.318. L.381.
73	1225	F.III/2.59.S.I .8. UB.I.143.	Rakathia/Rakathia/- Kőszeg k. (Vas m.)	malom	RA.420. H.418.
74			Pylgrim/Pellegrim/Lékától É-ra (Vas m.)	2 malom	Cs.II.783. H.398.
75			Michsa, Nygwan/Micske, Ligván/Lutzmannsburg, Nebersdorf (Sopron m.) A	malom	Cs.III.620.617. H.356.357. L.504.365.
76			Thata/Tata/Kistata (Sopron m.)	malom és malomhely	Cs.III.633.L.325.
77	1226	MV.I.81.	veszprémi káptalan javadalmainak megerősítése	malom és malmok	
78	[1226]	P.I.88.	Pannonhalma és somogyi udvarnokainak malmai	4 malom	
	[1229]	P.I.106.		malom	RA.454.
79	1227	F.III/2.117. (VII/5.231.) Bp.I.14.	Puzandok/Pazándok/Budapest III. ker. ÉK-i része (Pilis m.)	malom	Cs.I.14. Gy.IV.689. RA.822.
	[1245. 11.24.]	F.IV/2.43. Bp.I.29.		2 malom	
80	1228. 12.20.	F.VII/4.77.	Rodna/Radna/Rodna (Beszterce m.) R	malom	
81	1228	F.VII/5.239.	Godingen/	11 malom	
82	1228	MS.I.300.	Nana/Nána/Štúrovo része (Esztergom m.) SK	molnárok 3 telke	Gy.II.301.
83	1229. 12.06.	SM.III.280.	Kamarcha/Kamarca/Komarnici (Körös m) CR	malom telke	CSÁNKI 65.
	1279. 12.06.	SM.VI.262.			

84	1229	F.III/2.172.	Muchula/Mocsolád/ Felsőmocsolád (Somogy m.)	malom	Cs.II.630. L.206. RA.451.
85			Inka/Inke/Inke (Somogy m.)		RA.451. Cs.II.614. L.272.
86			Kulked/Kölked/ (Somogy m.)		RA.451. Cs.II.622.
87	1229	VR.359.	Cupa/Kupa/ Kunágota k. (Zaránd m.)	Monos nevű személy	Cs.I.738. FÁBIÁN 53. L.349. FEHÉRTÓI 571.
88			Botonis/	malom	
89	1230	F.III/2.209. S.I.9. UB.I.168.	Belud/Beled/Beled (Sopron m.)		Cs.III.590. St.246. H.111. L.109.
90			Barba/Barba/psz. Szil és Vág között (Sopron m.)		Cs.III.599.601.
91	1230	F.III/2.220.	Monchhasasuna/Sásony/Win- den am See (Moson m.) A	malom	Cs.III.686. STES.256. Gy.IV.178. L.520.
92	1230	MS.I.310.	Tata/Tata/psz. Štúrovo és Kamenný Most között (Esz- tergom m.) SK	2 malom	Gy.II.314.
93	1231	F.III/2.225. UB.I.182.	Cazmer/Kisfalud/Kisfalud (Sopron m.)	malom	Cs.III.615. L.313. RA.474.
94			Mihal/	10 malom	RA.477.
95	1231	F.III/2.227.	Bodoct/Bodajk/Bodajk (Fejér m.)		RA.477. Cs.III.320. Gy.II.351. L.123.
96	1[231]	F.III/2.254. UB.I.184.	Michal/Mihályi/Mihályi (Sopron m.)	4 malom	Cs.III.620. H.357. L.401. RA.597.
97	1231	ZA.I.5.		malmok	
98	1232. 06.23.	P.I.127.	Bille/Béla/Belá (Komárom m.) SK	malmok	Cs.III.495. L.108. Gy.III.407. P.I.276.
99	1232	F.III/2.277. SM.III.324.	Grabonca/Gáborvölgy/ Grabovnik (Körös m.) CR	2 malom	CsÁNKI 114. L.222.
100	[1232 k.]	H.VIII.18.	Meneke/Meneke/psz. Szentgál és Bánd k. (Veszp- rém m.)	malom	Cs.III.242.
101	1233. 06.06.	P.I.134. CS.I.404.	Pannonhalma somogyi udvar- nokainak kötelességei: fa szállítása ad molendinum abbatis de Copus	malom	
102	1233	F.III/2.332. UB.I.200.	Petlend/Petlend/psz. Kisfalud és Potyond k. (Sopron m.)	malmok	RA.503. Cs.III.624.
103	1233	H.IV.5.		2 malom	RA. ?.
104	1233	KÓTA 6.	Milek (Vas m.)	malmok	

ÚJABB ADATOK ÁRPÁD-KORI VIZIMALMAINKRÓL

105	[1234 k.]	SM.III.368.	Hrastchine/Haraszti/Hrastin (Varasd m.) CR	malom	CSÁNKI 62. L.249.
106	1235	SOLYMOSI II/1.	Guepolt/Gyimót/Nagygyimót (Veszprém m.)	malom	Cs.III.232. H.228-9. L.418.
107	1235 [1236. 3.02.u.]	F.IV/1.21. MS.I.383. CS.II.1.	Tupulchan/Tapolcsány/Topol'čany (Nyitra m.) SK	malom	RA.608. L.428.
108	1235	VR.387.	Tumban/Tumban/ Sântion k. (Bihar m.) R	malom	Gy.I.678. L.120.
109	1236	H.VI.21.	Echer/Écsér/- Zalaszántó és Rezi között (Zala m.)	malom	Cs.III.48.
110	1237. 05.11.	RA.620.	Poloznuc/Paloznak/Paloznak (Zala m.)	malom	Cs.III.92. L.467.
111	1237	F.IV/1.75. UB.I.237.	Enud/Enyed/- Persznye k. (Sopron m.)	4 malom	Cs.III.607. H.195.
112	1238. 01.29.	F.IV/1.104. DT.I.258.	Oddum/	malmok	
113	1238. 07.09.	RA.645/A.	Copulch/Kapolcs/Kapolcs (Zala m.)	3 malom	
114	1238	F.IV/1.138.(146.) CS.II.46.	Chuhna/Konyha/Kuchyňa (Pozsony m.) SK	malom	L.333.
	1244	F.IV/1.348. CS.II.172.	Cohnha/Konyha/Kuchyňa (Pozsony m.) SK	malom	
115	[1229-1238]	UB.I.265.		malom	
116	1239. 04.19.	H.IV. FENYVESI 30.	/Halom és Iván k./Bonyhád DNy-i részén (Tolna m.)	Malom-ér és Malomár-sziget	Cs.III.431. V-Ö-P.361.
117	[1237. 10.29-1239. 06.11. k.]	P.I.185. CS.II.30.	Ech/Écs/Nagy-Écs (Győr m.)	malom vagy malomhely	Gy.II.584. L.184.
118			Karalka/ (Veszprém m.)	malom vagy malomhely	
119			Sar/Sár/psz. Vilonya és Kis-Kovácsi között (Veszprém m.)	5 malom	Cs.III.249.
120			Ásvantv/Ásványtő/psz. Trávník határában (Komárom m.) SK	5 malom	Cs.III.493. P.I.280. Gy.III.450. L.332.
121			Sebus/Sebes/Rábasebes (Sopron m.)		Cs.III.628.P.I.242.
122			Salya/		

123			Petend/		
124			Tepey/Tepej/Vámos k. (Somogy m.)		Cs.III.651.
125			Tata/Tata/Tata (Komárom m.)	4 malom	Cs.III.491. P.I.273. Gy.III.459. L.586.
126			Fyzegetu/Füzitő/Almásfüzitő (Komárom m.)	4 malom	Cs.III.499. P.I.274. Gy.III.416. L.66.
127			Bylie/Béla/Belá (Komárom m.) SK	malom	Cs.III.495. L.108. Gy.III.407. P.I.276.
128	1240	F.VII/1.268.	iuxta fluvium Rabam/	malom	
129	<u>1243</u> [XIII. sz.. vége]	F.IV/1.304. CS.II.145.	Jaszou/Jászó/Jasov (Abaúj m.) SK	malom	Cs.I.197. L.281. Gy.I.96.
130	1244. 03.30.	F.IV/1.353. CS.II.148.	Podolin/Podolin/Podolínec (Szepes m.) SK	malom	Cs.I.253. L.482.
131	1244. 05.	UB.I.296.		malom	
132	1244. 10.28.	H.VI.29.UB.I .298.	Druska/Derecske/Döröcske (Vas m.)	malomhely	RA.786. Cs.II.744. H.171.
133	1244	H.V.14. P.X.15.	Peychil/Pécsel/Pécsely (Zala m.)	malomhely	Cs.III.92. L.425.
134	1245. 08.17.	F.IV/1.398. CS.II.194.	Sygra/Zsegra/Žehra (Szepes m.) SK	malom	Cs.I.269. L.660.
	1275. 06.22.	F.V/2.309.	Sygra/Zsegra/Žehra (Szepes m.) SK		
	1292. 10.03.	F.VII/5.506.	Segra/Zsegra/Žehra (Szepes m.) SK		
	1293. 02.26.	PETRÓCZY 12.	Sigra/Zsegra/Žehra (Szepes m.) SK		
135	1245. 09.09.	F.IV/3.276. (VII/5.266.)	Leand/Leánd/psz. Biňa k. (Bars m.) SK	malomhely	Gy.I.456.
136	1245	P.VIII.17.	Papa/Pápa/Pápa (Veszprém m.)	2 malom	Cs.III.214. H.396. WÖLLER 57.
137	1255	VII/1.215. P.VIII.23.		2 malom	
138	1246. 04.12.	ZA.I.13.	Barlabashyda/Barabáshida/ psz. Zalabér és Pákod k. (Zala m.)	2 malom	Cs.III.33. L.102.
	1247. 09.06.	ZA.I.14.	Barlashyda/Barabáshida/ psz. Zalabér és Pákod k. (Zala m.)	2 malom	Cs.III.33. L.102.
139			Scengerolt/Szentgrót/ Zalaszentgrót (Zala m.)	malom 2 kerekével	Cs.III.15.25. L.651.

140	1246	H.VI.31.(VII I.37.)UB.I.307.	Nadasd/Nádasd/Bajt Ny-i részén (Vas m.)	malom	Cs.II.778. H.368.
141	1247. 06.02.	F.IV/1.447. DT.I.285.	Zeürini/Szőrény/ Turnu Severin része (Szőrényi bán-ság) R	malmok	Cs.I.107. L.576.
142	1247. 09.22.	ZA.I.15.	Barbashyda/Barabáshida/ psz. Zalabér és Pákod k. (Zala m.)	2 malom	Cs.III.33. L.102.
143			Zent Gyrolt/Szentgrót/ Zalaszentgrót (Zala m.)	malom 2 kerekével	Cs.III.15.25 L.651.
144	1247	F.IV/1.457. UB.I.311.	Wiccha/Vicza/Vica (Sopron m.)		Cs.III.635. H.209.
145	1247	H.V.15.	Kescew/Keszi/Gyulakeszi (Zala m.)	malmok	Cs.III.71. L.244.
146			Deizl/Diszel/Diszel (Zala m.)	2 malom	Cs.III.46. L.172.
147	1249. 03.25.	F.IV/2.49.	Harsan/Harsány/Nagyharsány (Baranya m.)	malom	Cs.II.489. L.418. Gy.I.313-4. RA.904.
148	1249	F.VII/5.279.	Wyvol/	malom	
191	<u>1250.1</u> <u>1.20.</u>	H.VIII.62.	Rwm/Rum/Rum (Vas m.)	malomhely	RA.934. Cs.II.789. H.324. L.512.
	1263	H.VII.63.			
149	1251	Kis 1.	Ketudhida/Kehida/ Kehidakustány (Zala m.)	malom	Cs.III.69. L.297.
150	1251	F.IV/2.85.	Maurichida/Mórichida/ Mórichida (Győr m.)	2 malom	Cs.III.542. L.407. Gy.II.609.
151			Papa/Pápa/Pápa (Veszprém m.)	malom	Cs.III.214. H.396.
152			Boywa/	malomhely	
153	1251	ZA.I.17.	Bogk/Batyk/Batyk (Zala m.)	malom	Cs.III.33. H.104. L.105.
	1254. 10.17.	ZA.I.22.	Boge/Batyk/Batyk (Zala m.)		
154	1251	SM.IV.411.	Chezmicha/Csezmice/ Belovár k. K-re (Körös m.)	malom	CSÁNKI 68.
155	1252. 03.28.	SM.IV.422.	Zdench/Izdenc/Zdenci (Pozsega m.) CR	malom	Cs.II.433. L.653.
	1272	H.VI.132. SM.VI.17.	Izdench/Zdencz/Zdenci (Pozsega m.) CR	malom	
156	1252.1 1.25.	MS.I.515. CS.II.405.	Chondol/Csondol/ Tonkovce k. (Pozsony m.)	malom	ORTVAY I.123. II.444. L.598. HÁZI 536.
	1253.0 4.16.	MS.I.527. CS.II.425.			
157	1252	F.IV/2.151.	Szyrzic/Savnik/Spišský Štiavnik (Szepes m.) SK		Cs.I.266. FN.183. L.521.

158	1252	F.VII/5.294. H.VI.46. CS.II.400.	Turuch/Turóc/Martin k. (Turóc m.) SK	malom	RA.979.
159	1253. 06.07.	CS.II.428.	Kurtueles/Körtvélyes/Spišsky Hrušov (Szepes m.) SK	malom	RA.995. Cs.I.261. L.562.
	1282. 03.16.	H.VI.196.	Kurtues/Körtvélyes/Spišsky Hrušov (Szepes m.) SK	malom	
160	1253	ZA.I.20. SM.IV.474.	insula Chama/ (Zala m.)	malomhely	
161			Vrustun/Orosztón/Orosztöny (Zala m.)	malmok	Cs.III.88. H.381. L.457.
162	1254. 05.10.	F.IV/2.282.	Droginam/	malom	
163	1254. 06.28.	F.IV/2.214. BP.I.38. CS.II.447.	Meger/Megyer/Budapest III. ker. É-i része (Pilis m.)	3 malom	Cs.I.12. RA.1011. Gy.IV.658.
164	1254	Kis 2.	Topulchan/Tapolcsány/ Topol'čany (Nyitra m.) SK	malmok	Gy.IV.473. L.583.
165	1254	F.VII/5.309.	Sconnaue/Sunyava/Šuňava (Szepes m.) SK	malom	Cs.I.266. L.534.
166	1255. 01.02.	H.V.20.	Zamtho/Szántó/Zalaszántó (Zala m.)	malom	Cs.III.24. H.459. L.651.
167	1255. 01.18.	TÓTH 7.	Zalak/Zalak/Sorkikápolna (Vas m.)	malmok	Cs.II.809. H.287. L.530.
168	1255. 02.09. u.	H.V.18. UB.I.348. CS.II.465.	iuxta fluvio Rabuce/Répcé melletti	malom	
169	[1255. 12.13. e.]	CS.II.507.	Saap/Sáp/Dedinka di Dunaji (Pozsony m.) SK	malmok	RA.1056. L.182.
	1255. 12.13.	H.VI.53. CS.II.509.			
170	1255. 12.18.	F.IV/2.334. UB.I.360.	Kazmer/Kisfalud/Kisfalud (Sopron m.)	4 malom	Cs.III.615. L.313.
171	1255	F.IV/2.335. LB.I.VII. UB.I.363.	Endre/Endre/Fertőendréd (Sopron m.)	malom	Cs.III.607. H.194. L.215.
172	1255	F.IV/2.299. (VII/5.314.) CS.II.494.	Jaszo/Jászó/Jasov (Abaúj m.) SK	3 malom	Cs.I.197-8. L.281. Gy.I.96-100.
173	1256. 03.13.	F.IV/2.363. CS.II.521.	Fys/Füss/Trávník (Komárom m.) SK	malomhely	Cs.III.499. Gy.III.416. L.332.
174	1256. 04.30.	SM.V.546.	Glaunicha/Glavnica/Moravče határában (Körös m.) CR	malomhelyek	

175	[1256. 09.10.]	Z.I.12.	Janus/János/ Pécestől É-ra (Tolna m.)	malomhely	Cs.III.431.
176	1256. 10.30.	F.IV/2.377. CS.II.551.	adomány a johanniták számá- ra supra Danubium	malomhely	
177	1256. 11.10.	H.VII.47. SM.V.561.	Garigh/Garity/Garešnica (Körös m.) CR	malom	CSÁNKI 34. L.226.
178	1256	F.VII/1.303.	Saagh/	malom	
179	1256	H.VI.55.	Chaba/Csaba/Miskolc része (Borsod)	2 malomhely	Cs.I.170. Gy.I.764. L.255.
180	[1256?]	H.VII.62. CS.II.541.	Tarnouc/Tarnóc/Tmovo (Turóc m.) SK	malomhely	KISS II.621. L.585.
181	1257. 03.30.	SM.V.584.	Zagrabia/Zágráb/Zagreb (Zágráb m.) CR	3 malom	RA.1142. L.649.
182	1257. 09.24.	UB.I.379.	Legentew/Legénytő/- He- gyeshalomtól DNy-ra (Moson m.) A	malomház és malomvezeték	Cs.III.682. Gy.IV.158. H.334.
183	1257. 09.29.	ZA.I.25. UB.I.380.	Kadar/Kádár/ Ostffyasszonyfa k. (Vas m.)	malomhely	RA.1160. Cs.II.760. H.285.
184	1257. 10.11.	H.VII.55. SM.V.591.	Zapolsycha/Gerzence k./Donja Gračenica és Čaire k. (Körös m.) CR	malom	L.230.
185			Guersenche/Gerzence/Donja Gračenica és Čaire k. (Körös m.) CR	malom	L.230.
186	1257	F.IV/2.440. CS.II.586.	Lomnicza/Lomnicz/Velká- Lomnica (Szepes m.) SK	malom	Cs.I.262. L.286.
187			Suphc/Hunfalva/Huncovce (Szepes m.) SK	malom	L.268.
188	1259	SM.V.638.	Casna/Blaguška (Zágráb m.) CR	malmok	RA.2767. 2769.
	1277. 02.27.	SM.VI.168.			
	1277. 03.08.	SM.VI.171.			
189	1259	SM.V.654.	Scepnice/ (Zágráb m.) CR	malom	
190	1259	H.VI.63. CS.II.638.	Dulow/Duló/Dulov (Trencsén m.) SK	malom	FN.114.200. L.181.
192	1260	H.V.25. UB.I.395.	Sar/Sár/ Oszkó k. (Vas m.)	malom	Cs.II.791. H.436.

193	1261. 07.02.	F.IV/3.53. MS.I.608.	Hurty/Hort/ Kamenica nad Hronom része (Hont m.) SK	molnár telke	Gy.III.216.
194	1261. 09.09.	F.IV/3.33. RA.2123. LÁTKÓCZKI 3.	Halaz/Halász/- Szelevény határában (Csongrád m.)	malomhely	Cs.I.651. Gy.I.896.
195			Feyerem/Fejérem/- Békéscsa- ba és Gyula között (Békés m.)	malomhely	Cs.I.650. Gy.I.506.
196			Neuegy/Nyived/- Beliu és Gurba között (Zaránd m.) R	malomhely	Cs.I.741. L.108.226.
197	1261	RA.1272.	in fluvio Saar/ (Fejér m.)	malom	
	1272	RA.2203.			
198	1262	H.I.30. UB.I.407.	Bobut/Babót/Babótordód (Sopron m.)	malom	RA.1296. L.89. Cs.III.598. H.93.
199	1263. 01.20.	S.I.17. UB.I.417.	Waag/Vág/Vág és Kisvág (Sopron m.)	4 malom + 1 malomhely	Cs.III.634. H.517.
200	[1263]. 05.25.	UB.I.424.		malomhely	
201	1263. 08.29.	RA.1349.	Odorin/Edelén/Odorin (Szepes m.) SK	malom	Cs.I.250. L.562.
202	1263	F.IV/3.111. FENYVESI 36.	Kurd/Kurd/Kurd (Tolna m.)	malom	Cs.III.438. L.350.
203	1263	H.VII.66. SM.V.777.	Garig/Garity/Garešnica (Kö- rös m.) CR	malomhely	CSÁNKI 34. L.226.
	1277. 02.02.	SM.VI.167.	Garyg/Garity/Garešnica (Kö- rös m.) CR	malom + malom- hely	
204	1263	F.V/1.326.	Thuróc/Turóc/- Martin k. (Turóc m.) SK		RA.1356. L.607.
205	[1264 e.]	UB.I.439.	Janoa/Beled és Edve körül (Vas m.)	malom	St. 241. H.272.
206	1264. 06.22.	RA.1405.	Beus/Bős/Gabčíkovo (Po- zsony m.) SK	malomhely	HÁZI190. L.134.
207	1264. 06.26.	F.IV/3.248.	Igor/Igar/Igar (Fejér m.)	malom	Cs.III.234.332. Gy.II.388. L.269.
208	1264. [10.14. e.]	F.IV/3.184. MS.I.670.	Suran/Surány/Šurany (Nyitra m.) SK	malom	Gy.IV.462.
209			Nyárhid/Nyárhíd/ Nové Zámky k. (Nyitra m.) SK	4 kerekű malom	Gy.IV.428-9.

	1295. 05.12.	MS.II.368.	Narhyd/Nyárhíd/ Nové Zámky k. (Nyitra m.) SK	malmok	
210	1264. 11.21.	ZA.I.36.	Ysabor/Isabor/ Zalaapáti és Pacsa k. (Zala m.)	malmok	Cs.III.63. H.267.
211	1264	CSÁKY 4.	Rogolth/Ragyolc/Radzovce (Szepes m.) SK	malom	Cs.I.265. L.498.
212	1264	F.VII/1.302. (IV/3.256.) UB.I.454.	Sconnawe/Széplak/ Fertőszéplak (Sopron m.)	malomhely	Cs.III.632. H.484.
213	1264	F.IV/3.195.	Tepla/Tepla/Liptovská Teplá (Liptó m.) SK	malom	Gy.IV.103. L.367.
	1278. [10.16. u.]	RA.2908.	Topla/Tepla/Liptovská Teplá (Liptó m.) SK	malomcsatorna	
214	[1265.] 06.02.	RA.1446. MÉREY 1.	Merey/Mére/Kaposmérő (Somogy m.)	malomhely	Cs.II.628. L.290. P-V.493.
215	1265	H.VI.92.UB.I .476.	Nadasd/Nádasd/Bajt Ny-i részén (Vas m.)	malom	Cs.II.778. H.368.
216	1266. 05.24.	MÉREY 3.	Mere/Mére/Kaposmérő (So- mogy m.)	malom	Cs.II.628. L.290. P-V.493.
217			Tolke/Tokaj/psz. Kaposmérő k. (Somogy m.)	malom	Cs.II.652. P-V.496.
218	1266. 11.23.	ZA.I.37.	Egurzug/Egerszeg/Zalaegersz eg (Zala m.)	malom	Cs.III.20. L.650.
219	1266	F.VII/5.345.	Kwlchud/Kulcsod/Ključovec (Győr m.) SK	malmok	RA.1483. Cs.III.551. Gy.II.606. L.349.
220	1267. 01.11.	P.X.21.	Pápai oltalom a tihanyi apát- ság birtokai részére	malmok	
221	[1267]. 07.01.	F.IV/3.45. (47. és 401.)	Szegk és Kutka/Szeg és Ku- tya/Nové Zámky É. (Nyitra m.) SK	malomhely	RA.1523. Gy.IV.416.465.
222	[1267]	H.VII.102. UB.I.499/B.	Olsasun/Alsásony/- Zagersdorf k. (Moson m.) A	3 malomhely	Cs.III.686. STES.256. L.652. Gy.IV.177.
223	1268. 12.20.	F.IV/3.480.		malom	
224	1268	H.VII.83.		malomhely	
225	1268. [10.14. e.]	F.IV/3.443. MS.I.721. FRISS I. 27.	Tata/Tata/Tata (Komárom m.)		Cs.III.491. RA.1577.Gy.III.458
226			Bogha/Bogya/Bodza (Komá- rom m.) SK	malomhely	Cs.III.496. L.125. Gy.III.408.RA.1577

227			Bylla/Béla/Belá (Komárom m.) SK	malom	Cs.III.495. L.108. Gy.III.407.RA.1577
	1284. 08.09.	MS.II.162.		malmok	
228	1268	F.IV/3.483. P.X.24.	Kek/Kék/ Balatonfüred határában (Veszprém m.)	malom	Cs.III.237. H.298.
	1269. 01.31.	P.X.26.		malom	
	1269. 10.19.	P.X.27.		malom	
229	[1268 k.]	H.VII.84.	Bard/Bárd/Kaposszentbenedek része (Somogy m.)	malom	Cs.II.590. L.102.
230	1269	G.26.	?/Veszprém/Veszprém (Veszprém m.)	malom	Cs.III.212. H.524. G.205.
231	1270. 03.05.	MS.I.738.	Pyspuky és Pogon k./Püspöki és Pogony k./Sajópüspöki és Bánréve k. (Gömör m.)	malmok	Cs.I.143-4. Gy.II.534.536. L.515.
232	1270. 03.20.	H.VII.90. SM.V.988.		>16 malom	
233	1270. 08.12.	F.V/1.199.	Parassa/Parassa/Parassapuszta (Hont m.)	malomgát	Gy.III.232. RA.1957.
234	1270. 09.24.	MS.I.748.	Saag/Ság/Šahy (Hont m.) SK	malom	Gy.III.241. L.273.
235	1270. 12.03.	H.I.39.	Beus/Bős/Gabčikovo (Pozsony m.) SK	malomhely	HÁZI190. L.134.
236	1270	H.I.38. UB.I.572.	Bobut/Babót/Babótordód (Sopron m.)	malom	RA. 2002. L.89. Cs.III.598. H.93.
237	1270	MS.I.751.	Mezeusumlow/Mezősomlyó/Šemlacu Mare (Temes m.) R	malom	RA.2076. L.399.
238	1270	F.V/1.85.	Kürgd/Kurd/Kurd (Tolna m.)	2 malom	Cs.III.438. L.350.
239			Vys/Visz/Visz (Somogy m.)	malom	Cs.II.656. L.643.
240	[1235- 1270]	H.IV.6.	? Sowl vizén (Veszprém m.)	malom	
241	1271. 03.30.	F.VII/5.371. Bp.I.104.	Thelky/Teleki/Teleki (Somogy m.)	malom	Cs.II.650. L.588.
242	1271. 04.05.	F.V/1.168.	a borsmonostori apátság birtokainak megerősítése	malmok	
243	1271. 08.25.	TÓTH 12.	Monár/Molnár/Püspökmolnári (Vas m.)	Molnár család	Cs.II.787. H.416. L.494.

ÚJABB ADATOK ÁRPÁD-KORI VIZIMALMAINKRÓL

244	1271. 09.07.	ZA.I.46.	Dobren/Dobren/ Teskánd k. (Zala m.)	malmok	H.177.
245	1271.1 1.05.	H.VIII.108. SM.V.58.	Vinodol/ CR	malmok	
246	1271	H.I.40.	Zloukfelde/Szalókfölde/Ne- mes- és Pórszalók (Veszprém m.)	malomhely	Cs.III.251. L.434.486.
247	1271	Kis 6.	Supluncha/Szaplonca/ Stupčanica (Pozsega m.) CR	malom	L.542.
248	[1271 k.]	H.VII.102.	Olsasun/Alsásony/- Zagersdorf k. (Moson m.) A	3 malomhely	Cs.III.686. L.652. Gy.IV.177.
249	1272. 02.23.	H.VII.103.	Berench/Berencs/- Podbranč k. (Nyitra m.) SK	malom	Gy.IV.353-6. L.114.
250	1272. 02.27.	SM.V.69.	Zagrabia/Zágráb/Zagreb (Zágráb m.) CR	3 malom	L.649.
251	1272. 03.21.	F.V/1.216. MS.I.766.	Peith/ () SK	3 malom (egyik 4 kerekű)	Gy.IV.462. L.534. RA.2177.
252	1272. 06.10.	ZA.I.49.	Topulcha/Tapolca/Tapolca (Zala m.)	2 malom	Cs.III.25. H.495. L.583.
253	1272	UB.II.26. RA.2203.	?/Ackerland A	malom	
254	1272	F.V/1.261. (VII/5.377.)	Kurd/Kurd/Kurd (Tolna m.)	2 malom	Cs.III.438. L.350.
255			Visz/Visz/Visz (Somogy m.)	malom	Cs.II.656. L.643.
256	1273. 01.12.	F.V/2.72. KÁROLYI I.VIII.	Heydreh/Heder/Héder (Baranya m.)	malom	RA.2348. Gy.I.315. Cs.II.489.
257	1273	F.V/2.75.			
258	1273. 04.19.	F.V/1.87. SM.VI.26.	Máté szlavón bán határozatai	malmok	
259	1273.0 8.25.	SM.VI.41.	Polana/ Varasd k./Varaždin k. (Varasd m.) CR	malmok	L.630.
	1277. 03.03.	SM.VI.170.		malom	
260	1277. 03.18.	SM.VI.173.		malom	
	1273	F.V/2.142. MS.II.11.	Ridnich/ (Szepes m.) SK	malom	
261	1273	F.V/2.89.	Kurd/Kurd/Kurd (Tolna m.)	malom	

262			Abraham/Ábrahám/ Dombó-vártól É-ra (Tolna m.)	2 malom	Cs.III.413.
263			Vyz /Visz/Visz (Tolna m.)	malom	
264	1273	F.V/2.129.	Vis/Visz/Visz (Tolna m.)	malom	
265	1273	F.V/2.138.	Fuzto/Füzítő/ Almásfüzítő (Komárom m.)	1 malom	Cs.III.499. Gy.III.416.
266	1273	SM.VI.56.	Predisinch/Predišincu (? m.) CR	malom	Cs.II.423. KOSZTA 31.
	1283	SM.VI.382.			
267	1274. 01.27.	F.VII/2.35.	Iuttos/Jutas/Veszprém része (Veszprém m.)	malom	Cs.II.236. H.275.
268	1274. [03.09. e.]	F.V/2.150. MS.II.12. Bp.I.128.	Zalka/Szalka/Salka (Hont m.) SK	malmok	Gy.III.248. L.273.
269	1274. 05.23.	RA.2502.	Kezu/Keszi/Gyulakeszi (Zala m.)	malmok	Cs.III.71. L.244.
270	1274. 05.31.	F.V/2.190.	Böös/Bős/Gabčíkovo (Po- zsony m.) SK	malomhely	HÁZI 190. L.134.
271	1274	F.V/2.228.	Keneche/Kenese/Balatonkene se (Veszprém m.)	malom	Cs.III.237. H.293.
272	[1274]	ZA.I.54.	Dabrun/Dobrony/ Csáford k. (Zal m.)	malom	Cs.III.47. H.178.
273	1275. 01.21.	G.28.	?/Veszprém/Veszprém (Veszprém m.)	malom	Cs.III.212. H.524. G.205.
274	1275.0 1.30.	F.V/2.256. H.VIII.133.	Sarzorm/Zarom/Zarány psz. Kaposvár és Kaposfüred k. (Somogy m.)	malom	Cs.II.657.
	1291. [07.23. e.]	RA.3758.			
275	1275. 06.12.	F.V/2.301. MS.II.36.	Leand/Leánd/psz. Biňa k. (Bars m.) SK	malomhely	Gy.I.456.
276	1275. 11.01.	F.V/2.303. LÁTKÓCZKI 17.	super fluvium Agrie/Eger- folyó (Heves m.)	4 malomhely és malmok	
277	1275. 12.13.	F.V/2.279.			
278	1275	F.VII/5.404. Bp.I.136.	Kasach/Kazsok/Kazsok (So- mogy m.)	malomhely	Cs.II.617. RA.2958. L.296.

ÚJABB ADATOK ÁRPÁD-KORI VIZIMALMAINKRÓL

279	1276. 06.07.	UB.II.124.	Zeless/Szöllős/Szombathely része (Vas m.)	malomhely	RA.2706. Cs.II.801. L.242.
280	1276. [09.03. e.]	RA.2732. UB.II.126.	Cagri Ferrei/Vasvár/Vasvár (Vas m.)	malmok vagy malomhelyek	Cs.II.729-31. H.517.
281	1276. 09.23.	SM.VI.161.	Crisiens/Körös/Křiževci (Körös m.) CR	malom	L.341.
282	1276	F.VII/3.78. KOMÁROM 1.	Mireltu/Millértő/Trávník k. (Komárom m.) SK	malomhely	Cs.III.507. L.332. Gy.III.440.
283	1276	F.VII/2.46.	Korus/Karos/Zalakoros (So- mogy m.)	malmok	RA.2750. Cs.II.617. L.651.
	1291. 08.31.	F.VII/2.149.			
284	[1277.] 01.07.	KÖBLÖS 4.	Kueskal/Köveskál/Köveskál (Zala m.)	malom	Cs.III.66. L.344.
285	1277. 03.22.	SM.VI.174.	Katynna/ (Gerzence m.) CR	malmok	RA.2770.2375.
286	1277. 03.23.	F.V/2.410. MS.II.54.	Guerky/Gyerk/Hrkovce (Hont m.) SK	malom	Gy.III.197. L.241.
287	1277. 03.25.	SM.VI.176.	Polichna/Polični (? m.) CR	3 malom	
288	1277. 04.10.	SM.VI.178.	Zamobor/ (? .m) CR	malom	
289	1277. 05.12.	ZA.I.60. G.?	Wesprimienss/Veszprém/ Veszprém (Veszprém m.)	malom + malmok	Cs.III.215. H.524. L.640.
290			Chopok/Csopak/Csopak (Zala m.)	2 malom	Cs.III.44. H.164. L.161.
291	1277. 05.23.	SM.VI.183.	Brochina/Bročine (? m.) CR	malmok	
292	1277. 06.12.	F.V/2.548. BP.I.149.	Teluky/Telki/Telki (Pilis m.)	malmok	Cs.I.16. Gy.IV.702. L.588. RA.2782.
293	1277. [07.28. e.]	SM.VI.194.	Tornoa/Tornava/Tmava (Zág- ráb m.) CR	malmok	RA.2793.
294	[1278.] 03.22.	MS.II.248.	Bors/Bars/Stary és Novy Tekov (Bars m.) SK	malom	RA.2848. 2983.
	1279. [06– 08.k.]	MS.II.85.			
295	1278. 04.17.	SM.VI.206.	Lendva várához tartozó Zala, Somogy és Körös megyei birtokok	malmok + ma- lomhelyek	RA.2852.

	1278	RA.2902.	Pozpeh/ (Torna m.)	malom	
296	1278	SM.VI.235.	Pouona/Pounje/ (Zágráb m.) CR	malmok	
	1278	SM.VI.236.	Schekerye/Sekirje (Zágráb m.) CR	malomhelyek	
297	1278	SM.VI.237.	Sernov/ (Zágráb m.) CR	malmok + 4 malomhely	
298	1278	ZA.I.62.	Jan/Ján/Bede és Szentmihályfalva k. (Zala m.)	malmok	Cs.III.65. H.273.
299	1278	F.VII/3.81.(VIII/5.57.) UB.II.174.	Kazmer/Kisfalud/Kisfalud (Sopron m.)	2 malom ?	Cs.III.615. L.313.
300			Wertus/ Sopron m.)	kétkerekű malom 1 házban	
301	1279. 06.16.	SM.VI.251.	in aqua Ploncha/ CR	malmok	
302	1279. [06.23. e.]	F.V/2.528.	Dada/Dada/Igal része (So- mogy m.)	malomhely	Cs.II.599. RA.2958. P-V.352.
303	1279.1 2.07.	F.V/2.598. So.233. MÁ. 8.	Chetana/Csetenye/ Gerlachov és Štola között (Szepes m.) SK	malmok	Cs.I.256.
304	1279	H.VIII.160. UB.II.189.	Kulked/Kölked/Nagykölked (Vas m.)	malomhely	Cs.II. 768. L.421.
305	1279	UB.II.192.	Wulfeinsdorf/Wilfeinsdorf/ a Lajta mentén (Sopron m.) A	malom	H.530.
306	1279	H.VII.184.	Cethtan/	malmok	
307	1279	SK.21.	Zeulus/Szőllős/Sérsekszőlős (Somogy m.)	malomhely	Cs.II.648. P-V.213. L.576.
308	1279	BOLLA 42.	Bathyan/Battyán/Szabadbatty án (Fejér m.)	malomgát	Cs.III.318. Gy.II.349. L.536.
309	1279	SM.VI.267.	Cozolyn/ CR	malomhelyek	
310	1280.0 5.27.	F.VII/2.84. UB.II.196.		molnár	
311	1280.0 9.26.	H.VI.185. CSÁKY 15.	Kurd/Kurd/Kurd (Tolna m.)	malmok	Cs.III.438. L.350.
312	1280	S.I.33.	Vicca/Vicza/Vica (Sopron m.)	2 malom	Cs.III.635. H.209.

313	1281. [09- 12.]	H.I.57.(VI.19 5.) UB.II.208.	Beseneu/Besenyő/Pöttösching (Sopron m.) A	2 malomhely	Cs.III.623. L.472.
314			Kundakur/Kondakor/ Hermány k. (Vas m.)		Cs.II.766. H.311.
315			Bogad/Bogát/ Hermány k. (Vas m.)		Cs.II.737. H.126.
316	1281	F.V/3.100. UB.II.211.	Zebirc/Zemenye/Zemendorf (Sopron m.) A	malom	Cs.III.637. H.533.
317	1281	F.V/3.9.	Moriczhida/Mórichida/Móric hida (Győr m.)	malom	Cs.III.542. Gy.II.609. L.407.
318	1282	RA.3195.	Costrosynfew/Kosztrosinfő/ (Szepes m.)	malom	Cs.I.266.
319	1282	MS.II.137.	Vluend/Ölvend/Urvind (Bihar m.) R	malom	Gy.I.649. L.463.
320	[1280- 1283]	H.VIII.150.	Haragissa/ Gragyssa/ Velika Palagy k. (Ung m.) UA	malomgát	RA.3234. Cs.I.391. L.424.
321	1283. 11.26.	SM.VI.379. BL.XXI.	Lypouch/Lipova/Lipovec (Zágráb m.) CR	malomhelyek	L.366.
322	1284. 06.01.	SM.VI.398.	Glyna/Glina/Glina (Zágráb m.) CR	malmok	L.231.
323	1284	F.V/3.274.	Zeek/ (m.) SK	malom	
324	1285. 03.21.	RA.3354.	Nywygh/Nevegy/ Balatoncsicsó és Szentjakabfa között (Zala m.)	malmok	Cs.III.86. H.371.
325	1285. 04.05.	UB.II.268.	Wlvenstorff/ A	malom	
326	1285. 06.25.	LÁTKÓCZKI 36.	Chepus,Buken,Kachad et Rekch/Csépes, Bökény, Ka- csád és Recsk (Borsod m.)	malmok	Cs.I.170. Gy.I.767. Gy.I.763.779. 802.
327	1285. 01.22- 06.16.	UB.II.271.	Lasztay/Lasztaj/Unter- és Oberloisdorf (Sopron m.) A	malom	Cs.III.617. H.333. L.73.205.
328	1286. 04.16.	KÖBLÖS 6.			RA.3401.
329	1286	H.VIII.201. UB.II.287.	Duruske/Dereske/Döröske (Vas m.)	malomkerék	Cs.II.744. H.171 L.179.
330	1287. 08.25.	RA.3457.	Perchinus comes birtokainak eladományozása	malmok	
331	1287. 10.13.	SM.VI.506.	Podgradia/ (Zágráb m.) CR	malom	

332	1287	SK.28.	Zomeyn/Szomajon/ Kapos-vártól Ny-ra (Somogy m.)	malom + malom-hely	Cs.II.648.
333	1288. 07.17.	F.V/3.424. KÁROLYI XVI.	Wada/Vada/ psz. Csanáros k. (Szatmár m.)	malomhelyek	Cs.I.488.
334	1288. 08.10.	Kis 12.	Popsara/Papsara/Kaposvár É-i része (Somogy m.)	malom 2 kerékkel	P-V.464.
335	1288. 12.13.	H.VIII.209.	Zwrchek/Szöröcsök/Borszöröcsök (Veszprém m.)		Cs.III.254-5. L.131.
336	1289. 04.10.	So.241.	Rvda/	malom	
337	1289. 10.06.	H.VI.252. UB.II.311.	Durzmat/Dorozmat/Dozmat (Vas m.)	malomhely	Cs.II.745. H.181. L.178.
338	1289. 12.21.	F.VII/3.91.	Boych/Bajcs/Nagytótfalu határában (Baranya m.)	malom és malomhely	Cs.II.460. Gy.I.276.
339	1289	H.VI.249.	Podolyn/Podolin/Podolíneć (Szepes m.) SK	malom	Cs.I.253. L.482.
340	1289	SK.30.	Stergeynch/Szent Péter/Pogányszentpéter (Somogy m.)	malomhelyek	Cs.III.646. L.483. P-V.594.
341	1289	F.VII/2.230.	Iaszov/Jászó, Jasov (Abaúj m.) SK	malom	Cs.I.197. Gy.I.96.
342	1290. 06.30.	F.V/3.497. MS.II.245.	?	malmok	
343	1290. 07.07.	MV.II.12. BP.I.236.	margitszigeti apácák birtokainak védelme	malmok	
344	1290	H.VII.172. So.242.	Chirbans/Csorba/Štrba (Liptó m.) SK	malom	Gy.IV.59. L.161.
345	1290	F.VIII/5.97. So.243. MÁ. 12.	/Wagendrüssel/ SK	malomhely	
346	1290	H.VIII.237. UB.II.335.		2 malom	
347	[1272- 1290] 11.25.	H.VIII.222.	Zyritua/Szeretva/Stretava (Ung m.) SK	malom	Cs.I.398. L.427.
348	1291. 04.	H.VI.265.	Landok/Lándok/Lendak (Szepes m.) SK	malmok	Cs.I.261. L.357.
349	1291. 06.09.	S.I.41. UB.II.339.	Zyrak/Cirák/Cirák (Sopron m.)	malmok	Cs.III.604. H.150. L.145.
350	1291. 08.02.	H.VIII.246. UB.II.356.	Dobrapatak/Dobrapatak/ Neuhaus am Klausenbachtól Ény-ra (Vas m.)	malmok	Cs.II.744. H.177. L.174.

351	1291. 08.16.	MS.II.290.	Nymphy/Németi/Hontianske Nemce (Hont m.) SK	malmok + ma- lomhely	RA.3790.
352	1291. 08.24.	UB.II.362.	inter Sabariam et Zeuleus/Szombathely és Szőlős között/ Szombathely része (Vas m.)	malomhely	RA.3797.
353	[1291.] 10.27.	RA.3826.	Saulum de Molnar		
354	1291	H.VIII.258. UB.II.379.	Marauch/Maróc/Hegyhátmáró c (Vas m.)	malmok	Cs.II. 773. L.254.
355	1291	S.I.44. UB.II.382.	Schirak/Cirák/Cirák (Sopron m.)	2 malom	Cs.III.604. H.150. L.145.
356	1291	LÁTKÓCZKI 44.	Talya és Makrar között/Tálya és Maklár között (Heves m.)	malom	Cs.I.72 Gy.III.138. Cs.67. Gy.III.114.
357	1292. 01.22.	SM.VII.60.	Gresencha/Garesnica/Garešni ca (Körös m.) CR	malom telke	CSÁNKI 34. L.226.
358	1292. 02.27.	BL.XXVII. SM.VII.74.	Dresnek/Dresnek/Drežnik Grad (Pozsega m.) CR	malom	Cs.II.406. L.180.
359	1292. 05.06.	F.VI/1.223. MS.II.327. BP.I.259.	Aquis Calidis/Felhévíz/ Bu- dapest III. ker. (Pilis m.)	malmok	Cs.I.9. Gy.IV.634. GYÖRFFY '97.165.
360	1292. 11.06.	F.VI/1.230.	Podolin/Podolin/Podolínec (Szepes m.) SK	malmok	Cs.I.253. L.482.
	1292. 11.08.	H.VI.287.		malom	
361	1292	S.I.46. UB.II.394.	Zcyrak/Cirák/Cirák (Sopron m.) (Sopron m.)	malmok	Cs.III.604. H.150. L.145.
	1292	F.VII/2.170.	Panyala/Panyola/Panyola (Szatmár m.)	2 malom	Cs.I.482. L.468.
362	1292	F.VII/4.223.	Abrahámfalva/Ábrány/ Bükkábrány (Borsod m.)	malom	Cs.I.165. L.141. Gy.I.751.
	1293. 07.15.	H.VII.188- 189.	Honua/Hanva/Chanava (Gömör m.) SK	malom	Cs.I.136. Gy.II.505- 6. L.249.
363	1294. 04.06.	RA.3967.	Kökönyösd/Kökényesd/Poru mbești (Ugocsa m.) R	malomhely	Cs.I.434. L.339.
	1294. 07.22.	MS.II.357. BP.I.269.	Bugud/Bögöd/psz. Aba k. (Fejér m.)	malmok + ma- lomhelyek	RA.3981. Cs.III.321. Gy.II.352.
364	1294. 07.29.	F.VII/1.306.	Strigomēnsi/Esztergom/ Esztergom (Esztergom m.)	molnár	RA.3986.
	1294. 08.01.	F.VII/2.182.		malmok	

365	1294	F.VI/1.301.	Bela/Béla/Matejovce része (? m.)	malom	Cs.I.256. RA.3999.
	1295. 03.22.	F.VI/1.383.	Kémend/	malom	
366	1295. 03.	H.V.65.	Bekafolo/Békafalu/Békásmegyer (Pilis m.)	malomház	Cs.I.12. Gy.IV.658.
	1295. 09.	F.VI/1.373. (VII/5.530.)	Solyomkew/Sólyomkő/Silická Jablonica k. (Torna m.) SK	malom	Cs.I.236. L.527.
367	1295. 10.18.	H.VIII.294.	Ocolisna/Okolicsná/Okolične (Liptó m.) SK	malom és malomhely	Gy.IV.81. L.449.
	1296. [06.11. e.]	RA.4058.	Noztrey/Nosztre/Nosztor psz. Csopak k. (Zala m.)	malmok	Cs.III.86. H.374.
368	1296	H.VIII.304.	Vesprimiensis/Veszprém/Veszprém (Veszprém m.)	malomhely	
	1296	H.VII.209.	Lyzou/Liszó/Liszó (Somogy m.)	malomhely	Cs.II.625. L.367.
369	1297. 02.27.	So.250.	-/Tőke vagy Révfalu/Győr határában (Győr m.)		Cs.III.557. Gy.II.639.
	1297. 09.03.	F.VI/2.114.	Suran/Surány/Šurany (Nyitra m.) SK	malom	Gy.IV.462. L.534.
370	1297. 10.13.	SK.36.	Zeus/Szőllős/Sérsekszőlős (Somogy m.)		Cs.II.648. P-V.213. L.576.
371	1297	F.VII/5.537. UB.II.450.	Chemetey/Csemete/Lukácsa (Vas m.)	4 kerekű malmok	Cs.II.741. L.312. H.158.
372	1297	H.VIII.306.	Kach/Kács/Kács (Borsod m.)	malomhely	Cs.I.173. Gy.I.778.
	1298. 06.08.	SM.VII.266.	Bela/Béla/Belica (Zala m.) CR	malomhelyek	Cs.III.35. L.110.
373	1298. 04.01.	SZENT- IVÁNYI 17.		malomhely	
374	1298. 06.20.	RA.4183.	Ewr/Ör/Strázky (Szepes m.) SK	malmok	Cs.I.264. L.424.
375	1298	H.VIII.320.	Ryma/Rima(földe)/Rimavská Seč és Jesenské között (Gömör m.) SK	malom	Gy.II.539.
	1298. 09.10.	BOTKA I/1.VI.	Chepel/Csepel/Ipel'ský Sokolec k. (Hont m.) SK	malom	Gy.III.187. L.273.
376	1298	LÁTKÓCZKI 61.	Maklar/Maklár/Maklár (Héves m.)	malom	Cs.I.67. Gy.III.114.
377	1299. 06.25.	LÁTKÓCZKI 64.	VIII. Bonifác pápa az egri püs-pökség világiaknak átén-	malmok	

ÚJABB ADATOK ÁRPÁD-KORI VIZIMALMAINKRÓL

			gedett javainak visszavételét írja elő		
	1299. 08.04.	SM.VII.306.	Anjou Károly rendelkezése	malmok	
378	1299. 09.20.	H.VI.334.	Barcza/Bárca/Kassa része (Abaúj m.) SK	malom + malmok	Cs.I.203. Gy.I.64-7.
	1300. 04.09.	H.VIII.335.	Sebes/Sebes/Nižná v. Vyšná Šebastová (Sáros m.) SK	malmok	RA.4296. Cs.I.309. L.77.209.
379	1300. 09.17.	H.VII.252.	Day/Daj/ Kiskunlacháza k. (Fejér m.)	2 malomhely	RA.4330. Cs.III.324. Gy.II.421.
	1300	H.VIII.342.	Karisan/Korosán/Stary Tekovtól ÉNy-ra (Bars m.) SK	malomhely	Gy.I.452. L.103.

*A nemesércbányákból származó királyi jövedelmek az
Árpád-korban*

A Magyar Királyság területén az Árpád-korban a nemesérccek, azaz az ezüst és az arany bányászata közül az előbbit tekinthetjük jelentősebbnek. A tatárjárás időszakáig két ezüstabányászati központtal, Selmecbányával (Hont m.) és Radnával (Besztercevidék) számolhatunk.¹ A tatárjárást követően ezek mellett jelentős ezüstkitermelés kezdődött meg Besztercebányán (Zólyom m.), Bakabányán (Hont m.) és Gölnicbányán (Szepes m.), valamint Rozsnyóbányán (Gömör m.) is.² Iglón (Szepes m.) és Jászón (Abaúj m.) is folyt – a réz, illetőleg az ólom és ón mellett – járulékos ezüstkitermelés.³ Noha a XIII. század második felétől több kisebb aranybányára is utalnak forrásaink pl. Besztercebányán, Lipcsén (Liptó m.), Rimabányán (Hont m.), Berzéte vidékén (Gömör m.), Jászón és Szatmárnémeti (Szatmár m.) környékén,⁴ az aranybányászat fellendülése Körmöcbánya (Bars m.) alapítása (1328k.) után kezdődött meg.⁵ Az ezüstabányákban is feltételezhető kisebb mennyiségű arany-előfor-

¹ Vö. Selmecbánya: 1217: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis I–XI. Studio et opera GEORGII FEJÉR. Budae 1829–1844. (továbbiakban: CD) III/1. 206., 1228: Árpádkori új okmánytár I–XII. Közzé teszi WENZEL GUSZTÁV. Pest–Budapest 1860–1874. (továbbiakban: ÁÚO) VI. 462., 1274: Vysady miest a mestečiek na Slovensku I. 1238–1350. Ed. ĽUBOMÍR JUCK. Bratislava 1984. (továbbiakban: VMMS) 59., 1286: Monumenta ecclesiae Strigoniensis I–III. Collegit et edidit FERDINANDUS KNAUZ – LUDOVICUS CRESCENS DEDEK. Strigonii 1874–1924., IV. Ad edendum praeeparaverunt GABRIEL DRESKA – GEYSA ÉRSZEGI – ANDREAS HEGEDŰS – TIBURCIUS NEUMANN – CORNELIUS SZOVÁK – STEPHANUS TRINGLI. Strigonii–Budapestini 1999. (továbbiakban: MES) II. 217., 14. sz.: Das Stadt- und Bergrecht von Banská Štiavnica/Schemnitz. Untersuchungen zum Frühneuhochdeutschen in der Slowakei. Ed. ILPO TAPANI PIIRAINEN. Oulu 1986. (továbbiakban: PIIRAINEN 1986.); Radna: 1235: Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai. Ford. HODINKA ANTAL. Budapest 1916. 398–399., 1241: Scriptorum rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum I–II. Edendo operi praefuit EMERICUS SZENTPÉTERY. Budapestini 1937–1938. (továbbiakban: SRH) II. 564., 1268: Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen I. (1191–1342) Bearb. von FRANZ ZIMMERMANN – CARL WERNER. Hermannstadt 1892. (továbbiakban: UGDS I.) 99–100., 1310: UGDS I. 296., 14. sz.: Das Stadtrechtbuch von Sillein. Ed. ILPO TAPANI PIIRAINEN. Berlin–New York 1972. 155–160.

² Vö. Besztercebánya: 1255: Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae I–II. Ad edendum praeeparavit RICHARD MARSINA. Bratislavae 1971–1987. (továbbiakban: CDES) II. 341.; Bakabánya: 1321: Anjoukori okmánytár I–VII. Szerk. NAGY IMRE – NAGY GYULA. Budapest 1878–1920. (továbbiakban: AO) I. 619.; Gölnicbánya: 1282: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke I–II. Szerk. SZENTPÉTERY IMRE – BORSÁ IVÁN. Budapest 1923–1987. (továbbiakban: REG. ARP.) II/2–3. 295–296., 1287: CD V/3. 125–126. (REG. ARP. 3464. sz.); Rozsnyóbánya: 1291: CD VI/1. 155.

³ Vö. Jászó: 1290: CD VI/1. 59.

⁴ Vö. Besztercebánya: 1255: CDES II. 341.; Lipcse: 1263: VMMS 44–45.; Rimabánya: 1268: ÁÚO VIII. 212–213.; Berzéte: 1243: CD IV/1. 289–290.; Jászó: 1255: CDES II. 344–345.; Szatmárnémeti: 1268: ÁÚO VIII. 198.

⁵ CD VIII/3. 295–297.

dulás, a folyók főenyaranyának mosása pedig – melyre többek között az Aranyos folyónév is utal – az ország különböző területein hagyományosnak mondható. Arról, hogy a basgirdok [=magyarok] „*hegyei sok ezüstöt és aranyat rejtenek magukban*” már Abu-Hámid al-Garnáti ír a XII. század közepén,⁶ az aranymosásról pedig a *Descriptio Europae Orientalis* is szól.⁷

A bányákból befolyó királyi jövedelem a tatárjárás időszakáig

A tatárjárást megelőző időszakból rendelkezünk a legkevesebb adattal a bányák működését, a bányákból származó bevételek megoszlását illetően. A két legnagyobb ezüstbánya, Selmecbánya és Radna királyi kézben volt.⁸ Az uralkodó ugyanakkor mások számára is biztosított bányászati lehetőséget. Amikor II. András 1211-ben a Német Lovagrendnek adományozta a Barcaságot, lényegében engedélyezte számukra, hogy arany és ezüst után kutathassanak, mivel kimondta, hogy a megtalált arany és ezüst egy része a királyi kincstárba kerüljön, fennmaradó része azonban az övék maradhat.⁹ E területet 1222 előtt II. András elvette a Német Lovagrendtől, de 1222 tavaszán visszajuttatta nekik. Az ekkor kiadott oklevélben a király és a Lovagrend közötti részesedés közelebbi meghatározásra került, mivel az uralkodó a kibányászott arany és ezüst felére tartott csak igényt.¹⁰ Hogy a megoszlás valóban ilyen arányban történt volna, kérdésessé teszi III. Honorius pápa megerősítő diplomája, melyben egy közelebbről meg nem határozott rész átengedéséről tanúskodik.¹¹

A király és egy eladományozott terület birtokosa közötti nemesfém-megoszlás más arányáról számol be IV. Béla 1238. évi oklevele, melyben az uralkodó elrendelte, hogy amennyiben a johanniták a nekik átengedett Petriz föld területén aranyat találnak, akkor a föld egyötödét engedjék át testvérének, Kálmánnak.¹² A

⁶ Abu-Hámid al-Garnáti utazása Kelet- és Közép-Európában 1131–1153. Közzétette O. G. BOLSAKOV és A. L. MONGAJT. Budapest 1985. 58.

⁷ Egy Délkelet-Európát leíró földrajzi munka a XIV. század elejéről. In: *Magyar történeti szöveggyűjtemény. 1000–1526.* Szerk.: BERTÉNYI IVÁN. Budapest 2000. 193.

⁸ 1217-ben II. András Selmecbányán neki járó jövedelmekből 300 márka kifizetését rendelte el Hontpázmány nembeli Tamás fia Sándornak („*de redditibus, qui nobis in Bana solent provenire, statim annuatim persolvendam*” CDES I. 173.), ami arra utal, hogy az ezüstbánya, illetőleg annak jövedelme királyi tulajdonban volt. Rogerius híradásából értesülünk arról, hogy a radnai ezüstbánya a király birtokában volt („*rex Cadan....pervenit ad divitem Rudanam inter magnos montes positam Theutonicorum villam regis argentifodinam*” SRH II. 564.).

⁹ „*Praeterea eis concessimus, quod si aurum vel argentum ibi in praedicta terra Borza inventum fuerit, una pars ad fiscum pertinebit, reliqua ad eos devolvetur.*” UGDS I. 11. (REG. ARP. 261. sz.)

¹⁰ „*Praeterea eis concessimus, quod si aurum vel argentum in predicta terra Burza inventum fuerit, media pars ad fiscum regium per manus fratrum deportetur, reliqua ad eosdem devolvetur.*” Urkundenbuch zur Geschichte Siebenbürgens I. Bearb. GEORG DANIEL TEUTSCH – FRIEDERICH FIRNHABER. Wien 1857. (továbbiakban: UGS I.) 17. (REG. ARP. 380. sz.)

¹¹ „*ut si aurum vel argentum in praedicta terra contigerit reperiri, una pars ad regium fiscum pertineat, reliqua vero vestris usibus deputetur.*” UGDS I. 22–23.

¹² Ezen ötödöröszt abban az esetben, ha megszűnik az aranybánya, akkor visszakerül a rendház tulajdonába.

fennmaradó 4/5-nyi területéről, illetve más birtokukról származó arany vagy ezüst után egyharmad rész a rendházat, kétharmad pedig az ország szokása szerint a királyi kamarát illesse.¹³

Mivel ezen utóbbi oklevél az ország szokása szerintinek tekinti a király és a földbirtokos között a kétharmad-egyharmad megoszlást a bányák tekintetében, feltehetjük, hogy az átengedett Barcaság területén talált arany és ezüst esetében ugyan-ezen egyharmad-kétharmad részesedésre utalt az 1211. évi, illetőleg III. Honorius pápa 1222. évi oklevele. Ennek persze ellene mond II. Andrásnak az 1222. évi oklevele, azonban az abban található fele-fele arányú részesedést inkább tekintjük a lovagok igényének, mint egy korábban létező gyakorlat érvényesülésének. A bányákból befolyó jövedelemre utal II. András 1217-ben, amikor a Bányán (Selmecbányán) neki járó jövedelmekről szól.¹⁴

Ki lehetett az a személy, aki a király érdekében felügyelte, intézte a bányák ügyeit a tatárjárás előtti időszakban? A források erről hallgatnak, azonban feltételezhetjük, hogy olyan személynek kellett lennie, aki a bányánál tartózkodott, és nem csak felügyelte, de önmaga is értett a bányászathoz. Vélhetően a bányamester elődjét kell keresnünk személyében. A külföldi bányáknál a *magister montis* a XII. század végétől jelenik meg a forrásokban.¹⁵ A Magyar Királyság területén Selmecbányán a király által kinevezett bányabíróval (*in officio iudicatus montanorum de Smeulnychbana*) találkozunk,¹⁶ amely tisztség azonban csak az Anjou-kori forrásokban jelenik meg, és inkább köthető a tatárjárást követő időszak szervezetéhez, mint az azt megelőző korszak tisztségviselőihez. A kibányászott nemesérc a királyi kincstárba került, melyre mind a tatárjárást megelőző, mind az azt követő források utalnak.¹⁷ Így az egyes bá-

¹³ „Item ultra Drawas concessimus eidem domui terram Petriz, exemtam de Comitatu de Posoga; sed si auri fodina fuerit ibi inuenta, eximius frater noster Colomanus Rex, et Dux totius Sclauoniae, debet habere quintam partem eiusdem terrae; si forte auri fodina cessaret, videlicet quod non inueniretur ibi aurum, debet illa quinta pars restitui domui prius dictae; si vero inueniretur aurum et argentum in illis quatuor partibus eiusdem terrae, quae remanebunt domui, vel in aliqua earum, seu etiam in aliis terris a quibuscunque collatis quas habet in qualibet parte regni nostri: statuimus: quod tertiam partem prouentuum auri et argenti libere percipiat dicta domus; duae vero partes ad regiam cameram deuoluantur iuxta regni nostri consuetudinem approbatam.” CD IV/1. 109–110. (REG. ARP. 637. sz.)

¹⁴ „Istud etiam non est praetereundum silentio, quod summam predicta pecunie, per tres anni vices et tempora, videlicet in festo Paschatis, sancti regis ...de redditibus, qui nobis in Bana solent provenire, statuimus annuatim persolvendam.” CDES I. 173. (REG. ARP. 334. sz.)

¹⁵ Pl. 1193: „magistrum montis qui dicitur perichmaister” Urkundenbuch des Benedictiner-Stiftes St. Paul in Kärnten. Hrsg.: Beda Schroll. Wien 1876. 98.; 1212: „montis magistrum qui uolgo perichmaister dicitur” Urkundenbuch des Herzogtums Steiermark. I–II. Bearb. ZAHN, JOSEF. Graz 1875–1879. (továbbiakban: UHS) 180.

¹⁶ Vö. „ipsum Magistrum Kokoss, in dicto officio iudicatus montanorum [de Smeulnychbana], in quo nos eum constituimus” CD VIII/3. 238–239.

¹⁷ 1211: „Praeterea eis concessimus, quod si aurum vel argentum ibi in praedicta terra Borza inventum fuerit, una pars ad fiscum pertinebit, reliqua ad eos devolvetur.” UGDS I. 11.; 1222: „Praeterea eis concessimus, quod si aurum vel argentum in predicta terra Burza inventum fuerit, media pars ad fiscum regium per manus fratrum deportetur, reliqua ad eosdem devolvetur.” UGS I. 17.; 1222: „ut si aurum vel argentum in praedicta terra contigerit reperiri, una pars ad regium fiscum pertineat, reliqua

nyákat irányító személyek valószínűleg közvetlenül a királyi kincstár élén álló tiszt-ségviselőnek tartoztak elszámolással.

A bányákból származó királyi jövedelem a tatárjárást követően

Változásra a tatárjárást követően került sor, ekkor jelenik meg ugyanis forrásainkban az urbura kifejezés,¹⁸ amit a tatárjárás utáni bányászbetelepülés következményének tekintünk. Az egyes bányakerületek között vándorló bányászok elterjesztették bányászati szokásaikat, hagyományaikat és szokásjogukat.¹⁹ A cseh és német területekről érkező bányászok magukkal hozták a bányászati szabadság (*Bergbaufreiheit*) fogalmát, ismeretét. E szabadság elsősorban az ércek utáni szabad kutatásban nyilvánult meg, amiért cserébe a bányászok a bányászati jogot biztosító személynek, a regálé-birtokosnak bizonyos szolgáltatásokkal, juttatásokkal tartoztak.²⁰ Az egyes bányarendelkezésekben, bányajogokban ennek különböző formájával találkozunk.²¹ Az admonti apátság a Zezzen-hegyi bányáiban a kitermelt ércből részesedett. 1185-ben az apátság minden bányarész után hetente egy-egy vödör érc-

vero vestris usibus deputetur." UGDS I. 22–23.; 1243: „*quod, quidquid auri intra terminos Berzethe ad ducentas marcas argenti, vel infra in aestimatione subsistat, ipsi percipiant pacifice et quiete; quidquid autem ducentas marcas transcendens repertum fuerit, tertia parte pro dominis reservata, fisco regio debeant applicari.*" CDES II. 85.; 1283: „*ut si in aliqua terrarum ecclesie Strigoniensis archiepiscopatus seu Capituli, argentifodinam, aurifodinam, et ferrifodinam inueniri contigerit, totum commodum seu lucrum plene et sine defalcacione aliqua, tam illud, quod de Huiusmodi fodinis ad fiscum Regium, seu illud, quod ad terre dominos iuxta adprobatam Regni nostri consuetudinem, deuolui consuevit, ecclesie Strigoniensi in perpetuum elemosinam, ob remedium anime nostre concessum, sibi uendicare ualeat, ac perpetuo et inreuocabiler possidere pleno iure.*" MES II. 166.

¹⁸ A szakirodalom szerint a királynak járó urbura (arany esetében tized, ezüst esetében nyolcad rész) lefizetése után a kiváltságolt bányászok a maguk számára termelhették ki az érceket. A rendszeren I. Károly változtatott, aki cseh minta alapján a magánbirtokon található ásványkincsek esetében a tulajdonosnak juttatta az urbura harmadát. HÓMAN BALINT: *A Magyar Királyság pénzügyei és gazdaságpolitikája Károly Róbert korában.* Budapest 1921. (Reprint: Budapest 2003.) 150–152.; E. KOVÁCS PÉTER: *Urbura.* In: *Korai magyar történelmi lexikon (9–14. század).* Főszerk. KRISTÓ GYULA. Szerk. ENGEL PÁL – MAKK FERENC. Budapest 1994. 701.; KRISTÓ GYULA: *Károly Róbert konszolidációja (1323–1342)* In: ENGEL PÁL – KRISTÓ GYULA – KUBINYI ANDRÁS: *Magyarország története 1301–1526.* Budapest 1998. 72.

¹⁹ WILLECKE, RAIMUND: *Bergbau.* In: *Lexikon des Mittelalters.* Bd. 1. München 1980. 1949–1950.

²⁰ WILLECKE, RAIMUND: *Bergrecht.* In: *Lexikon des Mittelalters.* Bd. 1. München 1980. 1957–1959.

²¹ 1158-ban I. Frigyes az ezüstabányákat a regálé részének tekintette: „*Regalia sunt hec:....argentarie*”. *Monumenta Germaniae Historica. Diplomata regum et imperatorum Germaniae.* X. Bearb.: HEINRICH APPELT. Hannover 1979. (továbbiakban: MGH DF I. X.) 29.; 1159: „*Hec itaque regalia esse dicuntur: ... argentarie*” MGH DF I. 65.; Ingo Warnke szerint ez egyben a bányászati szabadság elvének bevezetését is jelentette. INGO WARNKE: *Wege zur Kultursprache. Die Polyfunktionalisierung des Deutschen im juristischen Diskurs (1200–1800).* *Studia Linguistica Germanica* 52. Berlin–New York 1999. (továbbiakban: WARNKE 1999.) 382.; A későbbiekben azonban az ezüst- és más fémek bányái kapcsán erről többször lemondott az egyházak, illetve világiak javára. Pl. 1159: MGH DF I. X/II. 58.; 1159: MGH DF I. X/II. 65.; 1162. MGH DF I. X/II. 209.; 1162: MGH DF I. X/II. 226.; 1163. MGH DF I. X/II. 270.; 1164: MGH DF I. X/II. 362.; 1164: MGH DF I. X/II. 370.; 1167: MGH DF I. X/II. 476.; 1178. MGH DF I. X/III. 308.; 1189. MGH DF I. X/IV. 279.; Találunk arra is példát, hogy a bányából befolyó jövedelemnek egy részét engedte át a császár. Pl. 1189. MGH DF I. X/IV. 287.

re, ezenfelül a haszon kilencedére (*nona pars totius questus*) tartott igényt. 1186-ban és 1202-ben már csak a kilencedrészt lerovását – valamint meghatározott évenkénti pénzfizetést – kötettké ki. 1216-ban pedig a bányák nyolcadrészből származó ércmennyiséget követelte az apátság.²² Más eljárást mutat a tridenti bányaarendelkezés, mely több oklevél (1185, 1208, 1213, 1214) együtteséből tevődik össze.²³ A föld- és regálébirtokos,²⁴ a tridenti püspök a bányászoktól adót szedett, melyet két csoportra oszthatunk: egy fix adóra és a tulajdonképpeni – a kitermelt érc után fizetendő – bányaadóra. A fix adót a bányászok fejenként fizették a bányában végzett tevékenységük után, míg a bányaadót nem állapították meg előre, hanem a püspök, vagy annak előjárója határozta meg annak mértékét.²⁵ Ez általában a kitermelt érc tizedének – minden tizedik vödör érc beszolgáltatásának – felelhetett meg.²⁶ Más eljárást figyelhetünk meg a cseh területeken. Itt 1227-ben említették először a bányákból befolyó jövedelmeket, amikor I. Ottokár Péter hívének adományozta Jemnice város környéki aranybányák hasznát és urburáját.²⁷ Az iglauri bányajog²⁸ értelmében pedig a bányában a király és az esküdtek is bányarészhez jutottak.²⁹ Ez a szabályozás

²² Emellett a salzburgi érsek bírta a tizedet e bányákban („*Decima pars domino archiepiscopo de iure dabitur*”). 1185: UHS I. 655. sz.; 1186: UHS I. 679. sz.; 1202: UHS II. 55. sz.; 1216: UHS II. 142. sz.; Vö. PAULINYI OSZKÁR: A vállalkozás kezdeti formái a feudális kori nemesércbányászatban. Értekezések a történeti tudományok köréből. 40. Budapest 1966. (továbbiakban: PAULINYI 1966.) 38–43.; IAN BLANCHARD: Mining, Metallurgy and Minting in the Middle Ages II. Afro-European Supremacy, 1125–1225. Stuttgart 2001. 702–703.

²³ Codex Wangianus. Urkundenbuch des Hochstiftes Trient. Hrsg.: RUDOLF KINK. Fontes rerum Austriacarum. Oesterreichische Geschichts-Quellen. II/5. Wien 1852. (továbbiakban: CODEX WANGIANUS) 441–454.; Legújabb kiadása: Europäisches Montanwesen im Hochmittelalter. Das Trienter Bergrecht 1185–1214. Hrsg.: DIETER HÄGERMANN – KARL H. LUDWIG. Köln 1986.

²⁴ I. Frigyes 1189-ben engedélyezte a tridenti püspöknek a püspökség területén a bányászatot. CODEX WANGIANUS 96.

²⁵ CODEX WANGIANUS 1185: 441–442.; 1208: 447.; 1208: 448.; Vö. PAULINYI 1966. 65–66.; PALME, RUDOLF: Die Entstehung des Tiroler Bergrechts 1185–1214. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung. 92. (1984) (továbbiakban: PALME 1984.) 318–319., 321–322., 329–329.

²⁶ PALME 1984. 329.

²⁷ „*usum et urbura auri fodinarum, que nunc ibidem in circuitu civitatis Jamnic sum, atque in futurum fuerint ibidem reperte*” STERNBERG, KASPAR: Urkundenbuch zur Geschichte der böhmischen Bergwerke. In: STERNBERG, KASPAR: *Umriss einer Geschichte der böhmischen Bergwerke*. II. Prag 1836. [Reprint 1980.] (továbbiakban: STERNBERG UB) 7.

²⁸ A bányajognak három változatát ismerjük: két latin, és egy német nyelvűt. A legkorábbi latin nyelvű szövegváltozatot (Latin A) a szakirodalom 1250 körül keletkezettnek tekinti, a bővebb szövegezésű második latin szövegvariáns a XIII. század végén, XIV. század elején keletkezhetett (Latin B), míg a legteljesebb német nyelvű bányajog a XIV. század első felében került lejegyzésre. Die Regesten der Archive im Markgraftume Mähren und Anton Boczek's Berichte über die Forschungen in diesem Lande. I/1. Hrsg.: CHLUMECKY, P. RITTER. Brünn 1856. (továbbiakban: CHLUMECKY 1856.) 13.; WILLECKE, RAIMUND: Bergrecht. In: Lexikon des Mittelalters. Bd. 1. München 1980. 1957–1959.; Ugyanakkor az első szövegvariáns mai formájában – diplomatikai érvek alapján – nem keletkezhetett a XIII. század vége előtt. CHLUMECKY 1856. 10.

²⁹ Latin A: „*Et ubicunque mons vel stollo inventus vel elaboratus fuerit de jure habebit in eo quod dicitur hanghende quartum dimidium laneum et in eo quod dicitur lighende unum laneum altitudo et profundum in equali statura. Siquis autem novum montem invenerit mensurentur ei septem lanei*

azonban figyelmen kívül hagyta a földbirtokost,³⁰ akinek a joga csak 1260-as évek-től mutatható ki: az első hét lehenből egyharmincketted rész, az urbura harmada, valamint egy bányatelek illetve meg.³¹ Az iglauri bányajog német nyelvű változata ezek közül már csak a földbirtokosnak járó bányarészt (*herrenlehen*),³² és a földbirtokosnak az urbura harmadához való jogát említette.³³ A földbirtokost bányatelek-hez juttatta az 1278. évi – az iglauri bányajogra visszavezethető – deutschbrodi bányajog is,³⁴ mely azonban az urburát nem említette.³⁵

A Magyar Királyság területén sem a király, sem a földbirtokos nem jutott hozzá a bánya egy meghatározott részéhez, hanem a király, illetőleg a földbirtokos joga csak a kitermelt ércek egy bizonyos hányadára vonatkozott. A selmeci bányajog – melynek kapcsolata az iglauri bányajoggal vitathatatlan –³⁶ rendelkezése szerint egy földesurat a földbirtokán talált és kimért bánya után az urbura harmada illetve meg, míg a bányászok által épített kohók, malmok után – a bányaszabadságnak megfelelően – nem részesedett, ugyanakkor a bányászathoz szükséges fát biztosíta-

ex utraque parte domino regi unus ex utraque parte burgensibus unus.” STERNBERG UB 13.; Latin B: „*Si quis autem novum montem invenerit mensurentur ei VII lanei ex utraque parte domino regi unus ex utraque parte burgensibus unus.*” STERNBERG UB 14.

³⁰ A földbirtokos jogának egy saját bányarész birtoklásában való megnyilvánulásához vö. ZYCHA, ADOLF: Das Recht des ältesten deutschen Bergbaues bis ins 13. Jahrhundert. Berlin 1899. 76–77.

³¹ „*in primis septem laneis mensuratis tricesimam secundam partem dominus abbas obtinebit, quod vulgari Ackersteil nuncupatur et de urbura que datur domino terre datur sibi tertia pars metalli et in laneo domini regis de urbura tertiam partem dominus abbas obtinebit. Item in laneo domini abbatis datur sibi tertia pars de urbura et de septima parte tertiam partem metalli obtinebit in eodem laneo et non in aliis tantum.*” STERNBERG UB 23.

³² „*Unde misset ykvederhalben der funtgruben virdehalp lehen, donoch an yczlicher syten eyn konigeslehen unde dornoch eyn burgerlehen unde eyn herrenlehen.*” Urkundenbuch der Stadt Freiberg in Sachsen. II. ERMISCH, HUBERT. Leipzig 1886. (továbbiakban: UBF II.) 281.

³³ „*Unde uff welches herren eygen bergwerck funden wirt unde gemessen, er nymmet dovon eyn dritteil der urbar.*” UBF II. 284.

³⁴ „*Si quis invenerit novum montem mensurentur sibi septem lanei et ex utraque parte mensurentur domino regi laneus, postea domino henrico et fratribus suis primo, dictis postea juratis laneus unus sicut regi.*” STERNBERG UB 38.

³⁵ Vö. TOMASCHEK, JOHANN ADOLF: Der Oberhof Iglau in Mähren und seine Schöffensprüche aus dem 13–16. Jahrhundert. Innsbruck 1868. [Aalen 1970.] (továbbiakban: TOMASCHEK 1868.) 4–5.; KASPAR STERNBERG: Umriss einer Geschichte der böhmischen Bergwerke. Prag 1836. [Reprint 1980.] 39.; Adolf Zycha szerint az urbura minden olyan bányánál megtalálható, mely kapcsolatba került a cseh-morva bányajoggal. ZYCHA, ADOLF: Das böhmische Bergrecht des Mittelalters auf Grundlage des Bergrechtes von Iglau. I–II. Berlin 1900. (továbbiakban: ZYCHA 1900.) I. 144.; Vö. GREGOR, FERENC: Die alte ungarische und slowakische Bergbauterminologie mit ihren deutschen Bezügen. Budapest 1985. 70–71.; Ennek azonban ellene mond a freibergeri bányajog, mely ugyan kapcsolatban volt az iglauri bányajoggal (WARNKE 1999. 383.), de urburára vonatkozó kitéltet nem találunk benne. Vö. UBF II. 267–276., 285–299.

³⁶ A különböző vélemények összefoglalását l. VÍZKELETY ANDRÁS: A selmeci város- és bányajogról, a Magyar Nemzeti Múzeumban őrzött kéziratok alapján. In: Közlemények a magyarországi ásványi nyersanyagok történetéből. I. Szerk. ZSÁMBOKI LÁSZLÓ. Miskolc 1982. 201–207.; RAINER PAUL: Vorstudien für ein Wörterbuch zur Bergmannssprache in den sieben niederungarischen Bergstädten während der frühneuhochdeutschen Sprachperiode. Tübingen 1987. 41–43., 49.

nia kellett.³⁷ Bár a selmeci bányajog keletkezését nem tehetjük a XIV. századnál korábbra,³⁸ mégis a bányaszabadság elvére vonatkozó megállapításait – s mint a későbbiekben látni fogjuk az urburára vonatkozót is – érvényesnek tekintjük a tatárjást követő időszakra. Azaz a bányaszabadság a Magyar Királyság területén azt jelentette, hogy a bányászok szabadon kutathattak ércek után,³⁹ a bányához szükséges létesítményeket szabadon felépíthették, annak hasznából senkit sem kellett részesíteniük, a bányászathoz nélkülözhetetlen fa kitermelését is szabadon megtehették.

IV. Béla 1255-ben engedélyezte a Besztercei hospeseknek, hogy Zólyom megye területén aranyat, ezüstöt és minden más fémeket keressenek, az aranybányák után tized részt, az ezüst és az egyéb fémek bányái után nyolcad részt tartoztak fizetni.⁴⁰ A diploma ekkor még nem nevezte urburának a királynak járó részt, csak annak nagyságát határozta meg. Az urbura kifejezést elsőként 1256. december 16-án kelt oklevélben találjuk meg, mely szerint a királynak – az ezüst és aranybányákból – járó urbura tizede az esztergomi érseket illette meg.⁴¹ Az urburára, azaz a királynak járó tizedre arany estén, és nyolcadra az ezüst és más fémek esetében, más oklevelek is utalnak, bár nem használják a fogalmat, és nem adják meg a részesedés nagyságát sem. 1263. április 5-én, midőn az uralkodó engedélyezte a lipcseieknek, hogy erdeiben és vizeiben szabadon kutassanak arany, ezüst és réz után, elrendelte,

³⁷ „Item es Iemant hütten, ader Mwlen Pauet auff eines herrn Eygn Do das pergkwergk auffleytt er sey Gaistlich ader werntlich, Das pergkwergks freyett das er khain tzens dofon soll nemen Auch auff welches herrn Gutte adr Eign pergwergk gefunden wirt vnd Gemessen derselbe herr der nympft do von das dritte tail der vrbar vnd was das selbig pergwergk holtz pedarff In dy Gruben, vnd tzu allerley notdorfft das sall vnd mag der hr nicht wern” PIIRAINEN 1986. 51–52

³⁸ A selmeci bányajog keletkezési idejét tekintve eltérő vélemények alakultak ki a szakirodalomban. A szerzők egy része IV. Béla-korára helyezi (pl. KACHELMANN, JOHANN: Geschichte der ungarischen Bergstädte und ihrer Umgebung. II. (bis zum Jahre 1301.) Schemnitz 1855. 114.; TOMASCHEK 1868. 6.; WENZEL GUSZTÁV: A magyar bányajog rendszere. Pest 1872. 2. 30.; TÁRKÁNY SZÜCS ERNŐ: A magyar bányajog történetének vázlata. In: DR. TÁRKÁNY SZÜCS ERNŐ – DR. RADNAY JÓZSEF – DR. KISS LÁSZLÓ: Magyar Bányajog. Budapest 1970. 22.; Kodex des Stadt- und Bergrechtes von Schemnitz. Fassung nach der prachtvoll gefertigten Handschrift aus dem Jahre 1572. Zur Herausgabe bereitete JOZEF VOZÁR. Kódex Mestského a banského práva Banskej Štiavnice. Znenie podl'a skvostne vyhotoveného rukopisu z roku 1572. Na vydanie pripravil a preložil Jozef Vozár. Košice 2002. 15–16.; IZSÓ ISTVÁN: A selmeci bányajogról egy jeles évforduló alkalmából. Bányászati és Kohászati Lapok. Bányászati 2005/3. 29–34.), másik része azonban a XIV. században – a szerkesztésnek egy korábbi előzményének lehetőségével – írásba foglaltnak tekinti. Pl. PROBSZT, GÜNTHER: Die niederungarischen Bergstädte. Ihre Entwicklung und wirtschaftliche Bedeutung bis zum Übergang an das Haus Habsburg (1546). München 1966. 184.; PAULINYI 1966. 9.

³⁹ Egyedül a besztercebányaiaknak kiváltságlevelében találunk korlátozást, amennyiben IV. Béla az ércek utáni kutatást Zólyom megye területére korlátozta. „Item aurum, argentum et omnia alia metalla per totum comitatum de Zolum infra metas suas exquirere poterunt tam in terris quam in memoribus, silvis, et aquis” CDES II. 341.

⁴⁰ „Item de aurifodina solvent decimam, de argento vero et de aliis omnibus metallis octavam partem solvere teneatur.” CDES II. 341. (REG. ARP. 1059. sz.); Ugyanezt megismételte az uralkodó 1256. szeptember 3-án kiadott oklevelében. CDES II. 372–373.

⁴¹ „nec non super decimis exigendis de urbanis regi persolutis et exactis in quibuslibet argenti fodinis et auri fodinis” CDES II. 389–390. (REG. ARP. 1122. sz.)

hogy más arany- és ezüsbányák módjára szolgáljanak a királynak.⁴² 1271. augusztus 25-én V. István a szepesi szászok kérésére megengedte nekik, hogy ásványok és fémek után kutathassanak a bányákban, és a kibányászott érceket saját használatukra fordítsák, de a király jogát épségben hagyják.⁴³ 1280. augusztus 18-án IV. László Fülöp pápai legátusnak 100 ezüst márkát ajánlott fel a Szepes környéki Gölnicbánya ezüsbányájának jövedelméből.⁴⁴

Az uralkodó a bányából neki járó jövedelmet, illetőleg az urburát teljesen vagy részben átengedhette a föld birtokosának. 1262-ben IV. Béla – az urbura tizedének biztosítása mellett – az esztergomi érsekség birtokain és határain belül talált arany, ezüst és más után a teljes urburát az érsekségnek biztosította.⁴⁵ 1283-ban IV. László – hivatkozva V. Istvánnak a váradi egyház számára biztosított kiváltságra – elrendelte, hogy ha az esztergomi érsekség vagy káptalan földjein ezüst-, arany- vagy vasbányát találnának, akkor annak az egész hasznát az esztergomi egyház élvezze. A diploma még tovább is megy, hiszen e jövedelmet – az ország szokásának megfelelően – két csoportra osztja, egyrészt a királyi kincstárnak, másrészt a földesúrnak járó részekre.⁴⁶ 1291. december 31-én III. András az esztergomi érsekségnek adományozta Rozsnyóbányát az ezüsbánya királyi nyolcadával együtt.⁴⁷ A bányából befolyó teljes jövedelem átruházására csak egyházi intézményekkel kapcsolatban találkoztunk.

Más eljárást figyelhetünk meg világi földbirtokosok esetében. 1275-ben IV. László Dénes volt nádor fiainak, Miklósnak és Dénesnek visszaadott 20 ekényi földet, amelyet IV. Béla losonci szántóföldjükből és erdejükből vett el ezüsbányászat

⁴² „*ceterum concessimus, ut in silvis nostri et aquis liberam habeant facultatem querendi mineram auri, argenti et cupri ubicunque poterunt invenire. De omnibus, cum invenire poterunt nobis servient secundum, quod de aliis aurifodinis et argentifodinis regie consueverunt impedire servicium maiestati.*” VMMS 45. (REG. ARP. 1344. sz.); Ezt megismételte V. István 1270. június 24-én. VMMS 52–53. (REG. ARP. 1933. sz.)

⁴³ „*Postremo ipsis petentibus hanc concessimus gratiam: querendi mineras et metalla in montanis inventa tollere et suis usibus applicare salvo iure nostro dedimus potestatem.*” VMMS 55–56.

⁴⁴ „*quod dictae centum marcae per nos et successores, annis sigulis perpetuis temporibus persoluantur, de argenti fodina nostra Quiilynlich-bana vocata, circa Scepes*” Ha azonban ezt a 100 márkát az ezüsbánya jövedelméből nem lehetne kifizetni, akkor a királyi kamara vagy kincstár köteles ezt megtenni. CD V/3. 30. (REG. ARP. 3066. sz.)

⁴⁵ „*Item quod ubicunque in possessione ipsius Ecclesiae Strigoniensis, et infra suas metas metallum auri et argenti, vel quidquam aliud inueniatur, ipsi ecclesie dinoscitur pertinere in tota urbura percipienda.*” MES I. 475. (REG. ARP. 1302a. sz.)

⁴⁶ „*Praeterea iuxta tenorem priuilegii karissimi patris nostri, Waradinensi Ecclesie condonati, concessimus eciam, ut si in aliqua terrarum ecclesie Strigoniensis archiepiscopatus seu Capituli, argentifodinam, aurifodinam, et ferrifodinam inueniri contigerit, totum commodum seu lucrum plene et sine defalcacione aliqua, tam illud, quod de Huiusmodi fodinis ad fiscum Regium, seu illud, quod ad terre dominos iuxta adprobatam Regni nostri consuetudinem, deuolui consuevit, ecclesie Strigoniensi in perpetuum elemosinam, ob remedium anime nostre concessum, sibi uendicare ualeat, ac perpetuo et inreuocabiler possidere pleno iure.*” MES II. 166. (REG. ARP. 3257. sz.)

⁴⁷ „*octaua quoque regali tocius argenti fodine, que ibidem esse dignoscitur, nulla in eadem nobis, vel nostris posteris parte vel particula reseruata*” ÁÚO X. 29. (REG. ARP. 3845. sz.)

okán, cserében azonban biztosította őket, hogy a losonci ezüstabányászoktól a királynak jutó nyolcadrés (urbura!) harmadát megkapják.⁴⁸ Más esetben IV. László András fia Mátyásnak a IV. Béla által – Albert fia Andrásnak – adományozott, majd tőle – mivel ott aranybányát találtak – elvett Cseremna földjéért, cserébe egy Túróc megyei földterületet biztosított.⁴⁹ Azaz világi földesurak birtokán talált bányák esetén két gyakorlattal találkozunk: az uralkodó a bánya művelésének idejére elvette – majd annak kimerülése után visszaadta – a földterületet, miközben biztosította az eredeti tulajdonosnak az urbura harmadát, vagy a bányával rendelkező földbirtokért cserébe egy másik földterületet juttatott a földbirtokosnak a király.

Érdekes adatot találunk a XIII. század végéről, amikor Aba nembeli Péter fiai és unokatestvéreik, Sándor fiai felosztják Lipóc (Sáros m.) birtokukat.⁵⁰ A felek megegyeztek, hogy ha arany, ezüst, vagy bármilyen fajta fémnek az érceit, vagy sóbányát, vagy sókutát találnak e birtokon – bármely félnek a birtokrészen –, akkor az ezekből származó jövedelmeket a felek közösen szedik be. Ezen fémeknek, sóbányáknak vagy sókutaknak a munkásai pedig azon félhez fognak tartozni, akinek a birtokrészen találják az érceket, a sót és a sókutát, és a munka megkezdéséhez a munkások számára a pénzt a felek közösen fogják biztosítani.⁵¹ Mivel az egyezséget III. András 1299. július 28-án kelt okleveléből ismerjük, el kell fogadnunk, hogy a XIII. század végén a magánbirtokon talált ércek kibányászására a földesuraknak is lehetőségük nyílt, feltehetően ehhez bányászati engedélyt kaptak az uralkodótól, és ők is kötelesek voltak – a többi bányászhoz hasonlóan – a királynak járó urbura megfizetésére. Bár elképzelhető, hogy erre csak meghatározott mennyiségű érc után volt szükség. 1243. június 2-án IV. Béla király Máté fiainak, Fülöpnek és Detrének adományozta Berzéte birtokot azzal a kitéttel, hogy ha Berzéte határain belül két-

⁴⁸ „in Losunch in terra arabili et silvis pro opere argenti fodinariorum, recepeat terram viginti aratorum eo siquidem pacto, quod de octava parte, que de argenti fodinatiis in Losunch conmorantibus sibi regio nomine provenerit terciam partem perciperent predicti Nicoluas et Dionisius iuxta sue locacionis articulum atque cursum.” Hazai okmánytár I–VIII. Kiadják: IPOLYI ARNOLD – NAGY IMRE – PAUR IVÁN – RÁTH KÁROLY – VÉGHÉLY DEZSŐ. Győr–Budapest 1865–1891. (továbbiakban: HO) VII. 156–158. (REG. ARP. 2608. sz.)

⁴⁹ „in concambium terre sue Cermula vocate, inter fluuios Ceremle et Inkle in Lyptow existentis, quam ab ipso abstulimus, quia in ipsa terra aurifodina est reperta, quandam terram Numsyr vocatam in Turoch existentem de nostra Maiestate Regia sibi conferre dignaremur,” ÁÜO IX. 207.; A cserét megerősítették 1290-ben, majd 1293-ban. Ez utóbbi oklevél szerint a területet IV. Béla vette el, a csere lebonyolítása azonban csak IV. László alatt történt meg. ÁÜO X. 1–2.; REG. ARP. II/4. 113.

⁵⁰ A déli rész Éleskő várával és a Toph folyó melletti földekkel Sándor fiaié, az északi rész Péter fiaié lett.

⁵¹ „Hoc adiecto, quod si minera auri et argenti, uel cuiusvis generis metallorum, aut salifodina seu puteus salis reperta sunt uel reperiri poterint in futurum in possessione memorata, videlicet in porcione iuriusque, prout huiusmodi partes communiter percipient et habebunt, cultores autem seu operarij metallorum eorundem et salifodine seu puteus salis ad illam partem pertinebunt, in cuius porcione reperta fuerint metalla, sales et puteus salis memorata; et pecuniam ad opus incoandum ipsis operarijs partes dare communiter tenebuntur” ÁÜO. X. 331–332. (REG. ARP. 4258. sz.); +1311: AO I. 241–245. (Anjou-kori oklevéltár I–XXV. Szerk. ALMÁSI TIBOR – BLAZOVICH LÁSZLÓ – GÉCZI LAJOS – KRISTÓ GYULA – PITI FERENC – SEBŐK FERENC – TÓTH ILDIKÓ. Budapest–Szeged 1990–2006. (továbbiakban: ANJOU-OKLT.) III. 200. sz.)

száz ezüst márkát érő arany van, akkor azt ők szedjék be, ha kétszáz márkát meghaladót találának, akkor azt a királyi kincstárnak szolgáltatassa be, de az egyharmad rész az övéké maradjon.⁵² 1307./1337.) március 12-én Károly király engedélyezte Kozma fia Lukács, Leusták fia Detre és Iván fia Miklósnak,⁵³ valamint Kistapolcsányi Gyula fia Gergelynek⁵⁴ hogy Dobrocsna, Bohó és Nevidzén nevű birtokaik határain belül és a Nyitra megyei Divék völgyben aranyat, ezüstöt, más érceket és fémeket kutathassanak, bányákat nyithassanak, azok jövedelmét a királynak járó urbura kivételével élvezhessék. Ráadásul az urbura kezelését is rájuk bízta, fenntartva annak lehetőségét, hogy a későbbiekben azt mások kezelésébe is átengedhesse.⁵⁵ 1321-ben Rátót nembeli Loránd fiainak Murány birtokának telepítési engedélyéből arról értesülünk, hogy a földesurak egy későbbiekben talált bánya kapcsán arról intézkedtek, hogy az őket illető jog harmadát a telepítők élvezhessék.⁵⁶ Ráadásul a szóban forgó Murány birtok betelepítésének engedélye a szepesi Gránic birtok betelepítésének módjára történt,⁵⁷ így feltételezhető, hogy e birtok kapcsán is szerepelhetett a bányára vonatkozó kitétel.⁵⁸ A földesurak kezében lévő bányákra más források is utalnak, így 1312-ben kelt oklevél, melyben néhai Batiz testvére Miklós maga, és rokonai nevében tiltakozott az ellen, hogy ércbányaikat (*fodinas minerarum*) három éve elfoglalva tartják, és a bányák jövedelmeit (*proventus fodinarum*) nem adják vissza nekik.⁵⁹ 1320-ban Ákos nembeli Benedek fiai megosztottak birtokaikon, megegyeztek, hogy új ezüst-, ólom-, réz- vagy aranybányák – Ardo birtokon lévő ércbánya kivételével – hasznát és jövedelmeit (*utilitates et proventus*) közösen fogják élvezni. Az Ardó birtokon lévő ólombánya és az urbura fele (*cum dimidietate urbure*) Domokosé, az urbura másik fele Miklóse és Lászlóé lett.⁶⁰ A diplomában szereplő urbura kapcsán – mely vélhetően az ólombányához kötődött – azt kell felté-

⁵² „quod, quidquid auri intra terminos Berzethe ad ducentas marcas argenti, vel infra in aestimatione subsistat, ipsi percipiant pacifice et quiete; quidquid autem ducentas marcas transcendens repertum fuerit, tertia parte pro dominis reservata, fisco regio debeant applicari.” CDES II. 85. (REG. ARP. 744. sz.)

⁵³ Vö. ENGEL PÁL: Középkori magyar genealógia. In: *DVD Könyvtár IV. Családtörténet, heraldika, honismeret*. (továbbiakban: ENGEL Genealógia) Divék nem Bossányi ág 1. tábla

⁵⁴ Vö. ENGEL Genealógia Tapolcsányi (Kistapolcsányi)

⁵⁵ WENZEL GUSZTÁV: Magyarország bányászatának kritikái története. Budapest 1880. (továbbiakban: WENZEL 1880.) 318–319. (ANJOU-OKLT. II. 134–135 között)

⁵⁶ „Item si que fodine in eadem possessione reperiri poterint, tertia pars nostri iuris de eisdem fodinis cedet in ius et proprietatem eorumdem.” AO I. 644. (ANJOU-OKLT. VI. 391. sz.)

⁵⁷ „de nostra gracia, more seu consuetudine alterius possessionis eorumdem de predicta terra Zeps Greniz vocata” AO I. 644.

⁵⁸ 1308-ban Aba nembeli János Libló Pataka (Újlibló) falujában letelepülőeknek engedélyezte, hogy birtokán talált aranyat, ezüstöt és sóaknát – illetőleg bármely más ércet – szabadon kitermelhetik („Item quicumque habitant in nostra possessione aurum, metallum argenti, salis fodinam, vel alia quecunque genera metallorum reperiri contingat, nostra licentia mediante liberi sint colere, parare, et securi.”). *Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae*. I. Ed.: VINCENT SEDLÁK. Bratislava 1980. 247. (ANJOU-OKLT. II. 307. sz.)

⁵⁹ HO VII. 368–369. (ANJOU-OKLT. III. 409. sz.)

⁶⁰ AO I. 545. (ANJOU-OKLT. V. 690. sz.)

teleznünk, hogy itt nem a király által bírt bányaadóra, hanem a bányából befolyó jövedelemre vonatkozott a kifejezés.⁶¹ Ugyanakkor el kell ismernünk, hogy az urbura eladományozása – mint az esztergomi érsekség esetében is láttuk – nem volt ismeretlen gyakorlat. 1312-ben I. Károly is élt ezzel a jutalmazási formával, amikor Éliás fia Istvánnak és örököseinek adományozta az iglói réz vagy bármely más ásvány után járó királyi urbura negyedét (*quartam partem vrbure nostre de cupro, vel cuiuscunque minere*).⁶²

A tatárjárást követő időszakban a források a bánya után járó jövedelmet két csoportra osztották, egyrészt a királynak, másrészt a földesúrnak járó bevételekre. A királyi rész alatt az urburát, a földesúri rész alatt az urbura harmadát kell értenünk. Amikor 1327. május 17-én I. Károly arról rendelkezett, hogy az urbura egyharmada a földesurat illeti,⁶³ nem egy új eljárást rögzített, hanem egy már ismert gyakorlatot. A változtatás csak annyiban jelentkezhett, hogy az eljárást az egész országra vonatkozóan rendelte el.

Mi állhatott a király rendelkezésének hátterében? Az intézkedést az uralkodó Szepesi Rikalf fiai, Kakas, János és Rikalf kérése nyomán foglalta írásba, akik unokatestvéreikkel, Polyán fia András fiai, Jánossal és Péterrel egyetemben 1327. június 22-én már ezen rendelkezésre hivatkozva kérik a bányákat tartalmazó földterületeik birtoklásának megerősítését, külön kiemelve az urbura harmada feletti jogot is.⁶⁴ Azaz egyéni érdekek álltak az általános előírás hátterében, a család ugyanis szoros kapcsolatban állt úgy a királlyal, mint a bányászattal. Rikalf fia Rikalf Trencsényi Máté ellen vívott Kassa melletti csatában, és egyéb katonai eseményekben nyújtott segítséget.⁶⁵ Rikalf fia Kakas az 1320-as években királyi megbízásból Selmecbányán bányabírói tisztséget töltött be, mely bizalmi állásnak tekinthető.⁶⁶

Az új bányászati rendszer felügyeletére, illetőleg az új királyi jövedelem, az urbura kezelésére egy önálló szervezet alakult ki. A királyi jövedelmet az urbura-szedők (*exactores urburarum*) szedték be,⁶⁷ akik megjelenésükkor feltételezhetően a királyi kincstárhoz, a XIII. század végén pedig már a bányakamarákhoz kötődő személyek lehettek.⁶⁸ Az urburát évente egyszer szedték be.⁶⁹ Az egyes bányák élén

⁶¹ Az urbura, mint a bánya, illetőleg a bányából befolyó jövedelem kifejezése a XV. századtól a vaskohászatban is ismert volt. Vö. HECKENAST GUSZTÁV: A magyarországi vaskohászat története a feudalizmus korában. A XIII. század közepétől a XVIII. század végéig. 57., 77.

⁶² CD VIII/5. 79. (ANJOU-OKLT. III. 361. sz.)

⁶³ CD VIII/3. 198–199. (ANJOU-OKLT. XI. 221. sz.)

⁶⁴ AO II. 305–307. (ANJOU-OKLT. XI. 316. sz.)

⁶⁵ Vö. ANJOU-OKLT. IX. 257. sz.; ANJOU-OKLT. X. 352. sz.; ANJOU-OKLT. XI. 212. sz.

⁶⁶ „*ipsum Magistrum Kokoss, in dicto officio iudicatus montanorum [de Smeulnychbana], in quo nos eum constituimus*” CD VIII/3. 239.

⁶⁷ 1256: CDES II. 389–390.

⁶⁸ Az 1300 és 1305 között szerkesztett Jus Regale Montanorum (Constitutiones Juris Metallici Wenceslai II.) – a kuttenbergi bányaajog – a bányabért behajtó tisztviselőket urburariusnak nevezte, akik a bányaafelügyelő szerepét is betöltötték. „*Urburarii autem dicuntur ab urbura, quam ipsis tota fide committimus gubernandum, ut universum populum montanum nobis acceptabilem reddant atque gratum,*

a bányamester (*Bergmeister*) állt,⁷⁰ mely tisztség – feltehetően – legkésőbb a XIII. század végén már létezett. A selmecbányai jogkönyv szerint a bányamestert a bányaváros bírója (és tanácsa) választotta, de béréről a királyi kamara gondoskodott.⁷¹ A bányamester felügyelte a bányákat, intézkedett a bányatelkek kiosztásánál, adományozásánál, a bányászat engedélyezésénél.⁷² Mivel keresetét a királyi kamara biztosította, így a király érdekeinek védelmezőjét láthatjuk személyében. A bányamestereket, az urburaszedőket a XIII. század végén a kialakulóban lévő, formálódó bányakamarák felügyelték. A bányakamarára utaló első nyomot 1290. december 21-én kelt oklevélben találjuk, melyben III. András megengedte a jászói monostornak, hogy birtokain talált mindenféle fémről, tudniillik a réz, a vas, az ólom és az ón – kivéve az aranyat és az ezüstöt – szabadon rendelkezzen, azokat bérlőknek (*conductor*) kiadhassák, az ebből járó és szokásos részt beszedhessék, ezen fémekre vonatkozóan pedig a kamara ispánoknak követelésük nem lehetett.⁷³ Az új rendszer teljes kiépülésére azonban nem került sor a XIII. században, az csak a XIV. században fog befejeződni, sőt még a XIV. században is találunk adatokat arra, hogy az uralkodó az őt illető urbura kezelését a bányák birtokosainál hagyta.⁷⁴

Az Árpád-kort a kibányászott nemesfémekből való részesedés tekintetében két korszakra oszthatjuk. Az első időszak a tatárjárásig bezárólag tartott, melyre vonatkozóan viszonylag kevés adattal rendelkezünk. Ennek ellenére megállapíthatjuk, hogy a bányák a király tulajdonában voltak, a bányából befolyó jövedelem is a királyt illette. Abban az esetben, ha a földbirtok, melyen a bánya található, eladományozásra került, a földbirtokost a bányából származó érc egyharmada illette meg. A tatárjárást követően változás következett be, mely elsősorban a cseh, illetőleg német területekről

cuius defensorem nos constituit oriens ex alto, ab omni injuria conservent a quibuslibet noxis defendendo discordiasque sedent inter suos subditos ubique concordiam reformando ... ZYCHA 1900. II. 46.

⁶⁹ 1339: „Exceptis nostris vrburis, quas vrburarii nostri preter Comitem Lipoldum, quibus easdem locauerimus, annis singulis amministrabunt, more et modo Regni nostri requirente.” WENZEL 1880. 319. (ANJOU-OKLT. XXIII. 366. sz.)

⁷⁰ Az országos hatáskörű bányamesterre csak a XIV. század vége óta rendelkezünk adatokkal. Vö. PAULINYI OSZKÁR: A bányajoghatóság centralizációjának első kísérlete Magyarországon. (A Miksa-féle bányarendtartás bevezetésének előtörténetéből). In: *Századok* 114. (1980) 4–5.

⁷¹ „Nu setz Wir tzum Ersten wy Vnd von wem man Pergwerk entphohen zal vnd welicher tzeit So Ist tzu wissen, das, der Richtr [und der Rate] einer pergstatt hatt tzu setzen Ein Geschworn Perkmaster, vnd der zal sein zolt haben von der Camr des Khönigs” PIIRAINEN 1986. 46. A legkorábbi kézirat nem tartalmazza a tanácsra [und der Rate] vonatkozó részt, azonban a későbbi kéziratok mind-egyikében szerepel. Vö. PIIRAINEN 1986. 72., 101., 125., 157., 191.

⁷² Vö. Selm. Bj. 45§, 46§, 47§, 56§, 57§; PIIRAINEN 1986. 46–48., 50–51.

⁷³ „Concessimus insuper eidem monasterio ex benignitatis regiae gratia speciali, quod praepositus et conventus ipsius monasterii omne genus metallorum, praeter aurum et argentum, cupri scilicet, ferii, plumbi stanni, siue quod intra metas et terminos possessionum, seu terrarum eisdem monasterii inueniri contingat, locandi conductoribus, liberam habeant facultatem, debitam et asuetam ex inde percepturi portionem; nulla impetitione occasione ipsorum metallorum remanente comitibus camerae nostrae, pro tempore constitutis.” CD VI/1. 59.

⁷⁴ 1307: WENZEL 1880. 318–319.

betelepült bányászoknak tudható be. A bányászok bányaszabadságot kaptak, amelynek köszönhetően szabadon bányáskodhattak, csak a királynak járó urburát, az aranybányák utáni tizedet, az ezüst és más fémek utáni nyolcadot kellett biztosítaniuk. A bányatulajdonosok körében megjelennek az egyházi és a világi földesurak is. A magánföldesurak területén feltárt bányák esetén három gyakorlatot figyelhetünk meg: a bányát magába foglaló földterületet az uralkodó egy másik birtokért cserébe megszerzhette a földbirtokostól, de előfordult, hogy a földesurak a királynak járó urbura mellett maguk üzemeltették bányáikat, a harmadik esetben pedig a bánya működésének idejére az adott terület kikerült a földesúr kezéből, aki cserébe az urbura egyharmadával vigasztalódott.

Tartalomjegyzék

MAKK FERENC: Előszó.....	5	
✓ BALOGH LÁSZLÓ: Egy X. századi magyar kalandozás forrása.....	7	X
✓ HALMÁGYI MIKLÓS: Merseburgi Thietmar felfogása saját népéről és Európa más népeiről.....	23	X
HOROGSZEGI ZOLTÁN: Egy számadáskönyv kultúrtörténeti vonatkozásai.....	33	
JUHÁSZ ÁGNES: A raguzai tisztségviselők a XIV. század közepén.....	41	
KISS GERGELY: A székesfehérvári prépostság középkori kiváltságai egy 18. századi „vitairatban”.....	55	
KONSTANTINOV, KONSTANTIN: Pliska anyagi kultúrája a VIII–XI. században.....	65	
✓ KOVÁCS SZILVIA: A kínai hercegnők a nomád ordukbán.....	71	X
KULCSÁR BEÁTA: Holub József és a középkori végrendelkezési gyakorlat.....	83	
MARTON SZABOLCS: Középkori királyaink mérgezési esetei.....	93	
✓ NAGY KATALIN: Segédnépek szerepe az avar hadseregben.....	105	X
NÓTÁRI TAMÁS: Enea Silvio Piccolomini és a jogtudomány kapcsolata.....	119	
PITI FERENC: Új elemek a központi oklevélkiadásban az 1342. évi királyváltás után.....	129	
RÁBAI KRISZTINA: Jagello Zsigmond számadásainak orvostörténeti vonatkozásai... ..	133	
✓ RÉVÉSZ ÉVA: A keleti keresztény rítus X. századi temetkezéseinkben.....	141	X
SZABADOS GYÖRGY: „Árpád-házi” „szent” királyunk, Aba Sámuel.....	151	
SZÁNTÓ RICHÁRD: Környezeti változások Európában a 14. század első évtizedeiben.....	161	
SZEBERÉNYI GÁBOR: „A Pacta Conventa és a középkori horvát nemesi társadalom”.....	167	
TAMÁSI-TÓTH ZSUZSANNA: Nőkkel kapcsolatos jogi esetek a soproni bírósági könyvekben.....	183	
TEISZLER ÉVA: Telepítések a Károly Róbert kori Magyarországon.....	193	
TÓTH ILDIKÓ: Fejezetek egy Anjou-kori érsek életrajzából: Jánki László (1317–1336).....	205	
VAJDA TAMÁS: Újabb adatok Árpád-kori vízimalmainkról.....	213	
WEISZ BOGLÁRKA: Nemesérbányászat a Magyar Királyság területén az Árpád-korban.....	249	

Kiadja: a Szegedi Középkorász Műhely
Borító és kötetterv: Makk Péter

Felelős kiadó:
Sebők Ferenc

Nyomdai kivitelezés:
FVTéam Nyomda

ISBN 978-963-482-851-8

